

શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખાસ સંમેલન
પાટણ

અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રાપ્તિસ્થાન

શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ ટ્રસ્ટ

શ્રી પ્રતાપભાઈ ભોગીલાલ

श्री लैम सारस्वत सत्र

શ્રી કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી
પ્રમુખ : શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું
ખાસ સંમેલન : પાટણ
એપ્રિલ : ૧૯૩૯

श्री हैम सारस्वत सत्र

गुजराती साहित्य परिषदनुं

भास संमेलन

पाटाण

अडेवाल अने निबंधसंग्रह

गुजराती साहित्य परिषद

प्राप्तिस्थान

श्री भोगीवाल लखेरयंद ट्रस्ट

श्री प्रतापभाई भोगीवाल

२६, रीज रोड, मलबार डील, मुंबई-६

એકસો પચાસ રૂપિયા

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૫૦૦, સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૧

પુનર્મુદ્રણ : પ્રત ૫૦૦, જૂન : ૨૦૦૪

પ્રકાશક :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

માટે

ભારતીય વિદ્યાભવન

અંધેરી : મુંબઈ

મુદ્રક :

નવજીવન મુદ્રણાલય

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૪

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ખાસ સંમેલન 'શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર' પાટણ મુકામે ૧૯૩૯ના એપ્રિલમાં મળ્યું હતું. તેનો અહેવાલ અને નિર્બંધસંગ્રહ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧માં ભારતીય વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો હતો.

ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદની પરવાનગીથી તેનું આ પુનર્મુદ્રણ શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ્ર ટ્રસ્ટ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે. તે માટેની પરવાનગી આપવા બદલ, શ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ્ર ટ્રસ્ટ, ભારતીય વિદ્યાભવન અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું આભારી છે.

નિવેદન*

ઈ.સ. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારી મંડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ-ગ્રંથાવલિ અને પરિષદનાં પ્રકાશનોનું પ્રકાશનકાર્ય ભારતીય વિદ્યાભવન મારફત કરાવવું. વસ્તુતઃ ભારતીય વિદ્યાભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવાનું માગી લીધું હતું. તદ્દનુસાર આ પ્રકાશન - ઈ. સ. ૧૯૩૯ના એપ્રિલ માસની ૭, ૮ અને ૯ તારીખના રોજ પાટણ ખાતે મળેલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ખાસ સંમેલન 'શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર'નો અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહ પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બનવાનો અવકાશ આપવા માટે પરિષદના અધિકારી મંડળનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રગટ કરવામાં જોએ સીધી કે આડકતરી એક કે બીજા પ્રકારે, જે કંઈ સાહાય્ય કરી છે તે માટે તે સર્વનો અહીં અમે આભાર માનીએ છીએ.

ભારતીય વિદ્યાભવન

* સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧ની પ્રથમ આવૃત્તિનું.

અનુક્રમગણિકા

	નિવેદન (૧૯૪૧ સપ્ટેમ્બરની આવૃત્તિ)	૫
	પુનરુદ્ધારની પાવન પળોએ	૧૧
	ખંડ પહેલો : અહેવાલ (પૃ. ૧-૬૪)	
૧	શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર : પ્રાસ્તાવિક	૩
૨	શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર, પહેલો દિવસ	૧૩
૩	(‘શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર’નો ઉદ્ઘાટન વિધિ) શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર, બીજો દિવસ	૨૩
	સ્વાગતાધ્યક્ષ શેઠ શ્રી કેશવલાલ અમરચંદ નગરશેઠનું વ્યાખ્યાન	૨૪
	પ્રમુખ શ્રી કનેયાલાલ મુનશીનું વ્યાખ્યાન	૩૩
૪	શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર, ત્રીજો દિવસ	૪૦
	વડોદરાના દીવાનસાહેબનું ભાષણ	૪૧
	પ્રમુખ શ્રી કનેયાલાલ મુનશી : ઉપસંહાર	૪૪
	આભારદર્શન	૪૭
૫	પરિશિષ્ટ	
	કલિકાલસર્વજ્ઞ હે! (કાવ્ય)	
	(શ્રી ઉમાશંકર જોષી)	૪૮ (અ)
	કલિકાલસર્વજ્ઞને - (કાવ્ય)	
	(શ્રી અશોક હર્ષ)	૪૮ (આ)
૬	પરિશિષ્ટ (અ)	
	શ્રી હેમ સારસ્વત સત્રની નોંધરૂપે લખાયેલો લેખ (અંગ્રેજીમાં)	
	(શ્રી પ્રહ્લાદ ચન્દ્રશેખર દીવાનજી)	૪૯

૭	પરિશિષ્ટ (બ) શ્રી હેમ સારસ્વત પ્રસંગે ડૉ. ભટ્ટાચાર્યે આપેલું વ્યાખ્યાન (અંગ્રેજીમાં)	૬૦
	ખંડ બીજો : નિબંધસંગ્રહ (પૃ. ૬૫ - ૩૨૮)	
૧	શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય (શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ)	૬૭
૨	મહાન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ (મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી)	૭૬
૩.	શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્ય (શ્રી પરમાગુંદ કુંવરજી કાપડિયા)	૮૬
૪	આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્ર (પં. લાલચંદ્ર ભગવાન ગાંધી)	૯૨
૫	પાંચ હેમ પ્રસંગો (શ્રી ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી)	૧૧૧
૬	હેમચંદ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ (શ્રી ભોગીલાલ જ. સારેસરા)	૧૨૧
૭	રાજર્ષિ કુમારપાલ (શ્રી જિનવિજય મુનિ)	૧૪૧
૮	શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ (શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા)	૧૭૭
૯	ગૂજરાતનો સોલંકી યુગ (પ્રો. કેશવલાલ હિં. કામદાર)	૧૯૨
૧૦	આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ : તેમની સર્વશ્રાહી વિદ્વત્તા (દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી)	૨૦૧
૧૧	શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ : તેમની સાહિત્યસેવા (શ્રી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ ગાંધી)	૨૦૪
૧૨	શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય : ઈતિહાસકાર (શ્રી રામલાલ યુનીલાલ મોદી)	૨૦૮
૧૩	'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' અને તેના ઐતિહાસિક પાંત્રીસ શ્લોકો (શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા)	૨૧૫

૧૪	પરમાર્લત મહારાજ શ્રી કુમારપાળ (મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી)	૨૩૭
૧૫	‘દ્વયાશ્રય’ અને મુનિરાજ હેમચંદ્રનો વૈદિક અને ઈતર બ્રાહ્મણ સાહિત્યનો પરિચય (શ્રી કનેયાલાલ ભાઈશંકર દવે)	૨૬૮
૧૬	જૈન પુરાણો અને હેમચંદ્રાચાર્યનું- ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ (શ્રી પ્રહલાદ ચન્દ્રશેખર દીવાનજી)	૨૮૪
૧૭	હેમચંદ્રાચાર્યની અપભ્રંશ સેવા (શ્રી ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ)	૨૮૮
૧૮	ગૌર્જર અને નાગર અપભ્રંશ (શ્રી કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી)	૨૯૬
૧૯	સ્તુતિ (શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા)	૩૧૩
૨૦	મહારાજ સિદ્ધરાજ અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો મેળાપ (શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા)	૩૧૫
૨૧	હેમચંદ્રસૂરિ : પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંરક્ષક (સારાંશ) (શ્રી મંજુલાલ મજમુદાર)	૩૧૮
૨૨	કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને મહારાજ કુમારપાળ (સારાંશ) (શ્રી કુંવરજીભાઈ)	૩૧૮
૨૩	‘દેશીનામમાલા’ અને દેશ્ય શબ્દો વિશે ચર્ચા (ડૉ. મણિલાલ પટેલ)	૩૧૯
	સૂચિ	૩૨૯

પુનરુદ્ધારની પાવન પળોએ

જિતેન્દ્ર બી. શાહ

ગરવી ગુજરાતની સાંસ્કૃતિક ધરતી પાટણમાં સને ૧૯૩૯માં એક ઐતિહાસિક ઘટના નિર્મિત થઈ હતી. ગુજરાતી સાહિત્યના જાણીતા લેખક, તે સમયની મુંબઈ સરકારના ગૃહસચિવ અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની અધ્યક્ષતામાં પાટણ મુકામે હૈમ સારસ્વત સત્રનું ખાસ સંમેલન યોજાયું હતું. આ સંમેલનનાં બીજા ઈ.સ. ૧૯૩૭માં કરાંચીમાં આયોજિત તેરમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં રોપાયાં હતાં. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ વિરલ જ્યોતિર્ધર, સમર્થ વિદ્વાન અને પરમ બુદ્ધિમાન હેમચંદ્રાચાર્યનાં સંસ્મરણો પરિષદ સાથે જોડાયેલાં રહે તે માટે પાટણમાં હૈમ સારસ્વત સત્ર યોજવાનો વિચાર વ્યક્ત કર્યો હતો. તેમનો આ વિચાર કલિકાલ- સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યેની અપાર ભક્તિ અને ગુજરાતની અસ્મિતાને જગતમાં સ્થાપિત કરનાર મહાન વિભૂતિની અમર યાદને પુનર્જીવિત કરવાની ઉચ્ચ ભાવનાનો ઘોતક હતો. તેમના પ્રસ્તુત વિચારને કાકાસાહેબ કાલેલકર અને હીરાલાલ પારેખે વધાવી લીધો અને પાટણમાં હૈમ સારસ્વત સત્ર યોજવાનો ઠરાવ કર્યો. પરિષદે આ સત્ર વિશિષ્ટ રીતે જિજ્વવાનું નક્કી કરી સમગ્ર દેશમાં તેનો પ્રચાર કર્યો. ગુજરાતી સાહિત્યના શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકારો અને જૈન સાહિત્યના પ્રખર અધ્યેતાઓ આ સત્રમાં ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. આ સમયે જ પાટણના જ્ઞાનભંડારોને સુરક્ષિત રાખવા માટે નવનિર્મિત હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના ઉદ્ઘાટનનો પ્રસંગ પણ યોજવામાં આવ્યો હતો. નવનિર્મિત જ્ઞાનમંદિરના ઉદ્ઘાટનનો પ્રસંગ અને વિદ્યાપર્વની ઉજવણી ગુજરાતના ઈતિહાસમાં યાદગાર બની ગઈ હતી. આ વિશિષ્ટ પ્રસંગની યાદને જીવંત રાખવા માટે તેનો અહેવાલ અને કેટલાક લેખોનો સંગ્રહ સને ૧૯૪૦માં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વતી ભારતીય વિદ્યાભવને પ્રકાશિત કર્યો હતો.

આ સમગ્ર ઐતિહાસિક ઘટનાનું સવિસ્તર વર્ણન પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં બે ખંડમાં કરવામાં આવ્યું છે. પ્રથમ ખંડમાં હૈમ સારસ્વત સત્રનો વિસ્તૃત અહેવાલ રજૂ થયો છે. ૬૫ પાનાંના આ અહેવાલમાં ત્રણેય દિવસના પ્રસંગો અને વ્યાખ્યાનોનું સંક્ષિપ્તમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. આ અહેવાલ વાંચતાં જ તે સમયની ઘટનાઓની તાદૃશ પ્રતીતિ થાય છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ આ એક મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ છે અને પ્રત્યેક ગુજરાતીએ વાંચવા જેવો અમૂલ્ય વારસો છે.

આજે પાટણ બુલાયું છે પણ તે ગુજરાતની અસ્મિતાનું આધારબિંદુ છે. પાટણ માત્ર ભૂતકાળની રાજધાની તરીકે નહીં, તેમ જ સોલંકીઓના પ્રતાપને કારણે જ નહીં પરંતુ તપસ્વીઓ, સંસ્કાર સ્વામીઓ અને વિદ્વાનોને કારણે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેની કીર્તિગાથા માત્ર ગુજરાત કે ભારતમાં જ નહીં પણ સમગ્ર વિશ્વમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીએ તો જાણાવ્યું છે કે પાટણ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિમાં, વિદ્યા અને રસિકતામાં, અયોધ્યા, પાટલિપુત્ર, રોમ, એથેન્સ ને પેરિસનું સમોવડિયું શહેર છે. આ ભૂમિ ઉપર સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળ જેવા પ્રતાપી રાજાઓ, હેમચન્દ્રાચાર્ય, શાન્તાચાર્ય, સુરાચાર્ય ધનપાલ અને ભાલાજી જેવા સમર્થ વિદ્વાનો થઈ ગયા છે. એવી ધરતી ઉપર હૈમ સારસ્વત સત્ર ઊજવવાની ઈચ્છા ઘણાં વર્ષોથી મુનશી સેવી રહ્યા હતા તે સંકળ થતાં તેમણે સંતોષ વ્યક્ત કર્યો હતો. તેમની ઈચ્છાનો પ્રતિઘોષ આમંત્રણ પત્રિકાના પ્રથમ પેરામાં વ્યક્ત થયો છે. (પૃ. ૯) આમંત્રણ પત્રિકાના શબ્દો આજે પણ સ્મૃતિપટ ઉપર લાવી વિચારવા યોગ્ય છે. “આર્ચવર્તમાં ગુજરાતને વિદ્વાતામાં અગ્રસ્થાન અપાવનાર, ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીઓમાં શિરોમણિ કલિકાલનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યે ગુજરાતની અસ્મિતાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. આ વિદ્વાનિધિનું નામ અને સાહિત્ય પ્રવૃત્તિનાં સ્મરણ સતેજ રાખે તો જ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ એ મહાન જ્યોતિર્ધરના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ શકે એમ છે.” આ વાક્યોમાં કૃતજ્ઞતાના ભાવ, ભક્તિ અને વિદ્યાપ્રીતિની પ્રતીતિ થાય છે. આ ઉપરાંત સમગ્ર અહેવાલને, ઐતિહાસિક ઘટનાને ખૂબ જ સંદર રીતે રજૂ કરે છે.

દ્વિતીય ખંડમાં હેમ સારસ્વત સત્રમાં તત્કાલીન સમર્થ વિદ્વાનો દ્વારા હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને તેમની સાહિત્ય સાધના વિશેના ૨૩ લેખોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. ૬૫ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા લેખો આજે પણ ઘણી મહત્ત્વપૂર્ણ ઐતિહાસિક માહિતી પૂરી પાડે છે. હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતીની અસ્મિતાનો પાયો નાંખનાર મહાન જ્યોતિર્ધર હતા. કલિકાલસર્વજનું બિરુદ પામ્યા હતા. ગુજરાતી સાહિત્યકોના શિરોમણિ સમાન આચાર્ય હતા. તેમના જીવન વિશેના લેખ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યમાં જાણીતા ઇતિહાસવિદ્ શ્રી મોહનલાલ દબીચંદ દેસાઈએ સંક્ષિપ્તમાં ઘણી ઘટનાઓ અને વિશિષ્ટતાઓનો સમાવેશ કરતું જીવન વર્ણવ્યું છે. હેમચંદ્રાચાર્યની સમદર્શિતા અને સાહિત્યસર્વજ્ઞતા વિશે જાણાવતા તેમના યુગને “હેમયુગ” એવું અન્વર્થક નામ આપ્યું હતું. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ મહાન આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને સાહિત્ય સર્જનનો ખ્યાલ આપ્યો છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ બિરુદ વિશે કહ્યું છે કે, દેશવિદેશના લાખો જ નહીં બલકે કરોડો કે અબજો વર્ષનો ઇતિહાસ એકઠો કરવામાં આવે તોપણ ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જેવા નિર્લેપ, આદર્શજીવી, વિદ્વાન સાહિત્યસસર્જક, રાજનીતિ નિપુણ, વ્યવહારજ્ઞ, વર્યસ્વી, પ્રતિભાધારી પુરુષની જોડ જડવી અતિ મુશ્કેલ બને અને એ જ કારણસર ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકેનું જે બિરુદ યોજવામાં આવ્યું છે એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. શ્રી પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા, પંડિત લાલચંદ્ર ભગવાનદાસ ગાંધી, ભાઈલાલભાઈ પ્ર. કોઠારી, ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા, આદિએ તેમના જીવનની ઘટનાઓ વિશે તથા શિષ્ય મંડળ વિશે વિસ્તારથી ચર્ચા કરી છે. શ્રી જ્ઞાનવિજયજીએ કુમારપાળ વિશેની ઐતિહાસિક માહિતી આપી છે. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓનો પરિચય આપ્યો છે. કેશવલાલ કામદારે ગુજરાતના સોલંકી યુગ વિશે જાણાવ્યું છે. આ ઉપરાંત કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી, ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ, રામલાલ યુનીલાલ મોદી, મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા, મુનિશ્રી દર્શનવિજયજી, કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી, ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ, કેશવરામ કા.

શાસ્ત્રીજી, આદિ વિદ્વાનોના લેખો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. આચાર્ય હેમચન્દ્ર અને તેમનું સાહિત્ય તથા તે સમયના પ્રવાહો વિશે જાણવા આ એક પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક ગ્રંથની ગરજ સારે તેવો ગ્રંથ છે. જ્ઞાનના મહાસાગરને વલોવનાર આચાર્યશ્રીની સાધનાનો સમ્યક્ પરિચય આ ગ્રંથ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે.

વર્તમાન કાળે પરિસંવાદો, સંગોષ્ઠિઓ, વિદ્યાસત્રો તો ઘણાં જ ઊજવાય છે. છેલ્લાં વીસ વર્ષના સમયગાળામાં આવા આયોજનની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ જ થતી રહી છે. પણ લેખોનું સ્તર ચિંતાજનક રીતે નીચે જઈ રહ્યું છે ત્યારે આ ગ્રંથ એક આદર્શ પૂરો પાડી શકે તેમ છે. દ્વપ વર્ષ પૂર્વે લખાયેલા લેખોમાં વિષયને પૂરતો ન્યાય, નવી માહિતી અને નિષ્ઠા ભારોભાર જોવા મળે છે. એ દષ્ટિએ પણ આ નિબંધસંગ્રહ ઉપયોગી છે. પણ છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી આ ગ્રંથ અનુપલબ્ધ થયો છે. થોડા વખત પહેલાં શ્રીમતી પ્રભાબહેન ચીનુભાઈ શેઠનો આ ગ્રંથ મેળવી આપવા માટે જાણાવેલું. પ્રભાબહેન પાટણનાં અને આ સત્ર ઊજવાયું ત્યારે તેઓશ્રી ત્યાં ઉપસ્થિત હતાં તે સમયે તેમની ઉંમર ૧૮ વર્ષની હતી. આજે ૮૪ વર્ષે પણ તે સમયની ઘટનાઓનું વર્ણન કરતાં આંખોમાં ચમક, મુખ ઉપર આનંદની ઊર્મિઓ અને મન પુલકિત બની ઊઠે છે. તેમની ભાવના ગ્રંથ વાંચવાની હતી તેથી શોધ આરંભી, પાટણના ધનવાનો માત્ર ધન કે વૈભવની જ નહીં પણ વિદ્યા સાચવી રાખવામાં પણ આગ્રહી રહ્યા છે. તેની પ્રતીતિ તેમની આ ગ્રંથને પ્રાપ્ત કરવામાં અને તેને પુનઃપ્રકાશિત કરવામાં જાણાઈ આવે છે. હૈમ સારસ્વત સત્રને સફળ બનાવવામાં હેમચન્દ્રભાઈ મોહનલાલ ઝવેરીનું અને એ ચારે ભાઈઓનું પ્રમુખ યોગદાન હતું. પિતાશ્રી મોહનલાલ મોતીચંદની સ્મૃતિમાં તેમનું બાવલું ત્યાં મૂક્યું છે.

પ્રવર્તક મુનિશ્રી કાંતિવિજયજી મ. સા.ની પ્રેરણા મળતાં સુશ્રાવક શ્રી હેમચન્દ્રભાઈની ઈચ્છા હતી કે ભારતીય સંસ્કૃતિના અમૂલ્ય વારસા સમાન હસ્તપ્રતોનું સંરક્ષણ થાય તે માટે સુંદર સ્મારક રચાય. આ કામ તેમણે પોતાના ભાઈ મણિલાલભાઈને સોંપ્યું. આ માટે તેમણે બેલ્ગિયમના સુપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ શ્રી જસ્પરનો સંપર્ક સાધ્યો. તેમને

સુંદર ઈમારત નિર્મિત કરવાનું કામ સોંપ્યું. જરૂરે આ નવી જવાબદારીને પાર પાડવા અને ભારતીય પરંપરાને અનુરૂપ જ્ઞાનનું સુંદર સ્મારક ઊભું કરવા ભારતના પ્રાચીન સ્થાપત્યનો અભ્યાસ કર્યો એટલું જ નહીં પરંતુ સારનાથ, આદિ સ્થળોની પણ મુલાકાત લીધી. ત્યાર બાદ તેમણે પાટણમાં હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના નિર્માણનો આરંભ કર્યો. હસ્તપ્રતોને વાતાવરણ, ભેજ, ધૂળ, આદિથી રક્ષણ મળી રહે તે માટેનું ખાસ ધ્યાન રાખવામાં આવ્યું અને જ્ઞાનમંદિરના સ્થાપત્યમાં સારનાથનાં મંદિરોના સ્તંભ જેવા સ્તંભોનું આયોજન કરી જ્ઞાનનું એક ભવ્ય સ્મારક રચવામાં આવ્યું. આ સ્મારકના ઉદ્ઘાટન માટે માનનીય શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીજીને વિનંતી કરવામાં આવી હતી. માનનીય મુનશીજી પાટણની ભવ્યતાને ઉજ્જવળ બનાવવા, પાટણમાં આવેલ આ અદ્ભુત વારસાની સમગ્ર જનતાને જાણ થાય તે માટે તથા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન અને પહેલું હૈમ સારસ્વત સત્ર યોજવાની પ્રેરણા કરી હતી. જે પાટણના શ્રેષ્ઠીઓએ સહયોગ વધાવી લીધી હતી. આમ, જ્ઞાનના અદ્ભુત સ્મારકનું ઉદ્ઘાટન અને હૈમ સારસ્વત સત્ર જેવી બે ઐતિહાસિક ઘટના ઘટી તેનું સુંદર વર્ણન આ દસ્તાવેજી ગ્રંથમાં પ્રાપ્ત થાય છે.

શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીજી તો હેમચન્દ્રભાઈને ભાઈ સમાન ગણાવ્યા છે. અને તેમને બિરદાવતાં કહ્યું હતું કે, હેમચન્દ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના નિર્માણ દ્વારા શ્રી હેમચન્દ્રભાઈએ આખા હિંદની જ નહીં પણ દુનિયાની ભાષા અને વિદ્યાની સેવા કરી છે. તેના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. આ ધનવાન શ્રેષ્ઠીએ પિતૃતર્પણરૂપે ઉત્તમ સ્થપતિ દ્વારા જ્ઞાનમંદિરનું નિર્માણ કર્યું હતું. તેમને આ કાર્યમાં મણિભાઈ મોહનલાલ ઝવેરી (પ્રભાબહેનના પિતાશ્રી), આદિ ભાઈઓનો સક્રિય સહયોગ પ્રાપ્ત થયેલો. શ્રીમતી પ્રભાબહેન પણ તે જ પરિવારના અને હાલ અમદાવાદના જાણીતા ઉદ્યોગગૃહ લાલભાઈ ચૂપના સ્વ. મેયર શ્રી ચીનુભાઈ શેઠનાં ધર્મપત્ની એટલે ઉભય પરિવારના સંસ્કારોનો, સંસ્કૃતિનો સુભગ સમન્વય થયેલો જેવા મળે છે. તેમની જ ભાવનાથી આ ગ્રંથ પુનઃમુદ્રણમાં તેમની પાટણની ધરતી પ્રત્યેની મમતા, હેમચન્દ્રાચાર્ય પ્રત્યેની ભક્તિ અને

જ્ઞાનની સંરક્ષણ ભાવનામાં ઉત્તમ ભાવના જોવા મળે છે.

આ ગ્રંથના પ્રકાશનમાં શેઠ શ્રી પ્રતાપભાઈ ભોગીલાલનો સક્રિય સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે તે પણ યોગાનુયોગ છે. પ્રતાપભાઈના પિતાશ્રી ભોગીલાલ લહેરચંદ્ર હેમ સારસ્વત સત્ર ટાણે રચવામાં આવેલ મધ્યસ્થ સમિતિના સભ્ય હતા. આમ તેમણે પણ પાટણની ધરતીનું ઋણ અને પિતૃતર્પણરૂપે પ્રસ્તુત ગ્રંથ પુનઃપ્રકાશિત કરવાની યોજના સ્વીકારી વિદ્યાલગત ઉપર બહુ મોટો ઉપકાર કર્યો છે.

આ ગ્રંથ વિદ્વાનોને અને જિજ્ઞાસુઓને ઉપયોગી નીવડશે તેવી શ્રદ્ધા છે. આ ગ્રંથને પ્રકાશિત કરવામાં નિમિત્ત બનનાર તમામને ધન્યવાદ.

श्रीमद् हेमचन्द्रायार्थ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

: ખાસ બેઠક :

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર : પાટણ

તા. ૭-૮-૯ : અપ્રિલ : ૧૯૩૯

: સંવત ૧૯૯૫ : ચૈત્ર માસ :

અહેવાલ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનની ખાસ બેઠક

પાટણમાં ઊજવાયલા શ્રી હેમ સારસ્વત સત્રનો અહેવાલ

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આ ઐતિહાસિક સત્ર ઊજવવાની સુંદર ને પ્રેરક કલ્પના કરવાનો યશ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને ભાગે ગય છે. ગુજરાતના ઇતિહાસના સુવર્ણ-યુગસમા સોલંકીયુગના ગુર્જર મહારાગ્નધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધવના પ્રતાપી મહારાજ્યનાં સમય, રાજ્યવહીવટ અને લોકજીવન આલેખતી એમની નવલત્રિવેણી-પાટણની પ્રભુતા, ગુજરાતનો નાથ અને રાગ્નધિરાજ-માં ઐતિહાસિક આચાર્યમણિ શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના પાત્રના તેજમાં એ કલ્પનાના ખીજનો વિકાસ માલૂમ પડે છે. ખરું જોતાં તો શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીની વિદ્યાર્થી-જીવનની કારકિર્દી જેટલું એ ખીજ એમનામાં જૂનું છે. ગુજરાતના આલવિદ્યાર્થીઓના હાથમાં મુકાતા ગુજરાતના નાનકડા ઇતિહાસના વાચનકાલે, તેમજ એમના કોલેજ-જીવનમાં લખાયલા, 'Baroda College Miscellany'માંના 'Graves of the Vanished Empire'એ લેખમાં પણ આ કલ્પનાખીજનાં દર્શન થાય છે. આ ખીજને, તેના ખીજનુંકરને, ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના આરંભના અરપટ્ટ ઇતિહાસની સાંકળમાં ખૂટતી ઘણીએક કડીઓ પોતાની ભારતવિખ્યાત અષ્ટાધ્યાયી-દ્વારા, તેનાં સુભાષિતોદ્વારા, પૂરી પાડનાર શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યને ગુજરાતના એક વિરલ જ્યોતિર્ધર તરીકે ક્રમાનુસાર ખીલવવામાં આવે છે. પછી અસહકારકાળના કારાવાસનિવાસમાં બહુધા લખાયલા 'Gujarat

and Its Literature'માં જૂની ગુજરાતી બાષાનાં મૂળ તપાસતાં, શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વાન મૂર્તિ શ્રી. મુનશીના માનસપટ પર વધુ ને વધુ રેખાંકિત થતી જણાય છે. આ પછી કરાંચી મુકામે ઈ. સ. ૧૯૩૭ ના ડિસેમ્બરમાં ભરાયલા તેરમા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનમાં સૈકાંથી નામાવશૈષથી માત્ર સ્મરતા આચાર્યશ્રીના ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ પરના મહદ્ ઋણ સ્વીકારનો જ માત્ર નહિ, પણ તેમની જુલાઈ ગયેલી અમરતાને પુનઃ સાંગોપાંગ સજીવન કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. સુભાગ્યે એ જ સંમેલનના પ્રમુખ તરીકે શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશી હતા અને નીચેના ઠરાવમાં એમની હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રત્યેની પ્રખર ભક્તિને સર્વાનુમતે સ્થાન મળ્યું :—

“ આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે, ગુજરાતના અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્ધર અને સાહિત્યકાર શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્મરણો પરિષદની સાથે જોડાયેલાં રહે એવાં પગલાં યોજવાં અને એ નિમિત્તે પાટણમાં ‘ શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર ’ યોજવો. ”

આ પછી ઉપરના ઠરાવને પરિષદની મધ્યસ્થ સભાએ તેની ૭ મી જૂન ૧૯૩૮ ની બેઠકમાં બહાલી આપી હતી.

આ પછી પરિષદના પ્રમુખશ્રી તરફથી સત્ર બાબતમાં નીચેનો પત્ર પાઠવવામાં આવ્યો હતો:—

“ કૌસ્તુભ, ”

વરલી ચોપાટી, મુંબાઈ,

શ્રીયુત બાઈ
શ્રીમતી બહેન,

કરાંચી ખાતે મળેલા સાહિત્ય પરિષદ સંમેલને કરેલા ઠરાવને અનુલક્ષીને, સાહિત્ય પરિષદની મધ્યસ્થ સભાએ આવતા ડિસેમ્બર માસમાં પાટણ ખાતે “ શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર ” ભરવાની અને મુંબાઈ ખાતે શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના નામ સાથે જોડાયેલું સ્મારક ઊભું કરવાની યોજના કરી છે. આને અંગેની તમામ માહિતી પરિષદના મંત્રીઓ તરફથી વારંવાર તમને મોકલવામાં આવશે. મને ઊમેદ છે કે, આ વિષયમાં તમે તમારો સંપૂર્ણ સહકાર આપી આભારી કરશો.

—કનૈયાલાલ મુનશી

પ્રમુખ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આ પછી ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર વસતા ગુજરાતીઓમાં શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનની રૂપરેખા દ્વારા તેમજ બે પત્રિકાઓ દ્વારા સત્ર સંબંધમાં વ્યાપક જાહેરાત કરવામાં આવી હતી. ગુજરાત અને મહાગુજરાતનાં વર્તમાનપત્રોએ પણ આ સત્રને પૂરતી જાહેરાત આપવામાં હૃદયબર સાથે આપ્યો હતો.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર : પત્રિકા ૧

કરાંચી ખાતે મળેલા સાહિત્યપરિષદ સંમેલનમાં શ્રી. કાકાસાહેબ કાલેલકરની દરખાસ્ત અને શ્રી. હીરાલાલ પારેખના અનુમોદનથી નીચેનો ઠરાવ પસાર થયો હતો:—

“ આ સંમેલન પરિષદને સૂચના કરે છે કે, ગુજરાતના અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્ધર અને સાહિત્યકાર શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનાં સ્મરણો પરિષદની સાથે જોડાયલાં રહે એવાં પગલાં યોજવાં અને એ નિમિત્તે પાટણમાં “ શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર ” યોજવો. ”

પરિષદના પ્રસ્તુત ઠરાવને અનુલક્ષીને મધ્યસ્થ સભાએ તા. ૭ મી જૂન ૧૯૩૮ ને રાજ આ વિષયમાં નીચે પ્રમાણે ઠરાવ કર્યો હતો:—

(ક) આવતા ડિસેમ્બર માસમાં નાતાલના તહેવારોમાં પાટણમાં “ શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર ” ભરવાની વ્યવસ્થા કરવી.

(ખ) મધ્યસ્થ સભાને એવો અભિપ્રાય છે કે, ગુજરાતના આદ્ય સાહિત્યકાર શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ પરિષદ સાથે જોડાયલું રહે તે માટે

(૧) એમના નામ સાથે જોડાયલું સ્મારક પરિષદે મુબંધમાં ઊભું કરવું; અને

(૨) શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું અને તેમના યુગનું યોગ્ય સાહિત્ય પરિષદે ગુજરાતીમાં પ્રગટ કરવું.

(ગ) પરિષદના આ હેતુ પાર પાડવા પૈસા વગેરેનો પ્રબંધ

કરવા સારુ એક સમિતિ નીમવામાં આવે છે. એ સમિતિ મધ્યસ્થ સભાના સભ્યોની અને નીચે જણાવેલા વધુ સભ્યોની પોતાની સંખ્યામાં ઉમેરો કરવાની સત્તા સાથે નીમવામાં આવે છે:-

શ્રી. છોટલાલ કીલાચંદ, શ્રી. નંદલાલ કીલાચંદ, શ્રી. તુલસીદાસ કીલાચંદ, શ્રી. હેમચંદ મોહનલાલ, શ્રી. ભોગીલાલ લહેરચંદ, શ્રી. માણેકલાલ પ્રેમચંદ, શ્રી. યુનીલાલ ભાઈચંદ, શ્રી. અમૃતલાલ કાલિદાસ, શ્રી. ચીમનલાલ જ્યેષ્ઠ વગેરે વગેરે.

(ધ) પરિષદના પ્રમુખ આ સમિતિના પ્રમુખ રહેશે.

(ઙ) પરિષદના અધિકારીઓ પોતાના હોદ્દાની રૂએ આ સમિતિના અધિકારીઓ રહેશે, પણ મંત્રીઓની સંખ્યામાં ઉમેરો કરવાનો અધિકાર આ સમિતિને રહેશે.

આ ઉપરાંત શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય વિષે મનનીય નિર્ણયો ભેગા કરવા તથા તેમના યુગના સાહિત્યમાંથી પસંદ કરેલું સાહિત્ય પ્રગટ કરવા માટેની તૈયારીઓ ચાલી રહી છે.

પાટણમાં, આવતા દિવસોમાં આ મહાન સાહિત્યકાર માટે જે સત્ર ઊજવવાનું નક્કી થયું છે, તેને યોગ્ય સ્વરૂપ આપવાની પ્રાથમિક તૈયારીઓ ચાલી રહી છે. આઠસો વર્ષ પહેલાંના એ ઐતિહાસિક નગરમાં આ પ્રસંગ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ધણો મહત્વનો અને માદગાર બની રહેશે. ધણા સાહિત્યરસિકો નાતાલની રગ્નનો લાભ લઈ, પાટણની એ ગૌરવવંતી ભૂમિનાં દર્શન કરવા અને સ્વ. હેમચંદ્રાચાર્યને સ્મરણાંજલિ આપવા આવશે એવી સાહિત્ય પરિષદ આશ્ના રાખે છે. આ વિષયમાં વધુ માહિતી મેળવવાની ઇચ્છા રાખનારે પરિષદ કાર્યાલયમાં મંત્રીઓને લખવું.

મનહરરામ મહેતા

સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય,

ગોકુલદાસ રાયચુરા

૮૦, એસ્કોનેડ રોડ,

અંબાલાલ જાની

મુંબઈ. નં. ૧.

મંત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સન્ન : પત્રિકા ૨

પરિષદનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રેરક અને પ્રણેતા સ્વ. રણજિતરામ વાવાભાઈ મહેતા હતા. એમના જ ઉત્સાહી પ્રયાસોને કીધે સાહિત્ય પરિષદનું પ્રથમ અધિવેશન અમદાવાદમાં સ્વ. શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠીના પ્રમુખપણા હેઠળ ભરાયું હતું. ત્યાર પછી પરિષદ કૂલીકાલીને સમગ્ર ગુજરાતની મધ્યવર્તી સાહિત્યસંસ્થા બની છે. એની જુદી જુદી એકેડેમી અને તેના પ્રમુખોની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:

પરિષદ	સ્થળ	સાલ	પ્રમુખ
૧ કી	અમદાવાદ	૧૯૦૫	શ્રી. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી
૨ જી	મુંબાઈ	૧૯૦૭	દી. બ. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ
૩ જી	રાજકોટ	૧૯૦૯	દી. બ. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ
૪ થી	વડોદરા	૧૯૧૨	દી. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામ દવે
૫ મી	સુરત	૧૯૧૫	શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયા
૬ ઠી	અમદાવાદ	૧૯૨૦	રા. બ. હરભૈવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળા
૭ મી	ભાવનગર	૧૯૨૪	રા. બ. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી
૮ મી	મુંબાઈ	૧૯૨૬	સર રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ
૯ મી	નડિયાદ	૧૯૨૮	આચાર્ય આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ
૧૦ મી	નડિયાદ	૧૯૨૯	શ્રી. જ્ઞાનાભાઈ જીવજી દેસાઈ

[આ પછી પરિષદને બહુલે પરિષદ સંમેલન નામ રાખવામાં આવ્યું હતું.]

૧૧ મું	લાહી	૧૯૩૩	દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી
૧૨ મું	અમદાવાદ	૧૯૩૬	મહાત્મા ગાંધીજી
૧૩ મું	કરાચી	૧૯૩૭	શ્રી. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

કોઈ પણ સંસ્થાના તાલબદ્ધ વિકાસ માટે તેનું બંધારણ અને નિયમો હોય એ વાજના લોકશાસનના યુગમાં આવશ્યક છે, એટલે

૧૯૨૫ની સાલમાં પરિષદને રજિસ્ટર કરવામાં આવી. પરિષદની પ્રવૃત્તિઓનું સંચાલન મધ્યસ્થ સભા કરે છે અને પરિષદ પાસે આવેલા ફંડની વ્યવસ્થા માટે પાંચ ટ્રસ્ટીઓ નીમવામાં આવ્યા છે. પરિષદનું ફંડ આ ટ્રસ્ટીઓના નામ પર છે. ટ્રસ્ટીઓનાં નામ : શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી, દી. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, આચાર્ય ડો. આનંદશંકર ધ્રુવ, ન્યાયમૂર્તિ શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા અને સર ચીનુભાઈ.

પરિષદના મંત્રીઓ તરીકે શ્રી. મનહરરામ મહેતા, શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા અને શ્રી. અંબાલાલ જાની છે. ખજાનચીઓ તરીકે શ્રી. મોતીચંદ ગિ. કાપડીયા અને શ્રી. મણિલાલ ડાહ્યાભાઈ નાણાવટી છે.

સ્વ. રણજિતરામે સ્થાપેલી સંસ્થા વધતી વધતી એવી કક્ષાએ પહોંચી છે કે, જેમાં તમામ ગુજરાતીઓ રાજકીય ને ધાર્મિક ભેદો છોડી ગુજરાતી તરીકે ભેગા મળી શકે; ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો એમાં સરસતાની લહાણુ કરી શકે; ગુજરાતી વિદ્વાનો ને કલાકારો આદર્શો અને ભાવનાની આપ-લે કરી શકે; ગુજરાતનું જીવન-સાહિત્ય, નાટક, નૃત્ય, સંગીત ને કલાદ્વારા સર્વાંગ સુંદર બનાવવાના પ્રયત્નો પરિષદ દ્વારા થઈ શકે અને ગુજરાત ને મહાગુજરાતના વસનારાઓને એની દ્વારા સામુદાયિક અસ્મિતાની સિદ્ધિ સાંપડી શકે.

ગુજરાતને એક અને અવિભક્ત કરવાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવું હોય અને પરિષદદ્વારા ગુજરાતી સાહિત્ય, સંસ્કાર અને અસ્મિતાની ગંગા ઘેર ઘેર વહેતી કરવી હોય, તો ગુજરાત અને મહાગુજરાતના વસનારાઓએ પરિષદને સંપૂર્ણ સહકાર આપવો જોઈશે. દરેક ગુજરાતી પાસે પરિષદ આટલી આશા જરૂર રાખી શકે.

સાહિત્ય પરિષદ કાર્યાલય

૮૦, એસ્પ્લેનેડ રોડ,

મુંબાઈ. નં. ૧.

મનહરરામ મહેતા

ગોકુલદાસ રાયચુરા

અંબાલાલ જાની

મંત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

આ પછી સત્રને અંગે કેટલીક તૈયારીઓને ધ્યાનમાં લઈ ૧૯૩૮ના નાતાલમાં સત્ર ન ભરાઈ શક્યું. પછી મધ્યસ્થ સભાની તા. ૨૨-૧-૧૯૩૯ ની બેઠકના ઠરાવ છઠ્ઠા અનુસાર તે ૧૯૩૯ ના ઈસ્ટરના તહેવારોમાં ઊજવવાનો નિર્ણય થયા બાદ નીચેની આમંત્રણ-પત્રિકા કાઢવામાં આવી હતી :—

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પાટણમાં ઊજવવામાં આવનાર ‘શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર’

આર્યાવર્તમાં ગુજરાતને વિદ્વત્તામાં અગ્રસ્થાન અપાવનાર ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીઓમાં શિરોમણિ કલિકાળસર્વજ્ઞનું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર શ્રી. હૈમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતની અસ્મિતાનું પ્રથમ દર્શન કર્યું. આ વિદ્વાનિધિનું નામ અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિનાં સ્મરણ સતેજ રાખે તો જ ગુજરાતો સાહિત્ય પરિષદ એ મહાન જ્યોતિર્ધરના ઝણુમાંથી મુક્ત થઈ શકે એમ છે.

આ હેતુથી પરિષદે એમના કાર્યક્ષેત્રના કેન્દ્ર પાટણમાં શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્રની યોજના કરી છે. ત્યાં સત્કારમંડળના પ્રમુખ શ્રી. કેશવલાલ અમરચંદ નગરશેઠ છે અને સત્રનું પ્રમુખપદ લેવા માન્યવર શ્રીયુત કનૈયાલાલ મુનશીએ કબૂલ કરવાની કૃપા કરી છે. સત્રનો કાર્યક્રમ નીચે આપ્યો છે. ગુજરાતના સાહિત્યરસિકોને માટે આ પ્રસંગ અનોખો છે અને તેથી અમે ગુજરાતના સર્વ સાહિત્યરસિકોને આગ્રહ-પૂર્વક વિનંતિ કરીએ છીએ કે, તેઓએ ગુજરાતની આ અદ્ભુત મૂર્તિને પોતાના તરફથી અર્ધ અર્પવા હાજર રહેવું.

કાર્યક્રમ

તા. ૭-૪-૩૯ શુક્રવાર

સવારના ૧૦-૪૦

પ્રમુખશ્રીની પંધરામણી,
સ્ટેશન ઉપર સત્કાર અને
સરઘસ.

તા. ૮-૪-૩૯ શનિવાર

સવારના ૮-૦

“શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર”
સત્કારમંડળના પ્રમુખનું
ભાષણ.

„ ૮-૧૫	પ્રમુખશ્રીનું ભાષણ.
„ ૮-૩૦ થી ૧૧	સત્રને અંગે આવેલા નિબંધોનું વાચન.
બપોરના ૪—૦	પરિષદની મધ્યસ્થ સભાની બેઠક.
„ ૪-૩૦	પરિષદની સામાન્ય સભાની બેઠક.
રાત્રે ૮—૦	રંજનનો કાર્યક્રમ
તા. ૯-૪-૩૯ રવિવાર	
સવારના ૮ થી ૧૧	સત્રસમાપન.
સાંજના ૫—૦	શ્રીયુત મુનશીજીને માનપત્રનો મેળાવડો.

તા. ક. પાટણના ઐતિહાસિક સ્થળોનું અવલોકન કરવા જવા માટે સમયાનુસાર પ્રબંધ કરવામાં આવશે.

લિ. સેવક

મનહરરામ મહેતા

મંત્રીઓ તરફથી

સત્રને અંગેના નિબંધો માટે પરિષદ પ્રમુખશ્રી તરફથી નીચેનો પત્ર પાઠવવામાં આવ્યો હતો :—

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર

પ્રિય ભાઈશ્રી,

આપને એ વિદિત હશે જ કે કરાંચી ખાતે ભરાયેલા છેલ્લા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં પાટણ મુકામે શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર ભિજવવાનો એક ઠરાવ પસાર કરવામાં આવ્યો હતો. તે અનુસાર સાહિત્ય સભાની મધ્યસ્થ સભાએ આવતા ઈસ્ટરના તહેવારો-એટલે કે તા. ૭-૮-૯ ૧૯૩૯, મિતિ સંવત ૧૯૯૫ ના ચૈત્ર વદ ૩-૪

અને ૫ ના દિવસોમાં એ ઉત્સવ ઊજવવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. ઉત્સવ સંબંધી વધારે વિગતો નક્કી થયે આપને જણાવવામાં આવશે.

આ પ્રસંગે આપને આપની કાંઈક સાહિત્યાંગલિ સમર્પણ કરવાની, અર્થાત્ પ્રસંગને અનુરૂપ કોઈ એક સુંદર લેખ કે નિબંધ લખી મોકલવાની આગ્રહ અને આદરપૂર્વક વિનંતિ કરવામાં આવે છે.

ઉત્સવની સભામાં નિબંધવાચન થશે અને પછીથી ઉક્ત લેખ-નિબંધાદિને સુંદર રીતે પુસ્તકાકારે પ્રકટ કરવામાં આવશે.

આજ્ઞા છે કે, આપ આ વિનંતિનો સપ્તેમ સ્વીકાર કરશો અને યથાવસર જલદી આપનો લેખ કાર્યાલયમાં મોકલી આપી અમને આભારી કરશો.

લિ.

કનૈયાલાલ મા. મુનશી

પ્રમુખ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

તા. ૬. આપનો લેખ નીચેને સરનામે મોકલશો :—

મંત્રીઓ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

૮૦, એસપેનેડ રોડ;

મુંબઈ નં. ૧.

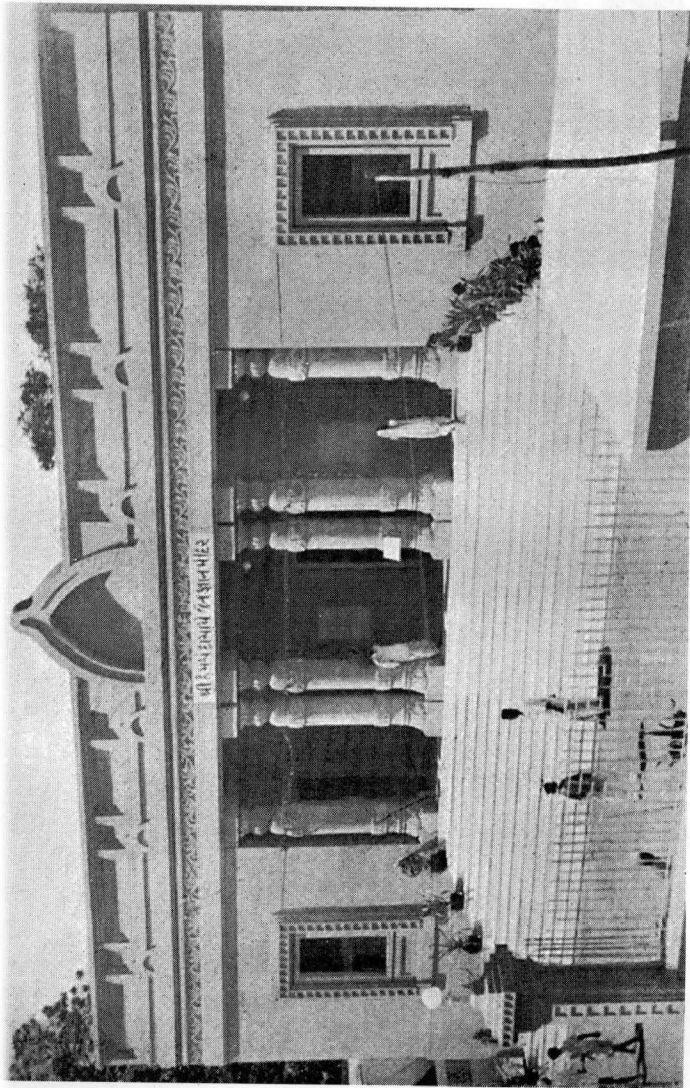
‘ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર’ના ઉદ્ઘાટન વિધિ અંગે નીચેની આમંત્રણપત્રિકા મોકલવામાં આવી હતી :—

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરનો ઉદ્ઘાટનવિધિ

ચાલુક્ય વંશના પરમભટ્ટાર્કો શ્રી જયસિંહ સિદ્ધરાજ અને શ્રી કુમારપાળના પાટનગર અણ્ણહિલવાડ પાટણના જૈન જ્ઞાનભંડારો જગવિખ્યાત છે. આ ભંડારોમાં પાટણની સ્થાપના થઈ, ત્યારથી જૈન સાધુઓએ તેમજ અન્ય વિદ્વાનોએ તૈયાર કરાવેલા જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યના અમૂલ હસ્તલિખિત ગ્રન્થોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો હતો. ભંડારોના રક્ષણની વ્યવસ્થાના અભાવે કાળક્રમે ધણા ગ્રન્થોનો નાશ થયો છે.

આ જ્ઞાનભંડારને વ્યવસ્થિત અને રક્ષિત રાખવા તેમજ સાહિત્ય-કારોને અને પુરાતાસ્ત્રિકોને સરળતા કરી આપવા શેઠ હેમચંદ મોહનલાલની કુાં. તરફથી તેમના પિતાશ્રી શેઠ મોહનલાલ મોતીચંદના સ્મારકરૂપે શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર બંધાવવામાં આવ્યું છે, જેની ઉદ્ઘાટન ક્રિયા ના. કનૈયાલાલ મુનશીના શુભ હસ્તે તા. ૭-૪-૧૯૩૯ શુક્રવારે કરવામાં આવશે. આ પ્રસંગે શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના જીવન અને કૃતિઓમાં તેમજ પ્રાચીન ગુજરાતના સાહિત્યમાં રસ લેતા તમામ ગુર્જરભાષા-પ્રેમીઓને પધારવા વિનંતિ છે.

શ્રી. ઉમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર : પાટણ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ખાસ અધિવેશન

ઝેડકનો અહેવાલ

પ્રથમ દિવસ

[શુક્રવાર, તા. ૭-૪-૧૯૩૬]

પાટણનગરી

ગુર્જર મહારાજાધિરાજ પરમભદ્રાઈ શ્રી. સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની એક સમયની અખિલ ભારતવર્ષમાં સુપ્રસિદ્ધ રાજધાની પાટણમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ખાસ સંમેલન અંગે હૈમ સારસ્વત સત્રના તા. ૭-૮-૬ એપ્રિલ ૧૯૩૬ ના ત્રણે દિવસો અપૂર્વ ઉત્સાહ અને ઉલ્લાસના હતા. એક કાલની એ અદ્વિતીય અલખેલી ગુર્જર પાટનગરી સમયની ટૂંકમાં જાણે નાની થઈ ગઈ હતી, છતાં આ ત્રણ દિવસોમાં તે એણે અસંખ્ય માનવમેદનીની ભરવરતીથી મહત્તા અને વિવિધ રમણીયતા ધારણ કરી હતી. ભૂત અને વર્તમાન તેમના પૂર રંગમાં પાટણની ઐતિહાસિક સુરખીમાં નવીન ભાત પાડતા હતા.

પાટણની આસપાસની નાગરિક તેમ જ ગ્રામજનતા તેમજ દૂર દૂરનાં અમદાવાદ, વડોદરા, મુંબાઈ, દિલ્હી વગેરે શહેરોમાંથી ભિતરી આવેલા વિદ્વાનો, સાહિત્યકલારસિકો, પુરાતત્ત્વરસિકો અને અન્ય સંસ્કારી જનસમુદાયથી પાટણની ભૂમિ આહ્લાદમય જણાતી હતી. પાટણના નાગરિકોએ એ મંગળ પ્રસંગને ભક્તિભાવે અપનાવી, વધાવી, પોતાની પુરાણ પાટણપુરીને પૂર ઓપથી ઓપાવી હતી. આખીયે નગરી કલારસિકતાથી શણગારવામાં આવી હતી.

પ્રમુખશ્રી કનૈયાલાલ મુનશીની પધરામણી

સત્રના વરાયલા પ્રમુખ, મુંબઈ સરકારના ગૃહસચિવ શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી અમદાવાદથી ટ્રેઈન મારફત સવારે અગિયાર વાગે આવતાં, પાટણના નાગરિકાએ સંખ્યાબંધ સામૈયાથી સ્ટેશન ઉપર તેમનો ભાવભીનો સત્કાર કર્યો હતો. મેદનીના ઘેરા જ્યનાદ તથા મીઠા વાદ્યસરોદો વચ્ચે સત્રના સ્વાગત મંડળના પ્રમુખશ્રી શેઠ કેશવલાલ નગરશેઠે તથા સત્રના મહેમાનોના યજમાન શેઠ શ્રી. હેમચંદ-ભાઈએ ફૂલમાળાઓ અર્પણ કરી. પ્રમુખશ્રી સાથે દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, ન્યાયમૂર્તિ હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, દાનવીર શેઠ મૂંગાલાલ ગોયન્કા વગેરે માનનીય અતિથિઓ હતા.

પાટણની એકેએક ખાનગી કે સરકારી પ્રતિનિધિઓ અને અન્ય વ્યક્તિઓ સ્ટેશન પર હાજર જણાતાં હતાં.

ભવ્ય સરઘસરૂપે મેદની ગોડવાઈ ચાલવા લાગી. આગળ રાષ્ટ્રીય ધ્વજ સાથે બે ખાદીધારી ઘોડેસવારો, બાદ નાના નાના રાષ્ટ્રીય ધ્વજધારી સોએક સાઈકલરો, બાલસમૂહો અને વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેમની પાછળ બેન્ડ, બાદ પ્રતિષ્ઠિત ગૃહસ્થો, શહેરીઓ અને ગામજનો; તેમની પછી રસિકતાથી ગૂંથાયલા ફૂલહારોથી શણગારેલી યગીમાં શ્રી. મુનશીજી બેઠેલા હતા. બેએક કલાક સુધી સરઘસ શહેરમાં ફર્યું હતું અને કામે કામે શ્રી. મુનશીજીને જૂદી જૂદી સંસ્થાઓ તરફથી પુષ્પહારો પહેરાવવામાં આવ્યા હતા.

‘શ્રી. હેમચંદ્ર જ્ઞાનમંદિર’નો ઉદ્ઘાટનવિધિ

અપોરના ત્રણને અમલે શ્રી. હેમજ્ઞાનમંદિરના ઉદ્ઘાટનવિધિનું મૂર્હત હતું. પાટણ ઐતિહાસિક પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ભંડાર માટે જગજગણીતું છે. જુદા જુદા ભંડારોમાં આમતેમ વેરાયલા અમૂલ્ય ગ્રંથોના સંરક્ષણાર્થે અને તેનો સદુપયોગ કરવાની જોગવાઈ અર્થે રૂા ૫૧૦૦૦] ના ખર્ચે શેઠ શ્રી. હેમચંદભાઈ મોહનલાલ ઝવેરીએ તેમના સ્વર્ગસ્થ પિતાશ્રીના સ્મરણાર્થે રોકનંદાર અને ભવ્ય પુસ્તકમંદિર “શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર” બંધાવ્યું છે. આ જ્ઞાનમંદિરની રચાપત્યક્લા પૂર્વપશ્ચિમની સંમિશ્રણરૂપ કંઈક નવીન છે. મંદિરના ઉદ્ઘાટનવિધિ માટે સુંદર સમારંભ પાટણના અતિ પ્રાચીન

શ્રી. પંચાસરા પાર્શ્વનાથના મંદિરના વિશાળ પટાંગણ ઉપર ક્ષારસર્પૂર્વક ઊભા કરેલા રંગમંડપમાં યોગ્યથો હતો. રંગમંડપને નવસુશોભિત કમાનો કરવામાં આવી હતી. શ્રી. હેમદાર, શ્રી. સિદ્ધરાજદાર, શ્રી. કુમાર-પાલદાર એવાં પ્રવેશદારોને નામ આપવામાં આવ્યાં હતાં. આખો ય રંગમંડપ ચિત્રો, છબિઓ, સૂત્રોથી કલામય કરવામાં આવ્યો હતો.

રંગમંડપમાં સભાસ્થાન, વક્તાઓ માટે મંચ, શ્રીતાજનો માટે સ્ત્રીપુરુષોની વિભાગવાર બેઠક-યોજના યોગ્યમાં હતાં. લાહિડસ્પીકરોની વ્યવસ્થાથી આખો યે કાર્યક્રમ રંગમંડપની બહાર દૂર સુધી ધ્વનિત થાય એમ હતું. ભારે શ્રમ ઉઠાવી તોરણો, વીજળીનાં ઝુમ્મરો, ધ્વજઓ, પંખાઓ વગેરેથી પ્રેરક વાતાવરણની સજ્જવટ કરવામાં આવી હતી.

ઉદ્ઘાટનવિધિ વખતે મુનિમહારાજો, સ્ત્રીઓ, પુરુષો, સ્થાનિક અમલદારો, વિદ્યાર્થીઓ અને બહારથી આવેલાં જનોની સંખ્યા ચારેક હજારની મેદનીની આશરે હતી.

ના. શ્રી. મુનશીજી અન્ય અતિથિઓ સાથે મંડપમાં પધારતાં બંડતી સલામી થઈ ને સર્વને વંદન કરતા કરતા એ બેઠક પર વિરાજમાન થયા.

આરંભ જ્ઞેન કન્યાશાળાની બાળાઓની સ્તુતિ ને ગરબાથી થયો. કવિશ્રી ભોગીલાલે તે પછી એમના શુભદં સ્વરે એમનું પ્રાસંગિક ગાયન ગાયું હતું.

શેઠશ્રી હેમચંદભાઈનું સ્વાગતવ્યાખ્યાન

ના. શ્રી. મુનશીજી અને મોંધેરા મહેમાનો ! આપને સર્વને આ જ્ઞાનમંદિરમાં સ્વાગત આપવાનો મને પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો તે માટે હું મારી જ્વલતે ભાગ્યશાળી ગણું છું. પૂજ્ય મહારાજશ્રી કાંતિવિજયજીના ઉપદેશથી જ્ઞાનભંડાર બંધાવવાની મને પ્રેરણા મળી. મારા પૂજ્ય પિતાશ્રીની ઈચ્છાને અમલમાં મૂકવા હું ભાગ્યશાળી થઈ શક્યો. આથી મને તેમજ મારા ભાઈઓને પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવાનો કંઈક અંશે આનંદ થયો છે.

આ પછી શ્રી. મનહરનાથ ધારેખાને સત્ર અંગે આવેલા શુભ મંદેશાઓ વાંચી સભળાવ્યા હતા. બાદ ' શ્રી દિવાળીબાઈ શ્રાવિકા ઉદ્યોગલય 'ની બાળાઓએ ગરબો ગાયો હતો.

જ્ઞાનમંદિરનો અહેવાલ

શ્રી. હેમચંદભાઈ એ જ્ઞાનમંદિરનો અહેવાલ રજૂ કરતાં જણાવ્યું: 'સને ૧૯૩૩માં પૂજ્યશ્રી મુનિમહારાજોના ઉપદેશામૃતથી યોજના શરૂ થતાં તેમાં ઓરડા માટે રૂ. ૩૦૦૦૦ નાં વચન સ્વ. શેઠ ચંદુલાલ કેસરીચંદ રાધનપુરવાળાના સ્મરણાર્થે તેમની વિધવા બાઈ કેસરબહેન તરફથી, સ્વ. શેઠ મણિલાલ નિહાલચંદના સ્મરણાર્થે તેમની વિધવા બાઈ તારાબાઈ તરફથી તથા સ્વ. શેઠ ડાહ્યાભાઈ મૂલચંદના સ્મરણાર્થે તથા રૂ. ૧૨૦૦૦૦ રોકડ; વાસણો, દાગીના વગેરે મળી કુલ રૂપિયા ૨૧૦૦૦૦ એકવીસ હજારની રકમ ભેગી થયેલી. આ પછી મકાન બાંધવાનું કામ હતું તે મેં પૂરું કર્યું છે. તે મકાન હું શ્રી. જ્ઞેન સંવત્રને અર્પણ કરું છું.'

બાદ ઉદ્ઘાટનવિધિ કરવા શ્રી. મુનશીને તેમણે વિનતિ કરતાં તેમણે બેન્ડના સરોદો વચ્ચે તે વિધિ પૂરા કર્યાં.

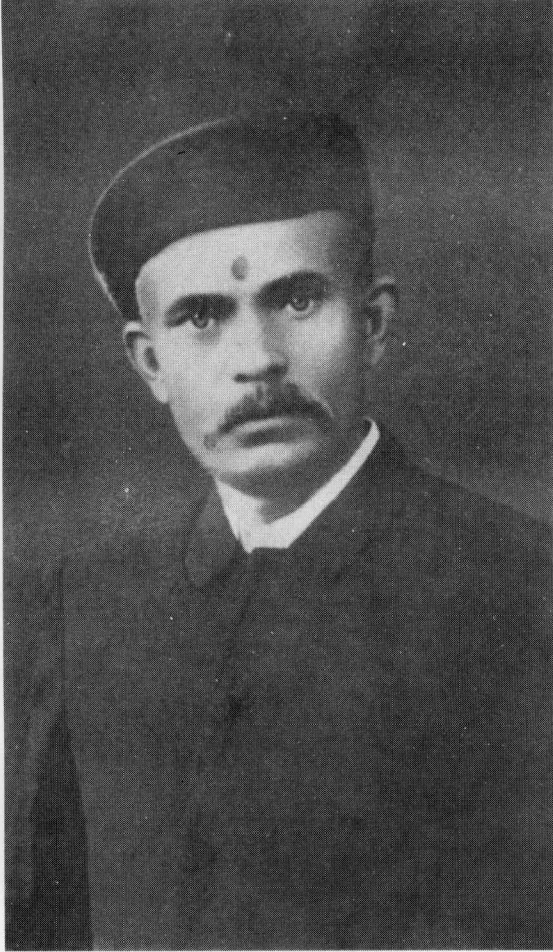
હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના ઉદ્ઘાટનવિધિ પ્રસંગનું

શ્રી. મુનશીનું વ્યાખ્યાન

મને આજે જ્ઞાનમંદિરની ઉદ્ઘાટનક્રિયા કરતાં ધણો આનંદ થાય છે. શ્રી. હેમચંદભાઈ તો મારા એક ભાઈ સમા છે. પાટણના ધનાઢ્યો વિદ્યા સાચવી રાખી રહ્યા છે, તેમ તેમણે આ જ્ઞાનમંદિર બનાવ્યું છે. એ જોઈને મને ધણો હર્ષ થાય છે. હું આપના સર્વ તરફથી તેમને અભિનંદન આપું છું. જ્ઞાનને સંઘરનારા ધણા થઈ ગયા છે, પરંતુ તેમાં શ્રી. હેમચંદભાઈ અને તેમના કુટુંબનું નામ વર્ષો સુધી આગળ પડતું રહેશે.

ગુજરાતના વેપારીઓએ વેપાર - ઉદ્યોગ કરી માત્ર પૈસો જ સાચવી જાણ્યો નથી, પરંતુ તેમણે વિદ્યા પણ સાચવી છે અને તેની વૃદ્ધિ કરી છે. તેમણે દેશસેવાનાં પણ ધણાં મોટાં કામો કર્યાં છે. વર્ષોથી હું મુંબઈમાં અને ખીજે જ્ઞેતા આવ્યા છું કે, દેશનું એક પણ કાર્ય એવું નથી જેમાં ગુજરાતીઓનો - ગુજરાતના વેપારીઓનો - પૈસો ન હોય. ગુજરાતીઓની કાચળીઓ ઉચ્ચ ક્ષાત્રિનાં કાર્યો માટે હંમેશાં ખુલી રહે છે. પાટણના ધનાઢ્યોએ જ્ઞાનની જે કિંમતી સેવા કરી છે, તેની કદર તો ભવિષ્યની પ્રજા જ્યારે તેમાં રહેલી વિદ્વતા જાણશે અને તેનો ઉપયોગ કરશે ત્યારે જ કરશે

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરના નિમિત્ત

સ્વ. મોહનલાલ મોતીચંદ અવેરી (દાદાજી)

स्व. डेमयंद मोहनलाल जवेरी

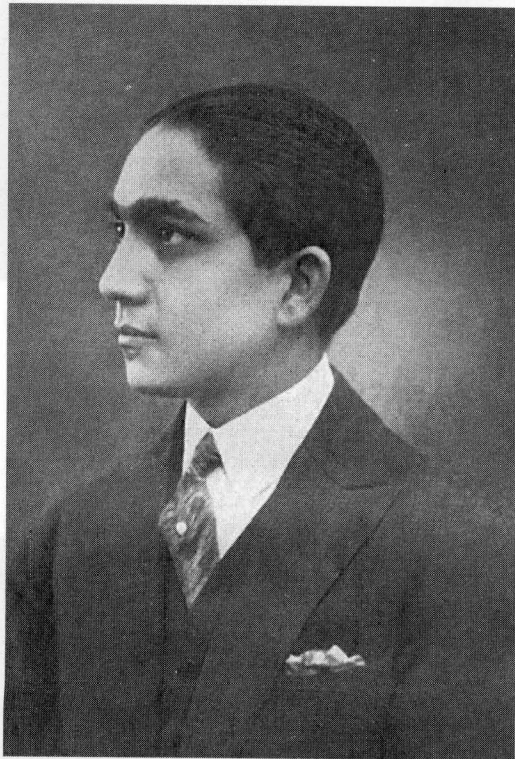

શ્રી મણિલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી ભોગીલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

શ્રી મહાલાલ મણિલાલ ઝવેરી

શ્રી ચન્દુલાલ મોહનલાલ ઝવેરી

નેટલો યશ દિવસો સુધી સતત કાર્ય કરી જ્ઞાનને સમૃદ્ધ કરનાર તપસ્વીઓને ફાળે જાય છે તેટલો જ તેને સાચવનાર ધનાઢ્યોને ફાળે પણ જાય છે. મુસ્લિમોએ જ્યારે તેરમા સૈકામાં પાટણને ઉખેડી નાખ્યું ત્યારે ધ્વજસ્થાનું જ્ઞાન નાષ્ટ્ર થયું, પરંતુ જૈનોએ કાંઈ એવી કુનેહ ને મુત્સદ્દીગીરીથી કામ લીધું કે પરદેશીઓ જૈનપુસ્તકોને ન અડી શક્યા.

દુનિયામાં ભાગ્યે જ એવાં સ્થળ હશે, જ્યાં આઠસો નવસો વર્ષનાં જૂનાં પુસ્તકો મળે. તમારા જ્ઞાનમંદિરમાં તો પંદર હજાર જૂનાં પુસ્તકો છે, જેમાંનાં કેટલાંક તો તાડપત્રો ઉપર છે. એમાં કંઈ માત્ર અમુક ધર્મનું જ કે કેવળ ધાર્મિક જ સાહિત્ય નથી, પરંતુ એમાં નાટકો, કાવ્યો, વેદાંત, અને આયુર્વેદ વગેરે વિષયો ઉપરનાં પુસ્તકો પણ છે.

આ જ્ઞાનમંદિર દ્વારા શ્રી. હેમચંદભાઈએ આખા હિન્દની જ નહિ પણ દુનિયાની ભાષાવિદ્યાની સેવા કરી, તેની ઉપર ઉપકાર કર્યો છે. આ બધું જોઈને મને ખૂબ જ હર્ષ થાય છે. પરંતુ આ જ્ઞાનમંદિર માત્ર નામનું જ મંદિર ન ધાય એ વાત લક્ષમાં રાખવાની છે. એમાં એવા વિદ્વાનોને ગોઠવવા જોઈ એ કે જે જ્ઞાનનો - તેમાં પડેલા સાહિત્યનો - પુનરુદ્ધાર કરે અને જગતની વિદ્યામાં વૃદ્ધિ કરે. વિદ્યાનું સ્વરાજ જુદું છે. આપણા સાહિત્યનાં કેટલાંક સુંદરમાં સુંદર પુસ્તકો અહીંથી પરદેશીઓ લઈ ગયા છે અને તેના ઉપર ટીકા કરી તેમણે માન મેળવ્યું છે. જે વિદ્યા હજારો વર્ષો થયાં પેઠી દર પેઠી આલી આવે છે, તે સંસ્કારસ્વામીઓ અને તપસ્વી મહાત્માઓને આભારી છે, એમનું એ જ્ઞાન આપણે સંશોધીને જગતને ખોળે ધરીએ તો તેમાં આપણને ખરેખર ગૌરવ મળે. સૈકાઓ સુધી વિદ્વાનો જ્ઞાનનો પુનરુદ્ધાર કરી શકે એટલું બધું સાહિત્ય આપણા ભંડારમાં પડ્યું છે. એ જ્ઞાનનો વિદ્વાનો એ રીતે જ્યારે પુનરુદ્ધાર કરશે ત્યારે જ ભારતવર્ષની વિદ્યા સજીવન થશે અને પૂર્વજોનું જીવન અને કવન સાર્થક ગણાશે.

ગુજરાતના એક સુંદર ચિત્રનો નમૂનો ન્યૂયૉર્કમાં છે, આમ આપણાં પુસ્તકો ચોરાઈ - લૂંટાઈ ગયાં છે. જે કાંઈ બાકી રહ્યું છે તેને પણ સાચવી રાખવાની શક્તિ આપણે કેળવવી જોઈએ.

હમણાં જ આપણા આ જ્ઞાનમંદિરમાં મેં એક પેટી જોઈ, જે જૂનાં પુસ્તકોનાં પાનાંઓ અને તાડપત્રોના દુકડાઓથી ભરેલી હતી. એને સર્ગવનારે અખંડ તપ કરીને, જિંદગી ખર્ચીને તે તૈયાર કર્યા હશે, ત્યારે એને ખચર પણ નહિ હોય કે પોતાના દીકરા એવા નાદાયક નીકળશે કે જેઓ પોતાના પૂર્વજોનાં સર્ગને પણ સાચવી નહિ શકે.

આ બધું જોઈ આજે આપણું કાળજી ચિરાય છે, મને લાગે છે કે આવી પરિસ્થિતિમાં આ જ્ઞાનમંદિરનો પ્રયાસ આશ્વાસનજનક છે. પાટણનો શ્રી. જ્ઞેનસંઘ જે આ મંદિર સાચવે તેને હું કહું છું કે તેઓ મંદિરને પુસ્તકો સાચવવાનો તખેલો ન બનાવી મૂકે, પરંતુ તેને એક વિદ્યાધામ બનાવે. આજે તમારી પાસે એ જ્ઞાનમંદિરના ભંડારમાં પંદર હજાર પુસ્તકો છે. જે એક વિદ્વાન જીવનપર્યંત એક પુસ્તકનું સંશોધન કર્યા કરે ને તેનો પુનરુદ્ધાર કરી પ્રગ્લને તે આપે, તો એવા પંદર હજાર વિદ્વાનોને આ પુસ્તકો પૂરાં પડી શકશે. જે પાટણની વિદ્યાપીઠ નાલંદા કે યુરોપની ખીજ કોઈ પણ વિદ્યાપીઠથી જરા ય ઊતરે એમ ન હતી, તે પાટણ એટલું તો કરશે જ એવી મને આશા છે.

હું તો આજ એકાવન વરસની ઉંમરે પહેલી જ વાર પાટણ આતું છું. હું પાટણનો રહેવાસી નથી, જન્મે પણ પાટણનો નથી, પરંતુ હેલાં બનીસ વરસથી હું પાટણનો બની રહ્યો છું ને એ માનસિક પ્રદેશમાં મેં સુંદરમાં સુંદર માનવતા, સુંદરમાં સુંદર સ્ત્રીત્વ, અને સુંદરમાં સુંદર પુરુષત્વ સરજ્યું છે. પાટણની ગલીઓમાં સોલંકીઓના હાથીઓ કેવી રીતે ધૂમતા હશે એ અને એવી જ કલ્પનામાં મેં અહોરાત વિચર્યાં કર્યું છે. પાટણનો ધોકાંટો આજ ઉજ્જડ છે ત્યાં મેં કરોડાધિપતિઓને વેપાર કરતા કર્યા છે ને હિંગળાજ માયરના ઓવારે મેં તો સરસ્વતી નદી વહેતી કરી છે. આમ સ્થૂળ રીતે પાટણમાં આજ આવ્યો છતાં તમારા કરતાં પાટણ મારું વધારે છે, એના ઉપર મારો અધિકાર વિશેષ છે.

આજે તો હવે જ્ઞાન વિશે જ થોડું કહીશ. જે સૂમિમાં હજાર વર્ષ પહેલાં આવા તપસ્વીઓ, સંસ્કારસ્વામીઓ અને વિદ્વાનો થઈ ગયા, તેની ચરણરજ માથે ચડાવવાની ઈચ્છાથી જ હું આવ્યો છું.

પથ્થરા અને શિલ્પો વડે વિદ્યાપીઠ ન બને, જ્યાં મહાન આચાર્યો મળે ત્યાં જ વિદ્યાપીઠ થઈ શકે. એવી વિદ્યાપીઠો અહીં વર્ષો સુધી ચાલી છે, જેની કીર્તિગાથાઓ સારા ય હિન્દમાં અને જગતભરમાં ગવાતી હતી. જીવંત વિદ્યા અહીંથી પ્રગટતી. પાટણે વિદ્યા અર્થે થું કર્યું તેનો જવાબ તો ભવિષ્યનો ઇતિહાસ આપશે.

જેમના નામોચ્ચારની સાથે દિવસ શરૂ કરીએ તો આખો દિવસ સફળ થાય, એવા એવાઓ અહીં થઈ ગયા છે. શ્રી. હૈમચંદ્રાચાર્ય ઉપરાંત શ્રી. શાંતાચાર્ય, સુરાચાર્ય, ધનપાલ અને ભાલણ જેવા પણ થઈ ગયા છે; જે સાહિત્ય અને સંસ્કારસ્વામીઓએ ભાષાસાહિત્ય સરજ્યું, પુનર્જીવિત કર્યું અને સંસ્કાર્યું. જ્ઞાનનો મહાસાગર વલોવી તેનાં તત્ત્વો પોતાના શિષ્યોને પણ સોંપનારા આ જન્મક્ષત્રચારી શ્રી. હૈમચંદ્રાચાર્યના ઉપકાર જગત ઉપર ઓછા નથી. તેમના શિષ્યોએ પણ ઓછું નથી કર્યું. એમનું કર્યું ખીજા કોઈ ભાગ્યે જ કરી શકે. વરતુપાળ, તેજપાળ, સોમેશ્વર, અને સોમચંદરસૂરિ જેવાઓ પણ આ ભૂમિ ઉપર જ થઈ ગયા છે; પાટણની વિદ્યાની પરંપરા લગલગ એક હબ્બર વર્ષની છે. તેથી જે એ સતેજ રહે તો જ યુજરાતનું નામ રહી શકે. માટે જ આ જ્ઞાનમંદિર પાટણની ભૂત વિદ્યાને સજીવ કરનારી પ્રયોગશાળા બને એવી હું આશા રાખુ છું.

અન્ય વક્તાઓ

આ પછી શ્રી વિદ્વાન મુનિમહારાજ શ્રી. પુણ્યવિજયજી મહારાજને નૈનભંડારોને લગતી કેટલીક વધુ અને વિગતવાર માહિતી આપી હતી. તેમણે જણાવ્યું કે,

પાટણમાં આજે અગિયાર મહાન ગ્રન્થ ભંડારો છે. તે બધામાં માત્ર નૈન દષ્ટિએ જ નહિ પણ તે સમયે ભારતવર્ષમાં જેટલા ધર્મો અને સંપ્રદાયો હતા, કળાઓ હતી, તેનાં બધાં પુસ્તકોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક સંગ્રહ કરવામાં આવતો. આ રીતે પોતાના ધર્મ અને મંતવ્યોની ખિલવણી કરવામાં આવતી. આમ માત્ર સાંપ્રદાયિક જ નહિ પરંતુ સાહિત્યની દષ્ટિ કેળવવામાં આવતી. દૂર દૂરનાં સ્થળોનાં, વિખરાયલાં છતાં અમૂલ્ય પુસ્તકો ભારે પ્રેમ ને શ્રમપૂર્વક એકત્રિત કરવામાં આવતાં. પાટણની ભૂમિએ પણ ઘણાં પુસ્તકોની રચના

કરેલી છે. તેઓશ્રીએ પોતાની આશા અને શ્રદ્ધા પ્રગટ કરતાં કહ્યું હતું કે, આ જ્ઞાનમંદિરના ભિખડવાથી ને તેની લોકપ્રસિદ્ધિ થવાથી સાહિત્યના શોખીને આ ભૂમિમાં આકર્ષાશે, સાહિત્યને વિકાસ થશે અને આ ભૂમિ ગૌરવ પ્રાપ્ત કરશે.

આ પછી શ્રી. મોતીચંદ ગિરધર કાપડિયાએ કહ્યું:

તમારામાંથી કેટલાકાએ આ ભંડારો સંબંધી ડૉ. પિટર્સન અને ડૉ. ભંડારકરના અહેવાલો વાંચ્યા હશે. આપ જાણો છો કે આ ભંડારમાંનાં પુસ્તકો સંરક્ષકવૃત્તિથી બધાને અપાતાં નહિ. આ પછી શી સ્થિતિ થાય તે આપ જાણી શકો છો. સને ૧૯૦૬ માં 'જ્ઞેન પરિષદ' નું અધિવેશન થયું તે વેળા પુસ્તકોના જર્જરિત ભાગો અને વેરણુછેરણુ ટુકડાઓ બતાવવામાં આવેલા. આથી મજકૂર પરિષદે ઠરાવ કર્યો કે સંરક્ષણ માટે પ્રયાસ કરવો જોઈએ. આ પછી સંરક્ષણ માટે થોડોક પ્રયાસ થયો અને આજે આ મંદિર ખોલવાથી વધુ પ્રયાસ થશે, એથી મને તો ધણું જ આનંદ થાય છે. શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્યની મહત્તા બેનમૂત જ છે. ગુજરાત-આર્યાવર્ત એની મહત્તા સમજે તો ધણું જ ઉપયોગી કાર્ય અવશ્ય કરી શકે. આપણા પ્રમુખશ્રીએ કહ્યું તેમ પાંટણુની આ પવિત્ર જ્ઞાનભૂમિ મહાન વિદ્યાપીઠ બને !

પછી શ્રી મહાસુખભાઈ સુનીલાલ શેઠે કહ્યું :

શ્રી. મુનશીજીએ તેમના સાહિત્યમાં શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની કિંમત આંકી હતી તેના કરતાં અહીં અને આ પ્રસંગે વધુ આંકી છે. એક પ્રખર સાહિત્યકાર અને ગૃહસચિવના શુભ હસ્તે આ જ્ઞાનમંદિરનું ઉદ્ઘાટન થાય છે એથી મને અને સૌને મહાન આનંદ થાય છે. આ જ્ઞાનમંદિર અંગે શોધન, છાપખાનું વગેરેની યોજના પણ થાય તો સારું, એવી મને જરૂર જણાય છે.

બાદ ન્યાયભૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાએ કહ્યું:

એક જ્ઞેનેતર તરીકે અહીં ખોલવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં મને આનંદ થાય એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. હેમચંદ્રભાઈ તથા તેમના ભાઈઓએ ગુજરાતના સાહિત્યની આ જ્ઞાનમંદિર દ્વારા જે અમૂલ્ય સેવા કરી છે તે બદલ તેમને ધન્યવાદ ધટે છે. જે ન્યોત આ

અહેરમાં સાહિત્યરસિકાએ આ પુસ્તકો દ્વારા પ્રગટાવી છે તે અમર રહે અને તે વડે ભવિષ્યમાં ગુજરાતનું સાહિત્ય વધુ જ્વલંત થાય એવી આશા આપણે રાખીશું. વળી ગુજરાતના પ્રાચીન પાટનગર પાટણની પ્રભુતાના શબ્દચિત્રનું આલેખન જે હાથે થયું છે તે જ હાથે પાટણની પ્રભુતા જે આ પુસ્તકોમાં રહેલી છે, તેનું ઉદ્ધાટન થાય તે સૂચક અને આનંદદાયક છે.

બાદ દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ કહ્યું:

પૂર્વાશ્રમમાં શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય મોઢ વાણિયા હતા. હું પણ મોઢ વાણિયો છું; તેથી અત્રે મોલવાનો મને ખાસ હક્ક પ્રાપ્ત થાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યજી થયા તે વખતે ગુજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ હતો. શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યજીએ સાહિત્ય અંગે કેટલું કેટલું કર્યું છે? રસ, નાટક, યોગશાસ્ત્ર, અલંકાર, સુભાષિતસંગ્રહ વગેરે વગેરે સાહિત્યનાં વિવિધ અંગોમાંથી એક પણ એવું નથી કે જેને આચાર્યશ્રીએ સ્પર્શી શોભાવ્યું ન હોય. એ સુવર્ણયુગનો કાળે કરીને અંત આવ્યો. ગુજરાત ઉપર ઈસ્લામીઓનાં આક્રમણો થયાં; તે પછી મરાઠાઓનાં અને પછી બ્રિટિશ લોકોનાં; પરંતુ આજનો દિવસ જોતાં લાગે છે કે, સાહિત્યઅંગોનો સુવર્ણયુગનો ઉદય થવા માંડ્યો છે; તેમાં નિમિત્ત એક શ્રી. મુનશી અને બીજા શ્રી. હેમચંદભાઈ છે. કરાંચીમાં તેમને આ વિચાર ન ઉદ્ભવ્યા હોત તો હેમચંદ્રાચાર્યનું નામ જે સુપ્રસિદ્ધ રીતે બહાર આવ્યું છે, તે ન આવત અને તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા શ્રી. હેમચંદભાઈ પ્રવૃત્ત થયા ન હોત તો આ પ્રસંગ ન આવત. જૈન ભાઈઓને એમ માનતા હોય કે જૈન મુનિઓ કલિયુગને તાબે થઈ ગયા છે, તો તે ભૂલ છે; કેમ કે તેથી શ્રી. હેમચંદભાઈને જે પ્રેરણા મળી છે તે મળત નહિ.

આ પછી પાટણ ખોડિંગના ગૃહપતિ શ્રી. કૃલચંદ હ. દોશી, શ્રી. નગીનદાસ સંઘવી તથા શ્રી. મોહનલાલ પોપટલાલ સંઘપતિએ પ્રાસંગિક ભાષણો કર્યાં હતાં.

બાદ સાહિત્ય પરિષદના મંત્રી શ્રી. અંબાલાલ જાનીએ આવતી કાલની સત્રની ખેડકનો અને શ્રી. કૃષ્ણલાલ વૈષ્ણવે શ્રી. મુનશીને પાટણના નાગરિકો તરફથી અભિનંદનો, કાર્યક્રમ બહેર કર્યો હતો.

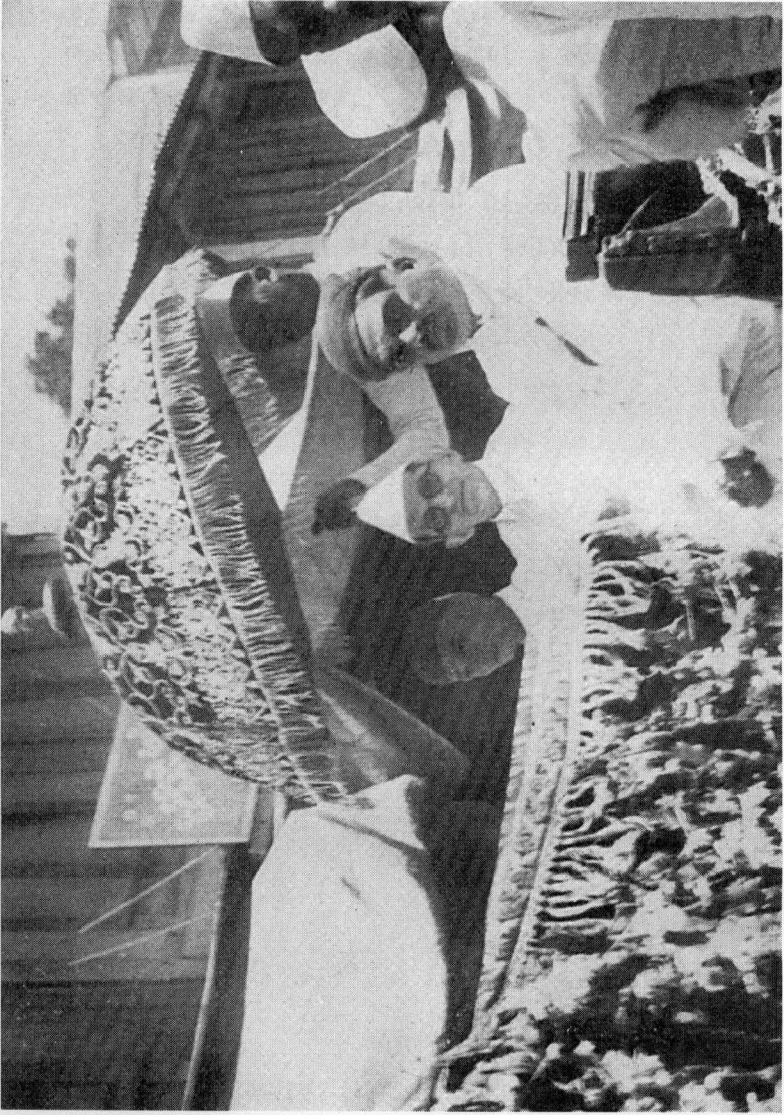
પ્રમુખશ્રીનો ઉપસંહાર

બાદ શ્રી. મુનશીએ ઉપસંહાર કરતાં મીઠી ટકાર કરી હતી કે, ગુજરાતી સાહિત્યમાં રસ લેનાર તરીકે તેમ જ એક બાહ્ય તરીકે બોલવાનો મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, તેથી હું બોલ્યો છું. આજનો કાર્યક્રમ અહીં પૂરો થાય છે.

પ્રકીર્ણ

સાંજના શેઠ હેમચંદભાઈ તરફથી નોકારશી હતી. રાતે મંડપમાં આકર્ષક રોશની થઈ હતી અને રંજનનો કાર્યક્રમ હતો. રંજનમાં ગઢવી મેરુભાના તથા રાયચુરાના દુહાઓ અને સ્ત્રીઓના ગરબાઓની પણ યોજના હતી.

પાટણમાં શ્રી હેમ સારસ્વત સત્ર પ્રસંગે પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીના સ્વાગત સમયના સરઘસનું એક દશ્ય

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર : પાટણ

બીજો દિવસ

શનિવાર : તા. ૮-૪-૧૯૪૦

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ખાસ સંમેલન શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્રની બીજા દિવસની બેઠક આજે સવારના સાડા આઠ વાગે મળી હતી. ગઈ કાલની માફક આજે પણ અસંખ્ય માનવમેદની બેઠકના નિયત સમય અગાઉ એકત્રિત થઈ ગઈ હતી. સ્ત્રીઓની મોટી સંખ્યા પણ ખાસ તરી આવતી હતી. બહારગામથી આવેલા સજ્જનો અને સન્નારીઓની સંખ્યા પણ મોટી હતી; તેમાં સુપ્રસિદ્ધ સાહિત્યરસિકો ઉપરાંત નૈન મુનિશ્રીઓ અને વિદ્વાનો વગેરે નીચે મુજબ હતાં:-

દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી, ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધલાઈ વજુભાઈ દિવેટિયા, શ્રી. મોતીચંદ કાપડિયા, શ્રી. અંબાલાલ બુ. જ્ઞની, શ્રી. ધર્માનંદ કોસંખી, પંડિત બેચરદાસ, મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, શ્રી. કોઠારી, શ્રી. વલ્લભદાસ ગાંધી, ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈ, શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા, શ્રી. કનૈયાલાલ દવે, શ્રી. રામલાલ યુનીલાલ મોદી, ડૉ. શ્રી. બી. ભટ્ટાચાર્ય, અધ્યાપક કે. એચ. કામદાર, અધ્યાપક ચતુરભાઈ શં. પટેલ, અ. મંજુલાલ રણછોડલાલ, પંડિત બાલચંદ્ર ગાંધી, શ્રી. પ્રહલાદ ચંદ્રશેખર દીવાનજી, શ્રી. ગોકુલદાસ રાયચુરા, ડૉ. રમણલાલ ક. યાજ્ઞિક, મુનિશ્રી જ્ઞનવિજયજી, ડૉ. મણિલાલ પટેલ, શ્રી. ધૂમકેતુ, શ્રી. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ, શ્રી. યુનીલાલ વર્ધમાન શાહ, શ્રી. અચુભાઈ રાવત, શ્રી. પ્રાણલાલ કિરપારામ દેસાઈ, શ્રી. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી, શ્રી. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ, શ્રી. દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી, શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવે, શ્રી. ચંદ્રવદન

મહેતા, શ્રી. ભાનુશંકર બા. વ્યાસ, શ્રી શંકરપ્રસાદ હગનલાલ રાવળ, શ્રી. મનહરનાથ ઘારેખાન, શ્રી. મોહનલાલ દક્ષીચંદ દેસાઈ, શ્રી. રજનીકાંત દેસાઈ, શ્રી. રસિકલાલ પરીખ (ચિત્રકાર), શ્રી. મોતીલાલ અમુલપરાય દેસાઈ, શ્રી. કુરુણાશંકર ભારતર, શ્રી. ગદુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ, શ્રી. ગજનન વિશ્વનાથ પાઠક, શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદી, શ્રી. ઝીણુભાઈ દેસાઈ, શ્રી. મોહનલાલ પંચોળી, શ્રી. ડૉ. માધવજી મસ્હર, શ્રી. કાંતિલાલ રૂવાળા, શ્રી. વિનોદચંદ શાહ, શ્રી. મોહનલાલ આર. શાહ, શ્રી. કૃષ્ણલાલ શાહ, શ્રી. કપિલપ્રસાદ, શ્રી. ફૂલચંદભાઈ, શ્રી. નટરાજ વશી, શ્રી. રવિશંકર રાવલ, શ્રી. ઊટાલાલ સૂતરિયા, શ્રી. સંઘવી, શ્રી. ગદ્રે, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ લહેરચંદ વગેરે.

પ્રમુખશ્રી ના. કનૈયાલાલ મુનશી આવી પહોંચતાં બેન્ડની સલામી થઈ હતી અને તેમનો સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ શેઠશ્રી કેશવલાલ અમરચંદ તથા શેઠશ્રી હેમચંદભાઈએ સત્કાર કર્યો હતો. સભાજનોએ ઊભા થઈ હર્ષનાદથી તેમને વધાવી લીધા હતા.

આરંભમાં કુમારી સરલાબહેન મુનશી અને તેમના સખીમંડળે નર્મદકૃત “ જય ! જય ! ગરવી ગુજરાત ! ” એ ગીત ગાયું હતું.

આ પછી સ્વાગતમંડળના અધ્યક્ષ શેઠ શ્રી. કેશવલાલ અમરચંદ નગરશેઠનું સ્વાગતવ્યાખ્યાન ઉપપ્રમુખ શેઠશ્રી કૃષ્ણલાલ મોતીલાલ વૈષ્ણવે વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

શેઠ શ્રી. કેશવલાલ અમરચંદ નગરશેઠનું સ્વાગતવ્યાખ્યાન

માનવંતા મહેમાનો, સન્નારીઓ અને સજ્જનો ! આજના પુનિત પ્રભાતે પવિત્ર ગુર્જરભૂમિના પ્રાચીન પાટનગર પાટણશહેરના પટાંગણે આપ સર્વેનું પ્રેમપૂર્વક સ્વાગત કરતાં મને ધણો આનંદ થાય છે. ગુર્જરમાતાના સુશિક્ષિત સંસ્કારી પુત્રો ! પાટણના ઇતિહાસમાં પાટણની અપૂર્વ જાહોજલાલીનાં વર્ણનો ઉપરથી, આપે પાટણના આતિથ્યનો મોટો ખ્યાલ બાંધ્યો હશે પણ, “ નીચ ગંછત્યુપરિ ચ દશા ચક્રનેમિ ક્રમેણ ” એ કાલિદાસની ઉક્તિની સાક્ષી આજનું પાટણ

પૂરે છે. કોઈ પણ દેશનો ઇતિહાસ એકસરખો રહ્યો નથી, તો તેમાં પાટણુ ક્યાંથી અપવાદરૂપ નીવડે ? તો પણ, અમારા હાર્દિક સ્વાગતના સ્વીકારમાં આપ બહારની સુખસગવડો નહિ, પણ અમારા અંતરના ભાવને નિહાળશો, તો આપને પુરાતન પાટણુના ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ આતિથ્યની ઝાંખી થશે.

પ્રારંભમાં મારાથી એ ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહી શકાતું નથી કે, અમારા સાહિત્યરસિક રાજવી શ્રીમંત સયાજીરાવ મહારાજ સાહેબ, જેમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિવિધ પ્રકારે ફાળો આપી તેની સુંદર સેવા કરી હતી; તે મહાન રાજવીને કુદરતે અમારી પાસેથી છીનવી લીધા છે. આપણે એ નજ ભૂલીએ કે આજથી લગભગ ચાળીસ વર્ષ પૂર્વે સં. ૧૯૫૦ માં, અત્રેના જ્ઞાનભંડારો જોઈ, તે સાહિત્ય-રસિક રાજવીએ, દયાશ્રય, કુમારપાલપ્રબંધ વગેરે અમૂલ્ય ગ્રન્થોનાં ભાષાંતર કરાવી, પ્રગટ કરાવી, પાટણુને અને તેની સંસ્કૃતિના સર્જક ભગવાન શ્રી. હૈમચંદ્રાચાર્યને, સાહિત્યક્ષેત્રમાં ચિરમરણીય બનાવ્યા છે. સદ્ગત રા. બ. રણછોડભાઈ ઉદયરામના અધ્યક્ષપણા નીચે ઈ. સ. ૧૯૧૨ ના એપ્રિલની તા. ૭મી ને રાજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ચોથી ખેટક મળેલી; તે પ્રસંગે, શ્રીમંતે સાહિત્યના ઉદ્ધાર, વિકાસ અને અભિવૃદ્ધિ વિષે જે ભવ્ય વિચાર દર્શાવ્યા હતા, તે આજના આ પ્રસંગે મારી દૃષ્ટિ સમક્ષ આગ્રેહ્ય ખડા થાય છે. ગુજરાતના જ્ઞાનોત્સવના આ ઐતિહાસિક ટાણે, પાટણુ શહેરને આંગણે ભરાયેલી આ પરિષદ પ્રસંગે, કુદરતે છીનવી લીધેલ તે રાજવીની ખોટ અમોને ધણી જ લાગો આવે છે.

મિત્રો ! રાજ જયશિખરીના પંચાસરની ભરમમાંથી સંવત ૮૦૨ માં પ્રગટ થતા પાટણુની ઇતિહાસકથા ભવ્ય અને અદ્ભુત છે. તેનું સ્થાન નિર્દેશ કરનાર, અણહિલ ભરવાડનું નામ, જયશિખરીના પુત્ર વીર વનરાજે અણહિલપુર પાટણુ રાખી અમર બનાવ્યું છે. પાટણુના મહોલલાઓનાં નામ સાથે આજે પણ જોડાયેલા જોવામાં આવતા ‘વાડા, પાડા’ અણહિલ ભરવાડના સૂચક છે, એમ લોકકથા કહે છે. પાટણુની અવશેષ પ્રાચીનતા, પાટણુની પશ્ચિમે આવેલ અનાવાડા

ગામના નામ માત્રમાં જળવાઈ રહી છે. આજે આપણે જે પંચાસરા પાર્શ્વનાથના દહેરાસરના યોગાનામાં ભેગા મળ્યા છીએ, તે દહેરાસરની ‘ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ’ ને નામે જાણીતી પ્રતિમા, અર્વાચીન પાટણના, પ્રાચીન પાટણના અને પંચાસરના ઇતિહાસપ્રવાહને અખંડિત વહેવડાવી રહેલ છે. પ્રાચીન પાટણના ઇતિહાસમાં, તેની સંસ્કૃતિમાં, વનરાજને સંસ્કૃતિના બાહ્યાવસ્થામાંથી જ પચપાન કરાવનાર શીલગુણસૂરિના હાથે પુરાતન પાટણની એ યશગાથામાં, પ્રાથમિક સંસ્કાર રેડાયા છે. વીર વનરાજે ગુજરાતની વિરાટ શક્તિને જાગ્રત કરી, ગુજરાતને વીરતાનાં પાણી પાયાં છે. એ વીર વનરાજની આરાધકદશાની પ્રતિમાનાં દર્શન પણ આપ ‘ પંચાસરા પાર્શ્વનાથ ’ના દહેરાસરમાં કરી શકશો.

પ્રાચીન પાટણનો ઘેરાવો અદાર માઈલ હતો, જ્યારે અર્વાચીનનો માત્ર પાંચ માઈલ છે અને તેમાં વસ્તીના અભાવે પડેલ નિર્જન સ્થાનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. પાટણની અવસ્થાએ કેટલા યે રાજપલટાના ઝંઝાવાત, અને કુદરતના ક્રોધ અનુભવ્યા છે. રાજપલટા અને કુદરતના એ વંટોળમાં પાટણનો ઇતિહાસ પણ સ્થિર રહી શક્યો નથી. અને એ ઇતિહાસને ગૌરવવન્ત બનાવતા પાટણના જ્ઞાનભંડારો, સંસ્કારભંડારોની મહામૂલી એ મિલકત આ ઉલ્કાપાતની અસરથી વિમુક્ત રહી શકી નથી. આપની નજરે પડતા પાટણના આ જ્ઞાનભંડારો એ સંપૂર્ણ રત્નમાળાઓ નહિ પણ બચી ગયેલ રત્નો જ છે.

પાટણનો રાજકીય ઇતિહાસ એ જ ગુજરાતના મધ્યકાળનો ઇતિહાસ છે. વનરાજે શરૂ કરેલ આવાડવંશનો રાજકીય ઇતિહાસ પાટણના રાજકીય ઇતિહાસ સાથે ૧૯૬ વર્ષ જોડાયેલ રહી, આખરે ભુભટ ઉર્ફે સામંતસિંહના ખૂનમાં અંત પામે છે અને પાટણમાં સોલંકીઓના તેજસ્વી રાજઅમલની શરૂઆત તેના ભાણેજ મૂળરાજના લોહીભીના હાથે થાય છે. મૂળરાજ, ભીમદેવ પહેલો, કરણ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ વગેરે પાટણનો ઇતિહાસ-ગરવી ગુજરાતનો ઇતિહાસ, એક પછી એક ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ તેજસ્વી બનાવતા જાય છે. ભીમદેવ પ્રાયશ્ચિત્તરૂપે રુદ્રમાળ આરંભે છે, ત્રિપુરુષપ્રાસાદ બંધાવે છે, રાણી ઉદયમતી “ રાણીની વાવ ” બંધાવે છે, કરણ કરણાવતી-હાલનું અમદાવાદ-વસાવે છે, મોંઢેરા પાસે કરણસાગર સરોવર બંધાવે છે. કરણરાજ પછી પાટણની ગાદીએ આવનાર સિદ્ધરાજનું નામ, કાણ એવો હશે જેણે ગુજરાતમાં જન્મ

ભેવા છતાં પણ નહિ સાંભળ્યું હોય ? સિદ્ધરાજની વીરતા, એકાગ્રતા, દૃઢતા અને તેને ઊંચામાં ઊંચી કક્ષાએ લઈ જતી તેની ભવ્ય મહત્ત્વાકાંક્ષા, સહજ પ્રશંસાના ઉદ્ગાર માગી લે છે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ-ગુજરાતની માનવતાનો ઇતિહાસ અને અહિંસક ગુજરાતની તેજસ્વી તલવારોનો, તેની વિજયપતાકાઓનો, કુમારપાળના ઉલ્લેખ વગર અધૂરો જ રહે. ગુજરાતની રાજકીય આણુરેખા સિદ્ધરાજના સમય કરતાં વધુ વિસ્તૃત અને છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ સારા ચે આર્યાવર્તને પાવન કરતો વેગવંત વહે છે. ગુજરાતની માનવતા 'અમારિ પડહ' વગડાવી જગતના રાજકીય ઇતિહાસમાં કઠી ન પ્રવર્તી હોય તેવી માનવતાનો અહિંસકયુગ પ્રવર્તીવે છે. અને આ અહિંસકયુગમાં પણ ગુર્જરસામ્રાજ્યની વિજયપતાકા અણુનમ રહી, તેનું સ્વાતંત્ર્ય તેના તેજસ્વી વીરપુરુષોની-પટ્ટણીઓની-ગુજરાતીઓની-વીરતા અને ભોગતત્પરતા પર નિર્ભય, અખંડિત રહી, તે યુગના ગુર્જર ઇતિહાસનાં પૃષ્ઠો સર્વ રીતે ઉજ્જવલ અને અમર બનાવે છે. ગરવું ગુજરાત, તે અહિંસકયુગ, માનવતાનો અપૂર્વ યુગ, ગુજરાતનો તે મહાસંસ્કૃતિકાળ આજે પણ ભૂલી ગયેલ નથી. ગુજરાતના મહાન ન્યૈતિધર મહાત્મા ગાંધીજીના અદ્ભુત નેતૃત્વ નીચે સાડું ચે ભારત અહિંસાની તેજસ્વી રાજનીતિ અપનાવે છે, અનુસરે છે, પૂજે છે, અને હિંસાત્રાસિત જગતમાં પ્રચારે છે, પ્રસારવાનાં સોણલાં સેવે છે.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમયને, ગુજરાતના એ મધ્યાહ્નકાળને 'હેમ - યુગ' તરીકે સ્થાપનાર, જે મહાપુરુષનો ઉત્સવ ઉજવવા આપણે સર્વે ભેગા થયા છીએ, તે મહાપુરુષને વિષે એ સ્મૃત્તો બોલવાની રજા લઉં છું.

આજે વીસમી સદીમાં, એશિયાની તેજસ્વી યુવાન પ્રજા, જાપાનીઓના કુટુંબમાં ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના એવા તો સુંદર સંસ્કાર વહે છે કે, કુટુંબની વ્યક્તિઓ ભિન્નભિન્ન ધર્મમાં માનવા છતાં પણ ધર્મને નામે લેશ પણ કલેશ દેખાતો નથી. આજે નહિ, ગઈ કાલે નહિ, સો બસો વર્ષ પૂર્વે નહિ, પણ આઠ આઠ સૈકાઓ, પહેલાં,

કે ન્યારે માત્ર એશિયામાં જ નહિ પણ યુરોપમાં પણ, ધર્મને નામે ધર્મીઓ લોહીની નદીઓ વહેવડાવવામાં પુણ્યકાર્ય માનતા હતા ત્યારે, સંવત્ ૧૧૪૫ ના કાર્તિક સુદિ પૂર્ણિમાને દિને, માતા જૈન અને પિતા માહેશ્વરપંથી એવા બિજલધર્મી કુટુંબમાં, એ મહાપુરુષ ધાર્મિક સહિષ્ણુતાનું ગળથૂથીમાંથી જ પયપાન કરતાં, જન્મ્યાં હતાં. ‘પુત્રના લક્ષણ પારણામાંથી જણાય.’ દેવચંદ્રસૂરિએ એવા જ લક્ષણુએલા ગુજરાતના આ મહાન જ્યોતિર્ધરમાં કુમાર ચાંગદેવને નવ વર્ષની ઉંમરે દીક્ષા આપી, સોમચંદ્ર બનાવી, સત્તર વર્ષની યુવાન વયે તો તેમણે અને જૈનસંઘે આચાર્ય પદવીને યોગ્ય માની મુનિના સૂરિ બનાવવા, મારવાડના નાગોર નગરમાં ભવ્ય સમારંભ યોજ્યા. એ નરરત્નની ખોજ માટે ગુજરાત દેવચંદ્રસૂરિનું પણ ઋણી છે.

વ્રજસમા બાહુદણમાં પકડેલી પાણીદાર તલવારની તીખી ધાર, સિદ્ધરાજની સર્વવિજયી સમશેર, માલવરાજને હરાવી શકે છે; સિદ્ધરાજ સમ મહત્વાકાંક્ષી રાજવીની સરદારી નીચે પાટણ ધારા-નગરીનો મદ નષ્ટ કરી શકે છે. પણ તલવારની તે તીખી ધારમાં સંસ્કાર રેડવાની તાકાત નથી, સર્વવિજયી સમશેર સંસ્કૃતિનાં ખીજ શેપતી નથી. માલવરાજને હરાવનાર સિદ્ધરાજ “ભોજવ્યાકરણ”ની ઊણપથી ઝાંખો પડે છે. ધારાનગરીના પંડિતોની સંસ્કારસભાની સરખામણી આગળ, પટ્ટણીઓની-ગુજરાતની-સમશેરસભા શુષ્ક લાગે છે. સિદ્ધરાજ - સર્વવિજયી સિદ્ધરાજ પુકારે છે:—

“ કિં નાસ્મત્કોશે શાસ્ત્રપદ્ધતિઃ ।

વિદ્વાન્કોપિ કથં નાસ્તિ દેશે વિશ્વેડપિ ગૂર્જરે ॥”

અને પુકારતો પડ્યો પાડે છે. સભા મૂક વદને હેમચંદ્ર પ્રતિ માત્ર અવલોકી યશાબિલાષી રાજવી ગુર્જરસભાની અશક્તિ સમજે છે અને પ્રાર્થે છે. ગુર્જરસાહિત્યસ્વામીને:—

“

પુરયસ્વ મહર્ષે ત્વં વિના ત્વમગ્રે કઃ પ્રમુઃ ॥

યશો મમ તવ ક્ષ્યાત્તિઃ પુણ્યં ચ મુનિનાયક ।

વિશ્વલોકોપકારાય કુરુ વ્યાકરણં નવમ્ ॥ ”

અને આપણે જોઈએ છીએ ગુજરાતના એ સમર્થ જ્યોતિર્ધરને,

ગુર્જરસાહિત્યસ્વામીઓના એ શિરોમણિને સારા થે આર્યાવર્તમાં સાહિત્યના અદ્ભુત સર્જનમાં વિરાટસ્વરૂપે. તે શું નથી સર્જતા ?

“ કલ્પતં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં છન્દો નવંદ્રયાશ્રયા-
લંકારૌ પ્રાથિતૌ નવંપ્રકટિતં શ્રી યોગશાસ્ત્રં નવમ્ ॥
તર્કઃ સજ્જનિતો નવો જિનવરાદીનાં ચરિત્રં નવમ્ ।
વહ્નં યેન ન કેન કેન વિધિના મોહઃ કૃતો દુરતઃ ॥ ”

ધારાનગરીની વિદ્વતા તો શું પણ કાશ્મીર, કાશી છત્યાદિ સર્વધામોની સાથે સ્પર્ધા કરી શકે, તેવું વિદ્યાધામ પાટણને યનાવવાને સાહિત્યને અનેક સ્વરૂપે સર્જી ‘ કલિકાળસર્વજ્ઞ ’ નું નામ સાર્થક કરે છે. અને પાટણ તેમજ ગુજરાતનું સ્થાન સાહિત્યમાં અમર કરે છે. મિત્રો ! આપણે ન બૂલીએ કે સાહિત્યને સંસ્કૃતમાં સમાવી દઈ, સાહિત્યની ઇતિહાસપદ્ધતિને વિરોધ કરનાર પ્રાકૃત વ્યાકરણ રચી, કમનસ્તીએ મોટે ભાગે લુપ્ત થયેલ સાહિત્યમાંથી અનેક અવતરણ અને ઉલ્લેખ આપી, લોકસાહિત્ય પણ ઉચ્ચ સાહિત્ય છે, તેનું સમર્થન કરનાર તે લોકસાહિત્યકાર હતા, મૂલ્ય-પરિવર્તનકારી સુધારક હતા.

ગુજરાતના એ સમર્થ ન્યોતિર્ધરના હૃદયસાગરનાં ઊંડાણ સાગરમાં હતાં. એકાન્તવાદ્યાદાદને માત્ર પાંડિત્યનો વિષય નહિ પણ પોતાના જીવનના અણુઅણુમાં વ્યાપ્ત કરનાર મહાપુરુષની ઉદાર દૃષ્ટિ, દૂર સુદૂર ક્ષિતિજની મર્યાદાઓને પણ વટાવતી હતી. સોમનાથની યાત્રાનો એ પ્રસંગ, શિવવંદનાર્યે થયેલું એ આમંત્રણ, વિરોધીઓની ચાલુક્યનીતિનો તે પ્રસંગ ગમે તેવી કપરી પરીક્ષાનો લાગ્યો હશે, પણ ગળચૂંથીમાંથી જ ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના પયપાન કરનાર, અનેકાન્તવાદને પચાવનાર, મહાયોગીને મન તો તે જીવનનો એક સામાન્ય પ્રસંગ માત્ર હતો.

“ મઘવીજાઙ્કુર જનના રાગાઘા ક્ષયમુપગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનોવા નમસ્તસ્મૈ ॥ ”

—ના ભવ્ય અને ચિરંજીવી ઉદ્દગાર એકાકી નથી, જીવનવ્યાપી છે; તેમની રાજનીતિ નથી, જીવનનીતિ છે; તેમના જીવનમાંથી, જીવન-સાહિત્યમાંથી એકધારાં સૂત્રો વહે છે.

“ યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા યોઽસિ સોઽસ્ય મિઘયા યયા તયા
વીતદોષકલુષઃ સચ્ચેદ્ભવાનેક ઇક મગવન્નમોઽસ્તુતે ॥

અથવા ટૂંકમાં

... ..
... ..

તં વંદે સાધુ વંદ્યં

... ..

વુદ્ધં વા વર્ધમાનં શતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥”

પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને ‘દેશીનામમાલા’ ના રચનાર, ગુજરાતની અસ્મિતાનાં પ્રથમ દર્શન કરનાર ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીએ મહારાજ કુમારપાળને પ્રસંગોપાત્ત જો લખ્ય અને ગૌરવભર્યાં નિસ્મૃતી પ્રત્યુત્તર પાઠવ્યો હતો, તેથી તેમની લખ્યતા ને મહત્તા અનેકગણી વધે છે અને હેમચંદ્રાચાર્ય ને કુમારપાળનો સંબંધ વિષે સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે ! શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય કુમારપાળ મહારાજને કહે છે:—

“મુક્તીમહિ વચં મૈક્ષ્યં જીર્ણવાસ્તો વસી મહિ ।

શયીમહિ મહીઘૃષ્ટે કુર્વી મહિ કિમીશ્વરૈઃ ॥ ”

જો મહાપુરુષનાં ગુણગાન કરવા આપણે એકઠા થયા તે ‘હેમચુગ’ની પછી, સોલંકીઓ પછી વાઘેલા, અને ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ કરણધેલાની મુસલમાન-મોગલ અને પછી, મરાઠા એમ અનેક રાજપલટાઓ અનુભવતું ગુજરાત એ રાજપલટાઓથી કુદરતના કોપ-પલટાઓથી પાટણ મુક્ત ન જ રહી શકે. અને એ પ્રાચીન પાટણ માત્ર ગૂર્જરદેશની રાજધાનીના ગૌરવભર્યાં સ્થાનેથી જ નહિ પણ પ્રાંતના એ મુખ્ય શહેર તરીકેના સ્થાનેથીયે વંચિત રહી, તેના અર્વાચીન સ્વરૂપમાં દુર્ભાગ્યવશાત્ જિલ્લાનો એક તાલુકો માત્ર બની રહ્યું છે.

છેવટે ગયે વર્ષે કરાંચી મુકામે થયેલા ઠરાવાનુસાર ‘શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર’ એટલે ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ’ની ખાસ ષેઠકના આ પ્રસંગે, અમારા સ્વાગતમંડળના આમંત્રણને માન આપનાર આપ સંવેને હાર્દિક આવકાર આપું છું, અને પાટણ અને ગુજરાતને માટે ગૌરવભર્યાં આ શુભ પ્રસંગે પ્રમુખપદ લઈ શોભાવવા, આપણા માનવંતા મહેમાન નામદાર કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશીને વિનંતિ કરું છું.

આવેલા સંદેશાઓ

સ્વાગતાધ્યક્ષના પ્રવચન બાદ સત્રને વિજય ઇચ્છતા નીચેની વ્યક્તિઓ તરફથી તાર તથા પત્રો મળ્યા હતા, તે પરિષદના મંત્રી શ્રી. અંગાલાલ જ્ઞાનીએ આવ્યા તે ક્રમમાં વ.ચી સંબળાવ્યા હતા:—

શ્રી. વિજયવલ્લભ સૂરિજી, શ્રી ગોવિંદભાઈ દેસાઈ, પંડિત સુખલાલજી (અનારસ); શ્રી. લલ્લુભાઈ દીપચંપ ઝવેરી, મુંબાઈ; શ્રી. ભીમજી હ. સુશીલ, શેકઠ્રી રતનલાલ મગનભાઈ હરિભક્તિ, વડોદરા; શ્રી. મણિલાલ મોહનલાલ કરાંચી; શ્રી. મોહનલાલ હેમચંદ, મુંબાઈ; ભિક્ષુ જ્ઞેહમલજી, ભાવનગર; શ્રી. મગનલાલ હરજીવનદાસ ભાવનગરી, અમદાવાદ; શ્રી. વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય, મુંબાઈ; શ્રી. ડૉ. મણિલાલ એલ. પરીખ, વડોદરા; શ્રી. વ્યવસ્થાપક, પુસ્તકાલય, વડોદરા રાજ્ય, વડોદરા; શ્રી. મહારાણા સાહેબ, લુણાવાડા સંસ્થાન; શ્રી. જ્યકૃષ્ણ નાગરદાસ વર્મા, લુણાવાડા; શ્રી ભગુભાઈ શંભુનાથ ધારેખાન, અમદાવાદ; શ્રી. સંચાલક, શ્રી. આત્માનંદ જ્ઞેન ગુરુકુલ પંચમ, ગુજરાનવાલા; શ્રી. ભોગીલાલ રતનચંદ વોરા, અમદાવાદ; શ્રી. લક્ષ્મીદાસ, મુંબાઈ; શ્રી. જુગતરામ એચ. વૈદ્ય, મુંબાઈ; ના. મહારાણાશ્રી, ધરમપુર સંસ્થાન; મુંબાઈ; શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ, તંત્રી, ખાલજીપન, વડોદરા; શ્રી. જ્યેન્દ્રરાય ભગવાનલાલ દૂરકાલ સુરત; શ્રી. લલિતજી, લાઠી; શેકઠ્રી કરતુરભાઈ લાલભાઈ, અમદાવાદ; શ્રી. યુનીલાલ ખી. મહેતા, મુંબાઈ; શ્રી. ડુંગરસી ધરમસી સંપટ, કરાંચી; શ્રી. ભાઈલાલ દાજીભાઈ અમીન, વડોદરા; મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી, કરાંચી; શ્રી. જ્યચંદ્ર વિદ્યાલંકાર, મુંબાઈ; શ્રી. વિદ્યાધિકારી, વડોદરા રાજ્ય, વડોદરા; શ્રી. મણિલાલ હાલાભાઈ, કલકત્તા; શ્રી. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ, મંત્રી, શ્રી. જ્ઞેન શ્વેતાંબર કોન્ડરન્સ-કેળવણી પ્રચાર સમિતિ, ખોરસદ; શ્રી. વાડીલાલ નગીનદાસ શાહ, મુંબાઈ, શ્રી. યુનીલાલ ઉત્તમચંદ. મુંબાઈ; શેકઠ્રી કાંતિલાલ ઈશ્વરલાલ, મુંબાઈ; પ્રમુખ, સાહિત્યસભા, રંગૂન.

દી. ખા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીનો પ્રસ્તાવ

ત્યારબાદ ના. શ્રી. મુનશીને પ્રમુખપદ લેવાની વિનંતિ કરવાનો પ્રસ્તાવ દીવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ નીચેના શબ્દોમાં રજૂ કર્યો હતો.

પાટણમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ખાસ બેઠક અને શ્રી.

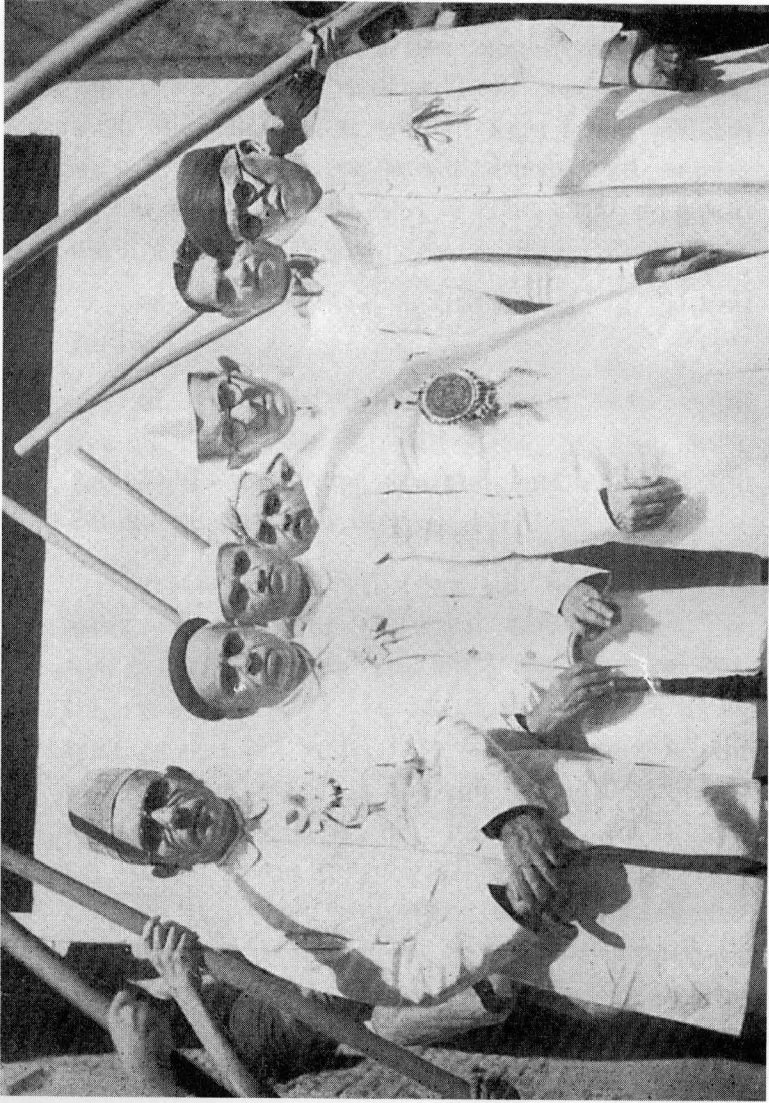
હૈમ સારસ્વત સત્રની ઊજવણી માટે કોઈને વિચાર આવ્યો હોય અને પાટણને આટલે વર્ષે આટલું ગૌરવ પ્રાપ્ત કરવાનું હોય તો તે શ્રી. મુનશીને લીધે છે અને તેથી જ તેઓ પ્રમુખપદ શોભાવે એ સર્વ રીતે થોડા જ છે. એમની ઉચ્ચ સાહિત્યકાર તરીકેની ખ્યાતિ ગુજરાત અને ગુજરાત બહાર સારી પેઠે જણીતી છે. તેઓ કરાંચી ખાતે સાહિત્ય પરિષદ સંમેલનના પ્રમુખ નિમાયા તેથી તેઓ પ્રમુખ તો ચાલુ જ છે. પણ આજનો મેળાવડો ખાસ બરાચેલો છે, તેથી પ્રમુખપદ લેવા માટે એમને જે વિનંતિ થઈ છે, તેને હું મારા તરફથી હૃદયભેર ટેકા આપું છું.

આ પછી આ પ્રસ્તાવને અનુમોદન આપતાં ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈએ કહ્યું :-

શ્રી. મુનશીજી જ્યારથી સાહિત્ય પરિષદમાં આવ્યા ત્યારથી એનાં રૂપરંગ બદલાઈ ગયાં છે; એટલું જ નહિ, પણ રંગૂત, મદ્રાસ, કોલ્મો સુધી - મહાગુજરાતનાં દૂર દૂરનાં સંસ્થાનેની વેલો સુધી તેની લાગવગ વધારી દીધી છે.

સહસ્ત્રલિંગ તળાવનું ખોદકામ અમે કાલે જોયું. તેની પુરાણી મહત્તા, નૃત્યકળા, વીરતા-એનાં થોડાં દર્શન કર્યાં. સ્વ. શ્રી. પંડ્યાના વિદ્યાર્થીગૃહમાં પણ કાલે જવાનું અમને સફલાચ્ચ થયું. શિક્ષકોએ ત્યાં ઘણી વસ્તુઓ રજૂ કરી હતી. જૂનાં દેવદેવીઓને સજીવન થયેલાં ત્યાં જોયાં. મને ખાતરી છે કે આ સત્રમાં માત્ર ભંડારોને જ સજીવન કરતા નથી, પણ સાથે સાથે શ્રી. મુનશીના પ્રનાપે જે અસ્મિતા જાગ્રત થયેલી છે, તેનો વિકાસ થશે. શ્રી. મુનશીએ ત્રણ વ્યક્તિઓ ગુજરાત સમક્ષ રજૂ કરી છે, જગવાન ભાર્ગવ, કવિ નર્મદ અને શ્રી. હેમાચાર્ય. એમાં જગવાન ભાર્ગવ ઇતિહાસ પહેલાંના યુગના છે. નર્મદાશંકરની શતાબ્દિ ગુજરાત અને બૃહદ્ગુજરાતમાં આજે શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યની ઊજવાય છે. અને જૈનભાઈઓ જે એમને પોતાના જ માનતા તેમને હવે આપું જે ગુજરાત પોતાના માનતું થઈ ગયું છે. આથી શ્રી. મુનશીજી પ્રમુખ તરીકે આ સત્રને માટે લાયક છે.

આ પછી દરખાસ્તને વધુ અનુમોદન આપતાં ડૉ. શ્રી. રમણલાલ કનૈયાલાલ યાજ્ઞિકે કહ્યું કે:-

પાટણમાં શ્રી હૈમ સારસ્વત સત્ર પ્રસંગે પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનું સ્વાગત વચમાં શ્રી મણિભાઈ, ઘોરેખાન, હર્ષદભાઈ દીવેટીયા, રા.બ.કૃ.મો. ઝવેરી છેલ્લા હેમચંદભાઈ પાઠડીમાં

જેમ સરદારશ્રી વલ્લભભાઈ મહાત્મા ગાંધીજીની Practical Editon છે તેમ શ્રીયુત મુનશીજી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યજીની આ નવીન દેશાકાલાનુરૂપ નવીન આવૃત્તિ છે. આ પછી શ્રી. મુનશીજીના નાનપણના ફેટલાક પ્રસંગોનો ઉલ્લેખ કરી એમની હાલની અનેકાવધ પ્રવૃત્તિઓને ગણાવો કહ્યું કે આવા ઐતિહાસિક સત્ર માટે એમના જેવા પ્રેરક પ્રમુખ મેળવવા એ આપણું અહોભાગ્ય છે.

શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીજીનું વ્યાખ્યાન

આ પછી શ્રી. મુનશીજીએ શ્રોતાજનોના ચાલુ તાળીઓના નાદ વચ્ચે વ્યાખ્યાનપીઠ ઉપર જઈ પોતાના છાપેલા વ્યાખ્યાન સાથે ફેટલુંક મૌખિક વ્યાખ્યાન શરૂ કર્યું હતું:—

“ હૈમ સારસ્વત સત્રમાં પધારેલાં સત્રારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો !

આ હૈમ સારસ્વત સત્રનું પ્રમુખપદ લેતાં મને ધણા સંકોચ થાય છે. હૈમ સારસ્વત સત્રની યોજના કરાંચી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન સમક્ષ મેં રજૂ કરી હતી; ત્યારે, ધણા વર્ષોથી મેં જે સંકલ્પ કર્યો હતો, તે પાર પાડવાની મેં તક સાધી હતી ને અને તે સંકલ્પ એ હતો કે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ. હંમેશને માટે, જે ગુજરાતી ભાષાના અને સાહિત્યના અગ્રણી ત્રિધાતા છે, તેની સાથે જોડી દેવી; તેથી આપણે ગુજરાતી સાહિત્યના સ્વામીઓનો પૂરો ઇતિહાસ મેળવીએ તો તે નરસિંહ મહેતા કે ભાલણ્યથી નહિ પણ છેક હેમચંદ્રાચાર્યથી જોઈ શકીએ. આમ આ પ્રસંગ સુધી હું હેમચંદ્રાચાર્યની સાથે સંકળાતો રહ્યો છું.

પ્રમુખસ્થાનેથી આપેલું ભાષણ

અત્યાર સુધી પરિષદ મળતી ત્યારે સાહિત્યની આપ લે કરતા વિવાદમાં વધારે વખત જતો. આજે પહેલી વાર પરિષદ માત્ર સાહિત્યનું સત્ર જીજવે છે, તે પણ અલ્પહિલવાડ પાટણમાં અને તે વળી ગુજરાતી સાહિત્યકોના શિરોમણિ એવા શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યના સ્મરણુ નિમિત્તે. પરિષદના જીવનમાં આજનો પ્રસંગ અનેરો છે; તે ગુજરાતની ધડતરભૂમિમાં તેની અસ્મિતાના આદ્યદ્રષ્ટાને અર્ધ્ય આપવા મળે છે.

આજને પ્રસંગે ગુજરાતી સાહિત્યના સેવકો અને પોષકો એવા
લે.સા.સ.-૩

જે નરો આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે, તેમનું સ્મરણ થયા વિના રહેતું નથી. શ્રીમંત મહારાજ ગાયકવાડના અવસાનથી આપણા સાહિત્યને બહુ મોટી ખોટ પડી છે. સાહિત્ય પરિષદ સાથે તેમનો નિકટનો સંબંધ હતો અને ગુજરાતી સાહિત્યનો એમણે કિંમતી સેવા કરી છે. સાથે, આપણી પાસેથી ચાલ્યા ગયેલા બીજા ગૃહસ્થાનું પણ સ્મરણ થાય છે : દી. બ. કેશવલાલ ધ્રુવ, દી. બ. નર્મદાશંકર, શ્રી. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી, શાસ્ત્રી શ્રી. હાથીભાઈ અને શ્રી. જળવંતરાય પી. ઠાકોર. આ બધાએ જુદી જુદી રીતે સાહિત્ય-સેવા કરી છે. આ બધા સાહિત્ય પરિષદનાં બાહ્ય અંગો હતા, જ્યારે એનાં અંતરગોમાંના એક શ્રી. હીરાલાલ પારેખ આપણામાંથી ચાલ્યા ગયા છે. એમનું અવસાન મારે માથે તો એક ધા સમાન થઈ પડ્યું છે. શ્રી. પારેખ પરિષદના આત્મા સમાન હતા. તેમના વિના પરિષદનું મંડળ સાવ સતું જ લાગે છે. સને ૧૯૨૨ થી તે છેક મૃત્યુપર્યંત તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની એકધારી સેવા કરી છે.

આ વખતે હેલ્લાં પંદર-સત્તર વરસોમાં સાહિત્ય પરિષદે કરેલી પ્રગતિનો પણ ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અનેક મુશ્કેલીઓમાંથી પસાર થઈ છે, અનેક વાર પરિષદનું નાવ ખરાબે ચડી ભાંગી જતાં બચ્યું છે; પણ હવે એ તોફાનના દિવસો પૂરા થયા છે. આજે પરિષદ પાસે પૈસો છે એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતની ચાર-પાંચ અગ્રગણ્ય સાહિત્ય સંસ્થાઓનો એને પૂરેપૂરો સહકાર છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી, ગુજરાત સાહિત્ય સભા વગેરે આજે એને સાથ આપી રહી છે.

પાટણમાં આ સત્રનું પ્રમુખપદ લેવાનું સુભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું છે, તેમાં વિધિનો હાથ દેખાય છે. બાલપણમાં મેં Graves of Vanished Empire એ નામનો લેખ લખ્યો, ત્યારથી પાટણને મેં ગુજરાતની અસ્મિતાનું આધારબિન્દુ માન્યું છે. ઇતિહાસકારો પાટણ અને તેના મહાપુરુષોની કથા વિસ્તારથી કહી શકશે. ખરી દૃષ્ટિએ આ ગાયકવાડી મહેસાણા પ્રાંતનું ગામ નથી, પણ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ, વિદ્યા અને રસિકતામાં અગ્રોખ્યા ને પાટલીપુત્ર, રામ, એથેન્સ ને પારિસનું સમોવડિયું શહેર છે.

अणहिल्ल पाटकनगरं
सुरमन्दिर रुद्ध तरणिहयमार्गम्
यस्यास्ति राजधानी राज्ञोऽयोध्येव रामस्य ।

पांयभी सतीमां लाण्भारामथी तेरभी शताब्दी सुधी आ पुण्य-
भूमिअे शा शा संस्कारे नथी ज्ञेया? गाम इपे अेल्ले जन्म दीघो
न्यारथी धर्षी ये आगतमां अे प्रथम इतुं. हेमचंद्राचार्य पोते अेने
धर्मागार कडे छे.

प्राक् शौर्यवृत्तौ प्राक् शास्त्रे
प्राक् शमे प्राक् समाधिषु ।
प्राक् सत्ये प्राक् षडदर्शन्याम्
प्राक् षडङ्गयामितोजनः ॥

आ लाज्यशाणी भूमिअे वनराजनी वीरता ज्ञेधं ने यालुअ्यवीर
मूलराजनी शक्तिनां दर्शन कर्या. आण्णावणी बीमनी हाडे गाउ,
सिद्ध यकवतीं ज्यसिद्धदेवनां सामर्थ्यं ने व्यवस्थाशक्तिथी अंकित धर्म,
परमभद्रार्क कुमारपालनां नैतिक शासनोनी अे प्रयोगशाण. अनी अने
वस्तुपाल तेजपालनां औदार्यं ने मुत्सद्दीगीरीनां अेल्ले दर्शन कर्या.
नृत्यं ने गीत, रस ने उल्लासथी अेनी दिशाअे गाजती.

यत्र यत्र प्रसर्पन्ति सलीलं यन्मृगोदृशः ।
दासोत्र दृष्टिरन्वेति तत्र तत्र विलासिनाम् ॥
वीक्षिता वलिनग्रीवं तन्वीभिर्यत्र केषुपि यत् ।
मन्ये व्याचर्चितांगेन तेऽनङ्गोभांपिताहिनाः ॥
रूपेणाप्रतिमाः कांता यत्र धात्रा कृताः सिला ।
तथापि प्रतिमास्नासां संजाना रत्नभित्तिषु ॥

अद्वलुत स्थापत्ये अेने सौन्दर्यना सत्त्व सरणी अनावी दीधी
इती. 'अशेषविद्यापारंगत' श्री. दीर्घाचार्य तपोनिधि (४. स.
६६५)ना संस्कारेअे, कौवल कवि धर्मनी कृतिअेअे, अलभयदेवसूरि
जेवानां आर्तं अिर्मिक्तथेअे अने श्रीपालथी सोमेश्वर सुधीना कविअेनी

કાવ્યસમૃદ્ધિએ એને સંસ્કારી કરી. પણ એ બધામાં એ હતા શ્રેષ્ઠ; એક શૌર્ય અને વ્યવસ્થાનો સ્વામી, જેણે ગુજરાતમાં રાજકીય ઐક્ય સ્થાપી સ્વરૂપ આપ્યું અને ખીજા સાહિત્યના સ્વામી, જેણે ગુજરાતને કલ્પી શબ્દમાં ઉચ્ચારી, તેને સાહિત્ય વડે સરજી અસ્મિતા આપી. સિદ્ધરાજ ને હેમચંદ્રને એક કરતું સિદ્ધહેમ એ માત્ર વ્યાકરણ નથી. ગુજરાતનું જીવનઝરણું નિઃસારતી કૃપાશ્રયી ગંગાત્રી છે.

આજે આપણે જોને ગુજરાત કહીએ છીએ એનો પિતા તો છે સિદ્ધરાજ. મહારાજે જે શરૂ કર્યું તે એના વંશજે પૂરું કર્યું. ગુર્જરમંડલ ને લાટ, સોરઠ ને કચ્છ, એ એના બાહુબળે ભેગાં મળ્યાં અને એના સતત યુદ્ધોત્સાહમાં એકતા પામ્યાં. પણ મેં ફરી ફરી કહ્યું છે તેમ ગુજરાત પ્રાંત નથી, માત્ર જનસમુદાય નથી, માત્ર સાંસ્કારિક વ્યક્તિ નથી; એ તો પેઢીધર ગુજરાતીઓએ સંકલ્પપૂર્વક સેવેલી, પેઢીએ પેઢીએ નવી સિદ્ધિ પામતી, સામુદાયિક ઇચ્છાશક્તિએ સમળ બનેલી જીવનભાવના છે; એ ભાવનાનું તીવ્ર બાન તે ગુજરાતની અસ્મિતા. એ અસ્મિતા હેમચંદ્રાચાર્યની કલ્પનામાં પ્રગટી, ધલ્લાના માનસમાંથી સરસ્વતી પ્રગટી હતી તેમ.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું સત્ર ઊજવવાની મને પહેલેથી ઇચ્છા હતી. એમને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાછો લાવવાનાં સ્વપ્નાં હું મૂળથી સેવતો હતો. એ ઇચ્છા આજે સફળ થઈ છે, એ સ્વપ્નાં આજે પાર પડ્યાં છે અને હેમચંદ્રાચાર્ય આજે આપણી વચ્ચે પાછા આવ્યા છે. સમસ્ત ગુજરાતની જનતાએ આજે એમને ફરીથી અપનાવ્યા છે. દસમી સદીમાં ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત થઈ એવો મારો દાવો છે; એની પાળ તો દસમી સદીમાં શ્રી. હેમચંદ્ર અને સિદ્ધરાજના વખતમાં બંધાઈ હતી. સાહિત્ય પરિષદ, ભારતીય વિદ્યા ભવન અને શ્રી. હેમાચાર્યના નામ સાથે એક ભવ્ય સમારક મુંબઈમાં પણ ઊભું કરવાનું છે. ઇશ્વરની ઇચ્છા હશે તો ડિસેમ્બર સુધીમાં એ થઈ જશે એવી મને આશા છે. કારણ કે એમાં રૂ. ૫૨,૦૦૦ લગભગ પૂરા થઈ ગયા છે.

મઈ કાલે અમે પાટણનું સહસ્રલિંગ તળાવ જોયું. એ જોયા પછી એમાં આટલું સ્થાપત્ય હશે, આટલી વિશાળ કલા હશે એનો

ખ્યાલ જ નહોતો આવ્યો. જે સૌન્દર્ય આજે જોઈ એ છીએ એ અગાઉ અનેકગણું હતું. એની ગત લબ્યતાનો ખ્યાલ આ તળાવ પરથી જ આવી શકે છે. આ તળાવ આખું ખોદાઈ રહે તો દુનિયાની સૌથી સુંદર વસ્તુઓમાં સહસ્ત્રલિંગ ગણાય. સહસ્ત્રલિંગ તળાવમાં, રાણીની વાવમાં ગિઝનીને મારીને હડાવનાર વીર બીમદેવનાં પગલાં થયાં હશે ! અને સિદ્ધરાજ જેવા પ્રતાપી રાજાએ અને કેટલાય મહાન આચાર્યો અને વિદ્વાનોએ એ પત્થરોને પવિત્ર કર્યાં હશે.

ધંધુકાના મોઢ વાણિયાનો એ છોકરો. સં. ૧૧૪૫ માં એ જન્મ્યો. પાંચ વરસે એણે દીક્ષા લીધી. એકવીસમે વરસે એ આચાર્ય થયો. એ થયો તપસ્વી, મુત્સદ્દી અને વિદ્યાનિધિ. વરસો સુધી પાટણના સંસ્કારસ્વામીઓમાં એણે ચક્રવર્તી પદ ભોગવ્યું. સિદ્ધરાજના વિજયોમાં, ધનિકોની વ્યાપારશક્તિમાં, લોકોના ગગનગામી ઉત્સાહમાં એમની કલ્પનાએ એક અને અપૂર્વ ગુજરાતનું દર્શન કર્યું. જ્ઞાન સાધુને સાહજિક એવું પરિભ્રમણ ત્યાગી એમણે એમની કલ્પનાના ગુજરાતને ચરણે જીવન ધર્યું એમની સર્જકતાએ નવી કલ્પનાસૃષ્ટિ રચી. પાટણ અયોધ્યાથી વધ્યું. નગરોમાં પ્રથમ સ્થાન પામ્યું.

ગુજરાતી કલ્પનાને તેનાં સહસ્ર પ્રતિબિંબો વડે ચમકાવનાર સિદ્ધરાજ વિક્રમાદિત્યની ભલકે શોભતા થયા. ચાલુક્યવંશે રઘુવંશની અમરકીર્તિ પ્રાપ્ત કરી ને ઐતિહાસિક મહત્તાની પશ્ચાદ્ભૂમિ રચાઈ. સોરઠ ને માલવાના પરાજયે ગર્વ પ્રેર્યો. રાજપિતામહ આગ્રભટ્ટે મેળવેલા વિજયની સ્મરણકથાએ યુયુત્સુતાની પ્રણાલી રચી. માંસ અને દારૂનિષેધની ધોષણા કરાવી એમણે નૈતિક વિશિષ્ટતાનો અદ્ભુત રંગ પૂર્યો. અને સાહિત્ય, શાસ્ત્ર, ને વિદ્યાની એમણે સંવરેલી સમૃદ્ધિ વડે શિષ્યો ને સાહિત્યકારોની કલ્પના રંગી, પાટણને ગુજરાતનો આત્મા કરી સ્થાપ્યું; પણ હેમચંદ્ર માત્ર કલિકાલ-સર્વજ્ઞ નહોતા. એમણે વિદ્વાનો જીવ્યા, અથાગ જ્ઞાનને વલોવી કૃતિઓ રચી. એમણે ગુજરાતીઓને સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્થાન અપાવ્યું. એ મુત્સદ્દીઓમાં ધૂમ્યા અને રાજ્યાધિકાર પર નૈતિક સત્તા બેસાડી. મહત્વાકાંક્ષાથી ઊછળતા ગુજરાતની મહત્તાને શ્વેદદેહ આપ્યો. પણ એ ઉપરાંત એ મહત્તાને કલ્પનાજન્ય અપૂર્વતાનો એમણે ઓપ

ચકાવ્યો. જ્યારે એ સદ્ગત થયા ત્યારે ચાલુક્યોની જગીર અલોપ થઈ ગઈ. વિજયી સેનાઓનું વિશ્રામસ્થાન અદૃશ્ય થઈ ગયું. વીરતા, સંસ્કાર ને સામર્થ્યથી શોભતી લોકસમૂહની કલ્પનામાંથી એક અને અવિચોળ્ય ગુજરાત બહાર પડ્યું.

આઠસો પચાસ વર્ષ વહી ગયાં છતાં હૈમચંદ્રની એ કલ્પનામૂર્તિ હજી ગુજરાતી ઓલતા લોકસમૂહની કલ્પનામાં ને જીવનમાં જીવે છે, દિને દિને વધારે જ્વલંત ને પ્રતાપી.

ફરીથી ગુજરાતના એક મોઠ વાણિયાએ બળથી, ધુદ્ધિથી, સુતસદ્દીગીરીથી, આત્મબળથી ગુજરાતને અને સાથે હિન્દને નવું સ્વરૂપ આપ્યું છે. એની પ્રેરણાથી પ્રતાપ ને સંસ્કાર, સાહિત્ય ને સેવાનો સાગર ઊછળ્યો છે. તેનાં તે નૈતિક શાસનો વધારે સર્વવ્યાપી લિપિએ ફરી લખાયાં છે. સિદ્ધહેમે સરજીવ્યું તેને ગાંધીજીએ હૃદયપુષ્ટ બનાવ્યું. ગુજરાત આજે ભવિષ્યને આંગણે ઊભું છે: એક વીર, એક સાહિત્યકાર ને એક મહાત્મા એ ત્રિપુટીની શક્તિ, ધુદ્ધિ, ને વ્યવસ્થા-શીલતાનું ધણી.

પ્રમુખપદ આપના માટે હું આપનો બધાનો પુનઃ આભાર માનું છું. મારી એવી પ્રાર્થના છે કે, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર ઉજવાય છે તેથી ગુજરાતમાં નવું જન્મ આવે, ઓપ આવે !

x

x

x

આ પછી સત્રને અંગે આવેલા નિબંધોનું સારરૂપે વાચન હાથ પર લેવામાં આવ્યું હતું, જેમાં મુનિ પુણ્યવિજયજી, ડૉ. ભદ્રાચાર્યજી ડૉ. મણિલાલ પટેલ, શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા, પ્રો. મંજુલાલ મજમુદાર, પ્રો. કે. હિ. કામદાર, શ્રી રામલાલ સુનીલાલ મોદી વગેરેનાં નિબંધો હતા.

આ સાથે આજના દિવસનો કાર્યક્રમ પૂરો થતાં બાકીનું કાર્ય બીજા દિવસ માટે રાખવામાં આવ્યું હતું.

x

x

x

અપેરના ત્રણ વાગે પાટણ શહેરના નાગરિકો તરફથી શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીને જાહેર અભિનંદન આપવા સત્રના મંડપમાં જાહેર મેળાવડો થયો હતો.

x x x

આ પછી મધ્યસ્થ સભા અને સામાન્ય સભાઓ ભરાઈ હતી.

x x x

બાદ સાંજના પ્રમુખશ્રી, પરિષદની મધ્યસ્થ સભાના સભ્યો તથા અન્ય મહેમાનો મોટરોમાં પાટણથી વીસ માઈલ દૂર મોઢેરાનું ઐતિહાસિક સૂર્યમંદિર જોવા ગયા હતા. ત્યાંથી મોડી રાતે પાછા ફર્યા હતા.

x x x

રાતે ગરબા ઉપરાંત ગઢવી મેરુબાના કુહાઓનો ડાયરો રાખવામાં આવ્યો હતો.

ત્રીજો દિવસ

[રવિવાર, તા, ૯ એપ્રિલ : ૧૯૩૯]

સ્ત્રનો ત્રીજો દિવસનો કાર્યક્રમ સવારે આઠ વાગે શરૂ થયો હતો. પ્રમુખશ્રીએ લાઠીના નામદાર ઠાકોર સાહેબ તથા કરાંચીથી મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજીના શુભેચ્છક અંદેશાને ઉલ્લેખ કર્યો હતો. વખતનો અભાવ હોવાથી-લેખકોને તેમનું વાચન ટૂંકમાં પતાવી દેવાની વિનંતિ કરવામાં આવી હતી. આ પછી શ્રી. વલ્લભદાસ ગાંધી, શ્રી લાલચંદ ગાંધી, શ્રી. ભોગીલાલ સાંડેસરા, મુનિશ્રી જિનવિજયજી અને અન્ય પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં નિબંધોનું સારરૂપ વાચન થયું હતું.

આ નિબંધ વાચન સમયે વડોદરાના નામદાર દીવાન સાહેબની પધરામણી થઈ હતી—જેમનો સર્વેએ સત્કાર કર્યો હતો.

આ પછી શ્રી. જ્યોતીન્દ્ર હ. દવેએ તેમની લાક્ષણિક શૈલીમાં પ્રસંગોચિત ભાષણ આપી સર્વને મુગ્ધ કર્યા હતા.

આ પછી સત્રના પ્રમુખશ્રીએ જણાવ્યું હતું કે, હવે આપણે કાર્યક્રમ પૂરો થાય છે. માત્ર ઔપચારિક વસ્તુઓ પૂરી કરી ઉપસંહાર કરવો બાકી છે. પહેલાં, હૈમ સારસ્વત સત્રમાં નામદાર દીવાન સાહેબ છેલ્લે છેલ્લે આવી પહોંચ્યા છે, તે માટે આનંદ થાય છે. સદ્ગત મહારાજશ્રી સયાજીરાવ ગાયકવાડ અને પરિષદને જૂનો સંબંધ છે. સાહિત્ય પરિષદની વડોદરાની ખેડકમાં સદ્ગત મહારાજશ્રીએ જાતે આખો વખત હાજરી આપી હતી. વડોદરા રાજ્યમાં ભરાયલી આ પરિષદમાં મહારાજ સાહેબ આવ્યા નથી, પણ તેમના પ્રતિનિધિ આવ્યા છે તે દર્શાવે છે કે, આટલે વર્ષે પણ તે સંબંધ જેવો ને તેવો જ

છે. સદ્ગત મહારાજ સાહેબ પરિષદ સાથે નિકટનો સંબંધ રાખતા. તેઓશ્રી પરિષદના Patron (મુરબી) હતા. તેઓશ્રી પરિષદની ધણી જરૂરિયાતો અવારનવાર પૂરી પાડતા. વળી તેઓએ ગુજરાતીને માતૃભાષા બનાવી છે. વહીવટની ઓફિસોમાં પણ તેઓશ્રીએ ગુજરાતીનો જ પ્રચાર કર્યો છે.

પરમ દિવસે શ્રી. ગદ્રે મને સહસ્ત્રલિંગ તળાવનું ખોદકામ જોવા લઈ ગયા, ત્યારે મને ખબર નહોતી કે, એ આટલું અધું સુંદર હશે તે સાચવી ઉદ્ધાર કરવાનો જે પ્રયત્ન શ્રી. ગાયકવાડ સરકાર કરે છે, તે બદલ સાહિત્ય પરિષદે અભિનંદન આપવાં જોઈએ.

દીવાન સાહેબ ખાનગીમાં કહે છે કે, એમને ગુજરાતી સારી પેઠે આવડે છે, પણ તે બોલી શકતા નથી. પણ જ્યારે તેઓ દીવાનગીરીની પદવી ઉપર આવ્યા ત્યારે એકાદ માસમાં હું તેમને મળવા ગયો ત્યારે તેઓ એકા એકા ' પાટણની પ્રભુતા ' વાંચતા હતા. તેમણે પાટણ જોયું છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી, પણ માતું પાટણ તેમણે જોયું છે. અને સાહિત્યકાર તરીકે ગર્વ લઉં છું કે, તમારું છે તે કરતાં માતું સાતું છે.

ત્યાર બાદ ના. દીવાન સાહેબને બોલવા પ્રમુખશ્રીએ વિનંતિ કરી હતી.

વડોદરાના દીવાન સાહેબનું ભાષણ

નામદાર દીવાન સાહેબે તાળીઓના નાદ વચ્ચે અંગ્રેજીમાં જણાવ્યું હતું કે:

નામદાર શ્રી. મુનશીએ જણાવ્યું છે તેમ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથેનો શ્રી. ગાયકવાડ સરકારનો સંબંધ ધણો જૂનો છે. કૈલાસવાસી મહારાજ સાહેબ સયાજીરાવ સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓમાં ભારે રસ લેતા હતા. પરિષદની અગાઉની એક એકમાં તેઓશ્રીએ ધણો આગેવાનીબરો ભાગ લીધો હતો. અમારા યુવાન મહારાજ સાહેબ અહીં આવી આ સંમેલનમાં ભાગ લેવા ધણુ આતુર હતા; પરંતુ કેટલાક અનિવાર્ય સંજોગોને અંગે તેઓ આવી શક્યા નથી. મને

અહીં આવી કંઈક ખોલવામાં અનંદ થાય એ સ્વભાવિક છે. દુર્ભાગ્યવશાત ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું મારું જ્ઞાન એટલું થોડું છે કે, હું તેનાથી પૂરપૂરા અજ્ઞાત છું એમ જ કહું તો પણ ચાલે. પરંતુ મેં ગુજરાતી ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિનાં કેટલાંક સ્વરૂપોમાં સહેજસાજ રસ લીધો છે અને શ્રી. મુનશીની સુંદર કૃતિ 'Gujarat & Its Literature' મેં વાંચી છે. તે વાંચતાં એક વસ્તુએ મારું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું અને તે એ છે કે, હિન્દનું પ્રત્યેક પ્રાંતીય સાહિત્ય કેવું લગોલગ રહીને વિકાસ પામ્યું છે ! આમ આપણાં હિન્દી સાહિત્યોના વિકાસનાં ધોરણ સમાંતર રહેલાં છે.

નોકરીને અંગે મારે કેટલીક વેળા બનારસ જવું પડતું અને પુરસદના સમયની મારી માનીતી મોજ એ હતી કે, હોડીમાં ખેસી કલાકોના કલાકો સુધી નદીના પાણીમાં તેને હંકારવી અને એમ કરતી વેળા હું જ્નેતો હતો કે, હિન્દના જુદા જુદા ભાગમાંથી આવતા યાત્રાળુઓ — સ્ત્રીઓ અને પુરુષો — એક સરખી રીતે એક જ જાતની પ્રાર્થનાઓ — જે એ-ત્રણ હજાર વર્ષો પૂર્વે રચાયેલી હશે — થી દેવોની પૂજા કરતાં. મારી સ્મૃતિમાં રહેલો મારો એ એક અનુભવ છે.

મારો બીજો એક અનુભવ એ છે કે, તે પછી ઘણાં વર્ષો પછી ન્યારે હું રામનાડ જિલ્લામાં કલેક્ટર હતો ત્યારે ત્યાંના રામેશ્વર મંદિરમાં હિન્દના બધા ભાગોમાંથી દરેક વર્ગના યાત્રાળુઓ આવતા. તેમાંનું પ્રત્યેક જણ પોતાની ભક્તિ દ્વારા જે મંદિર તેની સંસ્કૃતિનું મહાન મૂર્તસ્વરૂપ હતું, તેની પ્રત્યે અનુરાગ બતાવતું. આથી જ્નેનારને મહદ્ આશ્ચર્ય થતું. આ ઉદ્દેશ સમાજના માત્ર અમુક વર્ગને જ લાગુ પડતો નથી. દષ્ટાંત તરીકે ત્યાં નેપાળના મહાન રાજવીઓ આવતા. સંખ્યાબંધ વેપારીઓ, વિદ્વાનો વગેરે પણ આવતા. પરંતુ તેઓ સર્વે એકજ વસ્તુને અનુલક્ષીને બોલતા અને એ જ આપણા સાંસ્કૃતિક જીવનનું એકથ છે. ન્યારે હું શ્રી. મુનશીનું પુસ્તક વાંચતો હતો ત્યારે અને ગુજરાતી સંસ્કૃતિનાં જે જે સ્વરૂપોમાં હું થોડાઘણા રસ લઈ તે સમઝતો ત્યારે, જેમાં મારું ધ્યાન ખેંચાયું છે તે આજ વસ્તુ છે.

આથી આ પરિષદમાં જે વિચારોનું દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તેનાથી આપણે બધા પરિચિત છીએ અને હું એક વખત ફરીથી કહું

હું કે, આપણા હિન્દનું સાંસ્કૃતિક જીવન વધુ ને વધુ સમૃદ્ધ થયું છે; કેમ કે આ બધી સ્થાનિક સંસ્કૃતિઓ હજારો વર્ષોથી આવશ્યક સમાન્તર ધોરણોએ વિકાસ પામી છે. આ જાતનું મારું દષ્ટિબિન્દુ રજૂ કર્યા બાદ હું કહી શકું છું કે, ગુજરાતી સંસ્કૃતિના જે જે પ્રેમીઓ અહીં એકત્રીત થાય છે, તેમને એક વિનંતિ કરવાની મને છૂટ છે, એમ હું આશા રાખું છું.

ડૉ. ભટ્ટાચાર્ય જે અહીં આવ્યા છે, તેમણે પાટણના ભંડારોમાં જે જે જૂના ગ્રન્થો છે તેની નામાવલિ હમણાં જ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે. તે યાદીમાં એવા એક જ્ઞાનસમૂહની હયાતીની જાહેરાત કરવામાં આવી છે કે, જે પ્રસિદ્ધિ પામતાં ઓખાથે જગતને સમૃદ્ધ બનાવશે. હું આશા રાખું છું કે, જેઓ આ સંસ્કૃતિમાં રસ લઈ રહ્યા હોય તેઓ વિચારો અને વિદ્યાના આ ખજાનાને વિસ્તૃત દુનિયાને માટે સુપ્રાલ્ભ કરશે. વડોદરા રાજ્યે આ દિશામાં ડૉ. ભટ્ટાચાર્યની દેખરેખ નીચે કેટલુંક કાર્ય કર્યું છે. અમે ઈચ્છીએ છીએ કે, અમે જે કાર્ય કરી રહ્યા છીએ તેના વિકાસને ઉત્તેજિત કરવા અમે શક્તિવાન થઈશું. પરંતુ આ જાતનું કાર્ય નાણાં, વ્યવસ્થા અને સહકાર વગેરે માગે છે. જે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ આવેા મેળ સાધી શકે, તો હિન્દની સંસ્કૃતિના કાર્યમાં ઘણી કિંમતી સેવા કરી ગણાશે. એક રાષ્ટ્ર સ્થૂલ પદાર્થો પ્રત્યેના તેના વલણથી મહાન નથી, પરંતુ મન અને આત્માના ગુણો પ્રત્યેના તેના લક્ષ્મિન્દુથી જ હોય છે.

હું આશા રાખું છું કે આ વિનંતિને વ્યાપક અને ઉદાર જવાબ મળી રહેશે. એકવાર ફરી આ ઐતિહાસિક પ્રસંગ સાથે મારી નજર રીતે હું જે સંબંધ જોડી શક્યો છું, તેથી જે મહદ્ આનંદ થાય છે, તેનો ઉલ્લેખ કરું છું. મને હર્ષ થાય છે કે આ પ્રસંગ તેને યોગ્ય એવા મકાનથી અંકિત થાય છે, કે જેમાં ગુજરાતી સંસ્કૃતિના વારસારૂપ જે ઘણા કિંમતી ગ્રન્થો છે, તેનો સંગ્રહ થશે. હું શ્રી મુનશી, અન્ય માનવંતા ગૃહસ્થો અને પરિષદના કાર્યકર્તાઓને, અહીં આવી, પાટણમાં આ સંમેલન ભરવા માટે, ધન્યવાદ આપું છું.

હું માનું છું કે, આ સંમેલન અહીં ભરાયું એ ઘણું ઉચિત જ થયું છે અને હું જરૂર ઈચ્છું છું કે, આ ઐતિહાસિક સ્થળે આપણે વધુ અને વધુ સંમેલનો ભરીએ.

ઉપસંહાર

આ પછી સત્રના પ્રમુખશ્રીએ નીચે મુજબ ઉપસંહાર કર્યો હતો:-

હું માની શકતો નહોતો કે પરિષદને પોતાને લાંબોતરી પાટણ આટઆટલું સત્કારકાર્ય કરશે. પરંતુ શ્રી. હેમચંદભાઈએ મકાન અર્પણ કરીને અને દીવાન સાહેબે પધારીને આ પ્રસંગને ઐતિહાસિક બનાવ્યો છે.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યને ગુજરાતી સાહિત્યમાં પાછા આણવાનો જશ પરિષદે તેમાં કંઈ જ ખોટું નથી. પણ આ કાર્યમાં, ખરું બેતાં, શ્રી હેમચંદભાઈથી શરૂ કરી સ્વયંસેવક બહેનો, ભાઈઓ તથા મુનિરાજને વગેરેએ જે સક્રિય ફાળો આપ્યો છે તેમને બધાને જ જાણ છે. તે સૌનો પરિષદવતી હું ઋણી છું.

‘ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરો’ એ શબ્દ મેં સને ૧૯૨૫માં તે નામનું પુસ્તક લખ્યું ત્યારે વાપર્યો હતો. સારથી તે જ્યોતિર્ધરોનાં તેજ લોકજીવનમાં ઊતરે તેવો બનતો પ્રયાસ હું કરી રહ્યો છું. જૈનો તરફ મારો દ્રેષ છે એ આક્ષેપનો રદિયો મુનિ શ્રી જીવવિજયજીએ આપ્યો છે. અને મારા તરફથી પણ ખાતરી આપું છું કે મેં જૈનને આમ ચીતર્યો, ધ્વાજણને તેમ ચીતર્યો એવા આક્ષેપો ખોટા છે. ગુજરાતની પ્રજા મારે માટે જૈન નથી, ધ્વાજણ નથી, અધ્વાજણ નથી. ૧૯૦૭માં ‘Cities of Gujarat’ વાંચી ગુજરાતની જે ઐતિહાસિક મહત્તા મારી નજર આગળ ખડી થઈ, તે જ ૧૯૧૩માં મેં નવલકથામાં આલેખવા માંડી. આજે મને આનંદ એ છે કે જે આશાની તુનતુની વર્ષો અગાઉ મેં બળવી હતી તે મારાં જીવતાં જ મૂર્ત બની છે.

હૈમ સારસ્વત સત્ર માટે મેં સૂચના કરી ત્યારે મનાતું હતું કે ગુજરાતના એ જ્યોતિર્ધરનો ઈન્જરો માત્ર જૈન પ્રજાનો છે. પણ ઈન્જરો મને ગમતો નથી. મારે તો હેમચંદ્ર કોણ હતા, કેવા હતા તેમણે શું શું કર્યું, તેની રૂપરેખા સૌની સમક્ષ રાખવી છે. તે જૈન સાધુ હતા, તે એક વસ્તુ; મારે તો ગુજરાતના એ સમર્થ ને પરમ શુદ્ધિમાન સંતાનને અર્ધ આપવો છે.

એક વક્તાએ ભાર્ગવો તરફના મારાં પક્ષપાતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. પણ હમણાં જ મેં “Early Aryans in Gujarat” એ લેખાવલિ લખી ત્યારે મારો ઉદ્દેશ ગુજરાતના ઇતિહાસને સમૃદ્ધ કરવાનો હતો. એમાં પરશુરામ વિષે લખાયું એ ગૌણ વાત. આપણા ન્યૈતિર્ધરોની જે પરંપરા ચાલી આવી છે, તેને માનવતાની દૃષ્ટિએ જોવા હું પ્રયત્ન કરું છું. વાડાએ ઉલ્લંઘી સમસ્ત ગુજરાતી જીવન હું નહીં જોઈ શકું તો મારો પ્રયત્ન સફળ થયો ને કહી શકું.

આ બાબતમાં મને એક વિચિત્ર અનુભવ થયો હતો. મેં નાટક લખ્યું છે - ‘અવિભક્ત આત્મા’ તેમાં વસિષ્ઠને અરુંધતી - પ્રમુખ સમર્પિ ચીતરવાનો પ્રયત્ન છે. આપણે મનુષ્યનાં ખરાં સ્વરૂપ ચીતરવાને બદલે ધાર્મિક ભાવનાથી મનુષ્ય ન હોય તેવા મહાત્મા ચીતરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ; તે મૂર્તિપૂજા (Idolatry) નું ખંડન કરવું તેને હું જીવનનું કર્તવ્ય લેખું છું. તે નાટક લખ્યું એ વખતે ગુજરાતના એક અગ્રગણ્ય સાહિત્યકાર જે પોતાને વસિષ્ઠના વંશના માને છે તે ગુરસે થયા. મને તેમણે આહવાન આપ્યું કે તે વસિષ્ઠને ખરાબ ચીતર્યો છે તો હું ભૂગુને ખરાબ ચીતરીશ. મેં જવાબ વાળ્યો. ‘તમને ફાવે તેમ ચીતરજો. કયું ચિત્ર સરસ એ ભવિષ્યના સાહિત્યરસિકો નક્કી કરશે; એમાં સમકાલીનો કંઈ કરી શકે એમ નથી.’ વસિષ્ઠ કે વ્યાસ જેવાને હું માત્ર ઋષિ કે મુનિ તરીકે જોઈ નથી શકતો. કેવી માનવતા તેમનામાં હતી તે હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરવા મથું છું. તે જ પ્રમાણે સિદ્ધરાજ જયસિંહ, હૈમચંદ્ર વગેરે જીવતા હતા ત્યારે કેવા હતા તે કદપવાના મેં પ્રયાસ કર્યા છે, ખીજું કંઈ નહીં.

ન્યારે હું અહીં આવ્યો ત્યારે કેટલાકને દુઃખ થયું હતું કે મુનશીને વળી અહીંયાં ક્યાં લાવ્યા? એમનું દુઃખ હું સમજી શકું છું. પણ ગુણુ અવગુણુનાં ખીયાં જ આપણે સાહિત્યમાં જોવા માંગીએ છીએ. તેમને ગળે હું ઉતરતો નથી પણ હું બદલાઈ એમ નથી. કોઈ ન માને કે મારો સાહિત્યની દૃષ્ટિ બદલાઈ છે. મેં તો અનેકવાર સ્પષ્ટ કહેલું છે; સાહિત્યમાં હું રહ્યો છું તે બાદ ચારણુ થવા નહીં. મારાં કદપનાચિત્રો જોવા ઉદ્ભવે તેવા મારો ચીતરવાનો

હક ઠું કરાને માટે જતો કરવાનો નથી. ન્યારે પ્રતિષ્ઠા ન હતી, પૈસો ન હતો, ત્યારે જે છોડ્યું નથી તે હવે કેમ છોડું ?

હેમચંદ્રાચાર્ય લગભગ બત્રીશ વર્ષ પહેલાં જે મારા હૃદયમાં કલ્પનામૂર્તિ રૂપે હતા તેને જેમ જેમ જોતો જાઉં છું તેમ તેમ તેમાં સાચા રંગો પૂરાતા જાય છે. હેમચંદ્રાચાર્યનું સ્થાન માત્ર સંપ્રદાયમાં નથી. એ તો વિદ્યામાં, રાજકારણમાં, જ્ઞાનવૃદ્ધિમાં પણ છે. અને સમય બદલાયો છે તેથી આ બધાની તુલના અર્વાચીન દૃષ્ટિએ કરવાની છે. આખા જગતના સંસ્કારની કસોટી પર એમને ચડાવી ને એમની માપણી કરવાની છે.

તેવી જ રીતે સાહિત્યની બાબતમાં જૈન ધર્મ પ્રણાલિકા જે સાહિત્ય સાચવી રહી છે તેનો યશ મુનિરાજને અને દાતાઓને આપણે સકાહરણ આપીએ છીએ, પણ આજે એ સાહિત્ય માત્ર સંધરી રાખવાનો કાળ નથી. હવે ભંડારોમાં ભરેલું જ્ઞાન દુનિયાભરમાં ફરતું કરવાનું છે. જૈન ધર્મમાં ઉદારતાનો મોટો ફાળો જ નના સંગ્રહ અને પ્રચાર માટે રાખેલો છે એ સુંદર વસ્તુ છે. પણ એ સંગ્રહેલું બધું સાહિત્ય બહારની દુનિયા સમક્ષ મૂકાય તો જ પૈસાનો યોગ્ય ઉપયોગ થયો ગણાય, નામદાર દીવાન સાહેબે આજે કહ્યું તેમ મેં મુંબાઈમાં કહ્યું હતું. જે આપણી પુરાણી કૃતિઓ છે તેની બધાની એક Standard Edition ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સિરીઝની માફક પ્રકટ કરવી જોઈએ તે જ.

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીજીએ કહ્યું. શ્રી. હેમચંદ્રે અહિંસાનો સિદ્ધાન્ત રાજકારણમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો આપણા દેશમાં પરાપૂર્વથી ચાલ્યું આવે છે કે અહિંસાથી જીવન તેજસ્વા બને છે. અહિંસા એ બધા ધર્મોનું મૂળ છે. અને ગુજરાતને માટે એ ગર્વની વાત છે કે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળની ભૂમિમાં જ મહાત્મા ગાંધીજીએ જન્મ ધારણ કર્યો છે. હેમાચાર્ય જે થોડો બણે પ્રયત્ન કર્યો તેને સામુદાયિક સિદ્ધાંત બનાવી જગતને ઉદ્ધારવા મહાત્મા ગાંધીજી મરી રહ્યા છે. ગુજરાતમાં જે જે સંસ્કારો હતા તે બધાનો વારસો ગાંધીજીને કેમ મળ્યો છે, તે એમનું જીવન જોયો જાણે છે તેઓ સમજે છે. ગુજરાતની સંસ્કૃતિ આજે આખા જગતની આંધીમાં જે ભાગ બળવે છે તે માટે જોટલો ગર્વ લઈએ તેટલો ઓછો છે.

આભારદર્શન

બાદ, સ્વાગતમંડળના પ્રમુખ શેકશ્રી કેશવલાલ અમરચંદ નગરશેઠે સત્રને સફલતા અર્પવા માટે પ્રમુખશ્રીનો, દૂર દૂરથી વિવિધ પ્રકારનો શ્રમ વેદી. આવનાર મહેમાનોનો, નામદાર દીવાન સાહેબનો અને શ્રી. હેમચંદભાઈનો હાર્દિક આભાર માન્યો હતો.

બાદ ઉપપ્રમુખ શ્રી. કૃષ્ણલાલ શેઠે કહ્યું કે, નામદાર શ્રીમંતશ્રી પધારનાર હતા, તેઓ અનિવાર્ય પ્રસંગને લીધે ન આવી શકવાથી, ના. દીવાનસાહેબે પધારી રાગ્નપ્રજા ઉભયમાં સારો સહકાર છે, તેનું દર્ષાત પૂરું પાડી અમને ઉપકૃત કર્યા છે. વર્ણી તેમણે પાટણનાં સજ્જનો, સન્નારીઓ, કાર્યવાહકો, સ્થાનિક અમલદારો વગેરેનો આ સત્રના મહાકાર્યમાં સહકાર આપવા માટે ઉપકાર માન્યો હતો.

બાદ શ્રી. છોટાલાલ સુતરિયાએ વડોદરાના નાગરિક તરીકે આભાર માનતાં કહ્યું: શ્રી. મનશી વડોદરા કૉલેજમાં હતા તે સમયના એમના એટલા બધા મિત્રો-સંબંધીઓ છે કે, તેઓ વડોદરાના કે ભરુચના તે પ્રશ્ન ઉપરિચિત થતા નથી. હું વડોદરા રાજ્યની પ્રજા તરફથી તેમનો આભાર માનું છું. શ્રીમંતે સાહિત્ય પરિષદને જે મદદ કરેલી તેનો ઉલ્લેખ કરી ના. દીવાન સાહેબે જે જે સૂચનાઓ આપી છે તથા રાજ્ય તરફથી જે સહાનુભૂતિ પરિષદ પ્રત્યે બતાવાઈ છે, તે માટે આભાર.

બાદ સ્વયંસેવકદળના મંત્રી શ્રી. અંધવીએ આ સત્કાર્ય કરવામાં એમનો સહકાર સ્વીકારવા બદલ આભાર માન્યો હતો.

આ પછી સ્વાગતમંડળ તરફથી તેમ જ તરુણ ભારત જ્ઞેન કલબ તરફથી શ્રીમાન મુનશીજી, શ્રી નામદાર દીવાન સાહેબ તથા મહેમાનોને ફૂલહાર થયા હતા.

બાદ મહેમાનપક્ષે ન્યાયમર્તિ શ્રી. હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયાએ પાટણ અને તેમના નાગરિકોએ જે ઉદારતાથી સત્રમાં આવેલા મહેમાનોની સરભરા કરી હતી તેનો ઉલ્લેખ કરી, સર્વનો આભાર માનવાની દરખાસ્ત મૂકી હતી.

ઉપરની દરખાસ્તને શ્રી. પ્રાણુલાલ કિરપારામ દેસાઈ તથા શ્રી ગોકુલદાસ રાયચુરાએ અનુમોદન આપ્યું હતું.

આ પછી ગઢવીશ્રી મેરુભાએ એમના છુલંદ સ્વરે રાષ્ટ્રગીતના ફુલા ગાઈ શ્રોતાજનોને શૌર્યસથી હલમલાવી મૂક્યાં હતાં

આદ શ્રી. ભોગીલાલ કવિએ પોતાનું એક કાવ્ય ગાઇ સૌનો ઉપકાર માન્યો હતો.

પછી સર્વે 'વન્દેમાતરમ્' રાષ્ટ્રગીત ગવાતાં ઊભાં થયાં હતાં.

આદ 'મહાત્મા ગાંધીજીની જય'ના નાદ વચ્ચે સત્ર વિસંજન થયું હતું.

x x x

આ પછી પ્રમુખશ્રીના માનમાં શ્રી હેમચંદભાઈએ એક ગાર્ડન-પાર્ટી આપી હતી. તેમાં આખો યે મંડપ ઊભરાય એટલી સંખ્યા હતી.

x x x

પ્રમુખશ્રીના મનમાં ખીજ એક ગાર્ડનપાર્ટી શ્રી. ખાલાભાઈ કલ્પમાં શ્રી. જયંતિલાલ પૂનાવાળાએ આપી હતી.

x x x

પછી પ્રમુખશ્રી પાટણ છોડી, સિદ્ધપુર થઈ, મુંબઈ જવા રવાના થયા હતા.

x x x

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્રનો ભરચક કાર્યક્રમ આમ ત્રણ દિવસ પછી પૂરો થયો હતો.

(परिशिष्ट)

१

कलिकालसर्वज्ञ हे !

विभाशंकर ज्येष्ठी

. पृथ्वी .

'सुश्रो जगज्जना, दृष्ट्यां रम्यतां न लंका विषे
दृष्टे न हनुमंतनां द्वियत् अे अही यासतां'.
असरत हतुं अेवुं पट्टत् सुवाडीलुं हेभनुं.
हतुं ? हत्त य अे रत्तुं ! हतुं कहेवुं तो अे रत्तुं.

गवाक्षसुबागा नही यिरकुमारिका व्हेती, न्यां
तटे कृषिककन्यका मधुर पप्पी टायां करे;
पुरे गृहनी कुंज सौम्य पडधा पडे सौम्यना.
शम्या न ! पडधा रकुरंत पडधा तत्ता मात्र छां !

विलुप्तसलिला छतां वढी सरस्वती प्राज्ञनां
प्रकुक्ष प्रतिभाजले सभर काणवेणु वीधी.
विलुप्त सभी अे य; ने नवल रान्यरंगो यग्या,
क्षुधार् टकीने शम्या, शमी समृद्धिनी पूषिमा.

शुं अे सहु य ज्ञएयुंतुं न, कलिकालसर्वज्ञ हे,
अमारी वणी अर्याना अक्ष अज्ञ-अल्पज्ञती !

हे.सा.स.-४

કલિકાલસર્વજ્ઞને

અશોક હર્ષ

પૃથ્વી - વંશસ્થ

વહો પ્રથમ ના પ્રકાશ ગુજરાતનો જે હતો,
 પ્રમુક્ત પુરપાટ સિદ્ધ જયસિંહના પૌરુષે
 વહો ભરતભોમ સર્વદિશ અક્ષ-રેખાંશપે,
 અને ગુજરાત્ર આર્ય ભરભર્ગપૂર્ય લસે.
 શુરાતન હતું, હતું ધન, ઉદાતતા જે હતી,
 હતાં નહિ પરંતુ ઐક્ય અવિલાન્ય તે શારદા.
 તદા મટી જ સોમ હેમ થઇને, પુરુષર્ષભ !
 ક્યુ" જ ગુજરાત ઠાઠ સહ હેમવંતું ખરું;
 ભગીરથ સમાન શારદપ્રવાહ વહેતો કર્યો,
 અને સુભગ આળખી જ અવિલાન્ય એકાત્મતા;
 સુસંહત સમર્થ મૂઢી ગુજરાતને આથમ્યા.
 નિશા ઉતરી રાષ્ટ્ર, કર્મભીરુ જે પછી ભોમ થૈ
 શમ્યા સહુ ય ઘોષ શારદ તણા, અસિ મ્યાન થૈ,
 ગર્ભ, ગર્ભ જ પ્રાણુજ્યૈત, ગર્ભ તે ન ચેતી ફરી.

આ સિદ્ધપોષ્યા ગુજરાતપ્રાંગણે

શહૂરનાં પ્રાગડ શું ન કૂટશે ?

વિજ્ઞગિષા અંકુરશે ન શું ફરી ?

કહો, કહોને કલિના મશાકચી !

परिशिष्ट अ

श्री. हेम सारस्वत सननी नोधिइये क्षभायेत्तो देभ

RESURRECTION OF THE JNANA-BHANDARS
AT PATAN

AND

APPRECIATION OF THE WORK OF THE JAIN SAINT
HEMACANDRA

It was more than half a century ago that Drs. PETERSON, BUEHLER, BHAI DAJI, BHANDARKAR and other oriental scholars carried on extensive searches, for the collection of all the available Mss. of old Sanskrit and Prakrit works at central places like Poona and Bombay where they could be easily available to research students. In the course of their itineraries Drs. PETERSON and BUEHLER had come to know that there were large collections of such Mss. in the private houses of some of the Jain inhabitants of Patan in North Gujarat. Although their attempts to persuade their

possessors to hand over their literary treasures for safe preservation to the then Government of Bombay had failed, they had in their respective reports made appreciative references to them. The Government of His Highness Sir SAYAJIRAO Gaikwar in whose territory Patan is situated, though not prepared to exert any pressure on the said Jains with a view to inducing them to part with their precious heritage, be it even for the benefit of the world of scholars as a whole, did once manage to persuade them to allow the late Mr. C. D. DALAL, a Jain scholar at the Sanskrit library at Baroda, to examine all the Mss. and take such copious notes from them as to enable him to prepare an exhaustive and up-to-date catalogue thereof. This scholar did not unfortunately live long enough to prepare such a catalogue and publish it, but the task that he had left incomplete was completed by his successor Pandit LALCHAND and the projected catalogue has been recently published in the G. O. Series.

It could be gathered from the notes that Mr. DALAL had made that some very valuable Mss. had been partially eaten up by white ants and that if proper steps were not taken to house the remaining ones suitably there was the danger of their similar destruction. The Government of His Highness on being apprised of this appointed a committee with a view to making recommendations for taking proper steps to prevent that catastrophe. As the Jain community at Patan as a whole was unwilling to hand over the collections

to the State, the committee recommended that the rich amongst the Jain inhabitants of the Patan should be persuaded to raise a subscription amongst themselves in order that all the existing Mss. can be safely kept in an ant-proof building. The Baroda Government took steps without delay to act upon the recommendations of the committee. As a result thereof a spacious, beautiful and imposing structure standing on a plinth more than 10 feet above the level of the adjoining ground and containing three scientifically constructed ant-proof rooms with steel-doors like those of safes was erected on a piece of land close on the east to the compound of the famous Pancasara temple which is traditionally believed to enshrine the idol of the first Tirthankar Parshvanatha which Vanaraj Chavada, who founded Anahilpur Patan, is reputed to have brought with himself from Pancasara in Kathiawar.

The completion of this temple of knowledge which by a strange coincidence of identity of names serves to commemorate not only the name of Sheth Hemachand MOHANLAL who has borne the major portion of the financial burden involved in getting it erected but also that of the Saint Hemacandra, the literary adviser of the Solanki King Siddharaj Jayasinh and the saviour and spiritual preceptor of his nephew Kumarapala, who is believed to have kindled in the heart of Siddharaj a desire to emulate the famous Vikramaditya of Ujjain and Bhojaraj of Dhar in the matter of extending state patronage

to learned men without distinction of caste or creed.

And by another strange and happy coincidence the completion of this shrine of knowledge took place about the time fixed by the Gujarati Sahitya Parishad for the performance of a sacrifice of knowledge as a tribute to the memory of the saint above-mentioned in appreciation of the pioneer work done by him towards the consolidation of the conquests made by the said two kings of the Solanki branch of the Western Calukyas and the creation of a distinctive cultural consciousness in the minds of the inhabitants of the vast territory now bounded on the north by the Aravalli mountain, on the south by the Damanganga, on the west by the Arabian sea and on the east by Mewad, Dungarpur, Vansvada, Jabua and Dhar states and the British districts of Khandesh and Nasik. The Honourable Mr. K. M. MUNSHI, the Minister for Home and Legal Affairs of the Government of Bombay, who partly on account of the valuable contribution that he has made to the development of the literary and cultural life of Gujarat and partly on account of his admirable organizing and administrative capacities, is the President of the said Parishad since the commencement of its thirteenth session held at Karachi in the Christmas week of 1937, was naturally to be the Master of Ceremonies at the said sacrifice. Being one of the ministers of the Congress Government and a well-known novelist who had already obtained a hold on

the hearts of the youths of both sexes, it could confidently be expected that large crowds of persons of both the sexes and of all ages commencing from the one at which a desire for knowledge grows, would be collected there. That occasion was also naturally likely to attract to Patan a fairly large number of the Gujarati *litterateurs*, both professional and amateur. His Highness the Maharaja Gaikwar too had consented to grace the occasion by his presence. The leading men of the local Jain community therefore thought it expedient to seize that psychological moment to get the opening ceremony of that temple of knowledge performed about the same time as the sacrifice by Mr. MUNSHI himself. It was accordingly arranged that three of the Easter holidays in this year should be utilized for these purposes and that the first of them should be devoted to the opening ceremony and the next two to the sacrifice of knowledge.

Experience has proved that the decision was a wise one. The spacious and well-decorated Mandap erected for the performance of the ceremony in the big open space adjoining on the west of the temple to be opened, was not only filled to its utmost capacity but arrangements had to be made for installing one loud-speaker in the open space in front of the hall and another in that adjoining the street leading to the hall and the Mandap and besides the leading literary lights of Gujarat and the principal hosts the seating accommodation on the dais

at its northern end was occupied by several distinguished guests and the members of the state deputation headed by Dr. B. BHATTACHARYA, Director of the Oriental Institute, Baroda. Another raised platform to the west was occupied by a large number of Jain Sadhus who spend their life-time in the study of their religious literature and in the practice of penances for their souls' uplift.

After the Chairman of the Reception Committee had read his address and requested the Honourable Mr. MUNSHI to open the building the latter before doing so made a speech in which he expressed his pleasure at being asked to perform the opening ceremony of the temple of knowledge which was to house the rich collection of nearly 15000 Mss. which, though preserved religiously for several centuries by the devout Jains, stood in need of a central scientifically-constructed building in which they could be kept without fear of further damage by damp, white-ants etc. and expressed a hope that instead of jealously guarding that precious national treasure in their possession or simply keeping it as a museum, they would be liberal enough to throw it open to all scholars irrespective of caste or creed, allow copies of any of the Mss. to be taken and give sufficient facilities to any scholars who found it necessary to stay at Patan for some time and pursue their study for the benefit of the enlightened public. After he formally declared it open, Sheth HEMCHAND MOHANLAL announced

that the Committee of Management of the Jnana Mandir had already decided to allow a free use to be made of the valuable Mss. there and that if any scholars so desired, facilities would be given to them for taking copies of any of them and staying in Patan for the purpose of study.

The function was over at about 5-15 p. m. The president and the delegates took an opportunity to make a pilgrimage to the Rani Vav and Sahasralinga Talav, parts of which have been recently excavated by the Archaeological Department of H. H. the Gaikwar. The excavated portion of that lake which was the glory of Patan and a place of pilgrimage for all devout Hindus during the times of the Solanki and Waghela Kings of Anahilwad Patan gives an idea of the vast expanse of the purely pre-Mahomedan Saivite type of architecture, in which the art of sculpture does not seem to have at all suffered in its growth though subordinated to religion. History records that the water of this lake was ever kept fresh by connecting it with the river Saraswati to the north by a stone-built canal and this excavation testifies to the truth of that record.

The sacrifice of knowledge as a tribute to the memory of the Saint Hemacandra commenced in the morning of the 8th instant, in the same Mandap, and lasted till 12 noon on the 9th with agreeable breaks on the former date for a

sojourn to Modhera in the afternoon and for some mental diversion in the form of Garba dances in circles provided by one group of ladies of the town and another of those who had come from Bombay and other places and in that of Duha-singing and story-telling done by a Gadhavi and Mr. Raichura of Kathiawar. Speaker after speaker mounted the rostrum erected in the middle of the Mandap, and offered vocal oblations each according to his fund of knowledge to the great soul who had departed from this world more than nine centuries ago but after having lived upto a ripe old age of 85 years, nearly 65 out of which had been devoted to the dissemination of knowledge orally to his contemporaries and by his compositions of ever-lasting value to the future generation. There can be no doubt that his name will be on the lips of learned men upto the last days in this manvantara in which the Sanskrit and Prakrit languages will be studied, whether it be in this land of his birth or in any other land on this wide terrestrial globe. Some took a general survey of his literary work while others expatiated on the peculiar merits of some one or other of his works which cover a very wide and varied field of human interest and comprise one and a half crore of verses. Those which formed the subject of frequent mention at their hands were his *Siddha-Hema*, a work on Sanskrit and Prakrit grammar, *Kumarapalacarita*, a biography of his royal pupil, *Dvyashraya* a work of Jain logic, *Shabdanushasana*,

Linganusahasana, and *Deshinamamala*, works on linguistics, *Trishashthishalakupurushacarita*, life-stories of 63 great men of Bharatavarsha and *Yogashastra*, a treatise on the practice of Yoga according to Jain tradition. Lengthy and variegated as were these tributes to that Saint of Sarasvati, his soul, which, seemed to have sent an inspiration to the descendant of Bhrigu who was the chief priest at that sumptuous sacrifice, did not seem to have been satiated thereby, for there was one life-mission of his on which the streams of scholars speaking on two successive days had not laid proper emphasis and that was bound to be so, for, who else but the author of the "Torch-bearers of Gujarat," the "Master of Gujarat," and "Gujarat and its Literature," could have conceived the idea of the said saint and savant of the latter half of the 11th century and the former of the 12th, having firmly implanted the seeds of the distinctive culture of Gujarat, which grew up into two generically identical yet nevertheless specifically distinguishable plants in the 15th century and became matured into fully expanded blossoming and fruit-bearing trees in the 17th? Yes! The Jain Sadhus traditionally knew Hemacandra as one of the great exponents of their sectarian philosophy, PETERSON and BUEHLER coming in the 19th century discovered in him the savant of all-India fame but it was left for MUNSHI to discover in him in the 20th century the spiritual grandfather of Gujarat. A sacrifice organized mainly to bring into bold relief this

little-known aspect of his life-work would not be complete without emphasising it. And so, after the Dewan, the representative of the State, expressed his appreciation of the work of the Sahitya Parishad under the leadership of Mr. MUNSHI, up rose that slim figure with small care-worn eyes, clad in snow-white khaddar-garments, politely taunted the scholars who had stood up to pay a tribute to the memory of the great man by saying that he himself was not a savant but a novelist and a statesman that when at the Karachi session of the Sahitya Parishad Sammelan he moved a resolution to celebrate the Jayanti of Hemacandra he had particularly in view not that great man's contribution to the development to the Sanskrit and Prakrit literatures but the foundation laid by him of the structure which we so dearly call our Gujarat, and which Narmad and Khabardar have acclaimed in sonorous and soul-stirring verses and that the said service was in his eyes greater than his literary contribution and therefore deserved to be emphasised more than the latter. It there at least remained a mystery from what historical source he had picked up that idea. It was enough for him to say that he had conceived it ever since he wrote his " Torch-bearers of Gujarat " and deserved to be broadcast in this manner. The inquisitive can find that idea somewhat elaborated and supported by broad references to *Dvyashraya* and *Kumarapalacarita* in Section IV of Chapter IV

of his 'Gujarat and its Literature.' This offering of a cocoanut at the altar of the goddess Sarasvati by the chief priest marked the completion of the sacrifice of knowledge. Her devotees who had gathered at her shrine thereafter partook of her Prasada and then commenced their exodus in groups to their respective homes.

Looking to the success which attended Mr. MUNSHI's efforts on this memorable occasion, who can differ from the words of the veteran Dewan Bahadur Krishnalal JHAVERI, which he had expressed while proposing that the Honourable Mr. MUNSHI should be asked to preside over the function, namely, that the latter deserved that honour because he could not only conceive novel ideas but also possessed the requisite skill and resourcefulness to see that they were implemented in such an impressive and adroit manner that even the doubting Thomases were ultimately drawn in to join in the chorus "Hail MUNSHI."

P. C. Divanji

New Indian Antiquary,
Vol II, May 1939, pp. 122-125.

परिशिष्ट ब

Dr. B. Bhattacharya's Speech

श्री हेम सारस्वत सन प्रसंगे डॉ. लडाचार्ये आपेक्ष व्याख्यान

The Hon'ble Mr. Munshi, Ladies and Gentlemen,

1. In this great gathering of Gujarati scholars, I am perhaps the only Bengali intruder who is unable to address you in Gujarati. I, therefore, crave your indulgence, and seek your permission to speak in English.

2. As one of the senior members of the delegation sent to this Conference by the Government of Baroda, I associate myself with the object of the Conference and join with you in the warm tribute that is paid to the celebrated savant Acharya Hemacandra Suri, and to Sheth Hemchand Mohanlal who perpetuates his memory by donating a palatial building for housing old manuscripts of Patan.

3. So much has already been said about Acharya Hemachandra that it is hardly necessary for me to dilate on that topic here. I shall therefore touch a few points which perhaps escaped the notice of previous speakers. It pained me to see that no reference has been made to the interest the Ruling House of the Gaekwar took in the manuscripts deposited in the Patan Bhandars, particularly by the late Maharaja Sayaji Rao, The Third.

4. If my memory serves me right, even before my birth in 1892, when oriental scholarship was in its infancy, His Highness sent Mr. Manilal Nabhubhai Dwivedi to examine the Patan Bhandars. He examined everything that was shown to him and compiled a nominal catalogue of the manuscripts which was later published. This was really the first exhaustive catalogue.

5. Later, in the year 1914, the then Sanskrit librarian, Mr. C. D. Dalal was sent to Patan under orders of the Maharaja with a view to publish a descriptive catalogue indicating beginnings and ends of works, colophons and subject-matter. The Officer worked hard for months and took hurried notes which were later developed by his successor in office. The first volume describing all palm-leaf manuscripts was published in the year 1937.

6. Again, in 1933, under orders of His

Highness a Committee consisting of the Vidyadhikari, two members of the Oriental Institute and a few new non-officials was sent to Patan to report to him the condition of the manuscripts and their preservation. At that time it was discovered that several valuable manuscripts in the Khetarwasi Bhandar were destroyed by ants, and leaves were glued together and thus lost. The Committee under the circumstances recommended to Government that a separate building where all manuscripts could be accommodated should be built.

7. Besides these, it was under the orders of the Maharaja, the Gaekwar's Oriental Series was started primarily with a view to publish important manuscripts as may be found suitable, from the Bhandars. This Series, at a modest estimate has published nearly 25 manuscripts obtained from Patan alone.

8. The most important work to be published in the series with material solely derived from Patan Bhandars is perhaps the *Tattvasangraha* of Santarakshita with the commentary of Kamalasila, both professors at Nalanda in the 8th Century A. D. This original Buddhist work in the Sanskrit was entirely lost in India, but there was a Tibetan translation of it in the Tangyur collection. It is a voluminous work of 20,000 verses, and perhaps the only work where Yogacara doctrines are elaborately treated.

9. Another work of importance is the *Nyayaprakasha* which is usually attributed to the famous Buddhist savant, Dinnaga. This work is on logic, and was entirely lost in the original. Translation of the work existed in Tibetan, Chinese and Japanese. The Manuscript was supplied by Patan in the original with one commentary and a sub-commentary.

10. The *Kavyamimansa* of Rajashekhar was another work which came from the Patan Bhandars, and had to be printed thrice in the Series. This is replete with information on social, geographical, historical and cultural matters relating to ancient India. It is in this work that we meet with references to literary examinations held at capital cities like Pataliputra and Ujjayini where famous scholars like Panini, Vyadi, Patanjali, Kalidasa, etc., were examined, before they attained universal fame.

11. I do not wish to multiply instances, but I hope sufficient has been said to show how the late Maharaja was deeply and actively interested in the Bhandars, their contents and the publication of the Manuscripts. Our Dewan Sahib is none the less interested and even at present he is deliberating on a scheme which will accelerate the publication of the Jain manuscripts.

12. I hope it will not be out of place if I venture to make a few suggestions to the

keepers of newly-founded Jnana Mandir. Firstly, the Mandir should acquire all the available manuscripts in the eleven Bhandars, and in the numerous smaller collections with private gentlemen and Yatis. These should be catalogued not in the old orthodox manner but on the upto-date scientific lines. Old and fragile manuscripts are required to be copied without delay by a staff of competent copyists. Set of rules should be framed for all purposes, of lending, copying, preserving manuscripts and so forth. We have in Baroda a fully equipped system and advantage of that can always be taken.

13. Finally, I must thank our distinguished President for having given me an opportunity to say a few things I wanted to.

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર : પાટણ

નિબંધ-સંગ્રહ

[શ્રી. હૈમ સારસ્વત સત્ર અંગે મળેલા, આવેલા, સ્વીકારાયેલા,
ને ઉદ્દ્યોગાયેલા લેખો, નિબંધો અને લાપણોનો સંગ્રહ.....]

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય

: લેખક :

શ્રી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ

કલિસર્વજ ! ત્રિકાલ વંદન હો !!!

સિદ્ધરાજ કુમાર પ્રતિગોષ્ઠી

મહિમા વધાર્યો જૈન શાસન હો-કલિ૦ ૧

અમારી-પહડ વજડાવી જન્તુ

દાન અભય દીધું હેમ સુધન્ય હો-કલિ૦ ૨

ધવલકીર્તિગીત ગાઈ એ તહારાં

ગૂજર યાલ થઈ સુપ્રસન્ન હો-કલિ૦ ૩

‘કલિકાલસર્વજ’ એ નામનું ઉત્તમ યિરુદ્ધ ધરાવનાર, ગુજરાતની પ્રથમમાં શ્રી. કુમારપાલ રાજવીદ્વારા અમારી-પહડ વજડાવી માંસાહાર-મદિરાપાનને દેશવટો અપાવનાર, અખંડ આજન્મ પ્રહચારી, શાસનપ્રભાવક મહામુનિ શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યથી કાણુ અપરિચિત છે? જૈન તેમ જ જૈનેતર સર્વ શિક્ષિત જગતમાં તેમનું નામ સજીવન, જવલંત અને પ્રસિદ્ધ છે.

લઘુવયદીક્ષા-નૈષ્ઠિક પ્રહચર્ય-દીર્ઘજીવન

ગુજરાતમાં ધંધુકા નગરમાં સં. ૧૧૪૫ની કાર્તિકપૂર્ણિમાએ મોઢ વણિકને ત્યાં જન્મ. પ્રભાવકચરિત્ર અનુસાર બાલકની સવાપાંચ વર્ષની વય થાય છે. ત્યાં સં. ૧૧૫૦ના માઘ સુદિ ૧૪ને વાર શનિએ ક્રૂર એની માતાની આજ્ઞા લઈને ખંભાત લઈ આવી, દેવચંદ્રસૂરિ નામે જૈન આચાર્ય તેમને દીક્ષા આપે છે. તે ચંગદેવ મટી સોમચંદ્ર બને છે. આ

દીક્ષાવય સ્વીકારીએ તો જૈનશાસ્ત્રમાં દીક્ષાનિમિત્તે લઘુતમવય 'જન્મથી આરંભી-કોઈ કહે છે કે, ગર્ભથી આરંભી - આઠ વર્ષ પછી' જણાવી છે (જુઓ પ્રવચનસારોદ્ધાર-પ્રવૃત્તિ, સૂત્ર ૭૯૧), કારણ કે તે પહેલાંની વયવાળાને 'બાલ' ગણી તેને 'દીક્ષોચિત' સ્વીકારવામાં આવેલ નથી; તે ગણતરીએ આ દીક્ષા પણ વજ્રસ્વામીની માફક 'કાદચિત્કી આશ્ચર્યભૂત'— અપવાદ-જનક લેખાય; પણ તે બાલક પછી મહાન વિજ્યી આચાર્ય થાય છે, એટલે 'no success like a success'— વિજ્ય જેવો કોઈ વિજ્ય નથી, એ ન્યાયે આ દીક્ષા સસ્થાને-યોગ્ય સ્વીકારાય. દીક્ષા દેનાર પણ વિદ્વાન ગ્રંથકાર આચાર્ય હતા. તેમણે પ્ર.ચ. પ્રમાણે માતાના સ્વપ્ન અને દોહલા પરથી, કે તે બાલકના અંગપ્રત્યંગાદિનાં લક્ષણો પરથી સૂચિત મહત્તા તેમાં પારખી હશે; ત્યારે જ પિતાને પૂછ્યા વગર, વયના શાસ્ત્રમાન્ય ધોરણથી પણ ઓછી વયે દીક્ષા આપી હશે.

અન્ય સાધન પરથી જણાય છે કે, આઠ કે નવ વર્ષની વયે દીક્ષા અપાઈ હતી. જે તેમ હોય તો જૈનશાસ્ત્રની વયમર્યાદાનો લોપ થતો નથી. દીક્ષા આપનાર આચાર્ય શાસ્ત્રના જાણુ હતા એટલે શાસ્ત્ર-મર્યાદામાં રહીને જ આપી હશે એ સ્વીકારવું વધુ યોગ્ય છે. છતાં આઠ કે નવ વર્ષની દીક્ષાવય પણ બાલકવય-નાની વય ગણાય.

નાની વયે દીક્ષા લેનાર હેમાચાર્ય જેવા થાય જ, તેમ મોટી વયે દીક્ષિત થનાર તેવા ન જ નીવડે એવું કાંઈ નથી; પરંતુ એટલું તો ખરું કે અભ્યાસવૃત્તિવાળા નાની વયથી અભ્યાસ માંડી અતિશય પ્રમાણમાં અને વિશેષ ઝડપથી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે છે અને તેમ થતાં મહાવિદ્વાન નીવડે છે. તે વિદ્વતામાં સચ્ચારિત્ર ભણે તો સોનું અને સુગંધ બનેનું સુખદ અને વિરલ મિશ્રણ થાય. આ મુનિપુંગવે નૈષ્ઠિક ક્ષત્રચર્ય સેવ્યું, ૧૭ વર્ષની વયે તો તેમની પ્રતિભાથી મુગ્ધ થઈ ગુરુ આચાર્યે તેમને 'હેમચંદ્ર' એવું બીજું નામ આપી આચાર્યપદ આપ્યું. તેમણે ૮૪ વર્ષ જેટલું લાંબુ જીવન ગાળ્યું. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ બંને ગુર્જરેશ્વરના રાજકાલમાં તેઓ જીવન્ત હતા.

સમદર્શિતા

સામાન્ય રીતે સૌને પોતપોતાના ધર્મ માટે અભિમાન રહે છે. માતાના દુઃખપાન સાથે મેળવેલા બાળકના સંસ્કાર તેના જીવનના ઘડતરમાં અગ્રપદ લે છે; છતાં જે પરીક્ષાપ્રધાન પુરુષ પાકે છે, તે પોતાની માન્યતાને શુદ્ધિ-તર્કની સરાણે ચઢાવી તેનું સાચું મૂલ્ય આંકે છે. હેમાચાર્ય પોતાના સ્યાદ્વાદ પ્રકૃપતા દર્શન માટે કહે છે કે:—

અન્યોડન્યપક્ષપ્રતિપક્ષભાવાદ્ યથા પરે મત્સરિણઃ પ્રવાદાઃ ।

ન્યાનશોષાનવિશેષમિચ્છન્ ન પક્ષપાતો સમયસ્તથા તે ॥

હે પ્રભુ! પરસ્પર સ્વપક્ષ અને પ્રતિપક્ષના બાવથી મત્સરથી પ્રેરિત જુદા જુદા પ્રવાદો છે, તેમ તારા સિદ્ધાંતમાં નથી; કારણ કે તેમાં જુદી જુદી દૃષ્ટિઓથી એક જ વસ્તુને જોઈ શકાય એમ બતાવેલું હોવાથી તેમાં પક્ષપાત રહેતો નથી—એકપક્ષીપણું નથી; (દ્વાત્રિશિકા) વગેરે વગેરે.

એ જ સ્યાદ્વાદની દૃષ્ટિથી અન્ય દર્શનો પ્રત્યે પોતે જુએ છે અને તે તે દર્શનના મુખ્ય દેવોને સદ્દેવની વ્યાખ્યા પ્રમાણે સંગત હોયતો, પોતે નમસ્કાર કરવામાં જરાય આનાકાની કરતા નથી.

ભવવીજાંકુરજનના રાગાઘાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

ત્રૈલોક્યં સકલં ત્રિકાલવિષયં સાલોકમાલોકિતમ્ ।

સાક્ષાયેન યથા સ્વયં કરતલે રેખાત્રયં સાંગુલિમ્ ।

રાગદ્વેષભયામયાન્તકજરા લીલત્વલોભાદયો

નાલં યત્પદલંઘનાય સ મહાદેવો મયા વંદ્યતે ॥

યો વિશ્વં વેદવેદ્યઃ જનનજલનિધેર્ભગિનઃ પારદરવા

પૌર્વાપર્યાવિરુદ્ધં વચનમનુપમં નિષ્કલંકં યદીયમ્ ।

તં વંદે સાધુવંચં સકલગુણનિધિં ધ્વસ્તદોષદ્વિષંતં

બુદ્ધં વા વર્ધમાનં શતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥

જેના ભવરૂપી બીજના અંકુરોને ઉત્પન્ન કરનારા રાગાદિ ક્ષય અર્થ ગયા છે તે બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, હર (શિવ) હો, અથવા જિન હો તેને નમસ્કાર છે.

જેને અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી એવો પ્રદેશ) સહિતનો સકલ ત્રિલોક જેવી રીતે પોતાની મેળે આંગળીઓ સહિતની હથેલીની ત્રણ રેખા સાક્ષાત્ દેખાય છે તેમ સાક્ષાત્ ત્રણે કાલમાં દશ્યમાન છે; જેના પદનું ઉલ્લંઘન કરવામાં રાગદ્વેષ, 'ભય' આમય (રાગ) અંતક (કાલ) જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), લોભત્વ (ચપલતા), લોભ આદિ શક્તિમાન નથી એવા મહાદેવને હું વંદન કરું છું.

જે વેદવિદ્ય જગતને જાણે છે, જેણે જન્મ - ઉત્પત્તિરૂપી સમુદ્રની ભંગીઓની પાર જોયું છે. જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ, અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુપુરુષોને વંદે છે, સકલચુલના ભંડાર છે, દોષરૂપી શત્રુ જેણે નષ્ટ કરી નાખ્યા છે એવા તે બુદ્ધ હો, વર્ધમાન હો, સો પાંખડી પર રહેનાર કેશવ (વિષ્ણુ) હો કે શિવ હો તેને હું વંદુ છું.

'વંદિતા સમદર્શિનઃ' પંડિતો સમદષ્ટિ હોય છે. સમદર્શી થઈ સર્વેએ પોતપોતાના ધર્મ પ્રત્યે પ્રેમ રાખી ઓળના ધર્મ પ્રત્યે પણ આદર દાખવી ચાલવું જોઈએ, એ યોધ આ મહાન આચાર્યના જીવન અને કથન પરથી પ્રાપ્ત થાય છે.

સાહિત્યસર્વજ્ઞ

સાહિત્યપ્રદેશમાં એકે એવો વિષય નહોતો કે જેમાં આ આચાર્યે પારંગતપણું મેળવ્યું ન હોય. કાવ્ય, અલંકાર, વ્યાકરણ, નામકોશ, ઇંદ્ર, ન્યાય, નિદ્યુટકોશ, યોગ અને ચરિત્રકથા એ સર્વે પર, તે દરેક વિષયના પ્રમાણભૂત તત્કાલીન ગ્રન્થો પર દક્ષતાથી કરેલા અભ્યાસ વડે, પ્રભુત્વ મેળવી, તેના દોહનરૂપે તેમજ પોતાની પ્રતિભાને ઉપયોગ કરી, તે દરેક પર પોતે ગ્રન્થો રચ્યા છે - એ પરથી તેઓ 'તત્કાલીન સાહિત્યસર્વજ્ઞ' અને 'સાહિત્યસર્જક' હતા એ નિર્વિવાદ છે. તેથી તે કાળે તેમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' ધિરુદ્ધ અપાયું તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી X

X સ્વર્ગસ્થ સાદર શ્રી. નર્મદાશંકર મહેતાએ તેમને 'જૈનધર્મની સમયમર્યાદાના કળિકાળસર્વજ્ઞ ધિરુદ્ધવાળા' પોતાના નડિયાદની પહેલી સાહિત્ય પરિષદના તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરીકેના વ્યાખ્યાનમાં જણાવેલ છે.

તેમની પહેલાં, ગુજરાત-ગુર્જરમંડલમાંથી કોઈ વિદ્વાન થયો નહોતો કે જેણે તેમના જેવા આકરત્રયો કોઈ પણ સાહિત્ય-વિષય પર રચ્યા હોય. ગુજરાતની અસ્મિતામાં રાચનાર તે આ ગુજરાતી મહાવિદ્વાન માટે વાસ્તવિક અભિમાન લઈ શકે તેમ છે. તેમના કાલ-યુગમાં સાહિત્યના યુગસર્જક તો હેમાચાર્ય જ અને તેથી તે યુગને 'હૈમ યુગ' કહેવો અનવર્થક છે.

દેશીભાષા-લોકસાહિત્યના પ્રાણાચાર્ય

સંસ્કૃત વ્યાકરણના સર્જક પાણિનિ; તે પ્રાકૃત અને ખાસ કરી અપભ્રંશ ભાષાના-લોકભાષાના પાણિનિ તે હૈમચંદ્ર. અપભ્રંશનું વ્યાકરણ રચી તેમાં ઉદાહરણુથે જે દોહાઓ આદિ આપેલ છે તે સ્વયંરચિત નહિ, પણ તત્કાલીન જીવંત રહેલ ત્રયો પૈકીમાંથી આપીને (તે ત્રયો હાલ ઉપલબ્ધ નથી, નાશ પામ્યા છે ત્યારે) તે વખતના લોકસાહિત્યને તેમણે જીવંત રાખ્યું છે. હાલની પ્રચલિત દેશી ભાષા-ઓનું મૂળ તે અપભ્રંશ ભાષા. પ્રાયઃ હૈમચંદ્રના સમયની તે દેશની દેશભાષા. તેના માટે દેશીનામમાલા એ નામનો કાશ બનાવીને તેમણે આપણી ભાષાની ઉત્પત્તિ, વિકાસ અને વિસ્તારને પારખવામાં જખરી સહાય આપી છે.

સાક્ષરશિરોમણિ શ્રી. આનંદશંકરભાઈ ધ્રુવેનડિયાદની સાહિત્યપરિપક્વના પ્રમુખપદેથી ઊચિત જ કહ્યું છે કે, જેનું વ્યાકરણ હૈમચંદ્રે ઘડી આપ્યું છે તે અપભ્રંશ, એટલે એક રિચર અવિકારી ભાષા-એમ મનાઈ રહ્યું છે; તેને બદલે હવે એનો એક જીવંત અને વિકારી ભાષા તરીકે અભ્યાસ થવો ઘટે છે. જેટલું અપભ્રંશ સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે એ પ્રકાશમાં મૂકી આ અભ્યાસ શરૂ કરી દેવો જોઈએ. અત્યારે ઉત્તર હિન્દુસ્તાન - રાજસ્થાનથી માંડી દક્ષિણમાં રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યના પ્રદેશ સુધીના ભાગમાં જે અપભ્રંશ સાહિત્ય જડ્યું છે તે રચનામાં પણ મોટો અંશ જૈનોનો છે. પણ હૈમચંદ્ર વગેરેએ ઉચ્ચારેલાં ઉદાહરણો જોતાં કેટલુંક સાહિત્ય જૈનેતર થકી પણ રચાયેલું હોય તો તે સંભવિત છે. એ સત્રળું સાહિત્ય શોધવાનો આપણે પ્રયત્ન

કરવો જોઈ એ; કારણ કે અપભ્રંશ સાહિત્ય મૂળ હિંદુસ્તાનના ઉત્તર-દક્ષિણ 'અપરાન્તનું' છે, તથાપિ એના સૌથી વિશેષ ઉત્તરાધિકારીઓ આપણે ગુજરાતીઓ છીએ. આપણા ગુજરાતમાં આવ્યાના ઇતિહાસ ઉપરથી આપણી ભાષાને ઉદ્ભવ પ્રાચીન આર્યભાષા, પછી સંસ્કૃત, પછી પાલી, પછી શૌરસેની પ્રાકૃત, પછી શૌરસેની અપભ્રંશ અને તે ઉપરાંત ગુજરાતી મૂળ ભાષા દર્દસ્તાની યા પૈશ્ચાત્યી: આટલાં તરવોમાંથી થયેલો મનાય છે. હવે આ સમજામાં તરવોને પૃથક્ કરી આપણી ભાષાના પ્રત્યેક શબ્દની ઉત્પત્તિ આપણા કોષમાં આપણે ખતાવવી જોઈ એ.

રાજકારણમાં પડ્યા નથી

પંડિત શિવદત્ત શર્મા કહે છે કે, “વળી કુમારપાલના ઇતિહાસમાં એમનું (હેમચન્દ્રસૂરિનું) સ્થાન ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના રાજ્યમાં ચાલુક્યના જેવું જ રહ્યું ” એ વાત યથાર્થ લાગતી નથી. તેમના સંબંધી પ્રબંધો તેમ જ ગ્રંથોમાંથી જે કંઈ મળી આવે છે તે સર્વમાંથી એવું કંઈ પણ ઉપલબ્ધ થતું નથી કે તેમણે રાજકીય ક્ષેત્રમાં સક્રિય ભાગ લીધો હોય એમ જણાય; સિવાય કે કુમારપાલે પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે કોણુ યોગ્ય થઈ પડશે એ જાતની એક પૂજ્ય પુરુષ અને પોતાના ગુરુપદે નિયુક્ત કરેલ આ આચાર્યની સલાહ લીધી હતી અને તે તેમણે આપી હતી. (આ સલાહ બહાર પડ્યાથી જો કે જૈનસંપ્રદાયને તથા મંદિરોને અજ્યપાળના હાથે ખૂબ શોષવું પડ્યું, તે છતાં તે માત્ર સૂચનરૂપે હતી, ખટપટરૂપે નહિ.) તેમણે સામાજિક અને સાહિત્યવિષયક પ્રવૃત્તિમાં અને જૈન ધર્મની ઉન્નતિમાં જ પોતાના જીવનનો સવિશેષ ભાગ, ગુરુની આજ્ઞાથી જ, પાટણમાં જ-ગુજરાતમાં વિતાવ્યો હતો. દારૂંબંધી, પ્રાણીકતલનિષેધ, જુગારનિષેધ, મૃત મનુષ્યોનું દ્રવ્ય રાજ્યે ન લેવું વગેરે અનેક સકલ સમાજને ઉપયોગી કાર્યો રાજ્યમાં પોતાના પ્રભાવથી કરાવ્યાં હતાં. એની અસર ચાલો આવી છે અને હજુ સુધી તેનાં ચિહ્નો ગુજરાતમાં વિદ્યમાન છે. જૈન ધર્મની ઉન્નતિમાં મંદિરોનું નિર્માણ, દાનશાળાઓની સ્થાપના, દેવદ્રવ્યને ધર્મોદ્દાર દ્રવ્યનું વ્યવસ્થાપન વગેરે કાર્યો રાજ્યની સહાયતાથી કરાવ્યાં હતાં. તેમની શક્તિ એટલી બધી હતી કે, તે ધર્મનો એક અલગ પોતાના નામનો પંથ સ્થાપી શકત; પણ તેમ કરવામાં

નથી એટલે તેમ તેમણે કરવાની ઇચ્છા પણ કરી નહોતી, અને સર્વ પદ્મના વિદ્વાનો આચાર્યો વગેરે સાથે સહકાર યા સમદષ્ટિ સેવી હતી.

તેમના સંબંધી અવિશ્વસનીય કથનો

મારા સ્નેહી મિત્ર પંડિત બહેચરદાસ (૧૨-૭-૩૧ ના “ જ્ઞેન ” ના અંકમાં) “ અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોની સત્ય શોધ (?) ” નામના લેખમાં જણાવે છે કે, “ કાર્ય સહાએ તો હેમાચાર્ય વિષે લખતાં હદ વાળી દીધી છે, તેમણે રાસમાળામાં લખી નાખ્યું છે કે, ‘ હેમાચાર્ય અંત સમયે મુક્તમાન થયા હતા; ’ પણ એના પ્રમાણ માટે કશું જ મૂક્યું નથી. સત્તા, સામ્રાજ્ય અને રંગના મદ સિવાય આતું હડહડતું જૂઠાણું કોણ લખી શકે? રાસમાળાનું ગુજરાતી ભાષાંતર તપાસતાં સ્વ. રણછોડભાઈ ઉદયરામની સહી ઉપર હેમાચાર્યની મુસલમાન થવાની કલ્પિત કે સાંભળેલી વાત મુકાયેલી જણાય છે. તે ઉપરાંત રાસમાળામાં ભાટની વાત પરથી શંકરાચાર્યે મહેલ સુધી સમુદ્રનાં મોજાં બિછળે તેવાં પાણી પોતાની અદ્ભુત શક્તિથી લાવી કુમારપાળ અને હેમાચાર્યને જલશાયી મરણના લયમાં સપડાવી હોડીનું દસ્ય બતાવ્યું, કુમારપાળને પકડી રાખ્યા, જ્યારે હેમાચાર્ય તે હોડીમાં જીવ બચાવવા ફૂદી પડ્યા - ‘ દરિયો ને હોડી એ સર્વ કાર્મિક હતું તેથી તે નીચે ફરસબંધી ઉપર પડ્યા ને ભેચા નીકળી ગયા. (કેવા સુંદર શબ્દો વાપર્યા છે!) જ્ઞેન ધર્મ પાળનારાઓની કતલ કરવાનું કામ આદ્યું, પછી કુમારપાળ શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો. ’

“ આવી વાતો ઉપર કશો આધાર રાખી શકાય તેમ નથી, એટલું જ નહિ પણ તેમાં જરાયે સત્યનો અંશ હોય એમ સામાન્ય જીવવાળો પણ સજ્જન હોય તો સ્વીકારી શકે તેમ નથી, છતાં તેને ઐતિહાસિક અન્યમાં સ્થાન આપવું અને સ્થાન અપાય તો તે ન મનાય તેવી કાલ્પનિક, જણાય છે એટલુંયે ન જણાવવું એ અક્ષતવ્ય છે.

“ સત્યગવેષક વિદ્વાનોનો સ્વભાવ છે કે, તેમણે મૂકેલા વિચારો, માંતવ્યો કે સાંભળેલાં કથનો બુદ્ધિમૂલક, પ્રબલ પ્રમાણથી ફેરફાર કરવાને યોગ્ય જણાય, તો તેઓ પોતાના વિચારોને ફેરવવાને કદી ચૂકતા નથી; ” તો આવા ભ્રમો જેમણે બીલા કરેલા છે તેમણે અગર

બીજા સળગન વિદ્વાનોએ તે વિષે સવિશેષ ઊઠાપોઠ કરીને તેનું નિરસન કરવાનું કર્તવ્ય યજ્ઞવલું ઘટે અને “ ઇતિહાસને દેશનું ધન સમજીને પ્રત્યેક ઇતિહાસપ્રેમીએ હિંદુસ્તાનના, ગુજરાતના કે સમાજના કોઈ એ લખેલા ઇતિહાસમાં કોઈ પણ પ્રકારની અસત્ય અને ભ્રામક કલ્પનાને આગળ વધવા દેવી જોઈએ નહિ.”

ગુજરાતની અસ્મિતાનો પાયો નાખનાર જ્યોતિર્ધર

સુપ્રતિષ્ઠિત સાક્ષર શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી કરાંચી-સાહિત્યસંમેલનના પ્રમુખ તરીકે પોતાના વ્યાખ્યાનમાં કહે છે: ‘ જો કોઈ એ ગૂજરાતને સસંકલ્પ જીવંત વ્યક્તિ તરીકે કલ્પવાનો પહેલો પ્રયત્ન કર્યો હોય તો તે ધંધુકાના મોઢ વાણિયાએ. ગુજરાતના સાહિત્યસ્વામીઓના શિરોમણિએ, કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિએ. એનું ‘ કુમારપાલચરિત ’ પાટણની મહતાની ભાવનામાંથી ગુજરાતની અસ્મિતા પ્રગટાવવાનો પહેલો પ્રયત્ન. આ જ્યોતિર્ધરના તેજ વસ્તુપાલ-તેજપાલના કાળમાં અનેક કવિઓએ પોતાની કૃતિઓને ઉજ્જવળ કરી...આ રીતે હેમચંદ્રાચાર્યને ગુજરાતની અસ્મિતાનો પાયો નાખનાર જ્યોતિર્ધર કહી શકાય.

તેઓશ્રી પ્રત્યેનું ઋણ

એમણે સર્જેલા-પ્રયોજેલા આકરગ્રન્થોનું સ્પષ્ટ અને સર્વગ્રાહી ટિપ્પણો સહિત સંસ્કરણ વિદ્વાનો પાસે કરાવી બહાર પાડવું જોઈએ. તેમના ‘ કાવ્યાનુશાસન ’ નામના ગ્રન્થનું-અલંકાર ચૂડામણિ અને વિવેક નામની વૃત્તિ સાથેનું ‘ વિદ્વદ્વર્ધ ’ શ્રી. રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખે ઇતિહાસસંશોધનવાળી વિસ્તૃત અંગ્રેજી પ્રસ્તાવના સહિત સંસ્કરણ કર્યું છે, તેમાં પ્રોફેઝર આથવલેએ અંગ્રેજી ટિપ્પણો આપી, અભ્યાસી માટે ઉત્તમ સાધન પૂરું પાડ્યું છે. તે બે વિદ્વાનો અને તેના પ્રકાશક મુંબઈની શ્રી. મહાવીર જૈન વિદ્યાલય નામની સંસ્થાને ધન્યવાદ ઘટે છે. તેનું સંસ્કરણ બીજા ગ્રંથો અને ખાસ કરીને તેમનું, હૈનુશાસન અવશ્ય માગે છે.

‘ ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર ’ મૂળ ભાવનગરની જૈનધર્મ-પ્રસારક-સભા દ્વારા છપાયેલ તે હાલ અનુપલબ્ધ હોઈ, શ્રી. આત્માનંદ શતાબ્દિ સ્મારક-ફંડમાંથી તેનું પુનઃ પ્રકાશન કરવાની વ્યવસ્થા થઈ રહી; છે તો

તેમને નત્ર સૂચના એ છે કે, તેની જુદી જુદી પ્રતો પરથી પાઠાંતરો સહિત તે પર પ્રકાશ ફેંકનારી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના, ટિપ્પણ્ય વગેરે આપીને અસલ છપાવેલમાંની અશુદ્ધિઓ - ભૂલો ટાળીને નૂતન વર્તમાન પદ્ધતિએ તૈયાર કરાવી તે ફૂંડ છપાવશે એવી આશા છે.

ઉક્ત ચરિત્રમાં તેમજ અન્ય ગ્રંથોમાં ઘણાં સુભાષિતો ભર્યા છે. તે પૈકીના નમૂનારૂપ શાંતમૂર્તિ મુનિશ્રી જ્ઞાંતવિજયજીએ ' હૈમચંદ્ર-વચનામૃત ' એ નામથી ગૂજરાતી અનુવાદસહિત એક નાનું પુસ્તક છપાવેલ છે, તેજ રીતે બીજાંને પૂરો સંગ્રહ બહાર પડે તો યોગ્ય થશે.

આ સાહિત્યસ્વામી સૂરિના જીવન સંબંધી જે પ્રકટ અને અપ્રકટ પુષ્કળ સાધનો છે, તે સર્વમાંથી ઐતિહાસિક પ્રમાણોની પુષ્ટિ સહિત સમગ્ર વૃત્તાંત અને તેમના સર્વે ગ્રંથોની વિવેચકદૃષ્ટિએ આલોચના તયાર કરાવી, પ્રકટ કરવી એ સૌથી વિશેષ ઉપયોગી કાર્ય છે. જ્યાં સુધી તે ન થાય ત્યાં સુધી તેમના પ્રત્યેના ઋણુથી મુક્ત નહિ થવાય.

મહાન આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ

: લેખક :

મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી

: પ્રસ્તાવના :

ગુણવંતી ગૂર્જરભૂમિના સાર્વત્રિક ગૌરવમાં ઉમેરો કરનાર મહાન ગૂર્જરેશ્વર મહારાજનધિરાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જયસિંહદેવના હૃદયમાં અને તેમની રાજસભામાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કરનાર, ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલ દેવનો અને જૈન પ્રજ્ઞનો તારણહાર, ભારતીય પ્રજ્ઞના કરકમલમાં અપૂર્વ અને વિશાળ સાહિત્યનો વારસો અર્પી જનાર અને પોતાની વિશ્વતોમુખી પ્રતિભાથી ભારતભૂમિને તેમ જ જૈન પ્રજ્ઞને સમગ્ર વિશ્વમાં અમર કરનાર કલિકાલસર્વેશ મહાન આચાર્ય શ્રી.હેમચંદ્રના સંબંધમાં કાંઈ પણ લખવું, એ આ પગે માની લઈ એ તેટલું સહેલું નથી. તે છતાં એ મહાપુરુષની પ્રતિભા, એમનું ગંભીર જ્ઞાન, એમની સાધુતા; એમનું સ્વપરશાસ્ત્રવિષયક પારંગતપણું, એમની રાજનૈતિક નિપુણતા અને વ્યાવહારિક દક્ષતા, પોતાના જમાનાની સમર્થ વ્યક્તિઓમાં તેમનું સ્થાન વગેરે હકીકતોનો સામાન્ય જનતાને ખ્યાલ આવે એ બદલ સહજ ભાવે આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

જન્મસ્થાનાદિ

“ વિશ્વની મહાવિશ્રૂતિઓના જીવનની કિંમત તેમનાં જન્મસ્થાન, જાતિ, માતા-પિતા આદિ ઉપરથી આંકવામાં નથી આવતી ” એ

વાત સંપૂર્ણ રીતે સત્ય હોવા છતાં સામાન્ય પ્રજા તેમના વિષેની આ જિજ્ઞાસાને શેકી શકતી નથી; એટલે સૌ પહેલાં અહીં ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રના જન્મસ્થાન આદિનો પરિચય આપવામાં આવે છે.

ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રનો જન્મ વિક્રમ સંવત્ ૧૧૪૫ ની કાર્તિકી પૂનમને દિવસે ધંધૂકામાં થયો હતો. તેમના પિતાશ્રીનું નામ આચિગ હતું, માતાનું નામ પાહિણી હતું અને તેમનું પોતાનું નામ ચંગદેવ રાખવામાં આવ્યું હતું. તેમની જ્ઞાતિ મોઢ હતી.

ભાવિષ્યવાણી

શ્રી. હેમચંદ્રના જન્મ પહેલાં તેમના ગુરુ ભગવાન શ્રી. દેવચંદ્રસૂરિનાં દર્શન તેમના માતા - પિતાને થયાં હતાં. જેઓ ચંદ્રગચ્છમુકુટમણિ અને પૂર્ણતલ્લગચ્છના પ્રાણુ સમા હતા, તે વખતે તેમણે આચિગ અને પાહિણીને જણાવ્યું હતું કે, “તમારો પુત્ર જૈનશાસનનો ઉદ્ધારક મહાપ્રભાવક પુરુષ થશે.”

બાલ્યકાળ અને ગૃહસ્થજીવન

આચાર્ય હેમચંદ્રના બાલ્યકાળ અને ગૃહસ્થજીવન વિષે આપણે ફક્ત એટલું જ જાણી શકીએ છીએ કે, ચંગદેવ બાળક (ભાવિ હેમચંદ્રાચાર્ય) પાંચ વર્ષના થયો ત્યારે, એક વખત તે તેની માતા સાથે દેવમ દિરમાં દર્શન કરી ગુરુવંદન માટે ઉપાશ્રયે ગયો. આ પ્રસંગે ચંચળ સ્વભાવનો બાળક ચંગદેવ, વિહાર કરતા કરતા ત્યાં (ધંધૂકામાં) આવીને રહેલા શ્રી. દેવચંદ્રસૂરિના આસન ઉપર બેસી ગયો. આ સમયનો લાભ લઈને આચાર્યે બાળકનાં લક્ષણો જોઈ લીધાં અને તેની માતાને તેના જન્મ પહેલાં પોતે કહેલી વાત યાદ કરાવી.

શિષ્યભિક્ષાની યાચના

આચાર્ય શ્રી. દેવચંદ્રસૂરિએ ચંગદેવમાં જૈનશાસનના મહાપ્રભાવક પુરુષ તરીકેની યોગ્યતાનાં દરેક શુભ ચિહ્નો અને સ્વાભાવિક ચપળતા જોયા પછી સંઘના આગેવાન ગૃહસ્થોને બોલાવ્યા અને કેટલીક વાતચીત કરીને તેમને સાથે લઈ તેઓશ્રી આચિગ અને પાહિણીને ઘેર ગયા.

આચાર્યશ્રી અને શ્રીસંઘને પોતાને આંગણે પધારેલા જોઈ, પાહિણીએ તેમનું યોગ્ય સ્વાગત કર્યું અને તેમના આગમનનું કારણ પૂછ્યું. આચાર્યશ્રીએ જણાવ્યું કે, “ તારો પુત્ર જૈનશાસનનો ઉદ્ધાર કરનાર મહાપુરુષ થઈ શકે તેવાં શુભ લક્ષણોથી અલંકૃત છે; માટે તારા પુત્રને તું અમને શિષ્ય તરીકે અર્પણ કરી દે. ” આ સાંભળી ધરમાં પાહિણી પોતે એકલી હોવાથી વિમાસણમાં પડી ગઈ કે, “ એક તરફથી બાળકનો પિતા ધરમાં નથી અને બીજી બાજુ યુરુદેવ અને શ્રીસંઘ મારે આંગણે પધારેલા છે. આ સ્થિતિમાં મારો ધર્મ શો હોઈ શકે ? તેમજ પોતાના શુણ્યવાન ને પ્રાણાધિક પુત્રને આપી પણ શી રીતે દેવો ? ” આખરે પાહિણીએ જાતે જ નિર્ણય કરી લીધો કે, “ યુરુદેવ અને શ્રીસંઘ મારા સદ્ભાગ્યે મારે આંગણે પધારેલા છે, તેમના વચનનો અનાદર કરવો જોઈએ નહિ તેમજ મારો પુત્ર જૈનશાસન અને જગતનો તારણહાર થતો હોય, તો મારે આનંદ જ મનાવવો જોઈએ. ” આ પ્રમાણે વિચાર કરી પાહિણીએ પોતાના પ્રિય પુત્રને યુરુમહારાજના કરકમલમાં અર્પણ કરી દીધો.

દીક્ષા

જન્મંતરના શુભ સંસ્કારી બાળક યાંગદેવે યુરુમહારાજના નિર્માણ સ્નેહભર્યા ઉપદેશામૃતનું પાન કર્યું અને આંતરિક ઉત્સાહપૂર્વક યુરુ-ચરણમાં વિક્રમ સંવત ૧૧૫૦માં સંસારતારિણી પ્રવળ્યા સ્વીકારી અને તેમનું નામ સોમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું.

વિદ્યાભ્યાસ

વિશ્વના ઝગમગતા સિતારા સમાન મહાપુરુષોમાં કુદરતી જ એવી પ્રતિભા અને હુદ્દિવૈભવ હોય છે કે, તેઓ અગમ્ય રીતે જ દરેક પ્રકારની વિદ્યાને સહજમાં અને સ્વસ્થ સમયમાં મેળવી લે છે. તેમને કોઈ સરસ્વતીને પ્રસન્ન કરવા જવું પડતું નથી કે નથી તેમને કોઈના વધારે પડતા યુરુત્વની પણ આવશ્યકતા હોતી. આપણા બાળમુનિ શ્રી સોમચંદ્રે પણ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રજ્ઞાના બળે થોડાં જ વર્ષોમાં વિદ્યાના દરેક ક્ષેત્રમાં પારંગતપણું મેળવી લીધું હતું.

આચાર્યપદ

બાળમુનિ શ્રી. સોમચંદ્ર બાળક હોવા છતાં અબાળસ્વભાવી ઉત્તમ સંસ્કારસંપન્ન મહાપુરુષ હતા. એ જ કારણે તેમના બાળ-સ્વભાવ - સુલભ ચંચળતા આદિ ગુણોએ તેમને વિદ્યાભ્યાસ અને ત્યાગ - સંયમનો આદર્શ સાધવામાં ખૂબ જ સહાય કરી હતી. બાલ્યાવસ્થાથી જ તેઓશ્રી જિતેન્દ્રિય, સંયમી અને સ્થિરચિત્તવાળા હતા. એમના એ વિશિષ્ટ ગુણોનો પરિચય આપણને એમના બાળ-જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાંથી સહેજે મળી રહે છે.

એમનો, ઊંડો વિદ્યાભ્યાસ, અપૂર્વ ત્યાગવૃત્તિ, પ્રૌઢ તપઃપ્રભાવ અને સ્વાભાવિક ઓજસ્વિતા વગેરે - પ્રભાવશાળી ગુણો જોઈ ગુરુદેવ આચાર્ય શ્રી. દેવચંદ્રસૂરિ અને શ્રીસંધે મળી સંવત ૧૧૬૨ માં સત્તર વર્ષની ઉંમરે પહોંચેલા બાળમુનિ શ્રી. સોમચંદ્રને આચાર્યપદ ઉપર સ્થાપન કર્યા અને એમનું નામ સોમચંદ્રને બદલે હેમચંદ્ર રાખવામાં આવ્યું. આ પછી તેઓશ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તરીકે ઓળખાવા લાગ્યા.

ગૂર્જરેશ્વર શ્રીસિદ્ધરાજ સાથે સમાગમ

ભગવાન હેમચંદ્રાચાર્ય દેશવિદેશમાં વિહાર કરતા કરતા અને સ્થાનમાં પોતાના ત્યાગ અને પાંડિત્યના સૌરભને વેરતા વેરતા અનુક્રમે ગૂર્જરેશ્વરની રાજધાની પાટણ નગરમાં પધાર્યા. એમના પાટણના નિવાસ દરમિયાન લોકસમુદાયમાં અને વિદ્વદ્ગર્ભમાં તેમના ત્યાગ, તપ, પાંડિત્ય વગેરે ગુણોની ખ્યાતિ ખૂબ વધી. છેવટે આ બધા ય સમાચાર ગૂર્જરાતના પ્રજાપ્રિય માન્ય વિદ્વાન મહારાજ શ્રીસિદ્ધરાજ જ્યૈસિહ-દેવની રાજસભામાં પણ પહોંચી ગયા અને વિદ્વાન ગૂર્જરેશ્વરે ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યને ઉત્કંઠાભર્યા હૃદયે આમંત્રણ મોકલ્યું. આચાર્યશ્રીએ પણ ધર્મભાવનાની વૃદ્ધિ વગેરે ધ્યાનમાં લઈ એ આમંત્રણને કબૂલ રાખ્યું અને ગૂર્જરેશ્વરને દર્શન આપવા માટે પોતે તેમના સ્થાનમાં ગયા.

ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રનાં દર્શન અને વચનામૃતનું પાન કરી ગૂર્જરેશ્વર એટલા પ્રસન્ન થયા કે, તેમણે આચાર્યશ્રીને પ્રસંગે પ્રસંગે પોતાને ત્યાં પધારવા માટે ભાવભીનો આગ્રહ કર્યો. આચાર્યશ્રી પણ હે.સા.સ.-૬

ગૂર્જરેશ્વરની વિનતિને માન્ય રાખીને અવારનવાર જતા-આવતા. આ પછી ઉત્તરોત્તર ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રનું સ્થાન ગૂર્જરેશ્વરની રાજસભા અને તેના વિદ્વદ્ગર્ભમાં ધણું જ આગળ પડતું થઇ ગયું.

વિક્રમ સંવત ૧૧૮૧ માં ગૂર્જરેશ્વરની રાજસભામાં ખુદ ગૂર્જર-પતિ અને કવિચક્રવર્તી શ્રીપાળના અધ્યક્ષપણા નીચે, કર્ણાટકદેશીય દિગંબર તાર્કિકાચાર્ય વાદી શ્રી. કુમુદચંદ્ર સાથે થયેલ ગૂર્જરદેશીય શ્વેતાંબર તાર્કિક શિરોમણિ સ્યાદ્વાદરત્નાકર ગ્રંથના પ્રણેતા મહાવાદી શ્રી. દેવસૂરિના વાદ પ્રસંગે રાજસભામાં ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્યનું મહતાભર્યું સ્થાન હતું.

સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના

વિદ્વાન ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રી. સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવની રાજસભા એટલે સમગ્ર ગૂજરાત અને દેશવિદેશના પંડિતચક્રવર્તીઓની સભા. એ રાજસભાના સઘળા વિદ્વાનો ભગવાન હેમચંદ્ર પ્રત્યે તેમના અખાખ્ય પાંડિત્યને કારણે અહુમાનની નજરે જોતા હતા. વિક્રમ સંવત ૧૧૯૨ માં માલવપતિ શ્રી. યશોવર્માને હરાવ્યા પછી ત્યાંની લૂંટમાં ત્યાંનો રાજકીય જ્ઞાનભંડાર (પુસ્તકાલય) ગૂર્જરેશ્વરના હાથમાં આવ્યો હતો. તેનું અવસોકન કરતાં તેમાં ભોજવ્યાકરણની નકલ જોયા પછી, ગૂર્જરેશ્વરના હૃદયમાં પોતાના દેશમાં સ્વતંત્ર વ્યાકરણના સર્જન માટેની તીવ્ર ભીમિ ઉત્પન્ન થઈ. અને પોતાનો એ વિચાર તેમણે રાજસભાના માન્ય પ્રખર વિદ્વાનો સમક્ષ જાહેર કર્યો. આ પ્રસંગે રાજસભાના દરેક વિદ્વાને ભગવાન શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય તરફ આંખળી ચીંધીને એકીઅવાજે જણાવ્યું કે, “ મહારાજ ! આપની આ અતિમહાન ઇચ્છાને પૂર્ણ કરવા માટે આ મહાપુરુષ સિવાય ખીણું કોઈ સમર્થ નથી. ” છેવટે ગૂર્જરેશ્વરે આચાર્યશ્રીને જોઈતાં દરેક સાધનો પોતાની રાજકીય લાગવગથી પૂરાં પાડ્યાં અને આચાર્યશ્રીએ પોતાના અને ગૂર્જરેશ્વરના નામને અમર કરતા સર્વાંગપૂર્ણ સિદ્ધહેમ વ્યાકરણની રચના કરીને માત્ર ગૂર્જરેશ્વરને જ નહિ પણ આખા વિશ્વને પોતાના અજોડ પાંડિત્યનો પરિચય આપ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે, આ પછી ગૂર્જરેશ્વર ભગવાન હેમચંદ્રનો અનન્ય મિત્ર ને સેવક બની ગયો હતો.

રાજનૈતિક નિપુણતા

ભગવાન હેમચંદ્રના, જેમ તેમના સુશોધી આકર્ષાયલા સંખ્યા-બંધ પૂજકો અને મિત્રો હતા, તે જ રીતે તેમના વિરોધીઓની સંખ્યા પણ તેટલી જ હતી. આમ છતાં પોતાની પ્રખર પ્રતિભા અને રાજ-નૈતિક નિપુણતાને પ્રતાપે તેઓ એ બધાયને અડગપણે સામનો કરી શક્યા હતા; અને એમના આખા જીવનમાં એવો એક પણ પ્રસંગ આવ્યો નથી કે, કોઈ પણ પ્રસંગે કોઈ પણ એમનો તેજવેધ કરી શક્યું હોય. ખરે જ માનવજાતિ માટે બધું ય શક્ય હશે, પણ પરસ્પરવિરુદ્ધ વાતાવરણ અને કાવાદવાથી ભરપૂર રાજસભામાં અડગપણે ટકી રહેવું, — અને તે પણ સંખ્યાતીત વર્ષોના પારસ્પરિક વિરોધના ભોગ અનેલ શ્રમણસંસ્કૃતિના ધારક સાંપ્રદાયિક પુરુષ માટે—બહુ જ અધરું છે. છતાં આપણે આજે એ પ્રત્યક્ષ અનુભવી શક્તિએ છીએ કે, ભગવાન હેમચંદ્ર એ સ્થિતિમાં પણ અડગપણે ઊભા રહી શક્યા હતા. એટલે આ રીતે વિચાર કરતાં ખરે જ ભગવાન હેમચંદ્રે જગત સમક્ષ ધાર્મિકતા—પ્રધાન રાજનૈતિક-નિપુણતાનો અપૂર્વ આદર્શ ખડો કર્યો છે.

કુમારપાલદેવ સાથે સંબંધ

ભગવાન હેમચંદ્ર એ ચૌલુક્યવંશી ગૂર્જરેશ્વરોના ગાઠ સમાગમમાં આવ્યા હતા. એક મહારાજ શ્રીજયસિંહદેવ અને બીજા મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ. એકની સાથે અમુક અંશે ધાર્મિકતાનો સંબંધ હોવા છતાં મુખ્યત્વે વિદ્વતાનો સંબંધ હતો, જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ; જ્યારે બીજાની સાથેનો સંબંધ ધાર્મિકતામાંથી જન્મ્યો હતો અને ધાર્મિકતામાં જ પરિણમ્યો હતો.

આચાર્ય હેમચંદ્રનો મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવ સાથેનો સંબંધ, તેઓ જ્યારે મહારાજ સિદ્ધરાજ તરફના મૃત્યુબયથી ત્રાસીને નાસભાગ કરતા હતા તે પ્રસંગે થયો હતો. અને એ, મુખ્યત્વે કરીને બયપ્રસંગના તેમના રક્ષણની ધાર્મિક વૃત્તિમાંથી જન્મ્યો હતો અને આદિથી અંત એ સંબંધ એ રૂપમાં જ કાયમ બન્યો હતો.

ઉપદેશની અસર

ભગવાન હેમચંદ્રના ઉપદેશે મહારાજ શ્રીકુમારપાલદેવના હૃદયમાં એટલી તીવ્ર અને ઊંડી અસર નિપજવી હતી કે, આખરે એ એક ધાર્મિક અથવા જૈનધર્માવલંબી રાજ બની ગયો હતો. તે છતાં ભગ-

વાન હેમચંદ્રે તેમની પાસે જૈનધર્મને લગતાં જ કાર્યો કરાવવામાં તત્પરતા રાખી હતી એમ જ નહોતું, પરંતુ સર્વસામાન્ય હિતનાં કાર્યો પણ તેમણે કરાવ્યાં હતાં.

સર્વસામાન્ય હિતનાં કાર્યોમાં મુખ્યપણે સાત વ્યસન-જોમાં જુગાર, માંસ, દારૂ, વેશ્યા, શિકાર, ચોરી અને વ્યભિચારનો સમાવેશ થાય છે અને જે પ્રમજીવનને અને માનવતાને હલકે દરજ્જે લઈ જનાર છે— તે ઉપદેશ અને રાજસત્તા દ્વારા અટકાવવામાં આવ્યાં હતાં. જ્યાં લાગવગ પહોંચી શકે તેવાં અન્ય રાજ્યોમાં પણ વિવિધ સાધનો-દ્વારા તે માટે પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો.

આ સિવાય અતિપ્રાચીન સમયથી ચાલ્યો આવતો નિર્વારસદાર વિધવા સ્ત્રીઓની મિલકત પડાવી લેવાનો રિવાજ-જોની વાર્ષિક આવક ખોંતેર લાખની આસપાસની હતી, તેને પણ જતો કરવામાં આવ્યો હતો.

આ બધા ય કરતાં ભગવાન હેમચંદ્રના ઉપદેશની મહાભારત અસર એ થઈ હતી કે, માંસાહાર નિમિત્તે તેમ જ યજ્ઞયાગાદિમાં નિરર્થક રીતે થતા અનેક પશુઓના સંહારને દવાળુ ગૂર્જરેશ્વર દ્વારા અટકાવવામાં આવ્યો હતો.

ટૂંકામાં આપણે એમ કહી શકીએ કે, ગૂજરાત વગેરે દેશોમાં આજે પણ જે દુર્વ્યસનોનો અલ્પ પ્રચાર છે, નિર્વંશીયાનું ધન પડાવી લેવાનો રિવાજ જોવામાં નથી આવતો તેમજ યજ્ઞ-યાગાદિ નિમિત્તે થતો પશુવધ લગભગ અટકી ગયો છે, એ ભગવાન હેમચંદ્રસૂરિના પવિત્ર ઉપદેશ અને ગૂર્જરેશ્વર મહારાજ શ્રીકુમારપાલની અગ્રેડ ધાર્મિકતાનો જ પ્રતાપ છે.

અંતરચના

આજે ભગવાન હેમચંદ્રના જે ગ્રંથો મળે છે તેની નોંધ અહીં આપવામાં આવે છે:—

સંગોપાંગ પદલક્ષ વ્યાકરણ	સિદ્ધહેમ લઘુવૃત્તિ	૬૦૦૦ શ્લોક
	સિદ્ધહેમ બૃહદ્વૃત્તિ	૧૮૦૦૦ „
	સિદ્ધહેમમૃદુ-યાસ	૮૪૦૦૦ (અપૂર્ણ મળે છે)
	સિદ્ધહેમ પ્રાકૃતવૃત્તિ	૨૨૦૦ „
	લિંગાનુચ્છાસન સત્રીક	૩૬૮૪ „
	ઉણાદિગણ્ય વિવરણ્ય	૩૨૫૦ „
	ધાતુપારાયણ્ય વિવરણ્ય	૫૬૦૦ „

અભિધાનચિંતામણિ સ્વોપગ્નટીકા સહ	૧૦૦૦૦	શ્લોક
અભિધાનચિંતામણિ પરિશિષ્ટ	૨૦૪	,,
અનેકાર્થ કોષ	૧૮૨૮	,,
નિબંધુશેષ	૩૯૬	,,
દેશીનામમાલા સ્વોપગ્નટીકા સાથે	૩૫૦૦	,,
કાવ્યાનુશાસન સ્વોપગ્ન અલંકારચૂડામણિ અને વિવેક સાથે	}	૬૮૦૦
છદોનુશાસન છંદચૂડામણિ ટીકા સહ		૩૦૦૦
સંસ્કૃત દ્વાયાત્રય મહાકાવ્ય	૨૮૨૮	,,
પ્રાકૃત દ્વાયાત્રય મહાકાવ્ય	૧૫૦૦	,,
પ્રમાણુમીમાંસા સ્વોપગ્નટીકા સાથે	૨૫૦૦	(અપૂર્ણ)
વેદાંકુશ (દ્વિજવદનચપેટા)	૧૦૦૦	,,
ત્રિષષ્ટિશત્રાકાપુરુષચરિતમહાકાવ્ય ૧૦ પર્વ	૩૨૦૦૦	,,
પરિશિષ્ટ ૫ર્વ	૩૫૦૦	,,
યોગશાસ્ત્ર સ્વોપગ્નટીકા સહ	૧૨૫૧૦	,,
વીતરાગસ્તોત્ર	૧૮૮	,,
અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૩૨	કાવ્ય ,,
અયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિંશિકા	૩૨	,,
મહાદેવસ્તોત્ર	૪૪	શ્લોક

ઉપર ભગવાન હેમચંદ્રસૂરિકૃત ગ્રંથોના નામોની જે યાદી આપવામાં આવી છે તેમાંના વિવિધ વિષયો, તે તે ગ્રંથમાં કરવામાં આવેલો તે તે વિષયનો ઊહાપોહ, અને તે તે ગ્રંથમાં કરેલી તત્ત્વવિષયક અનેકાનેક શાસ્ત્રોની ઝીણવટભરી ચર્ચા,—આ બધા તરફ ધ્યાન આપતાં જાણી શકાય છે કે તેઓશ્રીએ સાહિત્યના પ્રત્યેક અંગને કેવો ન્યાય આપ્યો છે, એ પ્રત્યેક અંગની કેટલી ઝીણવટથી મીમાંસા કરી છે અને એ પ્રત્યેક અંગનો વિચાર કરવા માટે તે સમયના વિજ્ઞાણ સાહિત્યનું તેમણે કેટલી ગંભીરતાથી અવગાહન કર્યું હશે અને તે સાથે તેમની પ્રતિભા, તેમનું સૂક્ષ્મદર્શિપણું, તેમનું સર્વદિગ્ગામી પાંડિત્ય અને તેમના બહુશ્રુત-પણાનો પરિચય આપણને મળી રહે છે.

હેમચંદ્રની કૃતિઓનું ગૌરવ

ભગવાન હેમચંદ્રે રચેલા ત્રથે એટલે ગંભીર અને સર્વાંગસંપૂર્ણ ગ્રંથરચના. સિદ્ધહેમ વ્યાકરણ, દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય, અભિધાનકાશી કે કાવ્યોનુશાસન આદિ જેવા પ્રાસાદભૂત મહાગ્રંથો જ નહિ, પણ અન્યયોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકા જેવા ફક્ત ૩૨ કાવ્યના એક નાના સરખા રત્નગ્રંથને લઈને વિચાર કરવામાં આવે તો પણ આપણે એમ જ કહેવું પડે. આચાર્ય હેમચંદ્રે આ નાની શી કૃતિમાં સ્યાદાદ, નય, પ્રમાણ અને સમજાગી વિષે તેમ જ સ્વપરદર્શનના સિદ્ધાન્તો ઉપર અતિગંભીર અને સૂક્ષ્મ વિચારો રજૂ કરી જગતને પોતાના મહાન વિજ્ઞાનનો પરિચય કરાવ્યો છે.

હેમચંદ્રની કૃતિઓનું સ્થાન

આચાર્ય હેમચંદ્રની કૃતિઓનો સાહિત્યના સમરાંગણમાં કોઈ પણ સ્થળે પરાભવ કે અનાદર થયો નથી, એટલું જ નહિ કિન્તુ તેમની કૃતિઓને ભારતવર્ષમાં પ્રાચીન સમર્થ જૈનેતર વિદ્વાનોએ સુદ્ધાં માન્ય રાખી છે. જનકશાસ્ત્રના ટીકાકાર હલાયુષ જેવા વિદ્વાનોએ તો પોતાની કૃતિઓમાં આચાર્ય હેમચંદ્રની કૃતિઓમાંથી ગ્રંથસંદર્ભના સંદર્ભો જ અપનાવી લીધા છે.

જૈન સંપ્રદાયમાં હેમચંદ્રનું સ્થાન

ભગવાન હેમચંદ્રનું જૈન સંપ્રદાયમાં જે અતિ ઉચ્ચ સ્થાન હતું તેનું વર્ણન કરવું તે એક રીતે વધારે પડતું જ ગણાય. તે છતાં ટૂંકમાં એટલું કહેવું જોઈ એ કે તેમના સમયના કોઈ ગચ્છ કે પરંપરા એવાં ન હતાં કે જે એમના ગુણોથી મુગ્ધ ન હોય અને જેણે એમના ગુણોનું વર્ણન ન કર્યું હોય. ટીકાકાર તરીકેનું અન્નેઙકૌશલ ધરાવનાર સમર્થ આચાર્ય શ્રીમલયગિરિએ તો આવશ્યકસૂત્રની વૃત્તિમાં તથા ત્રાહુઃ સ્તુતિષુ ગુરુઃ એ પ્રમાણે લખી ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રકૃત અન્ય-યોગવ્યવચ્છેદદ્વાત્રિશિકામાંના શ્લોકનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને એ રીતે ભગવાન હેમચંદ્રને પોતાના ગુરુત્વસ્થાનમાં માની લીધા છે.

કાર્યદક્ષતા

ભગવાન શ્રીહેમચંદ્રને તેમના જીવનમાં રાજ્ય અને રાજના અનુયાયીઓ, મિત્રો અને વિરોધીઓ, જૈન અને જૈનેતર, ધર્મોપદેશ

અને નવસાહિત્યસર્જન, નિર્ગ્રંથજીવન અને જગતનો સંબંધ એ દરેકને એક સરખો ન્યાય આપવાનો હતો. આ દરેક કાર્ય પૈકી એક પણ કાર્યને તેઓશ્રીએ તેમના જીવનમાં ઓછો ન્યાય આપ્યો નથી. ઉપરની બાબતોનો વિચાર કરતાં ખરે જ આપણે આશ્ચર્યમુગ્ધ બની જઈએ છીએ કે એ મહાપુરુષ કયે સમયે કઈ વસ્તુને કેવી રીતે ન્યાય આપતા હશે, એમનું જીવન કેટલું નિયમિત હશે અને જીવનની પળેપળને તેઓ કેટલી મહત્ત્વની લેખતા હશે. ખરે જ વિશ્વની મહાવિભૂતિઓમાં ભગવાન શ્રીહૈમચંદ્રનું સ્થાન કોઈ અનેરું જ છે અને એ એમની કાર્યદક્ષતાને જ આભારી છે.

‘ઉપસંહાર

અંતમાં એટલું કહેવું વધારે પડતું નથી કે દેશવિદેશનો લાભો જ નહિ બલકે કરોડો કે અબજો વર્ષનો ઇતિહાસ એકઠો કરવામાં આવે તો પણ ભગવાન શ્રીહૈમચંદ્રાચાર્ય જેવા નિર્લેપ, આદર્શજીવી, વિદ્વાન સાહિત્યસર્જક, રાજનીતિનિપુણ, વ્યવહારુ, વચ્ચે અને પ્રતિભાધારી પુરુષની જોડ જડવી અતિમુશ્કેલ બને. અને એ જ કારણસર ભગવાન શ્રીહૈમચંદ્રાચાર્ય માટે કલિકાલસર્વજ્ઞ તરીકેનું જે બિરુદ યોજવામાં આવ્યું છે એમાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી.

શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય

: લેખક :

શ્રી. પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા

(અમદાવાદ ખાતે શ્રી. જૈન સંઘના આશ્રય નીચે હેમચંદ્ર
જયંતિ પ્રસંગે અપાયેલું ભાષણ)

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની જયન્તીના આ મંગળ અને આનંદપૂર્ણ પ્રસંગે મારા જેવા હેમચંદ્રાચાર્યના સાહિત્ય તેમ જ તત્કાલીન ઇતિહાસથી અનભિન્ન માણ્યસને ખોલવાનો કશો પણ અધિકાર હોઈ ન શકે. આમ છતાં મને આ પ્રસંગે ખોલવાની આજ્ઞા થઈ છે તેનું એક જ કારણ હું કહી શકું છું અને તે એ કે આજના પ્રસંગને ઉદ્દેશ હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનચરિત્રનું ભિન્ન ભિન્ન દષ્ટિબિન્દુઓથી નિરૂપણ કરવાનો હોઈને અહીં પંડિતનું દષ્ટિબિન્દુ રજૂ થાય એ જોટલું જરૂરી છે તેટલું જ મારા જેવા અપંડિતનું દષ્ટિબિન્દુ પણ અહીં રજૂ થાય એ જરૂરી સમજવામાં આવ્યું હશે, અને તે કારણે અને તે અધિકાર ઉપર જ હું આપની સમક્ષ ઉપસ્થિત થયો છું.

જૈનધર્મના ઇતિહાસમાં અનેક વિદ્વાન અને પ્રતાપી આચાર્યો ચર્ચ ગયા છે તે સર્વમાંથી જેવી રીતે ચોવીસ તીર્થંકરોમાંથી ભગવાન ઋષભદેવ જુદા પડે છે તેવી રીતે હેમચંદ્રાચાર્ય અન્ય જૈનાચાર્યોથી જુદા તરી આવે છે. ભગવાન ઋષભદેવને બાદ કરતાં અન્ય તીર્થંકરોના ચરિત્રો જોતાં દરેક તીર્થંકરના જીવનમાં લગભગ એક સરખો ક્રમ

માલૂમ પડે છે. તેઓ અમુક કાળે જન્મ્યા, અમુક કાળે દીક્ષા લીધી, અમુક કાળે તેમને કેવળજ્ઞાન થયું અને અમુક કાળે તેઓ નિર્વાણુ પામ્યા. કેવળજ્ઞાન પહેલાનો સર્વ સમય તેઓએ લગભગ આત્મસાધના પાછળ વ્યતીત કર્યો હોય છે, અને તે દરમિયાન જનસમાજના સીધા સંપર્કમાં આવવાનું તેમના માટે ભાગ્યે જ કાંઈક બન્યું હોય છે. ભગવાન ઋષભદેવની આપતમાં તેથી જુદો જ ક્રમ જ્ઞેવામાં આવે છે. આજની સર્વ સામાજિક રચનાના તેઓ આદરચયિતા લેખાય છે. પોતાની બે પુત્રીઓમાં એકને અંકવિદ્યા અને બીજીને અક્ષરવિદ્યા શિખવો તેમણે જ્ઞાનસાહિત્યનો પ્રારંભ કર્યો; લગ્નસંસ્થા દાખલ કરીને નવી સમાજ વ્યવસ્થા ઊભી કરી; લોકોને કૃષિવિદ્યા શિખવી; કુંભારનો ઉદ્યોગ શિખવ્યો; રાંધતાં અને પકવતાં શિખવ્યું. આમ બીજા તીર્થંકરોએ જ્યારે લોકોને નિર્વાણુવિદ્યા શિખવી ત્યારે ભગવાન ઋષભદેવે લોકોને જીવનવિદ્યા શિખવી.

આવી જ રીતે હૈમચંદ્રાચાર્યે પણ તત્કાલીન સમાજજીવનમાં તેમ જ રાજકારણમાં ખૂબ રસ લીધો એટલું જ નહીં પણ સારી રીતે સક્રિય ભાગ લીધો. ગુજરાતના તત્કાલીન રાજકારણુ વિદ્વાનમાં તેઓ અગ્રેસર હતા. સિદ્ધરાજ જયસિંહ ઉપર તેમણે બહુ સારી લાગવગ જમાવી હતી અને કુમારપાળ તો તેમનું જ સર્જન હતો. આ રીતે અહિંક જીવનમાં આવડું મોટું પરાક્રમ દેખાડનાર હૈમચંદ્રાચાર્યને તોલે આવે તેવા બીજા કોઈ જ્ઞેનાચાર્ય દેખાતા નથી. આ રીતે વિચારતાં હૈમચંદ્રાચાર્યે પણ લોકો પાસે શુષ્ક નિર્વાણુ અને મોક્ષની વાતો કરી નથી, પણ પ્રાણુવાન જીવનનો ઓધ આપ્યો છે અને એવું જ જીવન જીવી ખતાવ્યું છે.

જ્ઞેન સાધુના જીવનના અનેક અટપટા નિયમ ઉપનિયમોની જટિલતા વિચારતાં એવું જીવનવ્રત સ્વીકારનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ ઐહિક દૃષ્ટિએ આવડી મોટી પ્રરાક્રમશાળી કેમ બની શકે એ એક ભારે આશ્ચર્યજનક ખીના છે. કારણ કે સર્વ સાધારણુ સમજણુ મુજબ જ્ઞેન સાધુનું જીવન નિવૃત્તિપરાયણુ અને એકાંત આત્મલક્ષી કલ્પવામાં આવે છે. તેઓને કોઈ પણ આપતમાં આદેશ આપવાનો પણ નિષેધ હોય છે. આવા જીવનને રાજકારણુ સાથે કરી મેળ

સંભવતો નથી. સાધુ જીવનની મર્યાદામાં હરિભદ્રસરિ, સિદ્ધસેન દિવાકર કે યશોવિજયજી ઉપાધ્યાય કદપી શકાય છે; હેમચંદ્ર કદપી શકાતા નથી. વસ્તુસ્થિતિ એમ છે કે જો અમુક વ્યક્તિની અંદર કોઈ વિશિષ્ટ શક્તિનું ખીજ રહેલું હોય તો તેને બાહ્ય જીવનના કોઈ પણ નિયમ ઉપનિયમો કે આસપાસની પરિસ્થિતિના અન્તરાયો કદિ શકી શકતા નથી. તે જાતિ યાતિ કે સંપ્રદાયની દિવાલો તોડીને બહાર પ્રગટ થવા વિના રહી શકતું જ નથી. આ માનવસત્યની દૃષ્ટિએ નિહાળતાં હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનપ્રભુત્વનો કાયડો સહેજે ઊકેલી શકાય છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય ગુજરાતના બે સુપ્રસિદ્ધ રાજવીઓના સીધા સંબંધમાં આવ્યા, એક મહારાજ જયસિંહ અને બીજા રાજધિરાજ કુમારપાળ. કુમારપાળને રાજ્ય મળવામાં હેમચંદ્રાચાર્યનો ખૂબ હાથ હતો અને ત્યાર બાદ તેમણે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો. તેથી તેમની ઉપરનું હેમચંદ્રાચાર્યનું પ્રભુત્વ સુબ્રહ્મ છે. સહેલાઈથી સમજી શકાય તેવું છે. મારી દૃષ્ટિએ હેમચંદ્રાચાર્યનું સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા અસાધારણ રાજવી ઉપરનું પ્રભુત્વ વિશેષ આશ્ચર્યજનક છે. કારણ કે હેમચંદ્રાચાર્ય સુસ્ત જૈન હતા, જ્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહ એટલા જ સુસ્ત શૈવધર્મી હતા. આમ છતાં પણ સિદ્ધરાજથી હેમચંદ્રાચાર્ય આટલા બધા સન્માનિત હોય એ હેમચંદ્રાચાર્યની અસાધારણ પ્રતિભાનો સંગીન પુરાવો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યનો વર્તમાન કાળના મહાપુરુષોને અનુલક્ષીને વિચાર કરતાં આજના બે મહાપુરુષો સાથે તેમની તુલના કરવા મન થાય છે. એક લોકમાન્ય તિલક અને બીજા મહાત્મા ગાંધી.

હેમચંદ્રાચાર્યનું જીવન એટલે એક સાથે વહેતા બે પ્રવાહો. એક બાજુએ તેમનું અગાધ પાંડિત્ય અને બીજી બાજુએ તત્કાલીન રાજકારણમાં તેમણે ભજવેલો અસાધારણ કાર્યભાગ. આવા બે પ્રવાહોનું મિશ્રણ આજના કોઈ પણ મહાપુરુષોમાં દેખાતું હોય તો તે લોકમાન્ય તિલકમાં છે. તિલકે કરેલાં પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતાં સંશોધનો તેમ જ ભગવદ્ગીતા ઉપરનું તેમનું બાહ્ય તેમની ભુદ્ધિ શક્તિ અને પારદર્શી પાંડિત્યના અદ્ભુત નમુનાઓ છે; આવી રીતે અધ્યયન અને

સંશોધન પાછળ આટલો બધો રસ હોવા છતાં તેમના જીવનનો ધણો મોટો ભાગ રાજકારણ પાછળ જ તેમણે ખર્ચ્યો છે એ પશુ સર્વત્ર સુવિદિત છે. હેમચંદ્રાચાર્યનું લોકમાન્ય તિલક સાથેનું આ પ્રકારનું સાદસ્ય આકર્ષક અને આનંદજનક લાગે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની ગાંધીજી સાથેની સરખામણીની દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એક તો તેઓ બંને મોઠ વચ્ચે ગતિના છે એ બાલ સાદસ્ય વિરમયજનક લાગે છે. ખીજું મોટું સાદસ્ય તો એ છે કે જે અહિંસાને રાજકારણમાં ઘટાવવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આજે ગાંધીજી કરી રહ્યા છે તે જ અહિંસાને રાજકારણ સાથે જોડવાનો પ્રયત્ન મધ્યકાલીન યુગમાં માત્ર હેમચંદ્રાચાર્યે જ કર્યો હતો એમ ઇતિહાસ જોતાં માલુમ પડે છે. છુત અને મઘનો નિષેધ પણ હેમચંદ્રાચાર્યના નામ સાથે જોડાયેલો છે. આજે જે વ્યાપક અર્થમાં અને જે દૃષ્ટિએ અહિંસાને રાજકારણમાં ઘટાવવામાં આવે છે તે વ્યાપક અર્થ અને દૃષ્ટિ હેમચંદ્રાચાર્યની નહોતી. હેમચંદ્રાચાર્યની અહિંસા પાછળ મોટો ભાગે પશુ જ પ્રેરક વૃત્તિ હતી. પણ આમ કહેવાનો આશય એકની વિશેષતા કે અન્યની ઊણપ રજૂ કરવાનો નથી. જે ભેદ બંને વચ્ચે છે તે આજના અને ત્યારના સમયભેદને આભારી છે. અહિંસાનું શાસ્ત્ર સદા વિકસતું છે. જે અહિંસાની સમજણ ભગવાન મહાવીરના વખતમાં હતી તે સમજણમાં હેમચંદ્રાચાર્ય સુધીમાં ધણો વિકાસ થયો હતો અને હેમચંદ્રાચાર્યથી આજ સુધીમાં પણ અહિંસાવિજ્ઞાનમાં અનેકદેશીય પૂરવણીઓ થતી જ રહી છે. આજના ગાંધી કરતાં ભવિષ્યનો ગાંધી કોને ખબર છે કે અહિંસાધર્મના જગતને કોઈ બુદ્ધા જ પાડે શિખવશે !

હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનની જે બે મોટી વિશેષતા છે તે જ આજના જૈનસમાજના જીવનમાંથી તદ્દન લુપ્ત થયેલ દેખાય છે. પ્રથમ તો હેમચંદ્રાચાર્યની અગાધ વિદ્વતાનો વિચાર કરો ! તે વખતે અતિ મર્યાદિત સાધનો હોવા છતાં એવો એક પણ સાહિત્ય વિષય નથી કે જેમાં હેમચંદ્રાચાર્યે બેડાણુ કર્યું નથી. તે તેમના સમયના 'એરિસ્ટોટલ' હતા. એરિસ્ટોટલ વિજ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં 'સર્વજ્ઞ' મનાતો. હેમચંદ્રાચાર્ય આજે પણ 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' તરીકે ઓળખાય છે. આજે જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં સાધનો ખૂબ વિપુલ

તેમ જ મુલભ બન્યાં છે એમ છતાં; આજના તેમ જ તેમના વંશજોમાં એવો એક પણ વિદ્વાન સાધુ નજરે પડતો નથી કે જેને તેમની બાજુએ એસાડી શકાય. હેમચંદ્ર માત્ર જૈન ધર્માચાર્ય નહોતા; તે વખતના તેઓ મોટામાં મોટા સાહિત્યાચાર્ય પણ હતા. તેમની સાહિત્ય કૃતિઓ તેમ જ કાવ્ય, છંદ, વ્યાકરણ, ન્યાય આદિ વિષયો ઉપરના અથો તત્કાલીન સંસ્કૃતિનાં સીમાચિહ્નો છે. આજના કોઈ જૈન સાધુને જૈનેતર દુનિયામાં કોઈ જાણતું પણ નથી. આપણમાં પ્રકૃતિથી જ પાંડિત્ય - વિદ્વતા - રસિકતા પ્રત્યે અનાદર કેળવવામાં આવે છે. અને તેથી જૈનોમાં મોટા વ્યાપારીઓ, સદાખેલાડીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ પાકે છે પણ પ્રખર વિદ્વાનો કદી પાકતા નથી. આનું પરિણામ એ આવ્યું છે કે પ્રજાના સંસ્કારવિધાનમાં કોઈ પણ જૈન કદી અગ્રસ્થાને હોતો જ નથી.

બીજું, હેમચંદ્રાચાર્યને રાજકારણમાં જે સક્રિય રસ હતો તે પણ આજના જૈન સમાજમાંથી લુપ્ત થયો છે. તે કાળે માત્ર હેમચંદ્ર જ રાજકારણમાં અગ્રેસર હતા એમ નથી. તે વખતની જૈન સમાજે મુંઝવ, ઉદ્યન, વસ્તુપાલ, તેજપાલ, વિમલશા વગેરે અનેક સુપ્રસિદ્ધ રાજકારણી પુરુષો ગુજરાતને આપ્યા છે. રાજપૂતાનાના રાજસ્થાનોમાં પણ અનેક જૈનોએ પ્રધાનપદ શોભાવ્યાં છે. આજના જૈનને આ રસ પણ રહ્યો નથી અને નવા રાજકારણની ઘટનામાં પણ તે કોઈ ટેકાણે મોખરે માલૂમ પડતો નથી. આજે ચોતરફ જાગી રહેલું હેમચંદ્રનું સ્મરણ જૈન સમાજની સૂતેલી સાહિત્યશક્તિને જનગત કરે અને વર્તમાન રાજકારણમાં નવીન રસ પ્રેરે તો આવી જ્યન્તિઓ આપણે ઊજવીએ તે કાંઈક સાર્થક લેખાય.

આજની જ્યન્તિ અહીંનો જૈન યુવક સંઘ ઊજવે છે. આજના યુવકોને હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનનો થું સદૈશ્વ છે, એમ જે મને કોઈ પૂછે તો હું એમ જવાબ આપું કે હેમચંદ્ર એટલે અનન્ત યૌવન, અનન્ત સર્જન, અનન્ત કાર્યશક્તિ. આપ સર્વ જાણો છો કે હેમચંદ્રાચાર્યે દશ વર્ષની વયે દીક્ષા લીધી હતી; સત્તર વર્ષની વયે તેમને આચાર્યની પદવી આપવામાં આવી હતી. વીસ બાવીસ વર્ષની વયથી તેઓ રાજકારણમાં ગુલામ હતા. જીવનની ક્ષણેક્ષણ તેમણે એકસરખી કાર્યપરાયણતામાં વિતાવી છે. તેમની સાહિત્યકૃતિઓનો

વિસ્તાર અપાર છે. આટલું બધું તેઓ કઈ રીતે લખી શક્યા હશે અને તે પણ તેમનાં પારવિનાનાં રાજકીય શેકાણો સાથે, એ આજે પણ કલ્પનામાં સમાઈ શકતું નથી. બીજા અનેક મોટા ગણાતા માણસોના જીવનની સમીક્ષા કરવા બેસીએ તો જેટલા પોણોસો વર્ષના આયુષ્યમાં પાંચદશ વર્ષ ઉજ્જવલ દેખાય છે અને બાકીના આ બાજુ કે તે બાજુનાં વર્ષો પૂર્વ તૈયારીમાં અથવા તો વૃદ્ધાવસ્થાના વિરામમાં જ બ્યતીત થયા હોય એમ માલૂમ પડે છે. હૈમચંદ્રનું જીવન એટલે ઉદ્ધોતકારી દિવાકરની માફક ઉદય કાળથી અસ્તકાળ સુધી એક સરખું ઉજ્જવળ પ્રતાપી તે જ વિસ્તારતું અને શ્રમપરાયણ જીવન. આવી જીવન - વિભૂતિ કાળાંતરે જ સમાજને લાધે છે અને તેવા જીવનપ્રવાહમાંથી સમાજ અમર યૌવનનાં પીયૂષ પીએ છે. આજનો યુગ કર્મયુગનો છે અને આજનો યુવક પ્રચંડ કર્મશક્તિનો અવતાર છે. હૈમચંદ્રે જીવનનું સાચું યૌવન ગ્રણ્યું છે, માણ્યું છે અને જનતાને શિખવ્યું છે. આજનો યુવક હૈમચંદ્ર જેવા કર્મશાળી મહાપુરુષની પેઢીને શોભાવે અને અદ્ભુત કાર્યશક્તિ દાખવીને સમાજની નવરચના સત્વર સાધે એવી મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે.

આચાર્ય શ્રીહૈમચન્દ્ર

ઐતિહાસિક પ્રામાણિક પરિચય

: લેખક :

પં. લાલચન્દ્ર ભગવાન ગાંધી

“ શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય-ચ્છન્દો-લક્ષમિધાયિનામ્ ।
શ્રીહેમચન્દ્રપાદાનાં પ્રસાદાય નમો નમઃ ॥ ”

આચાર્ય શ્રીહૈમચન્દ્રનું સંસ્મરણ એ એક રીતે દેવી સરસ્વતીનું મંગલ સંસ્મરણ ગણી શકાય. સરસ્વતીના અવતાર જેવા સિદ્ધસારસ્વત એ સુરિવરનું સન્માન-પૂજન એ સરસ્વતીના એક વિશિષ્ટ સ્વરૂપનું કિંવા ગૂજરાતની સરસ્વતીનું જ સન્માન-પૂજન છે. આઠ સૈકાઓ પહેલાં પ્રખલપ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરોનાં ઉન્નત મસ્તકો જેમને ભક્તિથી નમ્યાં, સરસ્વતીના પવિત્ર તટ પર સરસ્વતીનો સાક્ષાત્કાર કરાવતા જે સૂરીશ્વરનાં ચરણુ - કમલોને ગૂર્જરેશ્વરોએ સુવર્ણુ - કમલોથી પૂજ્યાં અને જેમને સેંકડો સાક્ષર - સુજનોએ સુવર્ણુમય સુવાસિત સુવચન - કુસુમાંજલિથી વધાવ્યા; તેમને સામાન્ય અલ્પજ્ઞ મનુષ્ય શું અર્થ ધરી શકે ?

ગૂજરાત પર જેમના ચિરસ્મરણીય અગણિત ઉપકારો છે, કાશ્મીર - વાસિની દેવી સરસ્વતીને જેમણે ગૂજરાત - વાસિની કર્યાં, જેમણે ગૂજરાતમાં જ્ઞાન - ગંગા વહેવડાવી, જેમણે ગૂજરાતને અદ્ભુત

જ્ઞાનામૃત પાતું, જેમણે ગૂજરાતને સદાયાર - સુસંસ્કારો શીખવી આચાર્ય તરીકેની ગંભીર જવાબદારીવાળી પોતાની ઉત્તમ ફરજ બજાવી તથા વિદ્વતા સાથેની સાધુતાની ઊંચી કિંમત અંકાવી.

સિદ્ધરાજ જયસિંહ જેવા પ્રખલપ્રતાપી મહારાજાધિરાજ ગૂર્જરેશ્વરે પ્રતિભાશાળી જે વિદ્વદ્વરત્નની પ્રૌઢ વિદ્વતાનાં પૂજન કર્યાં અને પ્રાર્થના કરતાં જેમણે ત્રેષ્ઠ શબ્દાનુશાસન રચ્યું.^૧ સિદ્ધ - હેમચન્દ્ર નામથી સુપ્રખ્યાત થયેલા જેમના પ્રશસ્ત શબ્દાનુશાસનને પટ્ટહસ્તી પર સ્થાપી ગૂર્જરેશ્વરે જેમની વિદ્વતાનું ગૌરવ પ્રકટ કર્યું,^૨ સેંકડો પુસ્તક - પ્રતિઓ લખાવી તેને સરસ્વતીભંડારોમાં આપી અભ્યાસીઓને અને અધ્યાપકોને અનુકૂલતા કરી આપી, પઠન પાઠનાદિ પ્રબંધ કર્યો; તથા પરીક્ષા, પરિતોષિક, પ્રોત્સાહનાદિની ઉત્તમ યોજના કરી ગૂજરાતમાં વિદ્યા - પ્રચાર માટે ગૂજરાતની તત્કાલીન રાજધાની (પાટણ) ને વિદ્યાઓનું કેન્દ્ર બનાવ્યું, વિદ્યા - વૃદ્ધિથી વિદ્વતામાં અન્ય દેશો કરતાં ગૂજરાતને અગ્રગણ્ય ઉન્નત બનાવ્યું.

જેમના શબ્દાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી સંસ્કૃત - પ્રાકૃતાદિ પડ્ભાષાનું વ્યાકરણ, લિંગાનુશાસન, ધાતુપારાયણ, ઉચ્ચાદિગણપાઠ વગેરે અંગો અને લઘુવૃત્તિ, બૃહદ્વૃત્તિ, બૃહન્ન્યાસ વગેરે સાથે) નો અભ્યાસ કરી સેંકડો અભ્યાસીઓ વ્યુત્પન્ન શબ્દશાસ્ત્રો અને પડ્ભાષા - વિશારદો થયા.

જેમની દેશીનામમાલા (રત્નાવલી), અભિધાનચિંતામણિ નામમાલા, અને જેમના અનેકાર્થ - સંગ્રહ, નિધંતુશેષ (વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિષયક કોશ) વગેરે સ્વોપચ વિવરણુવાળા, વિશિષ્ટ સુગમ સરલ સંકલનાવાળા સંસ્કૃત પ્રાકૃત ભાષાના કોશોએ સાહત્યસેવી જનતા

૧. "x x x તેનાતિવિસ્તૃત-દુરાગમ-વિપ્રકીર્ણ શબ્દાનુશાસનસમૂહકર્ધિતેન । અભ્યર્થિતો નિરવમં વ ધવદ્ વ્યધત્ત શબ્દાનુશાસમિદં મુનિહેમચન્દ્રઃ ॥"

૨ પ્રભાવકચરિત્રમાં વર્ણન કરેલા આ ભાવને સૂચવતું એક ચિત્ર, પાટણમાં રહેલી એ વ્યાકરણની પ્રાચીન તાડપત્રપોથી પર છે, જેનું સૂચન અમે પત્તનસ્થજૈનભાષ્ટાગારીયગ્રન્થસૂચી (જા. ઓ. સિ. નં. ૭૬)માં કર્યું છે.

પર - તે તે વિષયના અભ્યાસીઓ પર જે અસાધારણ ઉપકાર કર્યો છે, તે સ્વલ્પ શબ્દોથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી.

જેમના કાવ્યાનુશાસન (અષ્ટાધ્યાયી; અલંકારચૂડામણિ નામના સ્વોપસ વિવરણ અને વિવેક સાથે)ના અને હંદોડનુશાસન(અષ્ટાધ્યાયી સ્વોપસ વિવરણ સાથે)ના અભ્યાસથી સેંકડો અભ્યાસીઓ, કવિઓ, સાહિત્યકારો, અલંકારશાસ્ત્રજ્ઞો અને સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, તથા અપભ્રંશ ભાષાના હંદોશાસ્ત્રના મર્મજ્ઞો થઈ શક્યા છે. એવી રીતે વિદ્વાતાનાં એ મુખ્ય ક્ષેત્રો - વક્તૃત્વ અને કવિત્વ આપવા માટે જગતના સાક્ષરો હેમચંદ્રાચાર્યના સદા ઋણી છે.

જેમણે મુખ્યત્વે ગૂજરાતના મહાસામ્રાજ્યના અભ્યુદય માટે જીવન - સર્વજ્ઞ સમર્પણ કર્યું, સંસારનો સાક્ષર - સમાજ જેમના રચેલા ગ્રંથ - વૈભવ માટે સદા ઋણી છે, તે અમૂલ્ય અપૂર શ્રેષ્ઠ જ્ઞાન - ભંડારનો ઉત્તમ વારસો જેમણે ગૂજરાતને અર્પણ કર્યો, વાકમયના વિશાલ વિવિધ પ્રદેશોમાં અત્યુપકારક આવશ્યક અસાધારણ સર્વશ્રેષ્ઠ વિશિષ્ટ રચનાઓ કરનાર જે વિદ્વચ્છિરોમણિને કેટલાકે ગૂજરાતના પાણિનિ કહ્યા, કેટલાકે જેમને પતંજલિ, પિંગલ, મહાકવિ કલિદાસ, અમરસિંહ, મરમટ અને ભટ્ટિના અભિનવ સ્વરૂપમાં ઓળખ્યા, કેટલાકે જેમને સિદ્ધસેન દિવાકર અને આર્ય સુહસ્તિનું અનુકરણ કરતા જોયા, બીજા કેટલાક વિચારકોએ જેમને 'કલિકાલસર્વજ્ઞ' ધિરૂદ્ધી સંખોધ્યા, જેમણે ગર્વિષ્ઠ વાદીઓના અને વિદ્વાનોના ગર્વ ગાળી ગૂજરાતનું ગૌરવ વધાર્યું, ગૂજરેશ્વરોની રાજસભાને શોભાવી, ગૂજરાતની વિદ્વત્પરિષદને વિકસિત - પ્રકૃલિત બનાવી, જૈન સંઘ - સમાજના જ નહિ, ગૂજરાતના વિશાલ સામ્રાજ્યની પ્રગ્નતા મુખને ઉજાગવલ અને સુપ્રસન્ન કર્યું.

અપાર વિદ્યા - પારાવારોનું અવગાહન - પાન કરી જવા છતાં જેઓ વિદ્યાઓને પચાવી શક્યા, વિદ્યાઓને પરોપકારાર્થે વાપરી તેનો સદુપયોગ કરી શક્યા, વિદ્વાનો વિશિષ્ટ લાભ-સમાજને આપી શક્યા જીવનની અમૂલ્ય ક્ષણોને સુવિવેકથી સાર્યક કરી શક્યા, માત્ર પોતાના જીવનને જ નહિ, હમ્મરોના જીવનને સુધન્ય, કૃતાર્થ સફલ બનાવી શક્યા.

રાજ-માન્ય, સંધ - માન્ય, લોકમાન્ય અને વિદ્વ-માન્ય સન્માનનીય પૂજ્ય રાજગુરુ હોવા છતાં જેઓએ અપૂર્વ નમ્રતા અને ગંભીરતા ધારણ કરી, વિદ્યાની અદ્યપમાત્રાથી પણ ઊછળતા - કૂદતા કૂપમંડુકાને - પાંડિતમન્ય ઉચ્છૃંખલ ખલોને પણ જેમણે પ્રકારાન્તરથી ઉત્તમ વિદ્યા શિક્ષાના પાઠ પઢાવ્યા.

ચૌલૂક્યવંશને ઇતિહાસમાં અમર કરતા જેમણે ચૌલૂક્યવંશ અપરનામવાળા દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્યદ્વારા સમસ્ત શખ્દાનુશાસનને અદ્ભૂત રીતે ક્રમશઃ ઐતિહાસિક કાવ્યમાં ઊતાર્યું અને ચૌલૂક્યવંશી (સોલંકી) ગૂર્જરેશ્વરોના મુયશને વિશ્વ - વિખ્યાત કર્યો. જેમાં શ્લોકોનાં મહાકુલકો અને ગાથાઓનાં કુલકો રચી ગૂર્જરાતની તત્કાલીકન રાજધાની અણહિલપાટક નગર (પાટણ)ની યશઃ -- પ્રશસ્તિ ઉચ્ચારી છે; ગૂર્જરાતની સમૃદ્ધિ અને વિશિષ્ટતાની ગુણુ - ગાથાઓ ગાર્ઠ ગૂર્જરાતની પ્રશસ્ત કીર્તિ વિસ્તારી છે.

અયોગ્યવચ્છેદ તથા જેના પર મહિષેણુસરિએ સ્યાદ્વાદમંજરી વિવૃત્તિ રચી છે, તે અન્યયોગ્યવચ્છેદ નામે ઓળખાતી દ્વાત્રિશિકા જેવી રચેલી વીરસ્તુતિઓમાં તથા વીતરાગ - સ્તોત્રમાં અને મહાદેવસ્તોત્રમાં પણ જેમણે ગંભીર ભાવ ભર્યો છે અને ન્યાયશૈલીથી ઊચ્ચ તત્ત્વજ્ઞાન આપ્યું છે, તથા પ્રમાણુમીમાંસાદ્વારા ન્યાય - પરામર્શ કર્યો છે અને અર્હન્તીતિ જેવા ગ્રંથદ્વારા રાજદ્વારી દક્ષતા દર્શાવી છે, તે સર્વ લક્ષ્યમાં લેતાં તેમની વિવિધ વિષયક અદ્ભુત પ્રતિભા માટે અહુમાન ઊપજે તેવું છે.

જેમની પ્રશંસનીય પ્રખોદશક્તિથી, અને જેમના સચ્ચરિત્ર - પ્રભાવથી ગૂર્જરેશ્વર ચૌલૂક્ય કુમારપાલ, રાજર્ષિ અને પરમાર્હત નામથી પ્રખ્યાત થયો, પુત્ર વિતા મૃત્યુ પામનારનાં - નિર્વીશનાં ધનને તજી શક્યો, પ્રાણિ - વધ નિવરનાર - મારિ - વારક (અમારિ - પ્રવર્તક) થયો અને નરકનાં કારણુભૂત મનાતાં શિકાર, જૂગાર, મદિરાપાન વગેરે વ્યસનોને દૂર કરાવી વ્યસન - વારક અને ધર્માત્મા તરીકે નામના મેળવી શક્યો.

૧ “ જુતં ચ માસં ચ સુરા વેશ્યા પાપર્હિ-ચૌર્યે પરદાર-સેવા ।

एतानि सप्त व्यसनानि लोके चोरातिचौरं नरकं नयन्ति ॥”

ઉ.સા.સ.-૭

જે કૃપાસિંધુના સુમધુર સદુપદેશે અને સદાયરણે તથા સર્વ-
પ્રાણિ - હિતકર શુભ પ્રેરણાઓથી ગૂર્જરેશ્વરના વિશાલ સામ્રાજ્યમાં -
તેના અધીનના ૧૮ દેશોમાં અભય - દાનની ઉદ્દેષાપણાઓ પ્રકટ થઈ
અને અમારિ - પટહો વાગ્યા; જેથી કૃપાપાત્ર અવાચક પશુ - પક્ષી -
જાતિ અને જલચર જંતુ - જાતિ પણ કૂર કર્મ કરનારાઓના ત્રાસથી
મુક્ત થઈ, જેમના પ્રભાવે દિગ્દિગંતની અન્ય પ્રજા પણ અહિંસાનો
ઉચ્ચ આદર્શ શીખી.

સિદ્ધપુરમાં સિદ્ધવિહાર, અણહિલવાડ પાટણમાં રાજ - વિહાર,
ત્રિભુવન - વિહાર અને પાટણ, દેવાયતન, ચારાપદ્ર (થરાદ), લાટાપલ્લી
(લાડોલ), જાવાલિપુર (જાલોર) વગેરેમાં અનેક કુમાર - વિહારો
(ગિન - ચૈત્યો) દ્વારા ગૂજરાતને શણગારવામાં અને ધર્મ પ્રેમી જનાવવામાં
જેમની ઉચ્ચ પ્રકારની શુભ પ્રેરણાઓ સફલ થઈ.

કુમારપાલના આદેશથી દંડનાયક અભયે તરંગામાં કરાવેલ અજિત
જિનેન્દ્રનું જિંચું મનોહર મંદિર, કુમારપાલને ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્ય
સાથે પરિચય કરાવનાર માન્ય આમાત્ય વાગલટે (મહત્તમ બાહડદેવે)
વિ. સં. ૧૨૧૩ માં કરાવેલા શત્રુજયનો ઉદ્ધાર, તથા જેની ઉત્તમતા
અને કર્તવ્ય - દક્ષતાની પ્રશસ્તિ રાજ - માન્ય કવીશ્વર સિદ્ધપાલે
ઉચ્ચારી હતી, તે સોરઠના અધિપતિ દંડનાયક અંબડે (આત્રે)
કુમારપાલની આજ્ઞાથી ઉજ્જયંત (ગિરનાર) પર આગ્રે, બાળકો
વૃદ્ધો અને માંદાઓથી પણ સહેલાઈથી જઈ શકાય તેવી, વિસામા
વગેરે યોજનાવાળી કરાવેલી પઠા (પાજ - રચના વિ. સં. ૧૨૨૨,
૧૨૨૩), તથા કુંકણાધીશ મલ્લિકાર્જુન પર વિજય મેળવી દક્ષિણને
અનુપમ રાજ - વૈભવ ગૂર્જરેશ્વરને ભેટ કરનાર એ જ અંબડે ભરૂચમાં
કરાવેલ શકુનિકા - વિહાર નામના મુનિસુવ્રત - પ્રાસાદનો ઉદ્ધાર એ
વગેરેમાં તો આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રની શુભ પ્રેરણાઓ હતી - એ આપણે
ન ભૂલી શકીએ. કાલ - બલે આજે એનાં સ્મૃતિ - ચિહ્નો પલટાઈ
ગયેલા સ્વરૂપમાં હોય - તો પણ તત્કાલીન ઇતિહાસમાં તેના ઉલ્લેખો છે.

જેમના સુજન્મ (નામ ચંગદેવ)થી ધંધૂકાની ધરણી ધન્ય થઈ
(વિ. સં. ૧૧૪૫ કા. શુ. ૧૫) માતા પા(ચા)હિણી સાચા ધન્યવાદને
પાત્ર થઈ, પિતા ચચ્ચ અને મામા નેમિ નામાકિત થયા, મોહ

વશ્વિકોની જ્ઞાતિ પ્રૌઢ તરીકે પંકાઈ. જેમની પ્રવળ્યા (વિ. સં. ૧૧૫૪ નામ સોમચંદ)થી સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ની ભૂમિ ભાગ્યશાલી થઈ. જે સુશિષ્યના સદ્ભાવે ગુરુ દેવચંદ્રસૂરિ દેવની જેમ વંદનીય થયા. જેમના સૂરિપદ (વિ. સં. ૧૧૬૬)નો મહોત્સવ કરવાનું માન નાગપુરની જનતાને મળ્યું. જેમનાં પવિત્ર દર્શન કરવાનું અને અમૃત જેવાં મધુર વચનો શ્રવણ કરવાનું વિશેષ સદ્ભાગ્ય-સાંનિધ્ય ગુજરાતની તત્કાલીન રાજધાની (અણુહિલવાડપાટણ)ને પ્રાપ્ત થયું. જેમના દિવંગત (વિ. સં. ૧૨૨૯) થવાથી તત્કાલી વૈદુષ્ય આશ્રય વિહીન થયું, એમ કવિઓએ ઉચ્ચાર્યું. ૧ ગુજરાતના એ સપૂત મહાન વિદ્વાન આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રનું સ્મારક આપણે શું કરી શકીએ ?

તેમના સાહિત્ય-સેવાના અને સદ્ભાવનાના અપૂર્ણ કાર્યને પૂર્ણ કરી નામને દીપાવે તેવા પટ્ટધર પ્રબંધશતકાર મહાકવિ રામચંદ્ર, તેના 'નાટ્યદર્પણ-વિવરણ', અને 'દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ'માં સહકાર કરનાર ગુણચંદ્ર, તેમના 'અનેકાર્થ-કોશ'ને 'કૈરવાકરકૌમુદી'થી વિકસાવનાર મહેન્દ્રસૂરિ, 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' પર ન્યાસ રચાવનાર ઉદયચંદ્ર, કુમારપાલ, '(જનધર્મ)પ્રતિબોધ' ગ્રંથ શ્રવણ કરનાર વર્ધમાનગણ્ડી, 'ચંદ્રલેખા-પ્રકરણ'કાર દેવચંદ્રમુનિ, અને પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યમાં સાહાય્ય કરનાર યશશંકર જેવા ગુરુભક્ત વિદ્વાન શિષ્યો ૨ ગુજરાતને અર્પણ કરી પરલોક-પ્રવાસી થયા છતાં જેઓ યશોદેહે અઘાપિ અમર છે.

અજયદેવરાજના માન્ય રાજનીતિમ્મ મંત્રીશ્વર કવિ યશ:પાલે 'મોહરાજપરાજય નાટક' (રચના વિ. સં. ૧૨૩૦-૩૨ : ગા. ઓ. સિ. પ્ર.)દ્વારા, સોમપ્રભાચાર્યે 'કુમારપાલચરિત' (રચના વિ. સં. ૧૩૩૪)માં, મેરુતુંગસૂરિએ 'પ્રબંધચિંતામણિ' (રચના વિ. સં. ૧૩૬૧)માં, રાજશેખરસૂરિએ 'પ્રબંધકોશ' (રચના વિ. સં. ૧૪૦૫)માં, જયસિંહસૂરિએ 'કુમારપાલચરિત-મહાકાવ્ય' (રચના વિ. સં. ૧૪૨૨)માં, જિનમંડનગણ્ડીએ 'કુમારપાલપ્રબંધ' (રચના વિ. સં. ૧૪૯૨)માં

૧ ' વૈદુષ્યં વિગતાશ્રયં શ્રિતવતિ શ્રીહેમચન્દ્રે દિવમ્ । '

—ગુર્જરેશ્વર-પુરોહિત કવિ સોમશ્વર.

૨. વિશેષ માટે લેખકની 'નક્ષત્રવિલાસ'-નાટક (ગા. ઓ. સિ.)ની પ્રસ્તાવના જુઓ.

ચારિત્રસુંદરગણીએ ‘કુમારપાલચરિત-કાવ્ય’ (રચના આશરે વિ. સં. ૧૫૨૫)માં, તથા દેવપ્રભગણી, હીરકુશલ, કવિ ઋષભદાસ, કવિ જિનહર્ષ, વગેરેએ ‘કુમારપાલરાસો’ (રચના વિ. સં. ૧૬૪૦, ૧૬૭૦, ૧૭૪૨)માં અને ખીજા પણુ અનેક વિદ્વાનોએ પોતપોતાના અંશોમાં તથા હેમચંદ્રાચાર્યના અંશો પર વૃત્તિ, વ્યાખ્યા, અવચૂરિ, ટીકા, ટિપ્પણી કે અન્ય યોજના કરતાં જેમના જીવનના સુવચ્છ:-સુવાસને વચન-પુષ્પોથી સુવાસિત કરી પ્રકાશિત કર્યો છે. પરન્તુ આચાર્ય શ્રીહેમચંદ્રે પોતાના અંશોમાં પોતાનો પ્રાસંગિક પરિચય કેવી રીતે કરાવ્યો છે? મુખ્યત્વે કુમારપાલ સાથે સંબંધ ધરાવતો પરિચય દર્શાવવા અહીં પ્રયત્ન કરીશું.

‘ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ મહાકાવ્ય(પર્વ ૧૦, સર્ગ ૧૧, ૧૨)માં ભગવાન મહાવીરની ભવિષ્યવાણી સૂચવતાં તેઓએ ઉલ્લેખ કર્યો છે કે—‘સંધુસૌવીર દેશના વીતભયપતનમાં પોતાના સમયમાં પાનેલી, કપિલ ઋષિએ પ્રતિષ્ઠિત કરેલી અને પાછળથી ધૂળમાં દટાયેલી ઉચ્ચ જાતિની પોતાની ચંદનમયી દિવ્યપ્રતિમાને કુમારપાલ ત્યાંથી મેળવી તેનું સન્માન-પૂજન કેવી રીતે કરાવશે? તે સંબંધમાં અભયકુમારના પૂછવાથી મહાવીરે જણાવ્યું હતું; તેમાં સૂચવ્યું છે કે:—

મહાવીરની ભવિષ્યવાણી

“સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ગૂર્જરની સીમામાં અનુક્રમે અણહિલપાટક નામનું નગર થશે. આર્યભૂમિનું શિરોમણિ, કલ્યાણોનું નિકેતન-સ્થાન, તે અહર્દિશર્મનું એકછત્રરૂપ તીર્થ થશે.

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય ‘ચૌલુક્યવંશ’ અપરનામવાળા સંસ્કૃત ‘દ્રુઆ-અથ’ મહાકાવ્યમાં પ્રથમ સર્ગના પ્રારંભમાં યોથા પદ્યથી ૧૩૪મા પદ્ય સુધી ૧૩૦ શ્લોકોદ્વારા અણહિલપાટકપુર(પાટણ)નું વિવિધ પ્રકારે વિસ્તારથી મનોહર વર્ણન કર્યું છે, તથા તેઓએ પ્રાકૃત ‘દ્રુઆઅથ’ મહાકાવ્યના પ્રારંભમાં પ્રથમ સર્ગની ખીજા ગાથાથી ૨૭મી ગાથા પર્વન્ત ૨૬ ગાથાઓથી અણહિલ્લનગર(પાટણ)નું ઉત્તમ વર્ણન કર્યું છે. પોતાના સમયની પાટણની ઋક્ષિ-સમૃદ્ધિનો જે ભંચો ખ્યાલ તેઓએ કરાવ્યો છે, તે પાટણની સાચી પ્રજ્ઞતા જાણવા ઇચ્છનારે—ખાસ કરીને ગુજરાતના દરેક સાક્ષરે—લક્ષમાં લેવો જોઈએ. ગુજરાતના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને એમાંથી ધણું જાણવાનું મળી શકે તેમ છે.

ત્યાં ચૈત્યો (જિન-મંદિરો)માં રહેલી રત્નમયી નિર્મલ અર્હત્-પ્રતિમાઓ નંદીશ્વર (દ્વીપ) વગેરેની પ્રતિમાઓની કથાને સત્ય માનવા પ્રેરશે, સૂર્ય જેવા દેહીપ્યમાન સોનાના કલશોથી અલકૃત થયેલાં શિખરોવાળાં ચૈત્યો (જિનમંદિરો) વડે તે (પાટણ નગર) સુશોભિત થશે.

ત્યાં વસનાર સકલ શ્રમણોપાસક (શ્રાવક) જનો પ્રાચે અતિ-થિઓને સંવિભાગ કરીને (મુનિજનોને દાન આપીને) ભોજન માટે પ્રયત્ન કરશે.

ત્યાં વસનાર લોકો પર-સંપત્તિમાં ઈર્ષ્યા ન કરનારા, પોતાની સંપત્તિથી સંતુષ્ટ રહેનારા અને પાત્રોમાં દાનશીલ (દાન-સ્વભાવ— સદાચારવાળા) થશે.

અલકા (કુબેરની રાજધાની)માં રહેલા યક્ષો જેવા ત્યાંના ધનિકો શ્રદ્ધાલુ આર્હતો (જૈનો) સાત ક્ષેત્રો(૧ જિન-બિંબ, ૨ જિન-ભવન, ૩ જિનાગમ, ૪ સાધુ, ૫ સાધ્વી, ૬ શ્રાવક અને ૭ શ્રાવિકા)માં દ્રવ્ય અત્યન્ત વાવશે.^૨

તે નગરમાં વસનાર સર્વ કોઈ લોક, સુખમાકાલના લોકની જેમ પર-ધન અને પર-દારા પ્રત્યે પરાડ્મુખ થશે.

કુમારપાલ

હે અભય ! અમારા નિર્વાણ પછી જ્યારે ૧૬૬૯ વર્ષો-જશે, ત્યારે (વિ. સં. ૧૧૯૯માં) તે નગર (પાટણ)માં ચૈાલુક્ય-કુલમાં ચંદ્ર જેવો મહાપાહુ (મહાપરાક્રમી), પ્રચંડ અખંડશાસન (આજ્ઞા)વાળો કુમારપાલ ભૂપાલ થશે.

ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીર તે મહાત્મા પોતાની પ્રજાને પિતાની જેમ પરિપાલન કરતાં પરમ ઋદ્ધિ પમાડશે (અબ્યુદય તરફ લઈ જશે).

ઋણુ (સરલ) હોવા છતાં પણ અતિચતુર, શાંત હોવા છતાં પણ આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં ઈંદ્ર જેવો, ક્ષમાવાન હોવા છતાં પણ

૧. આ સાત ક્ષેત્રોમાં ધન વાવવા સંબંધમાં હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના 'યોગશાસ્ત્ર' (જૈનધર્મપ્રસારકસભા—ભાવનગરથી પ્રકાશિત)ના ત્રીજા પ્રકાશમાં મહાશ્રાવકનું સ્વરૂપ સૂચવતાં ૧૧૬મા શ્લોકના વિવરણમાં વિસ્તારથી પ્રતિપાદન કર્યું છે.

અધૃષ્ટ (પરાભવ ન કરી શકાય તેવો) તે રાજ (કુમારપાલ) લાંબા સમય સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે.

હિત કરનાર ઉપાધ્યાય અંતેવાસી(શિષ્ય)ને જ્યેમ વિદ્યાપૂર્ણ બનાવે, તેમ તે રાજ લોકોને પોતાની સદશ ધર્મનિષ્ઠ કરશે.

શરણુ ઇચ્છનારાઓને શરણુ (શરણુ આપવામાં સાધુ), પરનારી-સહોદર તે રાજ, ધન કરતાં અને પ્રાણો કરતાં પણ ધર્મને બહુ માનશે (બહુ માન આપશે).

તે (કુમારપાલ), પરાક્રમવડે, દાનવડે, દયાવડે, આજ્ઞાવડે અને બીજા પુરુષ-ગુણોવડે અદ્વિતીય થશે.

તે (કુમારપાલ), કૌબેરી (ઉત્તર) દિશાને તુરુષ્ક (તુર્કસ્તાન) સુધી, ઐન્દ્રી (પૂર્વ દિશા)ને ત્રિદશાપગા (ગંગા નદી) સુધી, દક્ષિણ દિશાને વિંધ્યાચલ સુધી અને પશ્ચિમ દિશાને સમુદ્ર સુધી સાધશે.^૧

૧. કુમારપાલનો રાજ્યાભિષેક થતાં તેને અસમર્થ સમગ્ર સપાદલક્ષના શાકંભરીશ્વર આત્મરાજે (અણોરાજે) અન્ય રાજ્યો સાથે મળી જઈ વિરોધ દર્શાવતાં કુમારપાલે ત્યાં જઈ રણસંગ્રામમાં પરાક્રમથી યુદ્ધ ખેલી તેના હાથી પર ચડી જઈ આન્ન(અણોરાજ)ને હાથી પરથી પાડી શૂરવીરતાથી પરાસ્ત કર્યો; એથી આન્નરાજે પોતાની કન્યા જલહણ્યા કુમારપાલને પરણાવી અને રત્નો, હાથી વગેરેની ઉત્તમ ભેટોથી સંતુષ્ટ કર્યો. એતું વિસ્તારથી વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૬ થી ૧૯)માં આપ્યું છે, તથા કુમારપાલની સેનાએ માલવના રાજ બલ્લાલને છત્યાનું પણ ત્યાં વર્ણન છે. મહારાષ્ટ્ર વગેરે દેશોમાંથી આવેલા મંગલપાઠકો દ્વારા કરાતી કુમારપાલની સ્તુતિ પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૧૯)માં સૂચવી છે. તથા કુકણ(કોંકણ)ના અધીશ મલ્લિકાજ્ઞાનને કુમારપાલે યુદ્ધમાં પરાસ્ત કર્યો, કુમારપાલના સૈન્યે મલ્લિકાજ્ઞાનને શિરચ્છેદ કર્યો અને દક્ષિણ દિશામાં કુમારપાલનું સ્વામિત્વ થયું એ વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય'(સર્ગ ૬ ઠા)માં આપ્યું છે; તથા પશ્ચિમ દિશાને સ્વામી સિંધુપતિ કુમારપાલનો આજ્ઞાવર્તી થયો હતો, યવનદેશ(તુર્કસ્તાન)ના રાજ્યે કુમારપાલને પ્રસન્ન રાખવા ઉપાય ચિંતવ્યો હતો, જગ્નેશ્વર તેનો મિત્ર થયો હતો, વારાણસીના સ્વામીએ કુમારપાલના દ્વારને શોભવ્યું હતું. મગધદેશના રાજ્યે ભેટણું આપ્યું હતું. ગૌડદેશના રાજ્યે ત્રોટા હાથીઓ ભેટ આપ્યા હતા. કુમારપાલની સેનાથી કાન્યકુબ્જ(કનૌજ)ના રાજને ભય થયો હતો. ગૂર્જરેશ્વર કુમારપાલના સૈન્યની છાવણી ભેટાં ભયથી દશાણુદેશના રાજનું મરણ થયું હતું અને કુમારપાલના સૈન્યે

તેની રાજધાનીની (દશાણુદેશની) રાજ-સમૃદ્ધિને કુમારપાલને સ્વાધીન કરી હતી. કુમારપાલની સેનાએ ચેદીશિરના માનનું ખંડન કર્યું હતું, કુમારપાલે રેવા(નર્મદા)ના તટ પર પડાવ નાખ્યા હતા. મથુરાથી કનક વિગેરે સમર્પણ કરી કુમારપાલના સૈન્યથી પોતાના પુરની રક્ષા કરી હતી. કુમારપાલના આરાધન માટે જંગલપતિ(રાજપૂતાનાના રાજ)એ હાથીઓ ભેટ ધરી નમ્ર વિજ્ઞાપિ કરી હતી: એ સર્વનું પ્રત્યક્ષ દષ્ટ-જ્ઞાત પ્રામાણિક વર્ણન હૈમચંદ્રાચાર્યે ઉપર્યુક્ત પ્રા. 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૬ ઠા)માં આપેલું છે.

ત્રિપશ્ચિરાલાકાપુરુષ(૨૪ તીર્થંકરો, ૧૨ ચક્રવર્તીઓ, ૯ ખલદેવો, ૯ વાસુદેવો, અને ૯ પ્રતિવાસુદેવો)નાં ચરિત્રની રચના કરવામાં કારણભૂત કુમારપાલની પ્રર્થના-પ્રેરણા હોવાથી હૈમચંદ્રાચાર્યે તે મહાકાવ્યના અંતમાં પણ પરિમિત શબ્દોમાં કુમારપાલને ઉચિત પદ્મિય કરાવતાં પ્રકાશિત કર્યું છે કે:—

“ ચેદિ, દર્શાણુ, માલવા, મહારાષ્ટ્ર, અપરાન્ત, કુરુ, સિંધુ અને અન્ય શ્રેષ્ઠ દુર્ગ (કિલ્લાવાળા અને દુઃખે ગમન કરી શકાય તેવા) દેશોને બાહુ પરાક્રમશક્તિથી છતનાર, વિષ્ણુ જેવા, ચૈાલુક્ય મૂલરાજના અન્વયમાં થયેલા પરમાહર્તા, વિનયવાન કુમારપાલ પૃથ્વીપાલે એક વખતે તે (આચાર્ય હૈમચંદ્ર)ને નમન કરી આ પ્રમાણે કહ્યું કે:—

‘હે સ્વામી ! ૧ શિકાર, ૨ જુમાર, ૩ મહિરા, વગેરે જે કંઈ પણ નારકીના આયુષ્યના નિમિત્તરૂપ છે, તે સર્વ નિર્નિમિત્ત (નિષ્કારણુ ને કોઈ પણ પ્રકારના સ્વાર્થ વિના) ઉપકાર કરવાની બુદ્ધિવાળા એવા આપની આજ્ઞાને પ્રાપ્ત કરી મેં પૃથ્વીમાં નિષિદ્ધ કર્યું છે—અટકાવ્યું છે, તથા પુત્ર-રહિત મૃત્યુ પામનારનું ધન મેં મૂકી દીધું છે—લેવું બંધ કર્યું છે, તથા અર્હચૈત્યો (જિન-મંદિરો)થી પૃથ્વીને મેં વિભૂષિત કરી છે; એવી રીતે હાલમાં હું સંપ્રતિ (પહેલાં થયેલ જૈન રાજ)જેવા થયો છું.

પહેલાં આપે મારા પૂર્વજ ભક્તિમાન સિદ્ધરાજ મહારાજની પ્રાર્થનાથી સુંદર વૃત્તિથી સુગમ, તથા અંગે (‘લિંગાનુશાસન’, ‘ધાતુપારાયણ’, વગેરે) સહિત વ્યાકરણુ રચ્યું હતું, અને મારે માટે નિર્મલ ‘યોગશાસ્ત્ર’, રચ્યું હતું, તથા લોકો માટે ‘દ્વયાશ્રય’, છંદ, અલંકાર, નામસંગ્રહો (કાવો), વગેરે અન્ય શાસ્ત્રો પણ રચ્યાં છે. જે કે લોકો પર ઉપકાર કરવાનો કાર્યમાં આપ સ્વયમેવ (પોતાની મેજે જ) સમ્મજ છે; તો પણ હું આ પ્રાર્થના કરું છું કે મારા જેવા મનુષ્યના પરિબોધ (પ્રતિબોધ) માટે આપ ૬૩ શલાકાપુરુષો(ઉત્તમરેખાને પામેલા પુરુષો)નાં ચરિત્રને પણ પ્રકાશિત કરો.’ એ પ્રમાણે તે (કુમારપાલ)ના ઉપરોધ (પ્રેરણા)થી હૈમચંદ્રાચાર્યે ધર્મેપદેશ-

આચાર્ય હેમચંદ્રનાં દર્શન પછી

તે રાજ (કુમારપાલ), અન્યદા વૃજ્જ્ઞાખામાં મુનિ ચંદ્રનાર

૩૫ અદ્વિતીય ક્લથા પ્રધાન અને મનોહર એવા શલાકાપુરુષોના ઇતિવૃત્ત (ઇતિહાસ)ને વચનોના વિસ્તારમાં સ્થાપ્યો." એ આશયને સૂચવતાં પદો આ પ્રમાણે છે:—

“ જિષ્ણુરચેદિ-દશાર્ણ-માલવ-મહારાષ્ટ્રાપરાન્તાન્ કુરુન્
 સિન્ધૂનન્યતમાંશ્ચ દુર્ગવિષયાન્ દોર્બીર્યશક્ત્યા હરિઃ ।
 ચૌલુક્યઃ પરમાર્હતો વિનયવાન્ શ્રીમૂલરાજાન્વચી
 તં નત્વેતિ કુમારપાલપૃથિવીપાલોઽબ્રવીકેકદા ॥
 પાપર્દ્ધિ-ચૂત-મદ્યપ્રભૃતિ કિમપિ યન્નારકાયુર્નિર્મિત્તં
 તત્ સર્વં નિર્નિમિત્તોપકૃતધિયાં પ્રાપ્ય યુષ્માકમાજ્ઞામ્ ।
 સ્વામિન્ ! ઉર્વ્યાં નિષિદ્ધં ધનમસુતમૃતસ્યાથ મુક્તં તથાઽર્હ—
 ઋચૈત્યૈરુત્તંસિતા ભૂરભવમિતિ સમઃ સમ્પ્રતેઃ સમ્પ્રતીહ ॥
 પૂર્વં પૂર્વજસિદ્ધરાજનૃપતેર્ભક્તિસ્પૃશો યાચ્ચયા
 સાક્ષં વ્યાકરણં સુવૃત્તિ-સુગમં ચકુર્ભવન્તઃ પુરા ।
 મદ્દ્વેતોરથ યોગશાસ્ત્રમમલં લોકાય ચ દ્વયાશ્રય
 ઋચ્છન્દો-ઽલઙ્કૃતિ-નામસદ્ગ્રહમુસ્થાન્યન્યાનિ શાસ્ત્રાપ્યપિ ॥
 લોકોપકારકરણે સ્વયમેવ યૂયં સજ્જાઃ સ્થ યદ્યપિ તથાપ્યહમર્થયેઽદઃ ।
 માહરજનસ્ય પરિબોધકૃતે શલાકાપુંસાં પ્રકાશયત વૃત્તમપિ ત્રિષષ્ટેઃ ॥
 તસ્યોપરોઘાદિતિ હેમચન્દ્રાચાર્યઃ શલાકાપુરુષેતિવૃત્તમ્ ।
 ધર્મોપદેશૈકફલપ્રધાનં ન્યવીવિશચ્ચારુ ગિરાં પ્રપન્ચે ॥ ”

૧-૨. આ વજ્જ્ઞાખા અને ચંદ્રકુલનો વિસ્તારથી પરિચય, હેમચંદ્રાચાર્યે
 ‘પરિશિષ્ટપર્વ’માં આપ્યો છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે અતિવિસ્તૃત છત્રીશ હજાર શ્લોકપ્રમાણે દસ પર્વવાળા
 ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર’ નામના મહાકાવ્યના અંતમાં પોતાની ગુરુ-પરંપરા
 દર્શાવતી પ્રશસ્તિ પ્રકાશિત કરી છે. ત્યાં વિશેષમાં કેટિકગણ, વજ્જ્ઞાખા
 અને ચંદ્રગચ્છમાં થયેલા પોતાના સુયશસ્વી પૂર્વજ યશોભદ્રસૂરિ(ગિરનારમાં
 નેમિન્નિન-સન્મુખ શિલા પર સમાધિસ્થ થઈ ૧૩ દિવસેના અનરણથી
 સ્વર્ગવાસી થનાર)નો ઉલ્લેખ કરી તેમના શિષ્ય પ્રદ્યુમ્નસૂરિ(પ્રા. ‘સ્થાનક’
 અંથના કર્તા)ના પ્રશિષ્ય અને ગુણસેનસૂરિના શિષ્ય દેવચંદ્રસૂરિના પોતાના
 ગુરુ તરીકે પરિચય કરાવ્યો છે કે:—

“अवनिने पवित्र करनार, अद्वितीय नगमतीर्थ, स्याद्गोदरपी गंगाने प्रकटाववाभां डिभायल जेवा, विश्वने प्रबोध करवाभां सूर्य जेवा, जेवो ‘स्थानकवृत्ति’ अने ‘शांति-चरित’(वि. सं. ११६०भां अंभातभां ज्यसिंडना सान्यभां पारहलर श्लोकप्रभाष्य प्राकृत मडाकाव्य)नी रचना करीने परम प्रसिद्धि पाग्या उता, तेवो अत्यंत तपस्वी अने प्रभावशाली हेमचंद्रसूरि थया; तेमना चरलु-कमलने सेवता ज़मर जेवा, तथा तेमना प्रसादथी गान-संपत्ति अने महोदय प्राप्त करनार आचार्य हेमचंद्र थया.” जेवी रीते पोताने नम्र परिचय कराव्यो छे:—

“ शिष्यस्तस्य च तीर्थमेकमवने: पावित्र्यकृज्जङ्गमं
स्याद्वाद-त्रिदशापगा-हिमगिरिर्विष्वप्रबोधार्थमा ।
कृत्वा स्थानकवृत्ति-शान्तिचरिते प्राप्त: प्रसिद्धिं परां
सूरिभूरितप:-प्रभाववसति: श्रीदेवचन्द्रोऽभवत् ॥
आचार्यो हेमचन्द्रोऽभूत् तत्पा[त्प]दाम्बुज-षट्पद: ।
तत्प्रसादादधिगतज्ञानसम्पन्महोदय: ॥ ”

तेमना योगशास्त्रभां डिंसा-निषेध, तथा भांस, महिरा, शिकार, वजरेना त्याग भाटे अनेक उपदेशो तथा आवडाने आचार पलु इशाविल छे.

परमाहर्त श्रीकुमारपाल भूपाले सांभणवा धृष्ट्युं उतुं, जेथी जे न व्यासुथ मडाराननी अव्यर्थनाथी तेमजेव्या ‘योगशास्त्र’नी रचना करी उती, तथा जे ‘अध्यात्मोपनिषद्’ नामना पट्टधवाणा उत्तम उपदेशमय पार प्रकाशोथी शोभता स्वोपज्ञ ‘योगशास्त्र’नी वृत्ति (पार हलर श्लोक प्रभाष्य) पलु जे न मडाराननी प्रार्थनाथी प्रेरार्थने तेजोअ रथी उती, तेवे उद्वेप त्यां कर्यो छे:—

“ या शास्त्रात् स्व[सु]गुरोर्मुखादनुभवाच्चाज्ञायि किञ्चित् क्वचित्
योगस्योपनिषद् विवेकिपरिषच्चेत्त्रचमत्कारिणी ।
श्रीचौलुक्यकुमारपालनृपतेरत्यर्थमभ्यर्थनाद्
आचार्येण निवेशिता पथि गिरां श्रीहेमचन्द्रेण सा ॥

तथा विवरलुना अंतभां—

“ इति श्रीपरमार्हत्तश्रीकुमारपालभूपालशुश्रूषिते आचार्यश्रीहेमचन्द्रविर-
चित्तेऽध्यात्मोपनिषद्नाम्नि सजातपट्टबन्धे श्रीयोगशास्त्रे स्वोपज्ञं द्वादशप्रकाश-
विवरणं समाप्तम् ॥

કુલમાં ઉત્પન્ન થયેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના દર્શન કરશે. મેઘના દર્શનથી મયૂરની જેમ, તેમના દર્શનથી તે (રાજ) પ્રમુદિત થશે. તે ભદ્રાત્મા, તે મુનિ(હેમચંદ્રાચાર્ય)ને વંદન કરવા માટે ત્વરા કરશે (ઉત્સુકતા દર્શાવશે), જિન-ચૈત્યમાં ધર્મ-દેશના કરતા તે સરિને વંદન કરવા માટે, તે રાજ શ્રાવક અમાત્ય સાથે જશે.

તે રાજ (કુમારપાલ), તત્ત્વ (૧ દેવ, ૨ સુર, ૩ ધર્મ)ને ન જાણવા છતાં પણ ત્યાં દેવને નમસ્કાર કરીને, તે આચાર્ય(હેમચંદ્ર)-ને ભાવ-શુદ્ધ ચિત્તવડે વંદન કરશે.

તે રાજ (કુમારપાલ), તેમના (આચાર્ય હેમચંદ્રના) મુખથી વિશુદ્ધ ધર્મ-દેશના પ્રીતિપૂર્વક સાંભળીને સમ્યક્ત્વપૂર્વક અણુપ્રતો (શ્રાવકોનાં પ્રતો) સ્વીકારશે. યોધ પામતાં તે રાજ શ્રાવકોના આચારનો પારગામી થશે. ૧ આસ્થાન(રાજ-સભા)માં રહ્યા છતાં પણ ધર્મ-ગોષ્ઠી દ્વારા પોતાના આત્માને રમાડશે—વિનોદ પમાડશે.

પ્રતિદિન (પર્વ દિનોમાં) પ્રાયે ધ્વજચર્ચ કરનાર તે રાજ, અન્ન, શાક, ફલ, વગેરેના નિયમોને ગ્રહણ કરશે.

સુસુદ્ધિશાલી તે રાજ (કુમારપાલ) સાધારણુસ્ત્રી(વેશ્યા)ઓને જ નહિ, પરંતુ ધર્મપત્નીઓને પણ વર્જશે અને ધ્વજચર્ચ-પાલન માટે યોધ પમાડશે.

તે મુનિ(હેમચંદ્રાચાર્ય)ના ઉપદેશદ્વારા જીવ, અજીવ, વગેરે તત્ત્વોનો જાણકાર થઈ તે રાજ બીજાઓને પણ યોધિ(જૈનધર્મ-શ્રદ્ધા)-પ્રદાન કરશે.

અહંકર્મ પ્રત્યે દ્વેષ કરનારા જે કોઈ પાંડુર વગેરે બાહ્યો વગેરે હશે, તે પણ તે (કુમારપાલ)ની આજ્ઞાથી ગર્ભ-શ્રાવકો જેવા થશે.

“ શ્રીચૌલુક્યકૃતિપતિકૃતપ્રાર્થનાપ્રેરિતોઽહં

તત્ત્વજ્ઞાનામૃતજલનિધેર્યોગશાસ્ત્રસ્ય ઘૃત્તિમ્ ।

સ્વોપજ્ઞસ્ય વ્યરચયમિમાં તાલ્લેષા ચ નન્દ્યાદ્

યાવજ્જૈનપ્રવચનવતી મૂર્ધ્નિઃસ્વસ્ત્રયીયમ્ ॥ ”

શ્રાવકનાં વ્રતોને સ્વીકારનાર તે ધર્મગુરુ રાજા, ૧ ચૈત્યો (જિનો)ને પૂજ્યા વિના અને ગુરુઓને પ્રણામ કર્યા વિના લોજન કરશે નહિ.

તે (કુમારપાલ રાજા), પુત્ર વિના મૃત્યુ પામનાર પુરુષોનાં દ્રવ્યને મહત્વ કરશે નહિ; ખરેખર જે વિવેકનું ક્લ છે; અવિવેકી અતૃપ્ત હોય છે.

૧ કુમારપાલ ભૂપાલના પ્રતિદિન પઠન માટે (તેણે પૂર્વે કરેલા અભક્ષ્ય-ભક્ષણથી અપવિત્ર થયેલા ૩૨ દાંતોની શુદ્ધિ માટે ૩૨ પ્રકાશમાં) તેઓએ વીતરાગના વિશિષ્ટ સ્વરૂપને પ્રકાશિત કરતું વીરાપ્રકાશમય 'વીતરાગ-સ્તોત્ર' રચ્યું હતું, તેના અંતમાં પણ તેઓએ કુમારપાલ ભૂપાલ માટે શુભ આશીર્વાદ પ્રકટ કર્યો છે—

“ શ્રીહેમચન્દ્રપ્રભવાદ્ વીતરાગસ્તવાદિતઃ ।

કુમારપાલભૂપાલઃ પ્રાપ્નોતુ ફલમીષ્ણિતમ્ ॥ ”

૨. 'દ્વાયાશ્રય' મહાકાવ્ય (સર્ગ ૨૦ શ્લો. ૬૮-)માં હેમચંદ્રાચાર્યે આ સંબંધમાં જણાવ્યું છે કે “ મહારાજા કુમારપાલે એક વખતે મધ્યરાતે કોઈ રડતી સ્ત્રીને કસ્ટુ આર્તસ્વર સાંભળ્યો. વેષ-પરાવર્તન કરી મહારાજા ત્યાં ગયા અને તેના દુઃખનું કારણ જાણ્યું કે ' પતિ-પુત્રના મરણ સમાચાર જણાતાં યોતાનું ધન રાજા લઈ લેશે, એવા અધિક દુઃખદાયક આઘાતથી જીવનથી કંટાળી તેણી ગણે કાંસો ખાઈ મરી જવા તત્પર થઈ હતી ' રાજાએ તેણીને આશ્વાસન આપી શ્રદ્ધા કરાવી કે ' પુત્ર-રહિત મૃત્યુ પામનારનું ધન, આ રાજા લેશે નહિ ' અને એ પછી કુમારપાલે અમાત્યોને ફરમાવી તેવી આજ્ઞા પ્રકટ કરાવી હતી. ”

હેમચંદ્રાચાર્યના સમકાલીન સોમપ્રભાચાર્યે વિ. સં. ૧૨૪૧માં પાઠજુમાં રચેલા ' કુમારપાલ-પ્રતિબોધ '(ગા. ઓ. સિ.) નામના વિસ્તૃત ગ્રંથમાં આ સંબંધમાં ઉલ્લેખ કર્યો છે કે હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશથી ત્રીજા અણ્વ્રતમાં અદત્ત-ધન ન લેવાનો નિયમ લેતાં બહુ પીડા કરનાર અને પાપ-ખંધનનું કારણ સમજી કુમારપાલે તે રડતીઓના ધનને નહિ લેવાનો નિયમ લીધો હતો—એ પ્રસંગે ગુરુ હેમચંદ્રાચાર્યે તેની પ્રશંસા કરી હતી કે—

“ ન ચન્સુક્તં પૂર્વં રઘુ-નણુ(હુ)ષ-નામાગ(ક)-મરત—

પ્રમૃત્યુર્વીનાથૈઃ કૃતયુગકૃતોત્પત્તિભિરપિ ।

વિમુચ્ચન્ સન્તોષાત્ તદપિ રુદતો-વિત્તમધુના

કુમારક્ષમાપાલ ! ત્વમસિ મહતાં મસ્તકમણિઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે કુમારપાલ ! પૂર્વે કૃતયુગમાં થઈ ગયેલા રઘુ નણુ(હુ)ષ,

જે મૃગયા(શિકાર)ને પાંકુ વિગેરે(રાજ્યો)એ મથુ તણ ન હતી, તેને પોતે(કુમારપાલ) તજશે અને તેની આઘાતી દરેક જન પશુ ત્યાગ કરશે.

હિંસાનો નિષેધ કરનાર(અમારિ-અહિંસા પાળનાર)તે રાજ્ય (કુમારપાલ) વિષ્ણુમાન રહેતાં મૃગયા(શિકાર) વગેરે તો દૂર રહો,

નાભાગ(ક), ભરત વિગેરે રાજ્યોએ પશુ જે મૂક્યું ન હતું, તે રહતી-વિત-પતિ-પુત્ર વિનાની રહતી—નિર્વીરા સ્ત્રીઓના ધન)ને હાલ, (કલિપુગમાં પશુ) સંતોષથી મૂકી દેતો તું મહાપુરુષોમાં પશુ શિરોમણિ છે.

‘મોહરાજ-પરાજય’ નાટકમાં કુમારપાલનો પરિચય કગવતાં જણાવ્યું છે કે—

“ પદ્માસદ્ય કુમારપાલનૃપતિર્જ્ઞે સ ચન્દ્રાન્વયી
જૈન ધર્મમવાપ્ય પાપશમનં શ્રીહેમચન્દ્રાદ્ ગુરોઃ ।
નિર્વીરાધનમુજ્જતા વિદધતા યૂતાદિનિર્વાસનં
યૈનેકૈન મટેન મોહનૃપતિર્જિમ્યે જગત્કણ્ટકઃ ॥ ”

ભાવાર્થ:—અંદ્રવંશી તે કુમારપાલ રાજ્ય લક્ષ્મીના આશ્રય—સ્થાનરૂપ થયા. શ્રીહેમચંદ્ર ગુરુ પાસેથી પાપ-શમન કરનાર જૈનધર્મને પ્રાપ્ત કરીને નિર્વીરાઓના ધનને મૂકી દેતાં. તથા ઘૂત (ભૂગાર) વિગેરે વ્યસનોને દૂર કરાવતા જે અદ્વિતીય સુભદે જગતમાં કંટક જેવા મોહરાજને હત્યા હતો.

‘મોહપરાજય’ નાટક (ગા. એ. સિ.)માં કુમારપાલ ધર્મરાજને ઉદ્દેશી કહે છે કે—

“ નિર્વીરાધનમુજ્જતં વિદલિતં યૂતાદિલીલાયિતં
દેવાનામપિ દુર્લભા પ્રિયતમા પ્રાપ્તા કૃપાસુન્દરી ।
ધ્વસ્તો મોહરિપુઃ કૃતા જિનમયી પૃથ્વી ભવત્સક્ષમાત્
તીર્ણઃ સક્કરસાગરઃ કિમપરં તન્ સ્યાદ્ યદાશાસ્મહે ॥ ”

ભાવાર્થ:—હે ધર્મરાજ ! આપના સંજમથી નિર્વીરા (પતિ-પુત્રાદિરહિત સ્ત્રીઓ)નું ધન મૂકી દીધું, યૂત વિગેરેની લીલાઓ વિદલિત કરી, દેવોને પશુ દુર્લભ એવી પ્રિયતમા કૃપાસુંદરી પ્રાપ્ત કરી, મોહરિપુને નષ્ટ કર્યો, પૃથ્વીને જિનમયી કરી, અને યુક્તસાગર તર્યો, તો બીજું શું છે ? કે જેની અમે આશા કરીએ ?

પાછળના પ્રશ્નોમાં જણાવ્યા પ્રમાણે આવા નવારસિયા ધનથી રાજ્યને ૭૨ લાખ રૂપિયાની વાર્ષિક આવક થતી હતી.

માંકણ, જૂ, વિગેરે ને પણ અંત્યજ્ને(ચંકાલ જેવા હલકા ગણાતા લોકો)પણ હણુશે નહિ.

પાપહિં(પારધી—શિકારી—કર્મ)નેા નિષેધક તે રાજ્ઞ વિદ્યમાન રહેતાં અરણ્યની મૃગજાતિઓ(જંગલમાં વસતાં હરણુ વગેરે) ગોષ્ઠ—(વાડા)માં રહેલી ગાયોની જેમ સદાય નિર્વિધ્ને રામચ કરતી (વાગોળતી) થશે.

શાસનમાં(આજ્ઞાનું પાલન કરાવવામાં) ઈદ્રિ જેવો તે રાજ્ઞ સ્થલચર, અને ખચર (પક્ષીઓ) પ્રાણીઓને મારવામાંથી સદા બચાવશે. ૧

૧. શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્ય સં. 'દ્વયામ્રય' મહાકાવ્ય (૨૦મા સર્ગમાં, શ્લો. ૫ થી ૨૨)માં જણાવ્યું છે કે રાજ્યનું ન્યાયપૂર્વક પરિપાલન કરતાં કુમારપાલે એક વખતે—કૃષ્ણ શુદ્ધિ એકદશી જેવા પર્વના દિવસે રસ્તામાં ત્રણ ચાર દીન(નિરાધાર અનાથ—કૃપાપાત્ર—બિચારા) પશુઓને બલાત્કારથી ખેંચી—પકડીને વેચવા માટે લઈ જતા એક માણસને જોયો. તેને ખોલાવી પૂછતાં જણાવ્યું કે પૈસા માટે તે, ખાટકી—કસાઈની દુકાને પશુઓ(બકરાં)ને આપવા જતો હતો. એવી રીતે માંસ ખરીદનારા અને પોતાની આજીવિકા માટે જીવોની હિંસા કરનારા મનુષ્યે: તરફ તેને ધિક્કાર આવ્યો. 'એવી રીતે પશુઓને વધ થાય એમાં પૃથ્વીનું શાસન કરનાર ભૂપાલના સુવાસિત યશની ક્ષતિ ગણાય'. ઉત્કૃષ્ઠ ગંધવાળા દૂધને અને સુગંધી ક્લમ(ચાખા તથા અન્ય ધાન્ય)ને તજ લોકો દુર્ગંધી માંસને સુગંધી બનાવી ખાવા ચાહે એ શાસન કરનાર રાજ્ઞને દુર્ભવિક ગણાય. પ્રજા રાજ્ઞને અનુસરનારી હોય છે. એવી રીતે નિરપરાધી પશુઓને વધ થાય અને એવા મોટા અન્યાયને હું ન અટકાવું—ન રોકું તેા મારામાં ન્યાયની કે ધર્મની ગંધ પણ છે એમ ન ગણાય; હું કર લઈ છું, તે પૃથ્વીના રક્ષણ માટે લેતો નથી, શરીરના રક્ષણ માટે લઈ છું—એવી રીતે ધિક્કારપાત્ર ગણાઈ. ગંગાતટ પર વસનારા મુનિઓ મારી સ્તુતિ કરે છે કે 'કુમારપાલ અત્યંત ન્યાયી, ધાર્મિક (ધર્મનિષ્ઠ) અને કૃપાહુ છે' તે સ્તુતિ, આવી રીતે પશુ-વધ થવા દઈ તેા ધિક્કારપાત્ર ગણાય. મારા જેવો રાજ્ઞ હોવા છતાં યમ-રાજના કિંકર જેવા કૂર મનુષ્યો આવી રીતે પશુ-વધ કરે તે અયોગ્ય ગણાય. આ: ! ખેદની વાત છે કે કૂર કર્મવાળા લોકો હસતાં હસતાં પશુઓને હણે છે, પરંતુ ભવિષ્યમાં યમદૂતો દ્વારા હણુનાર પોતાના આત્મા સંબંધમાં શોક કરતા નથી.' જંતુ-વધ કરવામાં મહાપાપનેા વિચાર કરી તે રાજ્ઞ(કુમારપાલે) તેવું મહાપાપ કરનારને ખીજાં પાપ કરનારા

કરતાં અધિક શિક્ષા કરવા અધિકારીઓને આજ્ઞા આપી હતી. અને અધિકારીઓએ રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે રાજ્યમાં સર્વત્ર અમારિ-ઘોષણા પ્રકટ કરી હતી.

કુમારપાલના શ્રેષ્ઠ રાજ્યમાં પશુ-વધ બંધ થયો. માંસાહાર તજ લોકો નિર્દોષ ભોજન કરતા થયા. 'વિક્રમ, અભય-દાન, ન્યાય-પાલન, વિગેરે સદ્ગુણો વડે અમારિ-પ્રવર્તક કુમારપાલ જેવો અન્ય નથી' એવી ખ્યાતિ થઈ. લક્ષ્મીના ગર્ભથી માંસ ખરીદનારને તે લક્ષ્મી-રહિત કરી શકતો, કચ્છા (જવ-દયા) વિષયમાં શ્રદ્ધારહિતોને તે સાર્થક વચનો વડે ઉલ્લાસિત શ્રદ્ધાવાળા કરતો. તેના પ્રશંસનીય શાસનમાં દેવીઓ પણ પશુવધવાળાં બલિ-દાન પામતી ન હતી. શિકારીઓ પણ શિકાર કરતા નહિ. યજ્ઞોમાં હેમચંદ્રાચાર્યે સં. 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦)માં ઉલ્લેખો કર્યા છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે 'અભિધાનચિંતામણિનામમાલા' (કાંડ ૩, શ્લો. ૩૭૬-૩૭૭)માં કુમારપાલનાં નામોને નિર્દેશ કરતાં પરિચય કરાવ્યો છે કે—

“કુમારપાલરચૌલુક્યો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ ।

મૃતસ્વમોક્તા ધર્માત્મા મારિ-વ્યસનવારકઃ ॥”

કુમારપાલનાં ઉપયુક્ત ૮ નામોની વ્યુત્પત્તિ—વ્યાખ્યા કરતાં તેઓએ સૂચ્યું છે કે કુમારો(શિશુ-બાલકો)ની જેમ પ્રભને પાલન કરવાથી અને કુપૃથ્વી તથા મા=લક્ષ્મીને અત્યંત પાલન કરવાથી ૧ કુમારપાલ, સુલુક્યા અપત્ય હોવાથી ૨ ચૌલુક્ય, ૩ અંગોવાળા રાજ્ય વડે શોભતા હોવાથી રાજ તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો ધારણ કરવાથી ઋષિ=૩ રાજર્ષિ, આનો અર્હન્ દેવતા હોવાથી તથા ક્ષમા વિગેરે ગુણો વડે પરમ હોવાથી ૪ પરમાર્હત, મૃત્યુ પામનારના—નિર્વારાના દ્રવ્યને મૂકનાર—ન ગ્રહણ કરનાર થવાથી ૫ મૃત-સ્વમોક્તા, અહિંસા વિગેરે લક્ષણવાળો ધર્મજ્ઞ એનો આત્મા હોવાથી ૬ ધર્માત્મા, મારિને—પ્રશ્નિવધને સર્વથા લોકમાં વારણ કરનાર—નિષેધક થવાથી ૬ મારિવારક તથા શિકાર, જુગાર, અને મદિરાપાન, વિગેરે વ્યસનોને સર્વથા લોકમાં વારનાર—નિષેધક થવાથી ૮ વ્યસનવારક એવાં નામોથી વિખ્યાત થયાં હતાં.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યે મહારાજ કુમારપાલના પરિચય અને વર્ણન સંબંધમાં સંસ્કૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્યનાં ૧૬મા સર્ગથી ૨૦મા સર્ગ સુધીના પાંચ સર્ગો અને પ્રાકૃત 'દ્વયાશ્રય' મહાકાવ્યના આઠે સર્ગો રોક્ષ્યા છે. પોતાના સમકાલીન સુપરિચિત અને પ્રતિષ્ઠાધિત ભક્ત મહારાજનું સદ્ગુણમય સંકટવ્ય-વિભૂષિત જીવન-ચરિત, વિસ્તારથી પણ સમુચિત મર્યાદિત રીતે મહાકવિની પદ્ધતિથી તેઓએ આલેખ્યું છે. તથા સ્વોપજ્ઞ 'દેશીનામમાલા'ની 'છંદોનુશાસન'ની વ્યાખ્યાઓમાં ઉદાહારણ તરીકે અનેકવાર ચૌલુક્ય કુમાર-પાલની પ્રશંસાનાં પદો ઉચ્ચાર્યાં છે.

જેઓ જન્મથી માંડીને માંસ-ભક્ષણ કરનારા હશે, તેઓ પણ તે રાજની આગ્રાને વશ થઈ ખરાબ સ્વરૂપની જેમ માંસની કથાને પણ ભૂલી જશે.

જે મઘ(મદિરા)ને પહેલાં દશાહો(યાદવો)એ શ્રાવકા હોવા છતાં પણ સર્વથા તજ્યું ન હતું, તે મઘને પવિત્રાત્મા તે(મદિરાત્યાગી કુમારપાલ)સર્વત્ર અટકાવશે.

તે રાજ, મહીતલમાં મઘ-સંધાન(દારૂની ઉત્પત્તિ)ને તેવી રીતે રોકશે, કે કુંભાર પણ મઘનાં ભાંડો(વાસણો) ધડશે નહિ.

મઘના નિત્ય વ્યસનો(કુટેવ)થી ક્ષીણ-સંપત્તિ(દરિદ્ર)થયેલા જે મઘ પીનારા (દારૂડિયા),તે રાજ(કુમારપાલ)ની આગ્રાથી મઘ તજશે તેમને સંપદાઓ થશે.^૧

જે છૂત(જૂગાર)ને પૂર્વે થઈ ગયેલા નલ વિગેરે રાજઓએ પણ તજ્યું ન હતું, તે છૂત(જૂગાર)નું નામ પણ, તે રાજ(કુમારપાલ) પોતાના વૈરીના નામની જેમ ઉન્મૂલન કરશે.^૨

તે રાજ(કુમારપાલ)ના ઉદ્યવંત શાસનમાં, તેની મેદિનીમાં પારેવાની પણ-કીડા(હોડ-સરતથી થતી રમતો)અને કૂકડાઓનાં યુદ્ધો વિગેરે પણ થશે નહિ.^૩

અનહદ વૈભવવાળો તે રાજ(કુમારપાલ),પ્રાયે પ્રત્યેક ગામોમાં જિનાયતનો(જિન-મંદિરો)દ્વારા પૃથ્વીને વિભૂષિત કરશે.^૪

૧, ૨, ૩. હેમચંદ્રાચાર્યના ‘ યોગશાસ્ત્ર ’માં તથા ‘મોહરાજપરાજય’ અને ‘કુમારપાલ-પ્રતિબોધ’માં એ વિષે વિસ્તારથી પ્રવચન છે.

૪. હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રા. ‘ દ્વયાશ્રય ’ મહાકાવ્ય(સર્ગ ૨૦૯)માં કુમારપાલના જ્વનની નિત્યચર્યા દર્શાવતાં વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે કે “ કુમારપાલ, ભવ્ય હાથી પર આરૂઢ થઈ ચતુરંગી સેના સાથે પોતાના નામાંકિત કુમાર-વિહાર નામના પાર્શ્વજિન-મંદિરમાં જતો અને ભક્તિથી જિન-સ્તુતિ, જિન-સ્નાન, વિગેરે જિન-પૂજા કરતો અને આકર્ષક અદ્ભુત સંગીત-નૃત્યાદિ દ્વારા જિન-ભક્તિ કરાવતો, તે પછી શુરને પ્રજ્ઞામ કરતો, તેમના ઉપદેશો સાંભળતો હતો.”

પાટણમાં કુમારપાલે કરાવેલા મનોહર એ કુમાર-વિહારનું વર્ણન હેમચંદ્રાચાર્યના પટ્ટધર મહાકવિ રામચંદ્રે ‘ કુમારવિહારશતક ’ નામના છંદાબદ્ધ

તે રાજા(કુમારપાલ),સમુદ્ર પર્યંતના મહીતલ પર પ્રત્યેક ગામ અને પ્રત્યેક પુરમાં અર્હતપ્રતિમા(જનન-મૂર્તિ), દ્રવ્યોત્તું દાન દર્ષ, જગતને અનૃણ કરી પૃથ્વીમાં પોતાના સંવત્સરને અંકિત કરાવશે. ”

ભગવાન મહાવીરની ભવિષ્યવાણીને સાચી પુરવાર કરનારા કુમારપાલ જેવા પ્રતાપી ગૂર્જરેશ્વરના ધર્માચાર્ય હેમચંદ્રના ઉપયુક્ત સુયશસ્ત્રી પ્રયત્નો પ્રત્યે સર્વ કોઈ સજ્જનો આદર દર્શાવે અને સહસા જાણુતાં-અજાણુતાં તેવા મહાપુરુષ તરફ થયેલા મિથ્યા આક્ષેપો—અનાદરો દૂર કરી સાચી કૃતજ્ઞતા અને સુજનતા દર્શાવે એમ ધ્યક્ષીશું.

સુંદર કાવ્યમાં કર્યું છે; તેના પ્રારંભનાં અને પ્રાન્તનાં તે નામના નિર્દેશવાળાં પદ્યો આ પ્રમાણે છે—

“ આશ્ચર્યમન્દિરમુદારગુણાભિરામં વિરવમ્મરા-પણવધૂ-તિલકાયમાનમ્ ।
તેજાંસિ યચ્છતુ કુમારવિહારનામ ભૂમીભુજરચ્ચુલુકવંશભવસ્ય ચૈત્યમ્ ॥ ”

“ આસ્તાં તાવન્મનુષ્યઃ પ્રકૃતિમલિનધીઃ શાસ્વતાલોકચક્ષુ—
વેક્તું વક્ત્રૈરચતુર્મિર્વિધિરપિ કિમર્લં તસ્ય સૌન્દર્યલક્ષ્મીમ્ ।

ક્ષીણાણેપાભિલાપઃ પરમલયમયં સ્થાનમાપ્તોઽપિ યસ્મિન્

આસ્થાં શ્રીપાર્શ્વેનાથસ્ત્રિભુવનકુમુદારામચન્દ્રશ્ચકાર ॥ ”

પાંચ હૈમપ્રસંગો

: લેખક :

ભાઈલાલ પ્ર. કોઠારી

વિક્રમની આરમી સદી લગભગ અડધે રસ્તે પહોંચી હતી. ગુજરાતના સંસ્કારના ઘડતરમાં ધર્મ મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતો, અને રાજકારભાર મુત્સદ્દી વણિકો ચલાવતા. આશ્રમધર્મને અનુસરી જીવવું, સ્વધર્મે નિષ્ઠનું શ્રેયઃનું પાલન કરવું, અને સમાજે રચેલાં જીવનવ્યવસ્થાનાં બંધનોને સ્વેચ્છાપૂર્વક સ્વીકારી તે પ્રમાણે આચરણ રાખવું એમાં કર્તવ્યની ઇતિશ્રી મનાતી. દેશકાળ પ્રગ્નતા નિર્વાહ માટે અનુકૂળ હતો. વિદ્યાવૃદ્ધિ માટે પ્રમાણમાં સામગ્રી પૂરતી હતી. આશ્રમધર્મને ફગાવી સૂક્તારાઓના યુગને હજી ઘણાં વર્ષોનાં અંતર હતાં. આખી પૃથ્વીના તો શું પણ તેના એક નાના વિભાગમાં રહેતા માનવીઓને પણ સંપર્ક સાધવા માટે જહેમત ઉઠાવવી પડતી હતી. છતાંય સંસ્કૃતિનો વિકાસ અટક્યો ન હતો. તેવા સમયે અત્યારે જે પ્રદેશને આપણે ગુજરાત એ નામથી ઓળખીએ છીએ તેમાં આવેલા ધંધુકા ગામમાં એક જ્યોતિર્ધરનો જન્મ થયો, જેને આજે સાડા આઠસો વરસના લાંબા ગાળા પછી પણ આપણે આપણા ગુજરાતની સાંસ્કારિક એકતાની જ્યોતને અખંડિત રાખનાર એક મહાપુરુષ તરીકે આપણી ભાવભરી માનાંજલિ આપવા એકત્ર થયા છીએ. સ્વત્વના સાચા ભાનથી થતું આપણી પ્રાચીન મહતાનું જ્ઞાન એ આજના પ્રસંગનું મંગલ સૂચન છે.

હે.સા.સ.-૮

૧

મહાપુરુષોના જીવનમાં બનતા પ્રસંગો તો માત્ર તેમના જ્વલંત વ્યક્તિત્વના આવિર્ભાવનાં સાધનો બની રહે છે. ચાચિગ અને પાહિણીને અમર કરી જનાર બાળક ચાંગદેવમાં જે અપૂર્વ તેજ અને ચેતનની ચિનગારીઓ હતી તેનાથી સાધુ દેવચંદ્રનું ધ્યાન સહજ ખેંચાય છે. જનકલ્યાણ એ જેના જીવનનો શુભ વ્યવસાય છે તેવા સાધુજનોને એ વ્યવસાયને પ્રગતિમાન બનાવનારા શિષ્યો મળે તેથી વધારે શું જોઈએ ? સાધુ દેવચંદ્ર પાહિણી પાસે બાળક ચાંગદેવની જ્ઞાનધર્મ અર્થે બિહ્વા માગે છે. પિતા કે જે અન્યધર્મી છે તે બહારગામ વેપાર અર્થે ગયેલો છે. માતાનું હૃદય આવા સંજોગમાં પુત્રપ્રેમ અને ધર્માનુરાગ વચ્ચે ખેંચતાણુ અનુભવે છે. ધર્મકર્તાવ્ય પુત્રપ્રેમ કરતાં વધારે મહાન ઠરે છે. ચાંગદેવ જ્ઞાન આચાર્યના રક્ષણુ નીચે મુકાય છે. એટલામાં પિતા પ્રવાસેથી પાછો આવે છે. સ્ત્રીની ધાર્મિક વૃત્તિ તેને ઘેલછા લાગે છે. તેને જ્ઞાન સાધુ પ્રચ્છે ક્રોધ થાય છે. પુત્ર-વિરહથી તે ઘેલો બને છે, અને પુત્રનું મુખ ન જુએ ત્યાં સુધી ઉપવાસ આદરે છે. કર્ણાવતી ગયેલા દેવચંદ્રની પાછળ જઈ તેને શોધી કાઢી પુત્રને પોતાની ગેરહાજરીમાં લઈ જવા માટે તેને ફિટકાર આપે છે. રાજાનો મંત્રી ઉદયન તેને શાંત પાડી આખી ઘટનાથી તેને વાકેફ કરે છે, તેમજ તેને પોતાના વડીલ બાઈ જેટલું માન આપે છે. એ અપૂર્વ માનથી ચાચિગનું હૃદય પીગળે છે. અંતે પોતે એક મહાન દીક્ષામહોત્સવ કરી ચાંગદેવની જ્ઞાન ધર્મને ભેટ કરે છે. પરિણામે ગુજરાતને એક અતિમાનવ પંડિતરત્નની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૨

એ વાતને વર્ષો વહી જાય છે. ચાંગદેવનો સર્વોચ્ચ વિકાસ થઈ હવે એ સૂરિ હેમચંદ્ર બન્યા છે. જ્ઞાન અને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રો, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ન્યાય, મીમાંસા, યોગ, ઇત્યાદિનું તેમણે તલસ્પર્શી જ્ઞાન સંપાદન કર્યું છે. જ્ઞાન ધર્મનો દેશમાં યોગ્ય રીતે પ્રચાર કરવા માટે તે પ્રવાસ આદરે છે, અને માર્ગમાં સિદ્ધરાજ નયસિંહની રાજધાની અણહિલવાડપાટણમાં પ્રવેશ કરે છે. તેઓ એક સાંકડી શેરીમાં ધર્મને પસાર થતા હોય છે ત્યારે એકાએક ' પરમ બદ્ધારક મહારાજ-

ધિરાજ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહનો જન્મ હો ! 'ની ઉદ્ધોષણા સંભળાય છે. મુખ પર સહજ રિમત સહ સૂરિ ઊભા રહે છે. પ્રજાજનો નમન કરી રાજના હાથીને જવા માટે માર્ગ આપે છે. શૌર્ય અને પ્રતાપના અંબારથી ઓપતો સિદ્ધરાજ, તપસ્ અને વિદ્યાના ભર્ગથી પ્રકાશતા આ યુવાન સૂરિને ધડીભર જોઈને મુગ્ધ બને છે. હાથી ધડીભર ચંબી જાય છે. માનવમેદની આ બે પુરુષોનો વિરલ મિલન-સંયોગ કાંઈક ઉત્સુકતા, કાંઈક કુતૂહળથી નીરખી રહે છે. ત્યાં તે પ્રતાપી હેમચંદ્રની અમૃતવાણી સરી પડે છે :

કારય પ્રસરં સિદ્ધ ! :હસ્તિરાજમશક્કિતમ્ ।

ત્રસ્યન્તુ દિગ્ગજાસ્તેન ભૂસ્ત્વયૈવોદ્ધૃતા યતઃ ॥

અર્થાત્ ' હે સિદ્ધરાજ ! તમારા આ શ્રેષ્ઠ હસ્તિરાજને શંકા-રહિતપણે આગળ ચલાવો, અને તેનાથી દિગ્ગજો પણ ત્રાસ પામે, કારણ, પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર તમે જ કર્યો છે. '

સિદ્ધરાજ આ વાણી પ્રભાવથી અત્યંત આનંદ પામે છે. હાથી પરથી નીચે ઊતરી નમસ્કાર કરી એ સાધુપુરુષને રાજમહાલયમાં પધારી પોતાને કૃતાર્થ કરવા પ્રાર્થના કરે છે. એ પછી સૂરિ હેમચંદ્રની વિદ્વતાનાં પૂજન થાય છે અને ગુજરાતના બે સમાનશીલ મહાપુરુષો વચ્ચે વ્યસનસખ્ય જન્મે છે. સિદ્ધરાજની રાજસભામાં પાંડિત્યના તેજપુંજથી શોભતા આચાર્ય હેમચંદ્ર તેજસ્વી સૂર્યની જેમ પ્રકાશમાન બની રહે છે.

૩

વર્ષો પછી.....

અણુહિલવાડપાટણમાં આજે સોનાનો સૂરજ ઊગ્યો છે. સ્ત્રીઓ, પુરુષો, બાળકો સૌ ઉત્સવધ્રેલાં બન્યાં છે; કારણ તેમનો રાજ આજે માળવાના રાજ યશોવર્મા પર જીત મેળવી નગરપ્રવેશ કરે છે. પૌરજનો નગરના પ્રવેશદ્વારે જઈ રાખનું સામૈયું કરે છે અને પછી એક વિરાટ સરખસના સ્વર્ણમાં નગરના રાજમાર્ગે થઈ રાજમહાલય તરફ વળે છે. ફૂલથી શણગારેલા હાથી પર સોનાની મુશોભિત અંબાડી પર મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ સર્વના

નમસ્કાર ઝીલતા, મુખપર વિજયના આનંદની સ્મિતસુરખી રેલાવતા બેઠેલા જણાય છે. પૌર અંગનાઓ તેમના પર પુષ્પવૃષ્ટિ કરે છે; કુમારિકાઓ તેમને વધાવી લે છે; નગરજનો નમસ્કાર કરી કૃતકૃત્યતા અનુભવે છે; તે સમયે રાજને આશીર્વાદ આપવા ઊભેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના મુખેથી નીચેની શ્લોકપ્રશસ્તિ સરી પડે છે :

ભૂમિ કામગવિ સ્વગોમયરસૈરાસિચ્છ રત્નાકર
મુક્તાસ્વાસ્તિકમાતનુધ્વમુહુપ ત્વં પૂર્ણમેમ્મી ભવ !
ધૃત્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલૈર્દિગ્વારણાસ્તોરણા-
ન્યાધત્ત સ્વકરૈર્વિજિત્ય જગતીં નન્વેતિ સિદ્ધાધિપઃ ॥

અર્થાત્ “ સિદ્ધરાજ પૃથ્વી જીતીને આવે છે. માટે હે કામદુધા ! તમે તમારા ગોમય રસથી ધરતીનું સિંચન કરો; સમુદ્ર ! તમે મોતીના સ્વસ્તિક રચો; અહો ચંદ્ર ! તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશમાન થાઓ; અહો દિશાના ગન્ને ! તમે તમારી સુદેવતી કલ્પતરુનાં પાંદડાંનું તોરણ ધારણ કરો. ”

આ અપૂર્વ સ્તુતિરચના સાંભળી સિદ્ધરાજના મુખપર પરમ આનંદની રેખાઓ ઝળકી ઊઠે છે અને મુનિ તરફ તે પ્રેમજ અને કૃતજ નમનમીટ માંડે છે.

વિજયની યશઃપતાકાફૂલ ગણી, રાજમાતંગ પર બેસાડેલો વિદ્યાપિલાસી રાજ યશોવર્મા પણ આ શોભન ઉક્તિથી આશ્ચર્ય પામે છે અને ધડીભર પોતે બંદીવાન છે એ ભૂલી જઈ મુનિ તરફ સરિમત પ્રશંસાપૂર્વક જોઈ રહે છે.

‘ પરમ ભદ્રારક મહારાજધિરાજ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહની જય હો ! ’ની પ્રચંડ ધોષણા વાતાવરણને વિદ્યુતચેતનાથી ભરી દે છે. પ્રજના ઇતિહાસમાં એ પ્રસંગ ચિરસ્મરણીય બની રહે છે.

સિદ્ધરાજને જીતમાં મળેલી માળવાની મહામૂલ્યવાન પુસ્તક-સંપત્તિ નજર કરવામાં આવે છે. વિદ્વતાપ્રેમી રાજ એ વિપુલ જ્ઞાન-ભંડારને આશ્ચર્યચકિત થઈ જોઈ રહે છે. યશોવર્માની સરસ્વતીપૂજા માટે તેને અપ્રતિમ માન ઉત્પન્ન થાય છે. એટલામાં એક વ્યાકરણની પોથી તરફ તેની નજર પડે છે. એ સંબંધી કાંઈક વિશેષ જણવાની

ધન્યાથી તે પૂછે છે કે “ આ ગ્રંથ શી બાબતનો છે ? ” પડિતો કહે છે કે “ મહારાજ ! ઉન્નયિનીપતિ મહારાજ ભોજનું રચેલું આ નિરુક્ત સંબંધી પુસ્તક છે. ” સાહિત્યપ્રેમી સિદ્ધરાજ એ સાંભળી સહજ ગ્લાનિ પામે છે. તે કહે છે, “ મારા રાજ્યમાં આટલા બધા પડિતો હોવા છતાં મારા ગ્રંથભંડારમાં આવા અમૂલ્ય ગ્રંથો નથી એ શોકનો વિષય છે ! ”

આસપાસ બેઠેલા વિદ્વાનો ઝાંખા પડો જાય છે. સૌની નજર સૂરિ હેમચંદ્ર તરફ વળે છે. વિદ્વાનોના મનનો તેમજ રાજના મનનો ભાવ સમજી ગયા હોય તેમ એ આચાર્યત્રેષ્ઠ ઊભા થઈ ભગ્નોત્સાહ સિદ્ધરાજને આશ્વાસન આપતા હોય તેમ કહે છે : ‘ રાજન ! આપે ખિન્ન થવાનું જરા પણ કારણ નથી. મને જોઈતી પોથીસામગ્રી પૂરી પાડવાની આપ રાજ્યના કર્મચારીઓને આજ્ઞા કરશો એટલે થોડા જ સમયમાં આપની ઉન્નવળ કીર્તિને શોભે તેવો વ્યાકરણગ્રંથ રચવાનું હું માથે લઉં છું. ’ હેમચંદ્રના આ પ્રોત્સાહન - વચનોથી રાજના મુખપરનું વિષાદવાદળ દૂર થાય છે, અને જયધોષણા સાથે રાજસમાનું વિસર્જન થાય છે.

જે કાળમાં પ્રવાસ પારાવાર મુશ્કેલીઓ અને સંકટોથી પૂણું થતો તેવા સમયમાં પણ જુદા જુદા પ્રદેશોમાંથી ઉપવ્રજ્ઞ વ્યાકરણની અનેક પ્રતો મંગાવાય છે, જુદી જુદી પદ્ધતિઓ સમજનાર વિદ્વાનોને પાટણને વડલે બોલાવવામાં આવે છે અને એક જ વર્ષમાં સિદ્ધરાજની કીર્તિને દેશાંતરમાં ફેલાવનાર ‘ સિદ્ધહેમચંદ્ર ’ વ્યાકરણની અપૂર્વ રચના થાય છે. પાંચ વિભાગમાં વહેંચાયેલો, બીજીસ અક્ષરનો એક શ્લોક એવા સવાલાખ શ્લોકોનો બનેલો એ મહાગ્રંથ સિદ્ધરાજની અને હેમચંદ્રની યશઃકાયાને જરા મરણના ભયથી મુક્ત એવું અમરત્વ અર્પે છે.

રાજમહાલયમાં અને નગરમાં ફરી એકવાર અનેરા ઉત્સાહનાં પૂર રેલાય છે. મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ આજે આચાર્ય હેમચંદ્ર-વિરચિત ‘ સિદ્ધહેમચંદ્ર ’ વ્યાકરણરૂપી અમૂલ્ય ગ્રંથને ખૂબ સન્માન આદિથી વિધિપૂર્વક રાજભંડારમાં પધરાવવાના છે. નિયત સમયે જુદાં જુદાં વાઘો વગાડનારાઓના સંઘ સહિત પૌરજનોના મોટા

સમૂહથી ગાળવું એક વિરાટ સરઘસ રાજમહાલય તરફ મંગલ પ્રસ્થાન કરે છે. મુખપરની અચલ શાન્તિ અને સાધુસુલભ નત્રતાથી વધુ વંદનીય લાગતા, આબુઆબુ પંડિતો અને પ્રતિષ્ઠિતોથી વીંટળાયલા આચાર્ય હેમચંદ્ર સરઘસની મધ્યમાં તેજરાશ્મિ જેવા શોભે છે. તેમની પાછળ અહુવિધ રંગસામગ્રીથી શોભન અનેલો, પહેરાવેલી પુષ્પ-માળાઓના પમરાટથી વાતાવરણને ભરી દેતો, અને ગણે આ મહા-અંથને નિજમસ્તકે ધારણ કરવાના મહાભાગ્યથી પોતાને કૃતકૃત્ય સમજતો હોય તેવો રાજગજશાળાનો મુખ્ય માતંગ ગર્વિષ્ઠ ડગલાંથી પ્રતાપ પાડતો ચાલે છે; અને તેની પાછળ ચાલતી શોભનવસના પૌર અંગનાઓનાં સરસ્વતીગીતોથી સમગ્ર વાતાવરણ ઉલ્લાસ અને ઉત્સાહની પરિસીમાએ પહોંચે છે.

રાજમહાલયના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર આગળ જઈ સિદ્ધરાજ પોતાના દરબારીઓ અને અન્ય ગૃહસ્થો સાથે જઈ સામૈયું કરે છે અને એ મહાઅંથને હાથીની પીઠપરથી અત્યંત માનપૂર્વક ઉતારી રાજ-દરબારમાં લાવવામાં આવે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રના વ્યાકરણ-સારસ્વત-ચત્રનો એ મંગળ દિવસ બની રહે છે.

એ પછી એ અંથની નકલો કરવા માટે ત્રણસો લલિયાઓને રોકવામાં આવે છે. જુદા જુદા પંડિતો અને ધર્માધ્યક્ષોને એ અંથ બેટપુરતક તરીકે મોકલવામાં આવે છે, તેમજ કાશ્મીર, નેપાળ, સિહલદ્વીપ અને ધરાન જેવા દૂરના પ્રદેશોમાં તેની પ્રતો મોકલી સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્ર હિંદુસ્તાનની બહારના દેશોમાં પણ ગણુના-પાત્ર બની રહે છે,

૪

એ પછી કેટલાંય વર્ષો વહી જાય છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ પરલોક પામે છે; અને તે પછી દેશપર અતિશય પ્રતાપી અને ધારાધિપ બલ્લાલ તથા જંગલભૂષરૂપી હાથીઓના મસ્તક ઉપર તરાપ મારવામાં સિંહ જેવા કુમારપાળવું રાજશાસન પ્રવર્તે છે. આચાર્ય હેમચંદ્રે તેના પર જે ઉપકારો કર્યા છે તેના પરિણામે કૃત્ય કુમારપાળ તેમને ખૂબ આદરસત્કાર કરી તેમને ગુરુપદે સ્થાપી

પોતાનું રાજસમસ્ત તેમને ચરણે ધરે છે. રાજા અને સૂરિ વચ્ચે મૈત્રીસંબંધ જન્મે છે.

ગામમાં પડેા વાગે છે. ' મહારાજ કુમારપાળ સોમનાથ ગિરનાર અને શત્રુજયની યાત્રાએ પધારે છે. જે કોઈ પ્રજાજનોને જોડાવું હોય તેમણે વાટખરચીની રકમ અને જોઈતાં સાધનો સાથે રાખવાં.' નિયત શુભ મુહૂર્તે અણુહિલવાડપાટણના રાજમાર્ગેથી રાજનો વિશાળ યાત્રાસંધ નીકળે છે, જેમાં હાથી, ઘોડા, બળદો અને ખીજાં પ્રવાસનાં અનેક સુખસાધનો રાખવામાં આવ્યાં છે.

રાજના કૃપાપાત્ર હેમચંદ્ર જૈન સાધુ હોવાથી સોમનાથ મહાદેવની યાત્રાએ નહિ આવી શકે એવી કેટલાક અન્યધર્મીઓની સંકુચિત ધારણાને ખોટી પાડતા સૂરિ હેમચંદ્ર પણ જૈનાચાર અનુસાર પગે ચાલતા આ સંધના યાત્રાળુ બન્યા છે. લોકસમુદાય એ ઘટના કાંઈક આશ્ચર્યથી જોઈ રહે છે.

સંધ પ્રભાસપાટણ પહોંચે છે. રાજા સોમનાથ મહાદેવની ભક્તિ-ભાવથી પૂજા કરે છે. સૌના આશ્ચર્ય વચ્ચે સામે આસન માંડી ખેડેલા આચાર્ય હેમચંદ્રના મુખથી મહાદેવનું સ્તુતિસ્તોત્ર ઝરે છે:

પ્રશાન્તં દર્શનં યસ્ય, સર્વ મૂતામયપ્રદમ્ ।

માઙ્ગલ્યં ચ પ્રશસ્તં ચ, શિવસ્તેન વિભાવ્યતે ॥

જેને અંતે,

મવલીજાહકુરજનના રાગાઘાઃ ક્ષયમુપાગતા યસ્ય ।

બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥

અર્થાત્ ' સંસારની પરંપરાને વધારનારા જેમના રાગ વગેરે દોષો ક્ષીણ થઈ ગયા છે એવા બ્રહ્મા હો, વિષ્ણુ હો, મહાદેવ હો કે જિન હો — ગમે તે હો તેમને નમસ્કાર હો: વગેરેથી તથા

યત્રયત્ર સમયે યથા યથા

યોડસિ સોડસ્યમિધયા યયા તયા ।

વીતદોષકલુષઃ સચેદ્ ભવાન્

પકપકમગવન્ નમોડસ્તુતે ॥

એટલે કે ' ગમે તે સમયે, ગમે તે રીતે અંતે ગમે તેવા નામ વડે જે વીતરાગ એક જ છે, તે તું હો તો હે ભગવાન્ તને મારા

નમસ્કાર હો; એ વગેરેથી સૂરિ પ્રાર્થના કરે છે. કુમારપાલસૂરિની ધર્મવિષયક વિશાળ દષ્ટિને અંતરથી વારંવાર પ્રશ્નિપાત કરે છે. શંકરની આવી સુંદર સ્તુતિ જીવનમાં એ પહેલી જ વાર સાંભળે છે.

બૃહસ્પતિએ પૂજાવિધિ બતાવ્યા પ્રમાણે શ્રદ્ધાપૂર્વક શિવ-પૂજનકરીને ધર્મશિલા પર તુલાપુરુષ, ગજદાન, વગેરે દાનો આપાય છે. રાજા સોમેશ્વરની કપૂરઆરતી ઉતારે છે. એ પછી સૌ મંડળને દૂર કરી પોતે સૂરિને લઈ મંદિરના ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં રાજા સૂરિને કહે છે ‘ભગવાન્ આપની વિશાલ દષ્ટિથી મારાં પ્રજાચક્ષુ ખૂલી ગયાં છે. હવે મારી એક જ પ્રાર્થના છે: મહાદેવ, મુનિ અને રાજા એ ત્રણેનો અહીં સુભગ સંયોગ થયો છે, એવા આ તીર્થક્ષેત્રમાં આપ મારી એક શંકાનું નિવારણ કરો. દરેક સંપ્રદાયનો જીદો દેવ એવો બહુવિધ ધર્મવ્યવસ્થામાં જોને શ્રદ્ધાપૂર્વક ભજવાથી મુક્તિ મળે એવો દેવ કયો હશે?’

રાજાના પ્રશ્નથી સૂરિ ક્ષણવાર વિચારસમાધિમાં પડે છે અને અંતે કહે છે ‘રાજન્ દેવ તો એક જ છે. માત્ર જીદા જીદા ધર્મોએ પોતપોતાની અનુકૂળતા પ્રમાણે તેને જીદાં જીદાં નામે આપેલાં છે એટલું જ. સાચી આરાધના દ્વારા સોમનાથ મહાદેવ જ આપણને સાચો મુક્તિનો રાહ બતાવશે.

એ પછી રાજા અને સૂરિ વિધિપૂર્વકની આરાધના શરૂ કરે છે. રાજા ધૂપદાનીમાં ધૂપ નાખ્યા કરે છે. ધુમાડાથી ગર્ભગૃહ ઊભરાઈ જાય છે. નક્ષત્રમાળાના દીપકો ઠરી જાય છે. ત્યાં એકાએક ચારે તરફ દૈવી પ્રકારનો અંબાર ફેલાઈ રહે છે અને કુમારપાલને જળધારી પર સુવર્ણકાંતિથી ઝળહળતા, શાન્ત, પદ્માસનરથ, શશધરમુકુટ, પંચવક્ત્ર, ત્રિનેત્ર, નાગપાશ ડમરૂ આદિથી વિભૂષિત એવા મહાદેવનાં દર્શન થાય છે. આ દૃશ્યથી પરમાનંદપુલકિત બનેલા રાજા સ્તુતિના સ્વરૂપમાં કથું બોલી શકે ત્યાં તો એ વિરાટ સ્વરૂપમાંથી વાણી પ્રગટે છે.

“હે રાજા, આ મહર્ષિને રખે તું જોઈને સાધુ માત્ર સમજતો. એમની અધ્યાત્મદષ્ટિ સંપ્રદાયનાં પડલો ભેદી પરબ્રહ્મ સાથે એકત્વ

આધે છે. એ તને જે માર્ગ બતાવે તેને તું નિઃસંશય મુક્તિનો આરો
માર્ગ સમજજે”

ચોતે સ્વપ્નમાં છે કે જાગૃતિમાં એનો જે નિર્ણય કરી શક્યો
નથી એવો રાજા આ દેવવાણી સમજવાનો હજી પ્રયત્ન કરે છે ત્યાં
તો મંદિરના ગર્ભગૃહમાં તે માત્ર પોતાને, ધ્યાનસ્થ મુનિને અને સોમ-
નાથના શિવલિંગને જ જુએ છે.

થોડીવારે જાણે કોઈ જાડી ગુફામાંથી આવતો હોય તેવો ધ્વનિ
સંભળાય છે ‘કુમારપાળ !’

અદ્ભુતના દર્શનથી જે પુનિત બન્યો છે, કૃતકૃત્ય બન્યો છે
એવો રાજા પરમ ભક્તિના આવેશમાં સૂરિ હૈમચંદ્રના ચરણમાં પડે
છે, અને કહે છે, “મહારાજ! મારી શંકાનું નિવારણ થયું છે.
મને આદેશ આપો.”

સૂરિ રાજાને ઉઠાડી ઊભો કરે છે અને કહે છે, ‘રાજા!
આજથી માંસભક્ષણ અને મંદિરોનો ત્યાગ કર અને મારો આશીર્વાદ
છે કે તારું પરમ કલ્યાણ થાઓ.

એ પછી દેવતાના દર્શનથી જેનાં નેત્રોમાં વિશુદ્ધિનાં અંબન
અંબળ છે એવો રાજા અને સૂરિ હૈમચંદ્ર પ્રસન્ન વદને એ સોમનાથના
મંદિર બહાર આવે છે. માનવમેદની પણ જાણે કલ્યાણની વર્ષા
વરસે છે.

૫

માનવજીવન અનંત નથી એની સાચી પ્રતીતિ એક મૃત્યુ
સિવાય બીજા કશાથી થતી નથી. સૂરિ હૈમચંદ્રની કાયા પણ માનવીની
છે અને જરા મૃત્યુની ચૂંચી પર નથી. આજ ચોર્યાશી વર્ષનાં
ઉજ્જવળ જીવનપ્રવાસને અંતે આંત પથિકની જેમ હવે એ જીવન-
લીલા સંકેલે છે. આગામી મૃત્યુનાં પગલાં તેમને સ્પષ્ટ સંભળાય છે.
પોતે માનવી છે અને ભૂલને પાત્ર છે એ સત્ય દષ્ટિ સન્મુખ રાખી
અંતઃશુદ્ધિ માટે તેમણે છેવટ સુધી અવિરત પ્રયત્ન કર્યો છે.

રામચંદ્ર અને ગુણચંદ્ર, યશશ્ચંદ્ર અને ઉદયચંદ્ર, વર્ષમાનગણી
અને મહેન્દ્રમુનિ એ સૌ શિષ્યો ગુરુની અંત સમયની પ્રાયોપવેશન

સ્થિતિમાં પણ ચિત્તની પ્રસન્નતા અને અંતર્મુખ નિશ્ચળ ધર્મશુદ્ધિને સપ્રણીયાત ભાવભરી રીતે જોઈ રહે છે. છુટાતા દીપકનો એ છેલ્લો પ્રકાશ હતો. વિહારમાં મૃત્યુની શાન્તિ હતી.

થોડી વારે જાણે જાડી સમાધિમાંથી જન્મ્યા હોય તેમ ગુરુદેવના મુખની અતિમ વાણી સંભળાય છે.

“સૌ કેઈ ચિત્તની પ્રસન્નતાની પોતાના અંતરમાં શોધ કરો. વાસના તજો. નિર્મોહત્વ કેળવો. માનવતાનાં કલ્યાણ વાંછો. સર્વશક્તિ-માનની વ્યાપકતા સમજવા હૃદયથી પ્રયત્ન કરો. પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખોનું હૃદયે ચિંતન રાખો. પ્રજને શુભનિષ્ઠાવાન બનાવો. રાજને ધર્મરક્ષક, પ્રજાપાલક અને નીતિમાન બનાવો. ધર્મનું રક્ષણ કરો અને તે તમારું કરશો. સૌનું કલ્યાણ થાઓ. જ્ય અરિહંત! અરિહંત!”

આચાર્ય હેમચંદ્રના માનવી જીવનની અવશેષ સુવર્ણકડોઓ સંકેતાર્થ જાય છે. તેમનો મહાન આત્મા શ્વાંત જગતમાંથી અનંતતામાં પગલાં માંડે છે. તેમની ઉન્નત માનવતામાંથી નરી પ્રજુતા વિલસી રહે છે.

હેમચન્દ્રાચાર્યનું શિષ્યમંડળ

: લેખક :

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

‘કુલિકાલસર્વજ્ઞ’ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્યનો યુગ એ ગૂજરાતના ઇતિહાસનો સુવર્ણયુગ છે. હરકાઈ દષ્ટિએ એ કાળમાં ગૂર્જરાની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ જોવામાં આવે છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના એ શાસનસમયમાં ગૂજરાતના સામ્રાજ્યનો અભૂતપૂર્વ વિસ્તાર થયો; વિઠાકળા, વાણિજ્ય, મુત્સદ્દીગીરી એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ગૂજરાતનો અને ગૂજરાતીઓનો વિકાસ થયો. તે કાળના સ્થાપત્યના ખણા ઓછા અવશેષો આજે આપણને જોવા મળે છે, પરંતુ જે જોવા મળે છે તે ઉપરથી તથા પ્રાચીન ગ્રંથોમાંનાં વર્ણનો ઉપરથી એ પ્રાસાદો, મહાલયો અને દેવમંદિરોની ઝાંખી આપણા મનઃચક્ષુને થઈ શકે છે. ગૂજરાતની વાણિજ્યવિષયક જાહોજલાલીનાં પરદેશી મુસાફરોએ કરેલાં સંખ્યાબંધ વર્ણનો પ્રાપ્ત થાય છે, પણ આજે સમગ્ર હિન્દના વ્યાપાર-ઉદ્યોગમાં ગૂજરાતીઓનું સ્થાન એ જ માત્ર એ કાળનો જે વારસો આપણે ભોગવી રહ્યા છીએ તેની કલ્પના કરાવવાને યસ થશે. એ કાળની અહિંસામાં નવી પ્રાપ્ત થયેલી સાત્ત્વિક સિદ્ધિનું જેમ હતું- અનેક જૈન મન્ત્રીઓ, અમાત્યો અને સેનાપતિઓને, કુમારપાળ જેવા પરમાર્હત રાજાને અને હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા વિરક્ત સંન્યાસીને પણ જૈન સિદ્ધાન્તોએ પ્રવૃત્તિવિમુખ યનાવ્યા નહોતા.

ભૂતકાળમાં નજર ફેંકતાં સિદ્ધરાજ - કુમારપાળના રાજ્યકાળમાં અસામાન્ય દીપ્તિ જણાય છે. એ દીપ્તિ જાણે કે હેમચન્દ્રનાં શાન્ત પ્રતિભાવાન નયનોમાંથી અહાર પડી રહી છે. એમાં વિદ્યા, સરકારિતા અને સર્વધર્મસમભાવનું અદ્ભૂત ઝોજસૂ છે. હેમચન્દ્રે આખા એક

દેશની પ્રગ્ના જીવનનું અને તેની વિચારભૂમિકાનું પાસું ફેરવી નાખ્યું એમ કહીએ તો ખોટું નથી. કુસારપાલપ્રતિબોધ અને તેના પરિણામરૂપ અમારિધોષણા એવી સંજ્ઞા હાથ આજના ગૂજરાત પર નથી એમ કોણ કહી શકશે ?

એક સાહિત્યાચાર્ય તરીકે હેમચન્દ્રનું સ્થાન ભારતના ઇતિહાસમાં અનેક છે. માળવા અને ગૂજરાતની રાજકીય સ્પર્ધામાંથી સાંસ્કારિક સ્પર્ધા જન્મી અને એ સ્પર્ધાનું પરિણામ તે સિદ્ધરાજની વિનંતિ પરથી હેમચન્દ્રે લખેલું ‘સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ.’ પણ હેમચન્દ્રની સર્વતોમુખી પ્રતિભા માત્ર વ્યાકરણ લખીને અટકી નથી. ‘અભિધાનચિન્તામણિ,’ ‘અનેકાર્થસંગ્રહ,’ ‘નિધંટુકાશ,’ ‘દેશીનામમાલા’ જેવા શબ્દકોશ, ‘સિદ્ધહૈમ,’ ‘લિંગાનુશાસન’ ‘ધાતુપારાયણ’ જેવા વ્યાકરણગ્રંથ, ‘કાવ્યાનુશાસન’ જેવો અલંકારગ્રંથ, ‘હન્દોનુશાસન’ જેવું છંદઃશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ‘દ્વાત્રય’ તથા ‘સપ્તસંધાન’ જેવાં કાવ્યો, ‘પ્રમાણુમીમાંસા’ અને ‘યોગશાસ્ત્ર’ જેવા ગહન શાસ્ત્રીય ગ્રંથો અને ‘ત્રિપટિશલાકાપુરૂષચરિત્ર’ જેવાં કવિત્વયુક્ત ચરિત્રો, ઇત્યાદિ અનેક વિષય પરના તેમના ગ્રંથો, ડૉ. પિટર્સને આશ્ચર્યની ઊભરાતી લાગણીઓ સાથે આપેલું “જ્ઞાનનો મહાસાગર” (Ocean of Knowledge) એ વિશેષણ સાર્થક ઠરાવે છે.

સોમપ્રભસૂરિએ ‘શતાર્થકાવ્ય’ની ટીકામાં લખ્યું છે—

ક્લુપ્તં વ્યાકરણં નવં વિરચિતં હન્દો નવં દ્વયાશ્રયા-
 ડલંકારૌ પ્રથિતૌ નવૌ પ્રકટિતં શ્રીયોગશાસ્ત્રં નવમ્ ।
 તર્કઃ સંજનિતો નવો જિનવરાદીનાં ચરિત્રં નવં
 વદ્ધં યેન ન કેન કેન વિધિના મોહઃ કૃતો દૂરતઃ ॥

“જેણે નવું વ્યાકરણ, નવું છંદઃશાસ્ત્ર, નવું દ્વાત્રય, નવું અલંકારશાસ્ત્ર, નવું તર્કશાસ્ત્ર, અને નવાં જિનચરિતો રચેલ છે તેણે (હેમચન્દ્રે) આમ કરીને કયી કયી રીતે આપણા મોહ દૂર કર્યો નથી ?” — અર્થાત્ સર્વ રીતે કર્યો છે.

આવા પ્રભાવશાળી પુરુષની આસપાસ વિદ્યાપ્રેમી શિષ્યોનું મંડળ જન્મે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. આવા પુરુષો શિષ્યમંડળ વિશાળ બનાવવા પરત્વે ઉદાસીન હોય છે. વહેતી ગંગામાંથી જેમ

જે કાંઈને ગરજ હોય તે ખોખો ભરીને પી લે અથવા ઘડો ભરી લે તેમ જોને જ્ઞાનની પિપાસા હોય છે તેઓ જ અહીં એકત્રિત થાય છે. હેમચન્દ્રે શિષ્યોની સંખ્યા વધારવાનો કદિ પણ પ્રયત્ન કર્યો હોય એમ જણાતું નથી, અને તેમના જે શિષ્યો વિષે આજે આપણને કંઈ પણ જાણવા મળે છે તેઓ સારા વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારો હતા તેથી ઉપરના કથનને પુષ્ટિ મળે છે. તેમના શિષ્યો પૈકી રામચન્દ્ર-સૂરિની ખ્યાતિ હિન્દુભરના વિદ્વાનોમાં પ્રસરેલી હતી અને તે કાળના વિદ્વાનોમાં તેમનું સ્થાન માત્ર હેમચન્દ્રથી ખીણું હતું. આ ઉપરાંત ગુણચન્દ્ર, મહેન્દ્રસરિ, વર્ધમાનગણી, દેવચન્દ્ર, ઉદયચન્દ્ર, યશશ્ચન્દ્ર, બાલચન્દ્ર, વગેરે ખીજા શિષ્યો હતા. તે સર્વેએ સાહિત્યમાં ઓછાવત્તો ફાળો આપ્યો છે અને જ્યારે આપણે ભારતીય સાહિત્યમાં ગૂંજરાતે આપેલા ફાળાની વિચારણા કરવા એસીએ ત્યારે તે સર્વની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ આપણે લક્ષમાં લેવી પડે તેમ છે. હેમચન્દ્રની અગાધ વિદ્વતાને વારસો એ સર્વ શિષ્યોમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એ સર્વ વિષે યથાશક્ય માહિતી અહીં આપવાનો પ્રયાસ કર્યો છે.

૧ મહાકવિ રામચન્દ્ર

મહાકવિ રામચન્દ્ર કચાંના વતની હતા, કંઈ જ્ઞાતિના હતા, તેમનાં માતાપિતાનું નામ શું, વગેરે વિષે કંઈ પણ હકોક્ત મળતી નથી. તેમણે રચેલ 'નલવિલાસ નાટક' (પ્રસિદ્ધ : ગા. ઓ. સીરીઝ)ના સંપાદક પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીના અનુમાન પ્રમાણે, રામચન્દ્રનો જન્મ સં. ૧૧૪૫માં થયો હતો, તેમણે દીક્ષા સં. ૧૧૫૦માં લીધી હતી, સં. ૧૧૬૬માં સૂરિપદ મેળવ્યું હતું, સં. ૧૨૨૬માં હેમચન્દ્રાચાર્યના પટ્ટધર થયા હતા અને સં. ૧૨૩૦માં તેમનું મરણ થયું હતું.

રામચન્દ્ર એ હેમચન્દ્રાચાર્યના પટ્ટશિષ્ય હતા એવું સ્પષ્ટ અનુમાન ઐતિહાસિક સાધનો પરથી ખેંચી શકાય છે. ' પ્રભાવકચરિત 'ના હેમાચાર્યપ્રબંધમાં એક એવો પ્રસંગ વર્ણવેલો છે, જેમાં સિદ્ધરાજ હેમચન્દ્રને પૂછે છે કે, તમારી પછી તમારું સ્થાન શોભાવવાને યોગ્ય

૧. રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્ર સાથે રચેલ ' નાટ્યદર્પણ ' (પ્રસિદ્ધ : ગા. ઓ. સી.)ના સંપાદક શ્રી. શ્રીગોવિંદકરે રામચન્દ્રનો જન્મ સં. ૧૧૫૬માં માન્યો છે.

એવો ક્યો શિષ્ય તમારી નજરે પડે છે ? ત્યારે હેમચન્દ્ર સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રનો પરિચય કરાવે છે અને હેમચન્દ્ર જેવા મહાન આચાર્યના શિષ્યને છાજે તેવી રીતે 'એકદષ્ટિ' બનવાની સૂચના સિદ્ધરાજ રામચન્દ્રને આપે છે.^૨ જ્યસિંહસરિનું 'કુમારપાળચરિત્ર' જણાવે છે કે હેમચન્દ્રના અવસાનથી કુમારપાળને થયેલો શોક રામચન્દ્રે શમાવ્યો હતો.

રામચન્દ્રની લેખનપ્રવૃત્તિ

રામચન્દ્રે 'રઘુવિલાસ,' 'નલવિલાસ,' 'યદુવિલાસ,' 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર,' 'નિર્ભયભીમવ્યાયોગ,' 'મલ્લિકામકરન્દ્રપ્રકરણ,' 'રાજવાલ્યુદય,' 'રોહિણીમૃગાંકપ્રકરણ,' 'વનમાલાનાટિકા,' 'કૌમુદી-મિત્રાણુદ' અને 'યાદવાબ્યુદય' એ પ્રમાણે અગિયાર નાટકો અને 'સુધાકલશ' નામે સુભાષિતકાશ લખ્યાં છે. આ ઉપરાંત, પોતાના ગુરુબાઈ ગુણચન્દ્રની સાથે 'નાટ્યદર્પણ' એ નાટ્યશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ અને 'દ્રવ્યાલંકાર' એ ન્યાયશાસ્ત્રનો ગ્રન્થ લખ્યો છે. એ બંને ઉપર વૃત્તિ પણ એમણે પોતે જ લખી છે. 'કુમારવિહારશતક' અને 'યુગાદિદેવદાનિશિકા' એ કાવ્યો પણ રામચન્દ્રે લખ્યાં છે.

નાટ્યશાસ્ત્રી રામચન્દ્ર

આમાં 'નાટ્યદર્પણ' અત્યંત મહત્વનું છે; કેમકે નાટ્યશાસ્ત્ર પરના સંસ્કૃત ગ્રન્થો માત્ર આંગણીના વેદે ગણાય એટલા છે. નાટ્યશાસ્ત્ર ઉપરાંત બીજી રીતે પણ 'નાટ્યદર્પણ'ની અગત્ય છે. વિવિધ વિષયોનાં ઉદાહરણો આપવા માટે એમાં રામચન્દ્રે કુલ ચુઆલિશ સંસ્કૃત નાટકોમાંથી અવતરણ કર્યાં છે અથવા એ નાટકોના પ્રસ્તુત ઉદ્દેશો કર્યાં છે. આ નાટકોમાંનાં કેટલાંકે તે બાજે અપ્રાપ્ય છે. વિશ્વખટનું 'દેવીચન્દ્રગુપ્ત' નાટક જે અત્યારે મળતું નથી તેનાં સંખ્યાબંધ અવતરણો 'નાટ્યદર્પણ'માં જળવાઈ રહ્યાં છે અને તેથી મૌર્યકાળના ઇતિહાસ ઉપર કેટલોક પ્રકાશ પડે છે. રામચન્દ્રે 'નાટ્યદર્પણ'માં નાટ્યશાસ્ત્ર રસશાસ્ત્ર અને અભિનયકલા પરવે કેટલાંક મહત્વનાં અને તે કાળને લક્ષમાં લેતાં તે પ્રણાલિકાબંધક ગણી શકાય એવાં વિધાનો કર્યાં છે. પૂર્વકાળના સર્વ અલંકાર-શાસ્ત્રીઓનું — જેમાં રામચન્દ્રના ગુરુ હેમચન્દ્રનો પણ સમાવેશ થઈ

૨. જુઓ 'પ્રભાવકચરિત' 'હેમાચાર્યપ્રબંધ' : શ્લોક, ૧૨૬-૩૭.

ન્ય છે— એ વિધાન છે કે ‘ રસ ’ એ બ્રહ્માનંદ સમાન આનંદ આપનાર હોવો જોઈએ; પણ રામચન્દ્રે સુખદુઃખાત્મકો રસઃ એમ લખીને રસને સુખાત્મક અને દુઃખાત્મક એમ એ પ્રકારે વિભક્ત કર્યો છે અને જણાવ્યું છે કે કવિ અથવા અભિનેતાનું ચાતુર્ય જોવા માટે લોકો દુઃખાત્મક નાટક જોવા જાય છે. નાટકોનો હેતુ માત્ર આનંદ આપવાનો નહીં, પરન્તુ જીવનમાં રહેલી કરુણતાનું પણ દર્શન કરાવવાનો છે, એમ આ ઉપરથી ક્લિત થાય છે. આથી થે વધુ તો, રામચન્દ્રે પૂર્વકાલીન નાટ્યાચાર્યોની બીજી એક માન્યતાનો સચોટ વિરોધ કર્યો છે તે જોવા જેવું છે. અભિનેતા જે સંવેદનેશ અને ભાવનાઓ પોતાના અભિનયદ્વારા વ્યક્ત કરે છે તે એ પોતે અનુભવતો નથી, એવી એ પ્રાચીન માન્યતા છે. રામચન્દ્ર લખે છે કે જે ભાવના અભિનેતા પ્રેક્ષકો સમક્ષ મૂર્ત કરવા માગતો હોય તે એ પોતે અનુભવ્યા સિવાય રહી શકે જ નહીં, “ જેમ વેશ્યા બીજાને પ્રસન્ન કરવા જતાં પોતે પણ આનંદનો અનુભવ કરે છે તેમ. ” રામચન્દ્રને નાટ્યશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ફટલો તલસ્પર્શી અને મૌલિક હતો તે આ ઉપરથી જોઈ શકાશે. લૌકિક વિષયોને લગતાં સંખ્યા-અંધ નાટકોના પ્રણેતા તરીકે નાટ્ય અને અભિનયનાં વિવિધ અંગોને વ્યવહારુ દષ્ટિએ અવલોકવાનો તેમને સારો અવકાશ મળ્યો હશે, પણ પૂર્વકાલીન પરંપરાઓથી જકડાયેલા યુગમાં વ્યવહારુ સત્યો પર ધકાયેલાં વિધાનોને પાંડિત્યના ક્ષેત્રમાં છૂટાં મૂકવાનું સાહસ કરવું એ કંઈ સામાન્ય વાત નહોતી.

‘ પ્રબન્ધશતકર્તૃ ’

રામચન્દ્રને ‘ પ્રબન્ધશતકર્તૃ ’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. તેમણે એ વિશેષજ્ઞ પોતાને માટે પોતાની કૃતિઓમાં વાપર્યું છે.^૩ પં.

૩ શ્રીમદાચાર્યહૈમચન્દ્રશિષ્યસ્ય પ્રબન્ધશતકર્તૃમહાકવેરામચન્દ્રસ્ય મૂળાસઃ પ્રવન્ધાઃ ।

— ‘ નિર્ભયભીમવ્યાયોગ ’ : પ્રસ્તાવના.

શ્રીમદાચાર્યહૈમચન્દ્રસ્ય શિષ્યેણ પ્રબન્ધશતવિધાનનિષ્ણાતબુદ્ધિના નાટ્ય-લક્ષણનિર્માણપાતાવગાહસાહિત્યાંમોધિના વિશીર્ણકાવ્યનિર્માણતન્દ્રેણ શ્રીમતા રામચન્દ્રેણ વિરચિતં.....દ્વિતીયં રૂપકમ્ ।

— ‘ કૌમુદીમિત્રાણુંદ ’ : પ્રસ્તાવના

લાલચંદ્ર ગાંધી માને છે કે તેમણે કુલ સૌ પ્રખ્યાત લખેલા હોવાને બદલે એ કે જેમાંના ધણાખરા આજે પ્રાપ્ત થતા નથી. બીજા મત એવો છે 'પ્રખ્યાત' એ શબ્દ રામચંદ્રે રચેલા પ્રખ્યાતો સંખ્યાનો વાચક નથી, પરંતુ એ નામનો અર્થ જ એમણે રચ્યો હોવો જોઈએ. શ્રી જિનવિજયજીએ અલંકાર, કાવ્ય, નાટક, વગેરે વિષયના અર્થોની એક પ્રાચીન યાદી પ્રસિદ્ધ કરેલી છે.* અનુમાન થઈ શકે છે તેમ, એ યાદી કોઈના પુસ્તક સંગ્રહની હોવી જોઈએ. એમાં એક સ્થળે પં. રામચંદ્રકૃતં પ્રબંધસતં દ્વાદશરૂપકનાટકાદિસ્વરૂપજ્ઞાપકં (શ્લોકસંખ્યા) ૫૦૦૦ આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. શ્રી. જિનવિજયજી માને છે કે હેમચંદ્રે 'કાવ્યનુશાસન'માં જે આર વસ્તુઓ રૂપક તરીકે જણાવી છે તે રૂપકના તથા નાટક આદિના સ્વરૂપ પર આમાં વિસ્તૃત રૂપમાં અને પ્રમાણ-રૂપમાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું હશે. એમાં જણાવ્યા મુજબ, અર્થ ૫૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણનો છે. એકલા રૂપકની જ ચર્ચા કરતો આટલો મોટો અર્થ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં બીજા કોઈ નથી. ધનંજયે પોતાના 'દશરૂપક' અર્થમાં દશ રૂપકો ગણાવ્યાં છે; આર રૂપકોની ચર્ચા કરતો રામચંદ્રનો પ્રસ્તુત અર્થ જે મળી આવે તે આ વિષયમાં ધણું નવું જણાવતું મળે એ ચોક્કસ છે. 'પ્રખ્યાત' શબ્દ અર્થોની સંખ્યાનો વાચક નથી, પરંતુ વિશિષ્ટ અર્થનું નામ હોવું જોઈએ, એમ આ પ્રમાણ ઉપરથી લગભગ ચોક્કસપણે કહી શકાય. 'કૌમુદી-મિત્રાણ્દ' અને 'નિર્ભયભીમવ્યાયોગ' કે જેની પ્રસ્તાવનામાં રામચંદ્ર પોતે પ્રખ્યાત લખ્યા હોવાનું જાહેર કરે છે તે લખાયાં તે વખતે રામચંદ્રે સૌ પ્રખ્યાત પૂરા લખ્યા હશે એમ માનવું તે કરતાં એ નામનો અર્થ લખ્યો હશે એમ માનવું વધારે સહુક્રિત છે.

રામચંદ્ર વૈદભી^૧ રીતિને ચાહે છે. 'નલવિલાસ'માંની

વૈદર્ભી યાદિ વદ્ધયૌવનમરા પ્રીત્યા સરત્યાડપિ કિમ્ ।

એ સ્વિષ્ટ ઉક્તિ વૈદભી^૧ રીતિ પ્રત્યેનો તેનો પ્રેમ સૂચવે છે. એ રીતિ તેનાં સર્વ નાટકોમાં જણાય છે.

* 'પુરાણત્વ' [ત્રૈમાસિક] પુ. ૨, પૃ. ૪૨૧.

શ્લેષ: પ્રસાદ: સમતા માધુર્ય સુકુમારતા ।

અર્થવ્યક્તિદારત્વમોજ: કાન્તિસમાધય: ॥

એ વૈદભી^૧ રીતિના ગુણો રામચન્દ્રની કૃતિઓમાં ઠીકઠીક ખીલેલા માલૂમ પડે છે. 'નલવિલાસ'માં નાટકના પ્રાણરૂપ વિવિધ રસો પરમ કોટીમાં રચવાનો દાવો રામચન્દ્રે ગર્વપૂર્વક કર્યો છે, તે કંઈ ખોટો નથી. શ્રી. રામનારાયણ પાઠક કહે છે તેમ, શાદ્દલવિકોડિત વગેરે લાંબાં વૃત્તોની રચનામાં અને અન્યત્ર પણ ભવભૂતિની અસર આ કવિ પર દેખાય છે, છતાં સરલતા, પ્રસાદ અને માધુર્ય તેના ખાસ ગુણો તો છે જ.^૫

રામચન્દ્રે ધાર્મિક કરતાં લૌકિક સાહિત્ય સધારે સન્ધ્યું છે. તેણે પોતાનાં કેટલાંક નાટકોનું વસ્તુ પણ લોકકથાઓમાંથી લીધું છે. એ કાળમાં રામચન્દ્રનાં નાટકો ભજવાતા હશે, અને વિષયની અને ભાષાની સરલતા, રચનાની પ્રવાહિતા અને પ્રશંસાયોગ્ય રસનિષ્પત્તિને કારણે ઠીકઠીક લોકપ્રિય થયાં હશે. મૂળ કથાનકમાંના અત્કારિક પ્રસંગો લેખકે 'નલવિલાસમાં' યુક્તિપુર:સર જતા કર્યા છે એ બતાવે છે કે એ નાટક ભજવવા માટે લખાયું હોવું જોઈએ.

રામચન્દ્ર સમગ્ર સાહિત્યશાસ્ત્રના જ્ઞાતા હતા. પોતે શબ્દશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, અને કાવ્યશાસ્ત્રના જાણનાર—'ત્રૈવિદ્યવેદી'—હોવા છતાં કવિત્વ માટે રપૂઠા ધરાવે છે એમ 'નાચયદર્પણ'ના આરંભમાં જ તેમણે જણાવ્યું છે—

પ્રાણા: કવિત્વં વિદ્યાનાં લાવણ્યમિવ યોષિતામ્ ।

ત્રૈવિદ્યવેદિનોડપ્પસ્મૈ તતો નિત્યં કૃતસ્પૃહા: ॥

'નાટયદર્પણ'માં પોતાનાં અગિયાર નાટકો સુદ્ધાંત સુખાળીસ નાટકોમાંથી તેમણે ઉદાહરણો આપ્યાં છે એ તેમનું બહોળું વાચન બતાવે છે. નાટયશાસ્ત્ર અને પ્રમાણશાસ્ત્ર એ બંનેના તેઓ સારા જ્ઞાતા હતા એ તો તેમના ગ્રન્થો જ બતાવી આપશે.

માત્ર હેમચન્દ્રના શિષ્યોમાં જ નહિ પરન્તુ તેમના સમકાલીનોમાં રામચન્દ્રની સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ સૌથી વિશાળ અને વિવિધ છે. ગૂજરાતમાં

૫. 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' ખંડ ૩, અંક ૨ માં 'નલવિલાસ નાટક' વિષે શ્રી રામનારાયણ પાઠકનો લેખ.

લગભગ બાવીશ સંસ્કૃત નાટકો લખાયાં છે તે પૈકી અર્ધાં એટલા રામચન્દ્રના જ છે. ગુજરાતના અને ભારતના સંસ્કૃત સાહિત્યમાં રામચન્દ્રે આપેલો ફાળો જેટલો વિવિધ છે તેટલો સંગીત પણ છે.

રામચન્દ્રના ગ્રન્થો પૈકી 'નાટયદર્પણ', 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર', 'નિર્લય-લીમબ્યાયોગ', 'દૌમુદીમિત્રાણુદ', અને 'નલવિલાસ' પ્રસિદ્ધ થયેલાં છે. 'સત્યહરિશ્ચન્દ્ર'નું ૧૯૧૩ની સાલમાં ઈટાલિયન ભાષાનાં રૂપેલું છે.

રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિ

રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિ કરવાની શક્તિ પણ તેમની વિદ્વતા જેટલી જ પ્રખર હતી. પ્રાચીન કવિઓને અત્યંત પ્રિય એવા શીઘ્ર-કવિત્વમાં પણ તેઓ નિષ્ણાત હતા,

તેમના શીઘ્રકવિત્વથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજે તેમને 'કવિકટારમઘ્ન'નું ખિન્દ આપ્યું હતું. એ વિષે 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' દ્વાર જણાવે છે કે એક વાર ગ્રીષ્મઋતુમાં સિદ્ધરાજ પોતાના પટાવતો સાથે કીડાઘાનમાં જતો હતો, તે વખતે રામચન્દ્ર સાથે મળ્યા, આથી સિદ્ધરાજે કવિને પૂછ્યું. કથં ગ્રીષ્મે દિવસા ગુરુતરાઃ (ગ્રીષ્મ ઋતુમાં દિવસ લાંબા કેમ છે?) તે જ વખતે કવિએ જવાબ આપ્યો કે—

દેવ શ્રી ગિરિદુર્ગમહા ભવતો દિગ્જૈત્રયાત્રોત્સવે
ઘાવદ્વીરત્તરજ્જનિષ્ઠુચુરક્ષુણ્ણક્ષપામણ્ડલાત્ ।
નાતોધ્ધૂતરજોમિલત્સુરસરિત્સજ્ઞાતપદ્મસ્થલી-
દૂર્વાચ્ચુમ્બનચન્દ્રસા રવિહયાસ્તૈર્નૈવ વૃદ્ધં દિનમ્ ॥

“હું ગિરિદુર્ગને જીતનારા દેવ, આપની દિગ્વિજયયાત્રાના મહોત્સવમાં દોડતા ઘોડાઓની કઠોર ખરીઓ વડે જમીન ખોદાઈ જવાથી પવન સાથે જે રજ જાએ ચઢી તે તે આકાશગંગામાં મળી જવાને કારણે જે કાદવ પેદા થયો છે તેમાં ભીગેલી ધરો ચારતા સૂર્યના અશ્વો ધીમેથી ચાલે છે, તેને કારણે દિવસ લાંબો થયો છે।”

આજ પ્રસંગ રત્નમન્દિરગણીકૃત 'ઉપદેશતરંગિણી'માં પણ મળે છે. કવિના આ આતુર્યથી પ્રસન્ન થઈ સિદ્ધરાજે તેમને 'કવિકટારમઘ્ન'ની પદવી આપી હતી એવો ઉલ્લેખ તેમાં છે.

૬. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (કા. ગુ. સભાની આવૃત્તિ), પૃ. ૧૦૨

બીજો એક સ્થળે 'પ્રત્યન્ધચિન્તામણિ' કાર લખે છે કે એક વાર કાશીનિવાસી વિશ્વેશ્વર પંડિત કુમારપાલની સભામાં આવ્યા ત્યાં હૈમચન્દ્રાચાર્યને બેઠેલા બેઠે તેમણે એક શ્લોકાર્થ કહ્યો:

પાતુ વો હૈમગોપાલઃ કમ્બલં દખ્કમુદ્દહન ।

“ દંક અને કંબલ ધારણ કરનાર હૈમગોપલ તમારું રક્ષણ કરે । ”

તુરત જ રામચન્દ્રે શ્લોકનું બીજું ચરણ રચ્યું:

વહ્દર્શનપણ્ણગ્રામં ચારયન્ જૈનજોચરે ।^૭

“ કે જે વહ્દર્શન રૂપી પથુઓને જૈન ગોચરમાં ચરાવે છે. ”

આ ઉપરાંત પણ અન્ય કેટલાક ગ્રન્થોમાંથી રામચન્દ્રની સમસ્યાપૂર્તિઓ મળી આવે છે. તે સર્વ રામચન્દ્રની પોતાની ન હોય તો પણ એ વિદ્વાન અને કવિ તરીકેની રામચન્દ્રની પ્રતિષ્ઠાની ચાલતી આવેલી પરંપરાને પ્રકટ કરે છે એ ભૂતનું ન બેઠેએ

રામચન્દ્રનો સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ

રામચન્દ્રનો સ્વભાવ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી અને માની હતો એમ તેમની કૃતિઓ પરથી અનુમાન થઈ શકે છે. 'નાટ્યદર્પણ' માં રસ અને અભિનય પરત્વેનાં નૂતન વિધાનો રામચન્દ્રની સ્વાતંત્ર્ય વિચારશક્તિ અને પરંપરાને જ પ્રમાણ નહીં માનવાની છુદ્ધિજન્ય મનસ્વિતાને આભારી છે. એમનાં લખાણોમાં અનેક સ્થળે જે અહંભાવ જણાય છે તે સ્વાતંત્ર્ય અને માની સ્વભાવનું જ પરિણામ હોઈ શકે. પોતાને માટે તેમણે 'વિદ્યાત્રયીચણુ', 'અચ્યુઘ્નિતકાવ્યતંદ્ર' અને 'વિશીર્ણુ-કાવ્યનિર્માણુતંદ્ર' એવાં વિશેષણો વાપરેલાં છે. ઉપરાંત, અનેક સ્થળે તેમણે આત્મપ્રશંસાની ઉક્તિઓ મૂકી છે :

કવિઃ કાવ્યે રામઃ સરસવચસામેકવસતિઃ ।

— 'નલવિલાસ' : શ્લોકઃ ૨ ;

૭. એજન, પૃ. ૧૪૫.

૮ પદ્મપ્રબન્ધમિષપદ્મમુલાનકેન વિદ્વન્મનઃ સદસિ નૃત્યતિ યસ્ય કીર્તિઃ ।

વિદ્યાત્રયીચળમચુમ્બિતકાવ્યતન્દ્રં કસ્તં ન વેદ સુકૃતી કિલ રામચન્દ્રમ્ ।

— 'રઘુવિલાસ' : પ્રસ્તાવના.

૯. જુઓ પાદ નોંધ ૩.

ઋતે રામાન્નાન્યઃ કિમુત પરકોટૌ ઘટયિતું ।

રસાન્ નાટ્યપ્રાણાન્ પટુરિતિ વિક્તર્કો મનસિ મે ॥

—‘નલવિલાસ’ : શ્લોક ૩;

સાહિત્યોપનિષદ્વિદઃ સ તુ રસઃ રામસ્ય વાચાં પરઃ ।

—‘સત્યહરિશ્ચન્દ્ર’ : શ્લોક ૩;

પ્રવન્ધા ઇક્ષુવત્ પ્રાયો હીયમાનરસાઃ ક્રમાત્ ।

કૃતિસ્તુ રામચન્દ્રસ્ય સર્વાઃ સ્વાદુઃ પુરઃ પુરઃ ।

—‘કૌમુદીમિત્રાણુંદ’ : શ્લોક ૪.

સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ એ કવિ રામચન્દ્રનું વિશિષ્ટ અને કદાચ અપ્રતિમ લક્ષણ છે. એમાંની ઉદામ ભાવનાઓ આજે પણ જાણે કે અત્યંત આધુનિક લાગે છે. પોતાની રચનામાં પણ અને તેટલી સ્વતંત્રતા અને મૌલિકતા આણવાનો તેણે ખૂબ પ્રયાસ કર્યો છે. સાહિત્યચેરી કરનારાઓ અને પારકા વિચારો ઉછીના લેનારાઓ સામે તેણે વખતો-વખત ઊભરો ઠાલવ્યો છે.^{૧૦} જીવનમાં પણ કવિ સ્વતંત્ર અને સ્પષ્ટવક્તા હશે એમ શ્રીપાલની ‘સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ’વાળા પ્રસંગ (૨) વિષે આગળ લખવામાં આવશે) પરથી જણાઈ આવે છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રેમથી ઊભરાતી તેમની કેટલીક સૂકિતઓના નમૂના જોઈએ—

સ્વાતંત્ર્યં યદિ જીવિતાવધિ મુખા સ્વર્ભૂર્ભુવો વૈભવમ્ ।

—‘નલવિલાસ’ : ૨-૨;

ન સ્વતન્ત્રો વ્યથાં વેત્તિ પરતન્ત્રસ્ય દેહિનઃ ।

—‘નલવિલાસ’ : ૬-૭;

અજાતગણનાઃ સમાઃ પરમતઃ સ્વતન્ત્રો ભવ ।

—‘નલવિલાસ’ : અંતભાગ;

પ્રાપ્ય સ્વાતંત્ર્યલક્ષ્મીમનુભવતુ મુદં શાશ્વતીં મીમસેનઃ ।

—‘નિભયભીમવ્યાયોગ’ : અંતભાગ.

૧૦ જુઓ ‘નાટ્યદર્પણવિવૃત્તિ’ના અંતે, પરોપનીતશબ્દાર્થોઃ૦ તથા અકૃત્તિવં પરસ્તાવત્૦ એ શ્લોકો. ‘કૌમુદીમિત્રાણુંદ’ની પ્રસ્તાવનામાં એમાંના જ પહેલા શ્લોકની પુનરુક્તિ તથા ‘જિનસ્તોત્ર’માં વિદ્વાનપિ યથા હાસ્યાઃ પરકાવ્યઃ કવિર્ભવન્ । ઈત્યાદિ.

‘જિનસ્તવપોડશિકા’ ના આરંભમાં અહીંતે સ્વાતંત્ર્યશ્રોત્રવિત્રાય રામચન્દ્ર નમસ્કાર કરે છે અને ‘જિનસ્તોત્ર’ના અંતમાં કહે છે કે—

સ્વતન્ત્રો દેવ મૂયાસે સારમેયોડપિ વર્ત્મનિ ।

મા સ્મ મૂવં પરાયત્તઃ ત્રિલોકસ્યાપિ નાયકઃ ॥

‘સત્યહરિશ્ચન્દ્ર’ની પ્રસ્તાવનામાં રામચન્દ્ર ગર્ભિંત રીતે પોતાના આનંદના સાધનો એક શ્લોકમાં વણુવે છે, તે ઉપરથી તેમના મુક્ત માનસનો સારી રીતે ખ્યાલ આવી શકશે—

સૂક્તયો રામચન્દ્રસ્ય વસન્તઃ કલ્લગીતયઃ ।

સ્વાતન્ત્ર્યમિષ્ટયોગશ્ચ પઞ્ચૈતે હર્ષવૃષ્ટયઃ ॥

રામચન્દ્રનો નેત્રનાશ

રામચન્દ્રની જમણી આંખ ગયેલી હતી એમ પ્રખ્યાત ઉપરથી જણાય છે. પ્રખ્યાતકારો એનાં ચમત્કારિક કારણો આપે છે. ‘પ્રભાવકચરિત’ લખે છે કે, હેમચન્દ્રાચાર્યે ન્યારે સિદ્ધરાજ સાથે રામચન્દ્રનો પરિચય કરાવ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે તેમને જિનશાસનમાં ‘એકદષ્ટિ’ બનવાની સૂચના કરી હતી, આથી તેમની જમણી આંખ તત્કાળ નાશ પામી હતી. ૧૧ ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’કાર જણાવે છે કે, શ્રીપાલ કવિએ રચેલી ‘સહસ્રલિંગસરોવરપ્રશસ્તિ’ પત્રર ઉપર કાતરવામાં આવી ત્યારે તેનું અંલોકન કરવા માટે સર્વે વિદ્વાનેને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. ‘એ સર્વે વિદ્વાનો પ્રશસ્તિકાવ્યને સંમતિ આપે તો તમારે એ પર કંઈ ટીકા કરવી નહીં,’ એવી સૂચના સાથે હેમચન્દ્રે રામચન્દ્રને તે જોવા મોકલ્યા. પ્રશસ્તિમાં રાજની મમતા હોવાથી તથા શ્રીપાલ કવિના સૌ પ્રત્યેના સૌજન્યને કારણે સર્વે વિદ્વાનો કહેવા લાગ્યા કે સર્વે શ્લોકો બરાબર છે અને તેમાંયે કોશનાપિ યુતં દલૈરુપચિન્તં એ શ્લોક મુન્દર છે. સિદ્ધરાજે રામચન્દ્રને પૂછતાં તેમણે જણાવ્યું કે, ‘એ જરા વિચાર કરવા જેવું છે, ‘અને કોશનાપિ વાળા કાવ્યમાં વ્યાકરણ સંબંધી એ દોષો બતાવ્યા. આ વખતે સિદ્ધરાજની નજરે લાગવાથી (સિદ્ધરાજસ્ય સજ્ઞાતદષ્ટિદોષેણ) પાછા વળતાં ઉપાત્રપ્રમં પેસતાં રામચન્દ્રની એક આંખ કૂટી ગઈ ૧૨

૧૧. ‘પ્રભાવકચરિત’: ‘હેમાચાર્ય પ્રખન્ધ’, શ્લોક ૧૩૦-૧૪૦.

૧૨. ‘પ્રખન્ધચિન્તામણિ’ (ડૉ. ગ્ર. સહાની આવૃત્તિ): પૃ. ૧૦૧-૨-૩.

આ વાતોએ સામાન્ય ઐતિહાસિક હકીકતોને ચમત્કારિક સ્વરૂપમાં મૂકવાના પ્રબન્ધકારોના શોખને આભારી હોય એમ જણાય છે. રામચન્દ્રની એક આંખ જન્મથી અથવા નાનપણમાં જ દૈવશક્તિ ગયેલી હશે એમ 'જ્યોતિરેકદ્વાત્રિશિકા'ના અંતમાં તેમના જ એક શ્લોક ઉપરથી અનુમાન થઈ શકે છે—

જગતિ પૂર્વવિધેર્વિનિયોગજં વિધિનતાન્ધ-લ્લજ્જુતાડ્ડિકમ્ ।

સકલમેવ વિલુમ્પતિ યઃ ક્ષણામિનવઃ કિવરુદ્ધિકરઃ સતામ્ ॥

ખીજનું દેહલાંક સ્તોત્રોમાં પણ રામચન્દ્રે દષ્ટિદાન માટે પ્રાર્થના કરી છે. ૧૩

રામચન્દ્રનું મરણ

રાજા કુમારપાળના મરણ પછી ગાદીએ આવનાર તેના ભત્રીજા અજયપાળે 'જૈનોનું' દમન આરંભ્યું, અને પાતાના પુરોગામી રાજાઓએ બંધાવેલા અનેક જૈન પ્રસાદોને તોડી નખાવ્યા. રાગડિના દ્વેષને કારણે રામચન્દ્રનું પણ તેણે મરણ નીપજાવ્યું.

આ વિષે જૂદા જૂદા મંથોમાં નજીવો પ્રકાર સાથે એકસરખી જ હકીકત મળે છે. રાજશૈખરસુરિ 'પ્રબન્ધકોશ'ના આ દ્વેષનું કારણ અને પરિણામ વર્ણવતાં લખે છે કે, રાજા કુમારપાળ અને હેમચન્દ્ર વચ્ચે થયા તે વખતે હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાં એ ભાગ પડી ગયા હતાઃ એક તરફ રામચન્દ્ર, શુભચન્દ્ર, વગેરે શિષ્યો અને ખીજ તરફ બાલચન્દ્ર. બાલચન્દ્રને અજયપાલ સાથે નિત્રતા હતી. એક વાર રાત્રે મંત્રી આભડ અને હેમચન્દ્ર વચ્ચે, કુમારપાળ પછા ગાદી કાને મળવી જોઈએ એ વિષે મંત્રણા ચાલતી હતી. હેમચન્દ્રે કહ્યું : 'ગાદી તો પ્રતાપમહાને મળવી જોઈએ. અજયપાલ તરફ રાખેલા ધર્મનો નાશ કરશે.' આભડે કહ્યું : 'ગમે તેવો તોપણ પોતાનો હોય તે જ સારો.' બાલચન્દ્રે આ સાંભળ્યું અને અજયપાળને કહ્યું. આથી અજયપાળને રામચન્દ્ર, વગેરે ઉપર દ્વેષ થયો. હેમચન્દ્રના અવસાન

૧૩ નેમે નિધેહિ નિશિતાસિલ્તાભિરામ—ચંદ્રાવદાતમહસં મયિ દેહિ દષ્ટિમ્ ।

—'નેમિસ્તવ' : અંતભાગ.

શક્રસ્તુતાઙ્ઘિસરસીરુહદુઃસ્વસાર્થે દેવ પ્રસીદ કક્ષ્ણાં કુરુ દેહિ દષ્ટિમ્ ।

—'ષોડશિકા' : અંતભાગ.

પછી બીસ દિવસે અજયપાળના વિષપ્રયોગથી કુમારપાળનું અવસાન થયું. હેમચન્દ્ર પ્રત્યેના વૈરને કારણે અજયપાળે તપાવેલા લોઠાના આસન પર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નીપજવ્યું.^{૧૪} આવી જ હકીકત મેરુતુંગના 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ'માં^{૧૫} જ્યસિંહસૂરિના 'કુમારપાલ ચરિત'માં અને જિનમંડનગણીના 'કુમારપાલપ્રબન્ધ'માં મળે છે.

'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ'ના એક પ્રબન્ધમાં રામચન્દ્રના મરણ સંબંધી એવી હકીકત જણાવેલી છે કે, "હેમસૂરિના શિષ્યો રામચન્દ્ર અને આલચન્દ્ર હતા, ગુરુએ સુશિષ્ય જાણીને રામચન્દ્રને વિશેષ વિદ્યા આપી, માન આપ્યું. આથી રિસાર્ધને આલચન્દ્ર ચાલી નીકળ્યો. અજયપાલની સાથે તેને મિત્રતા થઈ. પોતાને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયા બાદ અજયપાલે રામચન્દ્રને કહ્યું, 'હેમચન્દ્રસૂરિની સર્વ વિદ્યા મારા મિત્ર આલચન્દ્રને આપ.' રામચન્દ્રે કહ્યું 'ગુરુની વિદ્યા કુપાત્રને અપાતી નથી.' રાજાએ કહ્યું, 'તો આગ.....'^{૧૬} જીભ કરડીને તેના ઉપર (તપાવેલાં પતરા ઉપર?) બેસતાં તેમણે ઠોઠકપચંચતી (એટલે પાંચસો ફુહાં?) બનાવી."^{૧૭}

આ સર્વે ઉપરથી એટલું તો ચોક્કસપણે કહી શકાય છે કે,

૧૪. 'પ્રબન્ધકાશ' (સિંધી જૈન ગ્રંથમાલાની આવૃત્તિ), પૃ. ૯૮.

૧૫. 'પ્રબન્ધચિન્તામણિ' (ફા. ગૂ. સલાની આવૃત્તિ, પૃ. ૧૪૫) લખે છે કે ત્રાંબાના પતરા ઉપર બેસાડી રામચન્દ્રનું મરણ નીપજવવાને ત્ત કરવામાં આવ્યો હતો, પણ તેઓ નીચેનો ફુહો બોલી જીભ કરડી મરણ પામ્યા હતા:—

મહાવીઠહ સચરાચરહ જિણ સિરિ દિન્હા પાય ।

સલુ અત્થુમણુ દિણેસરહ હોઉત દ્વોહિ ચિરાય ॥

[આ સચગચર પૃથ્વીના માથે જેમણે પગ મૂક્યો છે એવા દિનેશ્વર સૂર્યનો અસ્ત થાય છે. થવાનું હોય તે લાંબે કાળે પણ થયા કરે છે.]

'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ'ના એક પ્રબન્ધમાં (પૃ. ૪૭) હેમચન્દ્રના અવસાન પછી શ્રીસંધનો શોક શમાવતા રામચન્દ્રના મુખમાં આ ફુહો મૂકવામાં આવ્યો છે.

૨૬. આ સ્થળે મૂળ પ્રતમાંનો કેટલોક ભાગ ગયેલો હોઈ વાક્ય વહે છે.

૨૭. 'પુરાતનપ્રબન્ધસંગ્રહ' (સિંધી જૈન ગ્રંથમાલા), પૃ. ૪૯.

હેમચન્દ્રના શિષ્યમંડળમાંથી બાલચન્દ્ર જુદા પડ્યા હતા એ ઐતિહાસિક સત્ય છે અને રામચન્દ્રના મૃત્યુમાં પણ તે કારણભૂત હશે.

અળ્યપાલના જૈનમંત્રી યશ:પાલ ('મોહરાજપરાજય'ના કર્તા) તથા આબક વગેરે શેઠિયાઓએ રામચન્દ્રસૂરિનું આવી રીતે મૃત્યુ થતું અટકાવવાના ધણા પ્રયાસો કર્યા હતા, પણ તેમના એ સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નિવડ્યા હતા. ૧૮

૨. ગુણચન્દ્ર

રામચન્દ્રના ગુરુભાઈ અને તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓમાં અનેક પ્રકારે સહાય કરનાર ગુણચન્દ્ર વિષે લગભગ કંઈ જ જાણવામાં આવતું નથી. પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી માત્ર અનુમાનો ખેંચવાનાં જ રહે છે. ગુણચન્દ્રનો એકે સ્વતંત્ર ગ્રંથ અત્યારસુધીમાં જાણવામાં આવેલો નથી. રામચન્દ્રને 'નાટચર્પણ' એ નાટ્યશાસ્ત્રનો અને 'દ્રવ્યાલંકાર' એ પ્રમાણુશાસ્ત્રનો ગ્રંથ લખવામાં ગુણચન્દ્રે સહાય કરી હતી એ સુપ્રસિદ્ધ છે. એ બંને ગ્રંથો પરની વૃત્તિઓ પણ તેમણે સાથે જ લખેલી છે.

રામચન્દ્ર અને ગુણચન્દ્રના સ્વભાવમાં અમુક તફાવત હોતો, એમ આપણે સહજ અનુમાન કરી શકીએ છીએ. બંને પ્રખર વિદ્વાનો તો હતા જ, પરંતુ રામચન્દ્રનાં અગિયાર નાટકો, તેમાંનું હળવું લોકોમોગ્ય વસ્તુ, વારંવાર તેમાં જણાતા રમૂજ ટોળાટપા અને હાસ્યજનક પ્રસંગો, સામાજિક અને સાંસારિક ચિત્રો, મધુર વિશદ અને આનંદજનક સૂક્તિઓ, ઉદ્દામ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમ: એ બધું બતાવે છે કે રામચન્દ્રની પ્રતિભા સર્વતોમુખી હતી, એમનું માનસિક ધડતર અંબીરતાપરાયણુ નહીં—બદકે ઉલ્લાસમય હતું. તદ્દન સામાન્ય વસ્તુઓમાં પણ ઊંડો રસ લઈ તેમાંનું સૌન્દર્ય પીછાણવાની ઉચ્ચ સાહિત્યકારોમાં સાધારણુ એવી જે શક્તિ તે તેમના માનસમાં સભર ભરેલી હતી. બીજી બાજુ, ગુણચન્દ્ર વિષે એમ કહી શકાય કે તેઓ વિદ્વાન હતા, સર્જક અને સાહિત્યકાર નહોતા. રામચન્દ્ર જ્યારે નાટકો, સુભાષિત-

૧૮. રામચન્દ્ર વિષેના આ લખાણમાં તેમના અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાંથી જે અવતરણો વગેરે લેવાયાં છે તે પં. લાલચન્દ્ર ગાંધીએ લખેલ 'નલવિલાસ'ના નાટકની સંસ્કૃત પ્રસ્તાવનામાં ઉદ્ધૃત કરેલાં છે, એ હકીકતની અહીં સાબાર મોંઘ લઈ છું.

કાશી કે એવું હળવું સાહિત્ય લખે છે ત્યારે તેઓ તેમની સાથે જોડાતા નથી, પરંતુ 'નાટ્યદર્પણ' કે 'દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ' જેવા ગંભીર અને વિદ્વતાપૂર્ણ ગ્રંથો તૈયાર કરવામાં બંને સાથે કાર્ય કરે છે, એ સૂચક છે.

જેસલમેર લંડારમાંની 'દ્રવ્યાલંકારવૃત્તિ'ની તાડપત્ર પરની પ્રત સં. ૧૨૦૨માં લખાયેલી, એથી એ ગ્રંથ તે પહેલાં લખાયેલો હોવો જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે. ૧૯

'શતાર્થકાવ્ય'ના કર્તા સોમપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૪૧માં પાટણમાં, હેમચન્દ્રે કુમારપાળને કરેલા ઉપદેશના વિષય પર 'કુમારપાળપ્રતિબોધ' એ વિશાળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષામાં રચ્યો હતો. હેમચન્દ્રના ત્રણ શિષ્યો ગુણ્યન્દ્ર, મહેન્દ્રમુનિ અને વર્ધમાનગણિએ તે ગ્રંથ સાદાંત સાંભળ્યો હતો, એવો ઉલ્લેખ તેની પ્રશસ્તિમાંથી મળે છે. ૨૦

૩. મહેન્દ્રસૂરિ

હેમચન્દ્રે સંસ્કૃત ભાષાને ચાર કોશની ભેટ ધરી છે—શબ્દોના પર્યાયો દર્શાવતો 'અભિમાનચિન્તામણિ', વનસ્પતિશાસ્ત્ર અને વૈદકના શબ્દોને લગતો 'નિઘંટુકોશ', દેશ્ય શબ્દોનો કોશ 'દેશીનામાલા' અને એક જ શબ્દોના નાનાવિધ અર્થો બતાવતો 'અનેકાર્થસંગ્રહ'. આ પૈકી પહેલા એ કોશ ઉપર અનુક્રમે દશ હજાર અને ત્રણ હજાર શ્લોકની વિસ્તૃત ટીકાઓ તેમણે લખેલી છે. એમ અનુમાન થાય છે કે 'અભિમાનચિન્તામણિ'પરની ટીકા એ હેમચન્દ્રની છેલ્લી કૃતિ હશે, કેમકે 'યોગશાસ્ત્ર' અને 'ત્રિષષ્ટિશ્લોકાકાપુરુષચરિત્ર' વિષેના ઉલ્લેખો આપણને તેમાંથી સાંપડે છે. 'અનેકાર્થસંગ્રહ' પર ટીકા લખવાની પણ હેમચન્દ્રની યોજના હોવી જોઈએ, પરંતુ એ વિચાર અમલમાં આવી શકે તે પૂર્વે જ તેમનું અવસાન થયું. આથી તેમના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિએ, ગુરુએ પોતાના જીવનકાળમાં જે કંઈ કહેલું તે ઉપરથી એ ગ્રંથ ઉપર 'અનેકાર્થકૈરવાકરકૌમુદી' એ ટીકા પોતાનાં ગુરુના નામથી જ લખી છે. ૨૧ હેમચન્દ્રચાર્યનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૨૨૬માં થયો, તે પછી ટૂંક સમયમાં તે લખાઈ હશે એમ કલ્પના થાય છે.

૧૯. જેસલમેર લંડારની સૂચિ' (ગા. ઓ. સી.), પૃ. ૧૧.

૨૦. જ્યાં 'કુમારપાળપ્રતિબોધ' (ગા. ઓ. સી.), પૃ. ૪૭૮.

મહેન્દ્રસૂરિની આ સિવાય બીજી કોઈ કૃતિ જાણવામાં નથી.

ઠ. વર્ધમાનગણી

કુમારપાળે બંધાવેલા 'કુમારવિહાર'ની પ્રશસ્તિરૂપ 'કુમારવિહાર-પ્રશસ્તિ' કાવ્ય પર વ્યાખ્યા લખીને વર્ધમાનગણીએ એ કાવ્યના ૧૧૬ અર્થ કરી બતાવ્યા હતાં. એ વ્યાખ્યાને અંતે તેમણે લખ્યું છે કે અગાઉ આ કાવ્યના છ અર્થ કરવામાં આવેલા છે, પરંતુ મેં કુતુહલથી તેના ૧૧૬ અર્થ કર્યા છે. ૨૨ આ વસ્તુ વર્ધમાનગણીના અદ્ભુત પાંડિત્ય પર પ્રકાશ પાડે છે.

પ. દેવચન્દ્ર

હેમચન્દ્રના ગુરુનું નામ પણ દેવચન્દ્ર છે, તેથી 'જૈનમન્થાવલિ'માં આ દેવચન્દ્રને હેમચન્દ્રના ગુરુ લેખવામાં આવ્યા છે તે બરાબર નથી. હેમચન્દ્રના એક શિષ્યનું નામ પણ દેવચન્દ્ર હતું. તેમણે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણ' નામનું નાટક લખેલું છે અને તેની હસ્તલિખિત પ્રત જોસલમેરના ભંડારમાં છે. ૨૩ આ નાટકની રચનામાં એક શેષભટ્ટારકે સહાય કરી હતી, એમ તેના અંતમાં જણાવેલું છે.

૨૨ જુઓ સંસ્કૃત હાથપ્રતોની શોધને ડો. પિટર્સનનો અહેવાલ નં. ૬ સને ૧૮૮૨-૮૩, પૃ. ૨૩૩ ઉપર ઉતારેલી પ્રસ્તુત ગ્રંથની પ્રશસ્તિ.

૨૨. જ્યેષ્ઠ વર્ષ પર પાટણમાં પૂ. મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજીએ આ વ્યાખ્યાની અત્યંત સૂક્ષ્મ અક્ષરોએ લખાયેલી એક સુંદર પ્રત મને ખતાવી હતી. શ્રી. સારાભાઈ નવાળે 'જૈનમન્થાવલિ'ગ્રંથસંગ્રહ'માં આ કૃતિ પ્રસિદ્ધ કરી છે. (પાટણમાં હેમસારસ્વત સત્ર પ્રસંગે થોળયેલા પ્રદર્શનમાં ઉપરોક્ત સૂક્ષ્માક્ષરી પ્રત ચૂકવાયાં આવી હતી, તે પ્રદર્શન જોનાર સંજ્ઞોનેના ધ્યાનમાં હશે.) તેમાં કર્તા જણાવે છે—

શ્રીહેમચન્દ્રસૂરિશિષ્યેણ વર્ધમાનગણિના કુમારવિહારપ્રશસ્તૌ કાવ્યેऽમુષ્મિન્
પૂર્વે ષડર્થે કૃતેઽપિ કૌતુકાત્ શોઢશોત્તરં વ્યાખ્યાનં ચક્રે ।

૨૩. ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણને અંતે—

વિશ્યામ્ભોનિધિમન્યમન્દરગિરિઃ શ્રીહેમચન્દ્રો ગુરુઃ

સાન્નિષ્ઠ્યૈકરતિર્વિશેષવિધયે શ્રીશેષમદ્ધારકઃ ।

યસ્ય સ્તઃ કવિપુન્નવસ્ય જયિનઃ શ્રીદેવચન્દ્રસ્ય સા

કીર્તિસ્તસ્ય જગતત્રયે વિજયતાત્ સાદ્ (?) લલીલાયિતે ॥

'જોસલમેર ભંડારની સૂચિ' (ગા. ઓ. સી.), પૃ. ૬૪

પરન્તુ આ શેષભટ્ટારક કોણુ તે જાણી શકાતું નથી. 'ચન્દ્રલેખા-વિજયપ્રકરણુ'ની નાવિકા તરીકે ચન્દ્રલેખા વિદ્યાધરીને કદ્દપવામાં આવી છે, પરન્તુ કુમારપાળે સપદ્ધિલક્ષ્મીના રાજ્ય અર્જોરાજ્યને હરાવ્યો તે પરત્વે કુમારપાળના વીરત્વને વર્ણવતું આ પ્રશંસાત્મક નાટક છે. વળી નાટક કુમારપાળની ખાસ આત્માથી લખાયું હોય એ પણ સંભવિત છે. કેમકે કુમારવિહારમાં શ્રી અજિતનાથદેવના વસન્તોત્સવ પ્રસંગે કુમારપાળની સજાના પરિતોષ અર્થે લખવવાને તે રચાયું છે, એમ સૂત્રધાર પ્રસ્તાવનામાં કહે છે. ૨૪ અર્જોરાજ્ય સાથેના કુમારપાળનો વિગ્રહ અનેક વર્ષ સુધી ચાલ્યો હતો, પરન્તુ કુમારપાળનો સંપૂર્ણ વિજય સં. ૧૨૦૭માં અથવા તેથી થોડોક સમય અગાઉ એમ થઈ ગયો હોવો જોઈએ, કેમકે ચીતોડમાં કુમારપાળના સં. ૧૨૦૭ના શિલાલેખમાં એમ જણાવેલું કે છે કે શાકંભરીના રાજ્યનો પરાજય કરીને તથા શાલીપુર નામના ગામમાં પોતાના લશ્કરને રાખીને ચીતોડની શોભા જોવા માટે રાજ્ય ત્યાં આવ્યો હતો. આ ઉપરથી એ નક્કી થઈ જાય છે કે 'ચન્દ્રલેખાવિજયપ્રકરણુ' સં. ૧૨૦૭માં અગર તે પછી ટૂંક સમયમાં રચાયું હશે.

આ ઉપરાંત, દેવચન્દ્રની 'માનાયુદ્ધાભંજન' નામની એક ખીણ એક રચના હતી એમ અન્ય સ્થળોએ મળતા ઉલ્લેખ પરથી સમજી શકાય છે, પરંતુ એ કૃતિનો હાલમાં પત્તો લાગતો નથી. ૨૫

૬. ઉદયચન્દ્ર

ઉદયચન્દ્રે લખેલો એક પણ ગ્રન્થ હજી સુધી જાહેર આવેલો નથી. પરન્તુ તેમના ઉપદેશથી એક કરતાં વધુ ગ્રન્થો લખાયાનો હકીકત મળે છે. તેઓ એક સારા વિદ્વાન હતા. 'પ્રત્યન્ધચિન્તામણિ'માં કુમારપાલપ્રત્યન્ધાન્તર્ગત ઉદયચન્દ્રપ્રત્યન્ધમાં જણાવેલું છે કે, એક વાર કુમારપાળ સમક્ષ પં. ઉદયચન્દ્ર ગુરુ હેમાચાર્યનું 'યોગશાસ્ત્ર' વાંચતા

૨૪. 'કુમારવિહારે મૂલનાયકપાર્શ્વજિનવામપાર્શ્વવિસ્થિતશ્રીમદજિતનાથદે-વસ્ય વસન્તોત્સવે કુમારપાલપરિષ્ચેતઃપરિતોષાઘાસ્ય પ્રણયનમ્ ।'

—એજન.

૨૫. 'જૈમ સાહિત્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ': પૃ. ૨૮૦.

हता. तेभां पंदर कर्मादाननी व्याख्याभां दन्तकेशनखास्थित्वग्रोम्णां ग्रहणमाकरे श्लोक आब्यो, तेभां हेमयार्थना भूण पाठने सुधारोने रोम्णां ने रोम्णो अये प्रभाणे उदययन्द्रे वारंवार वांच्युं. हेमयन्द्रे अयेम करवानुं कारण्य पूछतां उदययन्द्रे प्राणीयोनां अंगो, वादित्रो, विगेरे भाटे ढंदसभासभां अेकवयन सिद्ध छे अयेम अताब्युं, अेटले हेमयार्थे, राज्जये तेमज्ज अीज्जये अये तेमनी प्रशंसा करी. २६

उदययन्द्रेना उपदेशथी देवेन्द्रे 'सिद्धहेमपृहद्वृत्ति' उपर 'कतिचिर्द्गुपदव्याख्या' नामनी टीका २७ तथा 'उपमितिप्रपञ्चा-कथासाराहकार' २८ अये अन्थे लप्या हता, तथा अद्रगच्छना देवेन्द्रसूरिना शिष्य कनकप्रभे 'हेमन्याससार'ने उहकार कर्यो हतो. २८

२६. 'प्रपञ्चचिन्तामणि' (डा. गू. सलानी आवृत्ति), पृ. १४७.

२७. आ टीकानी सं. १२७१भां लप्यायेकी नेसलभेरेना अपृहद्वृत्तानुशास'नी प्रतिभांथी डो. पुल्डरे हेमयन्द्रेयार्थ विषेना येताना निपधमां उतारेकुं भंगलायण्यु—

॥ अर्हं ॥ प्रणम्य केवलालोककलोकितजगत्त्रयम् ।
जिनेशं श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासने ॥
शब्दविद्याविदां वन्द्योदयचन्द्रोपदेशत ।
न्यासतः कतिचिर्द्गुपदव्याख्याभिधीयते ॥

जुयो, 'लाक्ष् ञ्कां हेमयंद्रायार्थ' (सी'धी नैन अन्थमाला), पृ. ८१.

२८. जुयो 'पाठ्यु भंडारनां पुस्तकानी वर्णनात्मक सूचि' (गा. ओ. सी.), भाग १, पृ. ५१.

२९. भूपालमौलिमाणिक्यमालाललितशासनः ।
दर्शनषट्कनिस्तन्द्रो हेमचन्द्रमुनीश्वरः ॥
तेषामुदयचन्द्रोऽस्ति शिष्यः सख्यावतां वरः ।
यावज्जीवमभूद् यस्य व्याख्या ज्ञानामृतप्रपा ॥
तस्योपदेशात् देवेन्द्रसूरिशिष्यलवो व्यधान् ।
न्याससारसमुद्धारं मनोषी कनकप्रभः ॥

—'हेमशब्दानुशासन पृ. न्या.' प्रान्ते ('नखविक्षास' : प्रस्तावना, पृ. २४).

‘હૈમબૃહદ્વૃત્તિ’ પર વ્યાખ્યા લખનાર દેવેન્દ્રને ડા. બુલ્હરે ઉદ્દયચંદ્રના શિષ્ય માન્યા છે. ૩૦

૭. યશસ્વન્દ્ર

યશસ્વન્દ્રનો લખેલો કાઈ પણ ગ્રન્થ હજી સુધી મળેલો નથી. ૩૧ પણ પ્રબંધોમાં તેમના વિષેના ઉલ્લેખો અનેકવાર આવે છે તે ઉપરથી સમજાય છે કે તેઓ ઘણો વખત હૈમચન્દ્રસૂરિની સાથે રહેતા હતા. ‘પ્રબંધચિન્તામણિ’માં જે સ્થળે યશસ્વન્દ્રગણી વિષેના ઉલ્લેખ મળે છે. એક સ્થળે જણાવેલું છે કે, એકવાર દેવપૂજનના સમયે હૈમચન્દ્ર કુમારપાળના મહેલમાં પહોંચ્યા ત્યારે યશસ્વન્દ્ર તેમની સાથે હતા. ૩૨ બીજે સ્થળે એમ જણાવેલું છે કે આંખડ મહેતાએ ભરૂચમાં પોતાના પિતાના કલ્યાણઅર્થે શકુનિકાવિહાર બંધાવ્યો હતો, તેની ઉપર ધન ચડાવવાના ઉત્સવ પ્રસંગે નૃત્ય કરતાં મિથ્યાત્વીઓની દેવીના દોષમાં આવી જવાને કારણે મહેતા આખર સ્થિતિએ પહોંચી ગયા હતા, તેનું નિવારણ કરવા માટે હૈમચન્દ્ર તથા યશસ્વન્દ્ર પાટણથી ભરૂચ આવ્યા હતા અને દોષનું નિવારણ કરી પાછા પાટણ ગયા હતા. ૩૩ આ ઉપરાંત પ્રભાચન્દ્રસૂરિના ‘પ્રભાવકચરિત’માં ૩૪ તથા જિનમંડનગણીકૃત ‘કુમારપાલપ્રબંધ’માં ૩૫ પણ યશસ્વન્દ્રનો નામોલ્લેખ મળે છે.

૮. ખાલચન્દ્ર

ખાલચન્દ્રના ગુરુદ્રોહ વિષે તથા તેના પરિણામરૂપે નીપજેલા

૩૦. ‘લાઈફ ઓફ હૈમચંદ’ (સીંધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ. ૮૧.

૩૧. ‘મુદ્રિતકુમુદચન્દ્રપ્રકરણ’ના કર્તા શ્રાવક યશસ્વન્દ્રને શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશીએ (જુઓ ‘ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર’ પૃ. ૪૭) તથા શ્રી. રામલાલ મોદીએ (જુઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, જન્યુઆરી ૧૯૩૦માં લેખ ‘પાટણના અન્યકારો’) હૈમચન્દ્રને શિષ્ય માન્યો છે તે વાસ્તવિક નથી.

૩૨. ‘પ્રબંધચિન્તામણિ’ (ફા. ગ. સલાની આવૃત્તિ), પૃ. ૧૩૩.

૩૩. એજન, પૃ. ૧૪૩-૧૪૪.

૩૪. ‘પ્રભાવકચરિત:’ ‘હૈમાચાર્યપ્રબંધ’, શ્લોક ૭૩૭.

૩૫. ‘કુમારપાલપ્રબંધ’, પૃ. ૧૮૮.

રામચન્દ્રના અઘણ મૃત્યુ વિષે આગળ કહેવાઈ ગયું છે. આ વિષયમાં વધુ લખતાં 'પ્રખન્ધકાશ' કાર જણાવે છે કે, રામચન્દ્રના અવસાન પછી, 'આ તે પોતાના યોગની જ હત્યા કરાવનાર છે' એમ કહીને આહારોએ આલચન્દ્રને રાજ અજયપાલના મનથી હિતારી નાખ્યા હતા. આથી લગ્ન પાર્શી આલચન્દ્ર માળવા તરફ આદ્યા ગયા હતા અને ત્યાં જ તેમનું અવસાન થયું હતું.^{૩૯}

'સ્વાતર્યા' નામની પ્રસિદ્ધ રત્નિ 'આલચન્દ્રે રચી હોવાનું કહેવાય છે.

૩૯. 'પ્રખન્ધકાશ' (સીધી જૈન ગ્રન્થમાલા), પૃ, ૯૯

રાજર્ષિ કુમારપાલ

લેખક : શ્રી જિનવિજય મુનિ

કુમારપાલરાજાનું જીવન ગુજરાતના ઇતિહાસમાં એક અનુભવ સ્થાન બોધવે છે. કેવળ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં જ નહીં આખા ઇન્ડિયાના ઇતિહાસમાં પણ તેનું વિશિષ્ટત્વ આસ જુદું તરી આવે છે. તેનું જીવન એક સાધારણ રાજાજીવન જેવું સામાન્ય ન હતું; તેનામાં અનેક અસાધારણતાઓ હતી. મનુષ્યજીવનનો ઉચ્ચત્તમ એવો વધી દેશ્યો તેના જીવનસાથે સંકળાઈ હતી. સુખ અને દુઃખની અનેકવિધ અનુભૂતિઓનો તેના આત્માને સાક્ષાત્કાર થયો હતો. તેનું જીવન એક મહાકાવ્ય જેવું હતું જેમાં શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, રૌદ્ર, વીર, ભયાનક, ખીભત્સ, અદ્ભુત અને શાન્ત એમ નવે રસોનો પરિપાક થયો હતો. માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ એ ત્રણે ગુણો તેની જીવન કવિતામાં એતપ્રેત થયા હતા. સુકલજન્મ, દૈવકોપ, કુટુંબવિચોગ, દેશત્યાગ, સંકટસહન, સાહાય્ય-અસાહાય્ય, ક્ષુધા-તૃષ્ણા-પીડન, ભીક્ષાયાચન, હર્ષ-શોક-પ્રસંગ, અરણ્યાદિ-પરિભ્રમણ, જીવિતાપત્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ, યુદ્ધ-પ્રવૃત્તિ, શત્રુસંહાર, વિજયયાત્રા, નીતિ-પ્રવર્તન, ધર્મપાલન, અબ્યુદયા-રોહણ અને અંતે અનિશ્ચિતભાવે મરણ: ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ એક મહાખ્યાયિકાના વિવિધ વર્ણન માટે આવશ્યક એવી સર્વે રસોત્પાદક સામગ્રી, તેની જીવનાખ્યાયિકામાં અંતર્ગ્રાહિત થઈ હતી. કાવ્યમીમાંસોએ ઉત્તમકાવ્યની સૃષ્ટિ માટે કાવ્યશાસ્ત્રમાં જે એક ધીરોદાત્ત નાયકની રમ્ય વર્ણના કરેલી છે તેનો તે યથાર્થ આદર્શ હતો. મનુષ્યજીવનમાં અનુભવાતી અપકર્ષ અને ઉત્કર્ષની બિન્ન બિન્ન પરિસ્થિતિઓનું તેના એ એક જ જીવનમાં વિચિત્ર સમ્મેલન થયું હતું. તેના એવા એ અસાધારણ જીવનનો પૂર્ણ ઇતિહાસ આપણને ઉપલબ્ધ નથી. જે

કાંઈ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ છે તે અપૂર્ણ, અસ્તવ્યસ્ત અને થોડીવણી અતિશયોક્તિવાળી છે. છતાં એ સામગ્રીમાંથી, ગુજરાતના ખીળ કાંઈ પણ રાજ્ય કરતાં વધારે વિસ્તૃત અને વધારે પ્રમાણભૂત ઇતિહાસ તેના જીવનમાટે ઉપલબ્ધ કરી શકાય છે. ગુજરાત બહારના પણ ખીળ કાંઈ તેવા પુરાતન ભારતીય રાજ્યનો તેટલો વિસ્તૃત જીવન-ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ થવો શક્ય નથી. એ સામગ્રી ઉપરથી તેના કુલ, વંશ, જન્મ, બાલ્યાવસ્થા, ધૌવનાવસ્થા, દેશાટન, સંકટસહન, રાજ્ય-પ્રાપ્તિ, રાજકારભાર, ધાર્મીચરણ, વગેરે વગેરે અનેક બાબતોની યથાર્થ માહિતી આપણને મળે છે. તેના રાજ્યના પ્રધાન પુરુષો, નામાંકિત પ્રજાજનો, ધર્મચુરુઓ અને વિદ્વાનો આદિ ખીજ અનેક વ્યક્તિઓનો પણ ઘણો ઘણો પરિચય એ સામગ્રીદ્વારા આપણે મેળવી શકીએ છીએ. તેણે કરેલા લોકોપયોગી અને ધર્મોપયોગી કાર્યોની ઠીક જેવી રૂપરેખા પણ આપણે એમાં જોઈ શકીએ છીએ. હું અહીંયાં એ રૂપરેખાનું કેટલુંક વિશિષ્ટદર્શન આપને આજે કરાવા માગું છું.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ કુમારપાલના રાજજીવનનું જે રેખાચિત્ર હું અહીં આલેખવા ઇચ્છું છું તેની સામગ્રી પ્રમાણભૂત અને સર્વથા વિશ્વાસપાત્ર છે. એ સામગ્રી મૂકી જનારા, પ્રાયઃ કુમારપાલના, વંશતા યા ઓછા, પણ ખાસ પરિચયમાં આવેલા પુરુષો છે. એમાં જે મુખ્ય સૂત્રધાર છે તે તો ખુદ કુમારપાલના પરમ ગુરુ અને ગુજરાતના સમગ્ર વિદ્વાનોના મુકુટમણિ આચાર્ય હેમચંદ્રાચાર્યના વ્યક્તિત્વ અને કૃતિત્વ વિષે, હવે ઘણું ઘણું કહેવામાં આવ્યું છે તેથી તેનું પુનરાવર્તન કે પિષ્ટપેષણ કરવાની આવશ્યકતા નથી. સંસ્કૃત 'દ્વાચાત્રય' કાવ્યના છેલ્લા પાંચ સર્ગોમાં અને પ્રાકૃત 'દ્વાચાત્રય'ના ૮ સર્ગોમાં એ આચાર્યે કુમાર-પાલનું કાવ્યમય જીવનચિત્રણ કર્યું છે. હેમચંદ્રનું એ ચિત્રણ કુમારપાલના રાજ્યાભિષેકથી જ શરૂ થાય છે. એમાં ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું સૂચન તો નહીં જેવું જ છે, પણ એના રાજજીવનનું રેખાંકન કરવા માટેની સાધનસામગ્રી સારા પ્રમાણમાં સમાયેલી છે. હેમાચાર્યે કેવળ કવિ-કલ્પનાનાં આકાશી ચિત્રો નથી આલેખતા. જે દ્વાચાત્રયપદ્ધતિનું એ કાવ્ય છે તેમાં એવાં કલ્પનાચિત્રો દોરવા માટેની મૂળભૂત એવી શબ્દ સામગ્રી જ નથી. એ કાવ્યમાં અર્થાનુસારી શબ્દરચના નથી પરંતુ શબ્દાનુસારી અર્થરચના છે. જે જાતના શબ્દપ્રયોગો બાકરણના ક્રમમાં

ચાલ્યા આવ્યા તે જાતના શબ્દોમાં બંધ એસે તેવો અર્થ તેમણે કુમારપાલના રાજજીવનના ઇતિહાસમાંથી પોતાના વર્ણન માટે તારવી કીધો અને તેને શ્લોકબદ્ધ કરી દીધો. એટલા જ અંશમાં એ કાવ્યનું ખાસ કવિત્વ છે. બાકી એનામાં કવિતાની સરસતાની દૃષ્ટિએ કહેવાય તેથી વિશિષ્ટ વિભૂતિ નથી. પણ આપણને તો આપણા પ્રસ્તુત વિષયની દૃષ્ટિએ કાવ્યવિભૂતિ કરતાં આ રુક્ષ શબ્દરચના જ વધારે ઉપયોગી છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે કરેલું કુમારપાલ વિષેનું બીજું વર્ણન 'ત્રિષષ્ટિશ-લાકાપુરુષચરિત્ર'માંના છેલ્લા મહાવીરચરિત્રમાં છે એ ચરિત્રની રચના હૈમાચાર્યે કુમારપાલની પ્રાર્થનાથી જ કરી હતી અને તે તેમના જીવનની છેલ્લી કૃતિ છે.

કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, તેના આચરણરૂપે શું શું કર્યું તેનું બહુ જ ટૂંકું પણ સારભૂત વર્ણન એ અંતમાં ગુક્તિ કરવામાં આવ્યું છે.

હેમચંદ્રાચાર્ય પછીની બીજી કૃતિ તે 'મોહરાજપરાજ્ય' નામના નાટકરૂપે છે. એ નાટક, કુમારપાલના ઉત્તરાધિકારી અજયપાલ યા અજયદેવના જ એક રાજ્યાધિકારી મોહવંશીય મંત્રી યશ્ન:પાલનું બનાવેલું છે. કુમારપાલના મૃત્યુ પછી માત્ર એ ત્રણ વર્ષની અંદર જ એ નાટક રચવામાં આવ્યું, અને ગુજરાત અને મારવાડની સરહદ ઉપર આવેલા ધારાપદ્ર — હાલના થરાદ—નગરના 'કુમારવિહાર' નામના જૈનમંદિરમાં મહાવીરસંબંધી યાત્રામહોત્સવના પ્રસંગે ભજવવામાં આવ્યું. કુમારપાલે જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી, પોતાના રાજ્યમાંથી જીવહિંસા, શિકાર, જુગાર અને મદ્યપાન આદિ જે દુર્યસનોનો રાજગણપૂર્વક નિષેધ કરાવ્યો હતો તે વસ્તુતે રૂપક આપી આ નાટકની રચના કરવામાં આવી છે. એ નાટકની સંકલના હૃદયંગમ અને કલ્પના મનોહર છે. એમાં સ્પષ્ટ એવો ઐતિહાસિક ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ ગર્ભિતરૂપે એવા ઉલ્લેખો માટેનું કટલું ય વિશિષ્ટ સૂચન છે જે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે, અને તે તદ્દન પ્રમાણભૂત ગણી શકાય છે.

ત્રીજી કૃતિ તે સોમપ્રભાચાર્યકૃત 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' નામે છે. કુમારપાલના મૃત્યુ પછી ૧૧ વર્ષે, પાટણમાં જ, કુમારપાલના રાજકવિ તરીકે ઓળખાતા મહાકવિ સિદ્ધપાલના ધર્મગ્રંથાનમાં એ હે.સા.સ.-૧૦

ગ્રંથની રચના પૂરી થઈ હતી. ખુદ હેમચંદ્રાચાર્યના જ મહેન્દ્ર, વર્ધમાન અને ગુણચંદ્ર નામના એ ત્રણ પ્રસિદ્ધ શિષ્યોએ એ ગ્રંથને આઠત સાંભળ્યો હતો. આ ગ્રંથ છે તો બહુ મોટો—કોઈ ૧૨ હજાર જેટલા શ્લોકનો — પણ એમાં ઐતિહાસિક વિગત માંડ માંડ ૨૦૦-૨૫૦ શ્લોક જેટલી મળી આવે છે. એ ગ્રંથકારનો ઉદ્દેશ, કુમારપાલનો જીવન-ઇતિહાસ લખવાનો ન હતો, પણ જે જાતની ધર્મકથાઓના યોગ દ્વારા હેમાચાર્યે કુમારપાલને જૈનધર્માભિમુખ બનાવ્યો હતો, તેને અનુલક્ષીને તે જાતની કથાઓનો એક સંગ્રહગ્રંથ બનાવવાનો તેનો પ્રયત્ન હતો અને એ વાતનો સ્પષ્ટ નિદેશ ગ્રંથકાર, ગ્રંથની શરૂઆતમાં કરી પણ દે છે. તે કહે છે કે “ આ જમાનામાં હેમચંદ્રસૂરિ અને કુમારપાલ રાજા બંને અસંભવ - ચરિત્રવાળા પુરુષો થયા છે. એમણે જૈનધર્મની આવી મહાન પ્રભાવના કરીને કલિયુગમાં સત્યયુગનો અવતાર કર્યો છે, જો કે આ બંને પુરુષોનું જીવનચરિત્ર ધણી ધણી રીતે મનોહર છે પણ હું તો માત્ર અહીં જૈનધર્મના પ્રતિષ્ઠાધના સંબંધે જ કાંઈક કહેવા યાહું છું.” આ રીતે એ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ જુદી જાતનો હોવાથી એમાં આપણે ઐતિહાસિક વિગતોની વિશેષ આશા ન રાખી શકીએ; છતાં પ્રસંગવશ એમાં પણ કેટલીક એવી મહત્વની વિગતો મળી આવે છે જે કુમારપાલનું રેખાચિત્ર દોરવામાં કેટલેક અંશે સહાયભૂત થઈ પડે છે.

આ ત્રણે સમકાલીન - અથવા છેવટે જેમણે કુમારપાલના રાજકારભારને નજરે તો ચોક્કસ જોયો હતો, - એવા પુરુષોનાં લખાણોનો જ મુખ્ય આધાર મેં આજના આ નિબંધમાં લીધો છે. અને કવચિત્ જ્યાં પાછળના લખાણોનો આધાર લેવામાં આવ્યો છે તે મૂળ હકીકતને સાધાર બતાવવા પૂરતો જ છે.

કુમારપાલના ધાર્મિક જીવન વિષે આપણા દેશના લોકોમાં, — ઇતિહાસના અભ્યાસી ગણાતા વિદ્વાનોમાં ય — એક જાતની અજ્ઞાનતા કે ગેરસમજીતી રહેલી જોવાય છે. કુમારપાલે હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપદેશને અનુસરી જૈનધર્મનો અંપૂર્ણ સ્વીકાર કર્યો હતો અને પોતે પરમાર્હત બન્યો હતો એ સત્યવસ્તુ કેટલાક સંકીર્ણ માનસવાળા અજ્ઞેન વિદ્વાનોને રુચિકર લાગતી નથી અને તેથી તેઓ એ વસ્તુનો અસ્વીકાર કરવા-કરાવવા ભ્રમપૂર્ણ લેખો વગેરે લખતા જોવામાં આવે છે. પરંતુ

કુમારપાલના જૈનત્વ વિષેની વાત એટલી જ સાચી છે જેટલી તેના અસ્તિત્વ વિષેની હોઈ શકે છે. એ વિષેની માહિતી આપનારી સામગ્રી એટલી બધી સ્વયંપ્રતિષ્ઠિત છે કે જેની સાબિતી પુરવાર કરવા માટે બીજી કશી સાબિતીની જરૂર રહેતી નથી. યુરોપિઅન સ્કોલરોએ એ વાત ક્યારનીય સિદ્ધ કરી મૂકી છે. પણ આપણા લોકોની ધાર્મિક સંકીર્ણતા ધણી વખતે આપણને સત્યદર્શન થવા દેતી નથી અને તેથી આપણે અનેક રોગોના ભોગ થઈ એ છીએ. કુમારપાલ જૈન હોય તો શું અને શૈવ હોય તો શું — મારા મને તેમાં કશું વિશેષત્વ નથી. મારા મને મહત્ત્વ છે તેના વ્યક્તિત્વનું. સિદ્ધરાજ જૈન બન્યો ન હતો પણ સુરત શૈવ જ રહ્યો તેથી સિદ્ધરાજનું મહત્ત્વ જો હું ન સમજી શકું તો મારામાં સારાસારની વિવેકબુદ્ધિનું દેવાળું જ નીકળેલું હું માનું. અમુક વ્યક્તિ અમુક ધર્માનુયાયી હતી એટલામાત્રથી જ તેના વ્યક્તિત્વને સમજવાની અને અપનાવવાની જો આપણે ખેદરકારી બતાવીએ તો તેથી આપણે આપણી જાતિનું — રાષ્ટ્રીયતાનું જ અહિત કરીએ છીએ. શૈવ હો કે વૈષ્ણવ હો, બૌદ્ધ હો કે જૈન હો — ધર્મથી અમે તે હો — જોણે જોણે આપણી પ્રજાની ઉન્નતિ અને સંસ્કૃતિમાં જે જે કાંઈ વિશિષ્ટ ફાળો આપ્યો છે તે બધા જ આપણા ઉત્કર્ષક અને સંસ્કારક પુરુષો હતા. એ પુરુષો આપણી પ્રજાની સંયુક્ત અચળ સંપત્તિ છે. એમના યુજાનું જે યથાર્થ ગૌરવ આપણે ન કરીએ તો આપણે એક પ્રજાતરીકે નાલાયક ઠરીએ શૈવ, બૌદ્ધ, જૈન એ બધા મતો એક જ આર્યતત્ત્વજ્ઞાનરૂપ મહાવૃક્ષની જુદી જુદી દાર્શનિક શાખાઓ જેવા છે. વૃક્ષની વિભૂતિ એની શાખાઓને લઈને છે. જ્યાં સુધી વૃક્ષ સજીવ છે ત્યાં સુધી તેમાં શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળે જ જવાની. શાખા-પ્રશાખાઓ નીકળતી બંધ થઈ એટલે વૃક્ષના જીવનનો અંત આવ્યો. ધર્માનુયાયીઓ અને મુમુક્ષુઓ બધા પક્ષી જેવા છે. શાન્તિ અને વિશ્રાંતિની ખાતર એ બધા એવા મહાવૃક્ષને આશ્રય લે છે. જેને જે શાખા ઠીક અને અનુકૂળ આવે તે પક્ષી તે શાખાનો આશ્રય લે છે અને આરામ મળવે છે. જેમ કોઈ એક પક્ષીને અમુક શાખા અનુકૂળ ન આવે તો, તે તે શાખાને છોડીને બીજી શાખાનો આશ્રય ખોળે છે, તેમ વિચારશીલ મનુષ્યને પણ જો કોઈ એક ધર્મવિચાર અનુકૂળ ન આવે તો તે ધર્માંતર કરે છે અને પોતાની મનઃસમાધિ મેળવે છે. કુમારપાલે જે ધર્માન્તરનો સ્વીકાર કર્યો હતો તે આવી જ

મન:સમાધિ મેળવવા માટે. સાત્ત્વકભાવે કરેલો ધર્માંતર એ દોષરૂપ નથી પણ ગુણરૂપ છે. એવા ધર્માંતરથી નવીન બળ અને ઉત્સાહનો સંચાર થાય છે. પ્રજ્ઞની માનસિક અને નૈતિક ઉન્નતિ થાય છે. જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરીને કુમારપાલે પોતાની પ્રજાનું જે અનન્ય કલ્યાણ કર્યું તે, તે બીજી રીતે ન કરી શક્યો હોત. તેના ધર્માંતરે પ્રજાનો પરસ્પરનો ધાર્મિક વિદ્વેષ એાછો કર્યો અને સામાજિક ઉત્કર્ષ વધાર્યો. અને ખરીરીતે તો એ જમાનામાં, ધર્માંતર વિષેની જે સંકીર્ણ વિચારશ્રેણી આજે દેખાય છે તેવી હતી જ નહિ. સામાજિક દષ્ટિએ ધર્માંતર કશું વિશેષત્વ નહોતું ધરાવતું. જૈન અને શૈવ બંને ધર્મો ગુજરાતના અનેક પ્રતિષ્ઠિત કુટુંબોમાં સરખીરીતે પળાતા હતા. કોઈ ધરમાં પિતા શૈવ હતો તો પુત્ર જૈન હતો અને કોઈ ધરમાં સાસુ જૈન હતી તો વહુ શૈવ હતી. કોઈ ગૃહસ્થનું પિતૃકુળ જૈન હતું તો માતૃકુળ શૈવ હતું અને કોઈનું માતૃકુળ જૈન હતું તો પિતૃકુળ શૈવ હતું, એમ ગુજરાતનો આખો ય વૈશ્ય વર્ગ પરસ્પર બંને ધર્માનુયાયી હતો. તેથી આવું ધર્માંતર ગુજરાતના સબ્ય સમાજમાં બહુ જ સામાન્ય હતું. રાજકારભારમાં પણ બંને ધર્માનુયાયીઓનો સરખો દરજ્જો અને સરખો ફાળો હતો. કોઈ વખતે જૈન મહામાત્યના હાથમાં રાજ્યનાં સર્વ સૂત્રો આવતાં કોઈ વખતે શૈવ મહામાત્યના હાથમાં. પણ એથી કોઈ પણ પ્રકારની રાજનીતિમાં ફેરફાર નહોતો થતો. શૈવોની અને જૈનોની કોઈ જુદી ગતની સમાજરચના ન હતી. સામાજિક વિધિવિધાનો નિયમપ્રમાણે બધા ખાત્રણે દ્વારા જ થતા. શૈવ કુટુંબોની કે જૈન કુટુંબોની કુલદેવતાઓ એક જ હતી અને તે કુલદેવતાઓનાં પૂજનઅર્થ ન બંને કુટુંબોવાળા કુળપરંપરાના નિયમપ્રમાણે સાથે સાથે અને એક જ રીતે કરતા. આમ બંને ધર્મો વચ્ચે સામાજિક દષ્ટિએ તો સર્વથા અબેદ જ હતો. માત્ર ધર્મભાવના અને ઉપાસ્યદેવની દષ્ટિએ પરસ્પર થોડોક ભેદ હતો. શૈવો પોતાના ઇષ્ટદેવ શિવની ઉપાસના અને પૂજાસેવા કરતા; જૈનો પોતાના ઇષ્ટદેવ ગિરનાની પૂજાઅર્થ કરતા. શિવપૂજકોના કેટલાક વર્ગમાં મદ્યમાંસતુ સેવન ત્યાજ્ય નહોતું ગણાતું ત્યારે જૈનોમાં એ વસ્તુ સર્વથા ત્યાજ્ય મનાતી. કોઈ પણ શૈવ જે જૈન થાય તો તેનો મુખ્ય અર્થ જ એ મનાતો કે તેણે મદ્ય અને માંસનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો. અને તેમ કરી તેણે જીવહિંસા ન કરવાનો મુખ્ય જૈન નિયમ સ્વીધો. મુખ્ય રીતે ગુજરાતના શૈવ અને

જૈન એ બંને પ્રબંધમાં હતા. અલખત, રાજધર્મ સામાન્યરીતે શૈવ જ ગણાતો. ગુજરાતના રાજ્યોના ઉપાસ્યદેવ શિવ હતા. રાજપુરોહિત શિવધર્મી નાગર બ્રાહ્મણ હતા અને રાજ્યુરુ શિવોપાસક તાપસ હતા. પરંતુ અણહિલપુરના સંસ્થાપક વનરાજ આવડાથી લઈ કણ્વવાઘેલા સુધીના ગુજરાતના હિંદુરાજત્વકાળમાં, જૈનધર્માનુયાયીઓનો સામાજિક દરજ્જો સૌથી ઊંચા પ્રકારનો હતો અને જૈનો પ્રબળવર્ગના પ્રતિષ્ઠિત અગ્રણી હતા તથા રાજકારભારમાં પણ તેમનો હિસ્સો સૌથી અધિક હતો. તેથી રાજ્યો શૈવ હોઈને પણ જૈનધર્મ તરફ પણ તેટલો જ આદરની દૃષ્ટિ રાખતા. જૈન વિદ્વાન આચાર્યો રાજ્યો પાસે સતત આવતા જતા અને રાજ્યો પણ તેમને પોતાના ગુરુઓના જેટલો જ આદર આપતા. કેટલીક વખતે તો રાજકુટુંબોમાંથી પણ કોઈ કોઈ વ્યક્તિ જૈનધર્મની સન્યસ્ત દીક્ષા ધારણ કરતી. અનેક રાજપુત્રો જૈન આચાર્યોપાસે વિદ્યાગ્રહણ કરતા. એમ રાજ્યો જૈનો સાથે પ્રાયઃ સર્વ પ્રકારના નિકટ સંબંધમાં રહેતા હતા તેથી તેમના મનમાં ધર્મસંબંધી તેવો કશો વિશેષ ભેદભાવ નહોતો રહેતો. શૈવધર્મના આદર્શ પ્રતિનિધિ સમો સિદ્ધરાજ પણ જૈન સંબંધોથી તેટલો જ સંકળાએલો હતો. સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય સાથે તેણે રાયવિહાર નામનું આદિનાથનું જૈન મંદિર પણ બંધાવ્યું હતું. ગિરનારપર્વત ઉપર નેમિનાથનું જે મુખ્ય જૈન મંદિર આજે વિદ્યમાન છે તે પણ સિદ્ધરાજની ઉદારતાનું કાર્ય છે. સોમનાથની યાત્રા સાથે ગિરનાર અને શત્રુજયના જૈન તીર્થોની યાત્રા પણ સિદ્ધરાજે તેવા જ ભાવથી કરી હતી અને શત્રુજય તીર્થના નિર્વાહ માટે ૧૨ ગામોનું વર્ષાસન બંધી આપવા તેણે પોતાના મહામાત્ય અશ્વાકને આજ્ઞા કરી હતી. આથી સમગ્ર શકાય છે કે સિદ્ધરાજ કાંઈ જૈન ધર્મ સાથે ઓછી મમતા નહોતો ધરાવતો. તેનામાં અને કુમારપાલમાં જે તફાવત હતો તે એ કે સિદ્ધરાજ પોતાના મનમાં શૈવ ધર્મને મુખ્ય માનતો હતો અને જૈન ધર્મને ગૌણ માનતો હતો ત્યારે કુમારપાલ પોતાના પાછલા જીવનમાં જૈનધર્મને મુખ્ય માનતો થયો હતો. સિદ્ધરાજના ઇષ્ટદેવ આખરસુધી શિવ જ હતા ત્યારે કુમારપાલના ઇષ્ટદેવ અંતિમ જીવનમાં જિન થયા હતા. તેણે દેવ તરીકે જિનને અને ગુરુ તરીકે આચાર્ય હેમચંદ્રને પોતાના કલ્યાણકારક આત્મપુરુષ માન્ય હતા, અને અહિંસાપ્રબોધક ધર્મને તેણે પોતાના મોક્ષદાયક ધર્મ તરીકે શ્રદ્ધાપૂર્વક

સ્વીકાર્યો હતો; અને એ રીતે તે પોતે જોન ધર્મનો એક આદર્શ પ્રતિનિધિ બન્યો હતો. આટલું પૂર્વભૂમિકા તરીકે કહી હવે હું કુમારપાલના રાજજીવનનું કેટલુંક રેખાચિત્ર આપની આગળ રજૂ કરવા ઇચ્છું છું.

કુમારપાલનું રાજજીવન, ધર્મીક રીતે, મૈથિલસમ્રાટ અશોકના રાજજીવન સાથે મળતું આવે છે. રાજગાદી ઉપર આવ્યા પછી જોમ અશોકને અનિચ્છાયે શત્રુ રાજ્યો સાથે લડવાની ફરજ પડી હતી તેમ કુમારપાલને પણ અનિચ્છાયે જ પ્રતિપક્ષી રાજ્યો સાથે લડવાની ફરજ પડી હતી. અશોકના રાજગાદી પર ખેડા પછી પણ ત્રણેક વર્ષ સુધી તેનું રાજ્ય થાળે નહોતું પડ્યું, તેમ કુમારપાલનું રાજ્ય પણ ત્રણેક વર્ષ સુધી થાળે નહોતું પડ્યું. અશોકને જોમ રાજસિંહાસન ઉપર આવ્યાં પછી સાત-આઠ વર્ષ સુધી શત્રુઓને વિજિત કરવામાં વ્યગ્ર રહેવું પડ્યું તેમ કુમારપાલને પણ એટલો સમય શત્રુઓ સાથે બાથ બીડવામાં લાગ્યા રહેવું પડ્યું હતું. આમ આઠ-દશ વર્ષસુધી વિગ્રહો ચલાવી શત્રુઓને પરાજિત કર્યાં પછી, જીવનના શેષભાગમાં, જોમ અશોકે પોતાની પ્રજાની નૈતિક અને સામાજિક ઉન્નતિ થાય તે માટે અનેક રાજગણો જાહેર કરી આખાં રાજ્યમાં શાન્તિ અને આખાંદી ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તેમ કુમારપાલે પણ તેવા જ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. અશોક જોમ પૂર્વાવસ્થામાં શૈવ હતો અને પછી જૈન થયો તેમ કુમારપાલ પણ પ્રથમ શૈવ હતો અને પછી જૈન થયો. જોમ અશોકે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કરી તે ધર્મના પ્રસાર અર્થે પોતાનું સર્વ સાત્ત્વિક સામર્થ્ય ખર્ચ કર્યું તેમ કુમારપાલે પણ જૈનધર્મનો સ્વીકાર કરી તેના પ્રચાર અર્થે પોતાની સાત્ત્વિક શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કર્યો. અશોકે જોમ જૈનધર્મપ્રતિપાદિત શિક્ષાપદ આદિ ઉચ્ચ પ્રકારના ધાર્મિક નિયમોનો લાભુક થઈ સ્વીકાર કર્યો અને તેમ કરી તે પરમ સુગતોપાસક બન્યો, તેમ કુમારપાલે પણ જોમધર્મમાં ઉપદેશીલા ગૃહસ્થજીવનને આદર્શ બનાવવા માટે આવશ્યક એવા અચ્છવ્રતાદિ નિયમોનો શ્રદ્ધાળુ થઈ સ્વીકાર કર્યો અને તેથી તે જોમોમાં પરમાર્હત બન્યો. અશોકે જોમ પ્રજામાંથી દુર્બંસનો દૂર થાય તે માટે અનેક ધર્મગણો જાહેર કરી તેવી જ રીતે કુમારપાલે પણ પોતાના રાજ્યમાંથી દુર્બંસનો નિવારણ માટે અનેક રાજગણો જાહેર કરી. અશોકે જોમ જૈન ધર્મની પૂજા માટે અનેક સ્તૂપો બાંધા કરાવ્યા તેવી જ રીતે કુમારપાલે

પણુ જ્ઞેનધર્મની પૂજા ખાતર અનેક જ્ઞેન વિહારો બંધાવ્યા. અને એ બધાં ઉપરાંત કુમારપાલે જે એક વિશિષ્ટ પ્રગ્લહિતકર આદેશ જાહેર કર્યો હતો—કે જે કદાચિત્ અશોકે પણુ નહીં કર્યો હોય — તે એ કે પ્રાચીનકાળથી ચાલી આવેલી રાજનીતિ પ્રમાણે નાવારસ મરી જનાર પુરુષની સદ્ગુણી સંપત્તિ રાજ લઈ લેતો હતો અને તેના લીધે મરનારના સ્ત્રી, માતા, આદિ કુટુંબીજનો અનાથદશાના ભોગ થઈ મૃત્યુ કરતાંયે વધારે કષ્ટકારક વિટંબનાઓના ભોગ થતા હતા, અને અનેક અનાથ અબળાઓ. આ કૂર રાજનીતિથી પીડિત થઈ જીવતી મુઆ સમાન થઈ જતી હતી. દાઝ્યા ઉપર ડામ દેવા જેવી એ અતિ નિષ્કુર રાજનીતિનો કુમારપાલે પોતાના રાજ્યમાં સર્વથા પ્રતિષેધ કર્યો હતો.

કુમારપાલને આ નીતિની નિષ્કુરતાનો કેવી રીતે જાસ થયો અને કયા કારણે એણે એ નીતિનો અહિંકાર કર્યો તેનું વર્ણન હેમાચાર્ય ' દ્વાચાત્રય 'માં આ પ્રમાણે કરે છે:

એક રાત્રે રાજ પોતાના મહેલમાં સૂતો હતો ત્યારે દૂરથી એક સ્ત્રીનું અહુ જ કરુણ સ્વદન તેના કાનને સંભળાયું. રાજ એ હકીકત જાણવા માટે, જાતે રાતના ચોકીદારના નીલવણ્યા વસ્ત્રો પહેરી મહેલમાંથી બહાર નીકળ્યો અને કોઈ ન જાણે તેવી રીતે ફરતો ફરતો જ્યાંથી એ અવાજ આવતો હતો ત્યાં ગયો. જુએ છે તે એક ઝાડની નીચે એક સ્ત્રી પાસે ખાઈ મરી જવાની તૈયાર કરી રહી છે અને રડી રહી છે. રાજ ધીમેથી એની પાસે જઈ મીઠા અને આદર ભરેલા શબ્દોથી શી વાત છે તે પૂછવા લાગ્યો. વિશ્વાસ પામીને સ્ત્રીએ કહ્યું કે—'મારો પતિ યુવાવસ્થામાં પરદેશથી આ શહેરમાં વ્યાપાર કરવા અર્થે આવ્યો હતો અને મને પણુ સાથે લાગ્યો હતો. આ સુરાન્યવાળા શહેરમાં વ્યાપાર કરતાં કરતાં ધણી મોટી મિલકત મારા પતિએ મેળવી, મને તેનાથી પુત્ર થયો. પાળીપોષીને અમે એ પુત્રને મોટા કર્યો અને ભણાવી-ગણાવીને હુશિયાર કર્યો. યોગ્ય ઉંમરે સારા ખાનદાન કુટુંબની કન્યા સાથે તેનું લગ્ન કરી દીધું. એ મારો પુત્ર વીસ વર્ષની ઉંમરનો થયો ત્યારે તેના પિતા મરી ગયા. પિતાના શોકનો એવો સખત આઘાત લાગ્યો કે નેથી થોડા દિવસ પછી એ પુત્ર પણુ સ્વર્ગે ગયો અને તેથી હું અનાથ અને નિરાધાર થઈ પડી. રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે હવે મારે બધી સંપત્તિ રાજ લઈ લેશે અને

અને મારું જીવન ધૂળધાણી થઈ જશે; તેથી એ દશા નજરે જોવી પડે તેના પહેલાં જ મરી જવું એ વધારે સારુ છે એમ વિચાર કરીને હું હવે મરવા માટે તૈયાર છું. રાજા તે સ્ત્રીનું આ બધું કથન સાંભળી મનમાં બહુ વ્યથ થયો અને તેને કેટલુંક આશ્વાસન આપીને જણાવ્યું કે-‘માતા ! તું તારે ઘેર જા અને આ રીતે અપદ્ધાત કરીને મરીશ નહિ. રાજા તારું ધન નહીં લે એની હું તને ખાતરી આપું છું. તું તારા ધનથી યથેષ્ટ દાનધુણ્ય કર અને તારું કલ્યાણ કર.’ એમ કહી રાજા પોતાના મહેલમાં આવ્યો અને સવાર થતાં જ પોતાના મંત્રીઓને ઓલાવીને તેણે આજ્ઞા કરી કે મારા આખા રાજ્યમાં એવી આજ્ઞા જાહેર કરી દો કે-‘પરાપૂર્વથી ચાલી આવતી રાજ્યની નીતિ પ્રમાણે, મરી ગયેલા નાવારસ માણસની સંપત્તિનો જે અધિકાર રાજસત્તા લઈ લે છે તે નીતિ આજથી બંધ કરવામાં આવે છે અને આજ પછી કોઈ પણ એવા માણસની કશીય સંપત્તિને રાજના માણસે ન અડકે તેવી રાજાજાજાહેર કરવામાં આવે છે.’ રાજની આજ્ઞા પ્રમાણે મંત્રીઓએ આખા રાજ્યમાં તેવું આજ્ઞાપત્ર જાહેર કર્યું અને એ રીતે લેવાતું સૂતકંધન બંધ કર્યું. પ્રબંધકારોના જણાવ્યા પ્રમાણે રાજ્યના ખજાનામાં આ જાતના ધનથી દરવર્ષે એક કરોડ રૂપિયાની આવક થતી હતી પણ રાજાએ તેનો જરાય લોભ ન કરતાં એ અધમતમ અને પ્રજાપીડક નીતિનો સદંતર પ્રતિબંધ કર્યો.

મંત્રી યશ:પાલે પોતાની નાટકકૃતિમાં આ બાબતને એથીય વધારે હૃદયંગમ રીતે વર્ણવી છે. હેમાચાર્યે માત્ર અમુક ઘટનાને હૃદયમાં રાખી કાવ્યની પદ્ધતિ પ્રમાણે તે ઘડનાનું સૂચનમાત્ર કર્યું છે. યશ:પાલે તેમાં કેટલીક ઐતિહાસિકતાને પણ અંતર્નિહિત કરી હોય તેમ લાગે છે. એ આખું નાટક એક રૂપકરૂપે છે તેથી વધારે વાસ્તવિકતાને તે એમાં અવકાશ ન હોય તે સ્વાભાવિક જ છે. યશ:પાલનું વર્ણન આ રીતે છે:-એક દિવસે રાજા પોતાના સ્થાનમાં બેઠેલો છે તે વખતે એક મોટા મહાલય જેવા મકાનમાંથી સ્ત્રીઓના રુદ્ધનો કણોદ્દિગકારક ધ્વનિ સાંભળે છે. થોડી વાર પછી નગરના ચાર મહાજનો આવીને રાજાને વિનંતી કરે છે કે નગરનો એક કરોડાધીશ શેઠ, જેનું નામ કુબેર હતું તે નિઃસંતાન દશામાં મરી ગયો છે તેથી તેની સંપત્તિનો કબજો મેળવવા માટે અધિકારી પુરુષોને મોકલવામાં આવે અને અમને તેના સૂત્યને

લગતી ઉત્તરક્રિયા કરવામાં આજ્ઞા આપવામાં આવે. રાજ્ય એ શેઠના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળી બહુ ઉદ્વિગ્ન થાય છે અને જીવનની અસ્થિરતાનો ગંભીર વિચાર કરવા લાગી જાય છે અને તેની સાથે જ મૃતજનના કુટુંબની કરુણદશાનું અને તેમાં વળી રાજ્યતરફથી થતી આવી દુરતાનું ખીજતસ ચિત્ર તેને દેખાય છે.

આશાબન્ધાદહહ સુચિરં સંચિતં કલેશલક્ષઃ

કેયં નીતિર્નૃપતિહતકા યન્મૃતસ્વં હરન્તિ ।

કન્દન્નારીજઘનવસનાક્ષેપાપોત્કટાના-

માઃ કિં તેષાં હૃદિ યદિ કૃપા નાસ્તિ તત્કિં ત્રપાડપિ ॥

રાજ્ય કાંઈક વિચાર કરોને કહે છે કે હું જાને જ સાં આપું છું. પછી રાજ્ય પાલખીમાં બેસીને રાજ્યમહાલય કરતાં પણ વધારે શોભિત એવા એ કુબેરના જીવન પાસે આવે છે. જીવન ઉપર કરોડાંધીશ-પણ્યને સૂચવતી ફરફરાટ કરતી કેટલીક ધ્વજાઓ ઊડી રહી છે. એક બાણુના મોટા દરવાજા આગળ ગામના સેંકડો મહાજનો શોકવિહ્વલ ચહેરા સાથે ઊભા રહેલા છે. મહાનની અંદરથી કરુણરુદ્ધને અવિરત ધ્વનિ કાન ઉપર અથડાયાં કરે છે. રાજ્ય બહાર ઊભેલા મહાજનોને જોઈને આગેવાન શેઠને પૂછે છે કે આ બધા લોકો બહાર કેમ ઊભા છે? શેઠ કહે છે કે રાજ્યના હુકમની વાટ જીએ છે. રાજ્ય પૂછે છે કે એમાં રાજ્યના હુકમની શી જરૂર છે? તો શેઠ કહે છે કે રાજ્યના નિયમ પ્રમાણે, જ્યારે રાજ્યાધિકારીઓ ધરની બધી સંપત્તિનો પોતે કબજો લઈ લે ત્યાર પછી જ એમનાથી ધરમાં પેસી શકાય, અન્યથા એ દંડને પાત્ર થાય. રાજ્ય પાલખીમાંથી ઊતરી કુબેરના જીવનમાં જાય છે. એક આગેવાન શેઠ તેને કુબેરની બધી ઋદ્ધિસમૃદ્ધિનો પરિચય કરાવે છે. રાજ્યમહેલોમાં પણ નથી એવી વસ્તુઓ જોઈ રાજ્ય આશ્ચર્યચકિત થાય છે. પછી રાજ્ય કુબેરની માતા પાસે જઈને બેસે છે અને કઈ રીતે અને ક્યાં કુબેરનું મૃત્યુ થયું એ બધું પૂછે છે. કુબેરનો એક મિત્ર બધી હકીકત કહે છે- 'પરદેશ સાથેનો વેપાર ખેડવા માટે, કુબેર પાટણથી ભરુચ ગયો હતો અને ત્યાંથી ૫૦૦-૫૦૦ માણસો જોની અંદર હતા એવાં ૫૦૦ વહાણો માલ ભરી તે પરદેશ ગયો હતો. ત્યાં તેણે એ બધા માલ વેચ્યો અને ૪ કરોડ રૂપિયાનો નફો મેળવ્યો. ત્યાંથી પાછા સ્વદેશ આવતાં રસ્તામાં ભયંકર વાવાઝોડું નડ્યું અને તેના લીધે બધાં

વહાણો ખરાબે ચઢી નષ્ટભષ્ટ થયાં અને કેટલાંક આમ તેમ ભટકતાં ભરુચ બંદરે પહોંચ્યાં. કુબેરનું શું થયું તે જાણાતું નથી અને તેથી આજે આ પ્રસંગ ઉપરિચિત થયો.' રાજા આ બધું સાંભળી, બહુ જ સહાનુભૂતિ ભરેલા સ્વરે કુબેરની માતાને આશ્વાસન આપે છે—માતા! આમ અવિવેકીની જેમ શોકથી એટલા બધા કેમ વિક્લવ થાઓ છો.

આશીટાવાવિન્દ્રં મરણમસુમતાં નિશ્ચિતં બાન્ધવાનાં

સમ્બન્ધશ્ચૈકવૃક્ષોષિતબહુવિદ્વગ્વ્યૂહસાંગત્યતુલ્યઃ ।

પ્રત્યાવૃત્તિર્મૃતસ્યોપલતલનિહિતપ્લુષ્ટવીજપ્રરોહ-

પ્રાયઃ પ્રાપ્યેત શોકાત્ તદયમકુશલૈઃ કલ્લેશમાત્મા મુઘૈ વ ॥

માતા કહે છે કે - પુત્ર ! બધું જાણું છું, પણ પુત્રના મરણના શોકદુઃખથી બધું ભૂલી ગઈ છું. રાજા કહે છે કે - માતા ! હું પણ તમારો પુત્ર જ છું, માટે આ શોક કરવો ન ધટે. એટલામાં રાજાનોકરો કુબેરના ધરતું બધું ધન ભેગું કરી રાજાની આગળ ઢગલો કરી મૂકે છે. રાજા તેનો નિષેધ કરી મહાજનોને કહે છે કે - હું આજથી મૃતજનોના ધનને રાજભંડારમાં દાખલ કરવાનો નિષેધ કરું છું. એ કેટલી બધી અધમનીતિ છે કે જે જે નિષ્પુત્ર માણસ મરી જાય તે તે માણસના ધનગ્રહણની ઇચ્છાથી હતાશય એવા રાજાઓ તેના પુત્રત્વને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છે છે ! રાજા સાંથી નીકળી મહેલમાં આવે છે અને મંત્રીઓ દ્વારા આખા નગરમાં ઉદ્ધોષણા કરાવે છે કે -

નિઃશૂકૈઃ શક્તિં ન યન્નૃપતિભિસ્ત્યક્તું વવચિત્ પ્રાક્તનૈઃ

પત્ન્યાઃ ક્ષાર ઇવ ક્ષતે પતિમૃતૌ યસ્યાપહારઃ કિલ ।

આપાથોધિ કુમારપાલનૃપતિર્દેવો રુદત્યા ધનં

વિભ્રાણઃ સદ્દયં પ્રજાસુ હૃદયં મુચ્ચત્યયં તત્સ્વયમ્ ॥

કવિપ્રતિભાએ ચીતરેલા આ ચિત્રમાંનો નામનિર્દેશ ભલે કાલ્પનિક હશે પરંતુ એ આખું ચિત્ર કાલ્પનિક નથી. એમાં વર્ણવેલી ઘટના અનૈતિકાસિક નથી. એ ઘટનાને અનુરૂપ બનાવ તે વખતે અવશ્ય બનેલો. આ ચિત્ર કુપારપાલની મહાનુભાવતાને અતિ ઉત્તમરૂપે પ્રતિબિંબિત કરે છે.

આ રીતે મૃત-સ્વ-મોચનનું પ્રજ્ઞહિતકર કાર્ય કરીને કુમારપાલ સતયુગમાં યદ્ધિગએલા રઘુ, નહુષ, નાબાક અને ભરત આદિ પરમ

ધાર્મિક રાજ્યો પણ જે કીર્તિ નહોતા મેળવી શક્યા તેવી કીર્તિ મેળવવા બાગ્યશાળી થયો અને આથી જ આચાર્ય હૈમચંદ્ર પરમ પ્રસન્ન થઈને તેની સ્તુતિ કરે છે કે: —

ન યન્મુક્તં પૂર્વે રઘુ-નયુષ-નામાક-મરત-
 પ્રમૃત્યુર્વીનાથૈઃ કૃતયુગકૃતોત્પત્તિભિરપિ ।
 વિમુચ્ચન્ સન્તોષાત્ તદપિ રુદતોવિત્તમધુના
 કુમારરક્ષમાપાલ ! ત્વમસિ મહતાં મસ્તકમણિઃ ॥
 અપુત્રાણાં ધનં ગૃહ્ણન્ પુત્રોઃ ભવતિ પાર્થિવઃ ।
 ત્વં તુ સન્તોષતો મુચ્ચન્ સત્યં રાજપિતામહઃ ॥

*

ગુજરાતનો એ સૌથી વધારે આદર્શ રાજ્ય હતો. એ જેવો વીર હતો તેવો જ સંયત હતો. જેવો નીતિનિપુણ હતો તેવો જ ધર્મ-પરાયણ હતો. જેવો દુર્ધર્ષ હતો તેવો જ સૌમ્ય પણ હતો. એનામાં અનુભવજ્ઞાનની જેટલી વિશાલતા હતી તેટલી જ તાસ્વિકશુદ્ધિની પણ ગંભીરતા હતી. એ જેવો ત્યાગી હતો તેવો જ મિતબંધી પણ હતો. જેવો પરાક્રમી હતો તેવો ક્ષમાવાન પણ હતો. ગુજરાતના સામ્રાજ્યના સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રભુતાવાળા રાજ્ય એ જ: સિદ્ધરાજ અને કુમારપાલ. સંતેના પરાક્રમ અને દૌશલથી ગુજરાતનું ગૌરવ ચરમ શિખરે પહોંચ્યું. પ્રબંધકારો કહે છે કે સિદ્ધરાજમાં ૯૮ ગુણ હતા અને એ દોષ હતા, કુમારપાલમાં ૯૮ દોષ હતા અને એ ગુણ હતા. છતાં તેમાં કુમારપાલ શ્રેષ્ઠ હતો. સિદ્ધરાજે ગુજરાતના નાગરિકોના નિવાસ માટે મહાસ્થાનો વસાવ્યાં તો કુમારપાલે મહાસ્થાનોના સંરક્ષણ માટે ૯૯ પરકોટાઓ બંધાવ્યાં. સિદ્ધરાજે ગુજરાતના પરાક્રમને ગજવનારી મહાયાત્રાઓ કરી તો કુમારપાલે એ યાત્રાઓને અમરતાના ઉદ્દેશોથી અંકિત કરવા માટે એની મહાપ્રશસ્તિઓ રચાવી. સિદ્ધરાજે ગુજરાતના ગૌરવધામ ગિરિવર ઉપર મહાતીર્થની સ્થાપના કરી તો કુમારપાલે ગુજરાતના આયાલવૃદ્ધોને એ પુણ્યતીર્થની દુર્લભ યાત્રા સદા સુલભ થાય તે અર્થે ગિરિવર પર ચઢવા માટે સુગમ પદ્માઓ કરાવી. આવી રીતે સિદ્ધરાજે જે ગુજરાતની અસ્મિતાના મહાલયો બંધાવ્યા તો કુમારપાલે તેમના પર સુવર્ણકળશ અને ધ્વજદંડ ચઢાવી

તેમને સુપ્રતિષ્ઠિત બનાવ્યા. ગુજરાતની ગરિમાનો કુમારપાળ ખરેખર ગુરુશિખર હતો. એના સમયમાં ગુજરાતીઓ વિદ્યામાં અને વિભુતામાં, શૌર્યમાં અને સામર્થ્યમાં, સમૃદ્ધિમાં અને સદાચારમાં, ધર્મમાં અને કર્મમાં ઉત્કર્ષના ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચ્યા હતા. એના રાજ્યમાં, પ્રકૃતિકાતર વૈશ્યો પણ મોટા સેનાપતિઓ થયા, દ્રવ્યલોલુપ વણિગનો પણ મહાકવિઓ થયા, અને ઇર્ષાપરાયણુ ધ્રાહ્મણો તથા નિન્દાપરાયણુ શ્રમણો પણ પરસ્પર મિત્રો થયા. વ્યસનાસક્ત ક્ષત્રિયો પણ સંધર્મી સાધકો થયા અને હીનાચારી શુદ્રો પણ સારી પેઠે ધર્મશીલ થયા. રાજ્યો વિશિષ્ટ ઉત્સાહપૂર્વક ધર્માંતર સ્વીકાર્યા છતાં ધાર્મિકસહિષ્ણુતા જેટલી એના રાજ્યમાં જેવામાં આવતી હતી તેટલી બીજા કાર્ષ્ણનાથે રાજ્યમાં નહિ. જારતના પુરાતન ઇતિહાસમાં કદાચિત્ એ એક જ પહેલો અને છેલ્લો દાખલો હશે કે જેમાં હેમચંદ્ર જેવો જૈનધર્મનો સૌથી મહાન આચાર્ય શિવમંદિરમાં જર્મ, શ્રદ્ધાળુ શૈવની માફક---

યત્ર તત્ર સમયે યથા તથા

યોડસિ સોડસિ મિથયા યયા તયા ।

વીતદોષકલ્પઃ સ ચેદ્ ભવાન્

એક એવ મગન્નમોડસ્તુ તે ॥

આવી અદ્ભુત કલ્પના અને અનુપમ રચના દ્વારા શિવની સ્તુતિ કરે છે; તથા ગંડ બૃહસ્પતિ જેવો મહાન્ શૈવ મહાધીશ જૈન આચાર્યના ચરણમાં વંદના કરી

ચતુર્માસીમાસીત્તવ પદયુગં નાથ નિકષા

કષાયપ્રથ્વંસાદ્ વિકૃતિપરિહારવ્રતમિદમ્ ।

ઈદાનીમુદ્ધમિદ્યજ્જિજચરણનિર્લોઠિતકલ્લે-

ર્જેલક્ષ્મિચૈરન્નેર્મુનિતિલક વૃત્તિર્ભવતુ મે ॥

આવી સ્તુતિદ્વારા, એક સુશિષ્યની જેમ અનુગ્રહની યાચના કરે છે.

ઇતિહાસના સેંકડો પ્રખંધો તપાસતાં, તેમાં માત્ર આ એક જ એવો રાજા જડી આવે છે કે જે કુલપરંપરાપ્રાપ્ત 'ઉમાપતિવરલબ્ધ-પ્રૌઢપ્રતાપ' ગિરુદમાં અભિમાન ધારણુ કરતો છતાં પણ સ્વચ્છિસ્વીકૃત 'પરમાર્હત' ગિરુદથી પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે. જે ભાવ અને

આદરથી એ સોમેશ્વરના પુણ્યધામનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવે છે, તે જ ભાવ અને આદરથી તેની જ પડોશમાં પાર્શ્વનાથનું નૈન ચૈત્ય પણ એ પ્રતિષ્ઠિત કરાવે છે. ગુજરાતની ગર્વોન્નત રાજધાની અણ્ણહિલપુરમાં કુમારપાલ શંભુનાથના નિવાસ માટે કુમારપાલેશ્વર અને પાર્શ્વનાથના નિવાસ માટે કુમારવિહાર એમ બે મંદિરો પાસે પાસે બંધાવે છે. ધાર્મિક સહિષ્ણુતાના આદર્શનું આના કરતાં વધારે આકર્ષક ઉદાહરણ બીજું મળવું મુશ્કેલ છે.

કુમારપાલ સ્વભાવથી જ ધાર્મિકવૃત્તિવાળો હતો, તેથી તેનામાં દયા, કરુણા, પરોપકારનીતિ, સદાચાર અને સંયમની વૃત્તિઓનો વિકાસ ધણા ઊંચા પ્રકારનો થયો હતો. તેનામાં એ ગુણો કેટલેક અંશે તેના પૈત્રિક વારસા તરીકે ઊતરી આવેલા હોવા જોઈએ. કારણ, તેના પ્રપિતાનો પિતા ક્ષેમરાજ, જે પરાક્રમી ભીમદેવનો ન્યેષ્ઠ પુત્ર અને સિદ્ધરાજના પિતા ભોગી કર્ણનો મોટો ભાઈ થતો હતો, તેને જ્યારે ભીમદેવે પોતાની રાજ્યગાદી આપવા માંડી ત્યારે તેણે તેનો સ્વીકાર ન કરતાં પોતાના લઘુ બંધુ કર્ણને તે ગાદી અપાવી અને પોતે મંડૂકેશ્વર તીર્થમાં જર્મ શંકરની ઉપાસનામાં તપસ્વી તરીકેનું પુણ્યજીવન જીવવાનો મનોરથ સિદ્ધ કર્યો. તેનો પુત્ર દેવપ્રસાદ પણ રાજકાળની અટપટોથી દૂર રહી પોતાના પિતાના જીવનનું અનુકરણ કરતો રહ્યો અને જ્યારે વિલાસી કર્ણનું જીવન અકાલે જ અવસાન પામ્યું ત્યારે તે એટલે બધો ઉદ્વિગ્ન થયો કે સજીવ દેહે ચિતાગિનાં પ્રવેશ કરી જીવનમુક્ત થયો. કુમારપાલનો પિતા ત્રિભુવનપાલ પણ એક સદાચારી અને ધર્મપરાયણ ક્ષત્રિય હતો. સિદ્ધરાજનો તે અત્યંત આદરપાત્ર આત્મજન હતો. તેના નીતિપરાયણ જીવનનો પ્રભાવ, સિદ્ધરાજના સ્વચ્છંદ જીવન ઉપર અનેક રીતે અંકુશનું કામ કરતો. આ રીતે કુમારપાલને પોતાના પૂર્વજોના ઉત્તમ ગુણોનો અમૂલ્ય વારસો મળ્યો હતો અને તેથી તે છેવટે હૈમચંદ્ર જેવા મહાન સાધુપુરુષના સત્સંસર્ગથી ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ધર્માત્મા રાજર્ષિની લોકોત્તર પદવીના મહાન યજ્ઞનો ઉપભોક્તા થયો. હૈમચંદ્રસૂરિએ તેના એ યજ્ઞને અમર કરવા માટે ‘અભિધાનચિંતામણિ’ જેવા પ્રમાણભૂત શબ્દકોશના સુપ્રસિદ્ધ અંશમાં તેના માટે

કુમારપાલશ્ચૌલુક્યો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ ।

મૃતસ્વમોક્તા ધર્માત્મા મારિવ્યસનવારકઃ ॥

આવાં ઉપનામો પ્રચિત કરી સાર્વજનીન સંસ્કૃત વાહ્યમયમાં તેના નામને શાશ્વત સ્થાન આપ્યું છે.

એમાં શંકાને જરાયે સ્થાન નથી કે કુમારપાલ અંતિમજીવનમાં એક પરમ જ્ઞાન રાજા હતો. તેણે જ્ઞાનધર્મપ્રતિપાદિત ઉપાસક એટલે ગૃહસ્થ — શ્રાવકધર્મનું ધણી ઉત્કટતાપૂર્વક આચરણ કર્યું હતું. ઐતિહાસિક કાળમાં કુમારપાલ જેવો બીજો કોઈ પણ રાજા જ્ઞાનધર્મનો સુસ્ત અનુયાયી થયો હોય તેની મને શંકા છે. એમ તો જ્ઞાન સાહિત્યમાં ઘણા રાજાઓને જ્ઞાન થએલા ઉલ્લેખેલા છે. જેમ કે, ઉજ્જયિનીનો વિક્રમાદિત્ય, પ્રતિષ્ઠાનપુરનો સાતવાહન, વલભીનો શિલાદિત્ય, માન્યખેટનો અમોઘવર્ષ, ગોપગિરિનો આમરાજ, ઇત્યાદિ. પણ એ બધા જે જ્ઞાનધર્મના અનુરાગી થયા હશે તો તેનો અર્થ એટલો જ છે કે તેમણે જ્ઞાનધર્મ અને તેના અનુયાયીઓ તરફ પોતાનો સવિશેષ અનુરાગ કે પક્ષપાત બતાવ્યો હશે. વખતે જ્ઞાન ગુરુઓને સૌથી વધારે આદર આપ્યો હશે અને તેમના ઉપદેશ પ્રમાણે કેટલાંક જ્ઞાનમંદિરો વગેરે બાંધી-બંધાવી આપ્યાં હશે. કેટલાકે તેથી આગળ જઈ વર્ષના અમુક દિવસો કે માસો સુધી જીવહિંસાપ્રતિબંધક રાજગણો જાહેર કરી હશે અને સ્વયં પણ મઘ-માંસના સેવનની પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હશે. પણ કુમારપાલની જેમ ગૃહસ્થધર્મના આદર્શને દર્શાવનારા પૂરા દ્વાદશવ્રતોનો સ્વીકાર તો કોઈએ નહિ કર્યો હોય.

તેણે સ્વીકારેલા એ દ્વાદશ જ્ઞાનવ્રતોનું સવિરતર વર્ણન જ્ઞાન પ્રબંધોમાં કેટલીક વિગતો સાથે આપવામાં આવ્યું છે. વિગતોમાંની કેટલીક અતિશ્ચયોક્તિ ભરે હોઈ શકે, પરંતુ મૂળ હકીકત મિથ્યા નથી એટલી વાત તો ચોક્કસ રીતે કહી શકાય તેમ છે. અને જે વાત ખુદ હેમચંદ્ર પોતે જ જણાવે છે તેમાં તો મિથ્યાપણાને અવકાશ જ શી રીતે હોય. મંત્રી યશ:પાલ અને સોમપ્રભાચાર્યની જે કૃતિઓનો પરિચય, મેં ઉપર આપ્યો છે તેમાંનાં વર્ણનો પરથી જણાય છે કે કુમારપાલે વિક્રમસંવત ૧૨૧૬માં હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે સકલ જન સમક્ષ જ્ઞાનધર્મની ગૃહસ્થદીક્ષા સ્વીકારી હતી. એ દીક્ષા સ્વીકારતી વખતે એણે મુખ્યપણે આવી પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી હતી:—રાજ્યરક્ષાનિમિત્ત કરવા પડતા યુદ્ધસિવાય યાવજીવન કોઈ પણ પશુપ્રાણીની હિંસા ન કરવી;

મૃગાદિના શિકાર ન કરવો; મદ્ય અને માંસનું સેવન ન કરવું; પરિણીત પત્ની સિવાય અન્ય કોઈ સ્ત્રીસાથે કામાચાર ન સેવવો; દરરોજ જ્ઞાનપ્રતિમાની પૂજાઅર્ચા કરવી અને હેમચંદ્રાચાર્યનું પાદવંદન કરવું; અષ્ટમા અને ચતુર્દશીના દિવસે સામાયિક અને પૌષ્ઠ આદિ વિશેષવ્રતનું પાલન કરવું; રાત્રિએ ભોજન ન કરવું; ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

આવી જાતની પ્રતિજ્ઞાઓ જાતે લઈને પછી એણે પોતાના રાજ્યમાં, ખીજા ખીજા લોકો પણ પોતે સ્વીકારેલા ધર્મના કેટલાક મોટા નિયમોનું પાલન કરે તે માટે, તેવી કેટલીક રાજજ્ઞાઓ પણ બહાર પાડી. તેમાં સૌથી મુખ્ય આજ્ઞા હતી જીવહિંસાપ્રતિબંધ વિષેની. આપણા દેશમાં ધણા પ્રાચીન કાળથી જ કારણે જીવહિંસા થતી આવે છે : એક તો ધર્મના નિમિત્તે એટલે યજ્ઞયાજ્ઞાદિ ધાર્મિક કર્મકાંડ અને દેવી-દેવતાઓની બહીષ્કર્ણનિમિત્તે; અને બીજી ખોરાક નિમિત્તે. કુમારપાલે એ બંને પ્રકારની જીવહિંસાનો નિષેધ કરવા માટે રાજજ્ઞા જાહેર કરી. હેમચંદ્રાચાર્યના 'દ્વયાશ્રય' કાવ્યમાં વર્ણુન ઉપરથી જણાય છે કે માંસાહાર માટે થતી જીવહિંસાનો નિષેધ તો, કુમારપાલે, કદાચિત્ શ્રાવકધર્મના વ્રતો લીધા પહેલાં જ જાહેર કરી દીધા હતા. શાકંબરીના આહવાન રાજા અર્જુનરાજ અને માલવાના પરમાર રાજા બહાલદેવનો પરાજય કર્યા પછી એક દિવસે કુમારપાલે વસ્તામાં કોઈ દીન દરિદ્ર દેખાતા ગામડિયા માણસને બકરાં આદિ ખેચાર પશુઓને કસાઈખાને તાણી જતો જોઈ, તેની સાથે તે વિષેની કેટલીક પૂછપરછ કરી; અને તે વસ્તુસ્થિતિની જાણ થતાં, એ પામર મનુષ્યની અને પશુઓની દશા જોઈ રાજાના મનમાં ખોધિસત્વની જેમ કરુણાભાવ ઉત્પન્ન થયો. તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે - દુષ્ટજાતિવાળા અને કૂતરા જેવા, ધર્મવિમુખ આ લોકો પોતાના નકારા પેટ માટે જે આવા પ્રાણીઓના જીવ લે છે, તેમાં ખરેખર શાસન કરનારનો જ દુર્વિવેક છે. કારણ કે જેવા રાજાના ગુણ તેવા જ લોકોના ગુણ થાય છે. મને ધિક્કાર છે કે હું માત્ર મારા શરીર માટે જ પ્રજા પાસેથી કર લઉં છું પણ પ્રજાના રક્ષણ માટે નહિ - ઇત્યાદિ વિચાર કરી તેણે પોતાના અધિકારીઓને આજ્ઞા કરી કે મારા રાજ્યમાં જે કોઈ પણ જીવહિંસા કરે તો તેને ચોર અને વ્યભિચારી કરતાં પશુ વધારે સખ્ત શિક્ષા કરવી.

આપણી આર્થ પ્રજ્ઞમાંના જે લોકો માંસાહારી હોય છે તેઓ પણ એક રીતે જીવહિંસાને ધૂણારૂપક તો માને છે જ. કારણ, દ્વામૂલ્ય ધર્મની ભાવના આપણી પ્રજ્ઞમાં ધણા સૈકાઓથી રૂઢ ચર્મ ગએલી છે. ‘અહિંસા પરમે ધર્મ:’નો સિદ્ધાંત ભારતના અધારે ધર્મોમાં વધતેઓછે અંશે સ્વીકારવામાં આગ્યે છે. તેથી માંસાહારી મનુષ્યો, જીલ્લા-મન્દિરની લોલુપતાને લઈને આવી રાજ્યજાને મનથી બલે પ્રિય ન ગણે પણ જાહેર રીતે તેનો વિરોધ કરવા જેટલી નૈતિક બાબુ તેમની તરફ ન હોવાથી તેઓ તે વિષે કશું ન બોલી શકે. પણ ધર્મના બહાને જીવહિંસા કરનારાઓની સ્થિતિ જુદી હોય છે. તેઓની હિંસાને ધર્મશાસ્ત્રોનું, સનાતન પરંપરાનું, ચાલી આવતી રૂઢિનું અને જનતામાં વ્યાપેલી અંધશ્રદ્ધાનું યથેષ્ટ સમર્થન હોય છે; તેથી, તેઓ તરફથી, રાજ્યની આવી જાતની આગ્રા સામે થવાની હિલચાલ થાય એ સર્વથા અપેક્ષિત જ હોય. પરંતુ, ગુજરાતની ફેટલીક સામાજિક વિશિષ્ટતાને લઈને તેમ જ તે કાળે જોનાની સર્વોપરિતાને લઈને, એ વર્ગ તરફથી પણ એ આજ્ઞાના વિરોધનો કશો વિશેષ ઉપદ્રવ કુમારપાલને નડ્યો નહિ. છતાં વિરોધને સર્વથા અભાવ પણ નહોતો જ. ફેટલાક પ્રઅંધકારોના કથન ઉપરથી જાણાય છે કે, પાટણની અધિષ્ઠાત્રી કંટેશ્વરી માતાના રાજપૂજારીઓએ, છેવટે, નવરાત્રના દિવસોમાં તો નગરદેવીની પશુબલિદ્વારા પૂજા કરવી જ જોઈએ; નહિ તો દેવી ક્રુપિત થશે અને તેના કાપના પ્રતાપે રાજ્ય અને રાજ્ય ઉપર ભયાનક આપત્તિ આવી પડશે, એવો ભય બતાવી, કુમારપાલને એકવાર પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સંદેહશીલ બનાવી દીધો હતો. રાજ્યએ પોતાના મહામાત્ય વાગ્બટ — જે કુલપરંપરાથી જૈન હતો —ની એ બાબતમાં સલાહ માંગી. મહામાત્ય ગમે તેટલો શૂરવીર અને રાજનીતિનિપુણ હતો છતાં છેવટે હતો તે વણિક જ. રખેને એ માતા ખરેખરી કોપાયમાન થાય અને રાજ્ય તથા રાજ્ય ઉપર જે સાચે જ કોઈ આક્રમક ઊતરી પડે તો પછી શું કરાય, અને તેમ થવાથી ધર્મ અને કામ બંનેની ભારે અપકીર્તિ થાય — આવી આવી ફેટલીક કલ્પનાઓ કરી દાક્ષિણ્યતાથી અરૂપક સ્વરે અને અવ્યક્ત ભાવે તેણે શબ્દો ઉચ્ચાર્યા કે દેવ! દીવતે એટલે કે પશુબલિ દેવાય! આવું હોય ત્યાં બીજું શું કરાય. પણ કુમારપાલ તો ક્ષત્રિય હતો. ‘પ્રાણુ જાય પણ આન ન જાય’ એ સંસ્કૃતોનો પાર્થિવપિંડ

હતો. જગત સમક્ષ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા અને જાહેર કરેલી આજ્ઞાનો ભાંગ ક્ષત્રિય શી રીતે થવા દે. પ્રતિજ્ઞાપાલનના ગૌરવમણિ આગળ, ક્ષત્રિયના મને, જીવિત અને સમ્પત્તિ તો તુચ્છ તૃણ જેવા હોય છે. મહામાતૃ વાગ્બદ્ધનો અર્ધદંઘ ઉદ્દગાર સાંભળી કુમારપાલ હસી પડ્યો અને મર્મયુક્ત સ્વરે બોલ્યો કે ‘ મંત્રિન્ વણિગસિ યદેવં વ્રષે - મહામાતૃ ! વાણિયો છે જેથી આવું બોલે છે.’ રાજ્ય શું ને જીવિત શું બધુંયે નષ્ટ થઈ જાય પણ લીધેલી પ્રતિજ્ઞા નષ્ટ ન થઈ શકે.

પણ રાજાની મૂંઝવણનો, હૈમચંદ્રસૂરિએ પોતાની અદ્ભુત કુશલતા અને વ્યાવહારિકતાની બુદ્ધિદ્વારા સરસ રીતે ઉકેલ કરી દીધો. તેમણે એક કાંકરે બે પક્ષીને ઘા કર્યા જેવી કળા વાપરી. પોતાની એ કળાનો મંત્ર તેમણે ધીમેથી રાજાના કાનમાં ફૂંક્યો અને રાજાએ હર્ષમદ્દગદ થઈ હાસ્યરસ ઉપજાવે તેવા તેનો પ્રયોગ બજાવી બતાવ્યો. બલિપૂજના અવસરે રાજા કેટલાક પશુઓને સાથે લઈ માતા કંદેશ્વરીના મંદિરમાં પહોંચ્યો અને પૂજારીઓને કહેવા લાગ્યો કે આ પશુઓ હું માતાને ચઢાવા માટે લાવ્યો છું. હું એમને, આમના આમ જીવતા જ માતાને હવાણે કરું છું. તેથી જો માતાને આમના માંસની જરૂર હશે તો તો પોતાની મેળે જ આમાંથી પોતાનું ભક્ષ્ય મેળવી લેશે. તમારે કોઈએ એ ભક્ષ્ય તૈયાર કરવાની મહેનત લેવી જરૂર નથી. આમ કહી રાજાએ માતાના મંદિરમાં પશુઓને પૂરી દીધા અને બહારથી તાણું મારી દીધું, ખીજ સવારે રાજપરિવાર સાથે રાજા ત્યાં આવ્યો, અને હજારો લોકોની મેદની વચ્ચે માતાના મંદિરના દરવાજા ઉધડાવી જેવા લાગ્યો તો જણાઈ કે રાત્રે પૂરેલા પશુઓ જ્ઞાન્તિથી મંદિરના પ્રાંગણમાં પોતાનું ચર્વણ કરી રહ્યા છે. માતાએ એકેનું ભક્ષણ ન કર્યું. રાજાએ સર્વની સમક્ષ, ઉત્સાહ સાથે ઉપદેશ આપ્યો કે— ‘ માતાને પશુઓના માંસની જરૂર નથી જરૂર નથી. એને તેની ભૂખ નથી. જો એને ભૂખ હોત તો આ પશુઓને જરૂર પોતે ખાઈ ગઈ હોત. આથી સમજાય છે કે માતાના નિમિત્તે આ પૂજારીઓને, આ પામર પશુઓના પિંડની ભૂખ છે; પણ તે ભૂખ હવે મારા રાજ્યમાં લાગી શકાય તેમ નથી.’ આમ કહી રાજાએ દેવીદેવીઓના નિમિત્તે થતી જીવહિંસાનો પણ સમૂલ ઉચ્છેદ કર્યો.

કુમારપાલની આવી અહિંસાપ્રવર્તક સાધનાની સફળતા જ્ઞેષ્ઠને, આઠાણુ પંડિત શ્રીધરે એક વિશેષ પ્રસંગે હેમાચાર્યની સ્તુતિ કરતાં કહ્યું છે કે-

પૂર્વે વીરજિનેશ્વરે ભગવતિ પ્રખ્યાતિ ધમે સ્વયં
પ્રજ્ઞાવત્યમયેડપિ મન્ત્રિણિ ન યાં કર્તુ ક્ષમઃ શ્રેણિકઃ ।
અક્લેશેન કુમારપાલનૃપતિસ્તાં જીવરક્ષાં વ્યધાત્
યસ્યાસાથ વચસ્સુધાં સ પરમઃ શ્રોહેમચન્દ્રો ગુરુઃ ॥

“ જે વખતે સાક્ષાત્ ભગવાન મહાવીર તો જેને ધર્મ પ્રોધ કરનાર હતા અને અભયકુમાર જેવો પ્રજ્ઞાવાન પુત્ર સ્વયં મંત્રી હતો તે રાજા શ્રેણિક પણ જે જીવરક્ષા ન કરી શક્યો તે જીવરક્ષા, જેના વચનામૃતનું પાન કરી કુમારપાલ અનાયાસરીતે સાધી શક્યો, તે હેમચન્દ્ર ખરેખર એક મહાન ગુરુ છે. ”

સ્વયં આચાર્ય હેમચન્દ્ર પણ, હિપર કહેલા ‘ મહાવીરચરિત્ર ’ નામના પુરાણુઅંશમાં, મહાવીરના મુખેથી બાવી રાજા કુમારપાલ વિષે ભવિષ્યકથનરૂપે વર્ણન કરતાં કહે છે કે-

પાંડુપ્રમૃતિભિરપિ ત્યક્તા યા મૃગયા નહિ ।
સ સ્વયં ત્યક્ષ્યતિ જનઃ સર્વોડપિ ચ તદાજ્ઞયા ॥
હિંસાનિષેધકે તસ્મિન્ દૂરેડસ્તુ મૃગયાદિક્રમ્ ।
અપિ મત્કુટયુકાદિ નાન્ત્યજોડપિ હનિષ્યતિ ॥
તસ્મિન્નિષિદ્ધે પાપર્દાવરણ્યે મૃગજાતયઃ ॥
સદાડયવિગ્નરોમન્થા ભાવિન્યો ગોષ્ઠધેનુવત્ ॥
જલચરસ્થલચરલેખચરાણાં સ દેહિનામ્ ।
રક્ષિષ્યતિ સદા મારિં શાસને પાકશાસનઃ ॥
યે યાજન્માપિ માંસાદાસ્તે માંસસ્ય કથામપિ ।
દુઃસ્વપ્રમિવ તસ્યાજ્ઞાવશાન્નેષ્યન્તિ વિસ્મૃતિમ્ ॥

ભગવાન મહાવીર પોતાના શિષ્યોને કહે છે, “ ભાવિકાળમાં જે કુમારપાલ રાજા થનાર છે તેની આગ્રાથી સર્વ મનુષ્યો મૃગયા એટલે શિકારનો ત્યાગ કરશે કે જે મૃગયાને પાંડુ જેવા ધર્મિષ્ઠરાજાઓ પણ છોડી - છોડાવી શક્યા ન હતા. હિંસાનો નિષેધ કરનાર એ રાજાના સમયમાં શિકાર કરવાની વાત તો દૂર રહી, માંકણ અને જૂ જેવા જીવોનેય

અન્યજ્ઞે સુધાં પશુ હણી શકશે નહિ. આ રીતે મૃગયા વિષે તેની નિષેધાગ્રા થતાથી મૃગ આદિ પશુજાતિએ નિર્ભય થઈને, વાડામાં આવે ચરે તેવી રીતે સદા ચર્ચા કરશે. એ રીતે જલચર પ્રાણીઓ, પશુઓ અને પક્ષીઓ માટે સદા તે અમારિ પ્રવર્તાવશે અને તેની આવી આગ્રાથી જ્ઞેઓ આજન્મ માંસાહારીઓ હશે તેઓ પણ ખરાય સ્વપ્નની માફક, સદા માટે માંસની વિસ્મૃતિ કરશે.”

કુમારપાલની આવી અમારિપ્રિય વૃત્તિ જ્ઞેઈને તેના પડોશી અને અંડિયા રાજ્યોએ પણ અમારિપ્રવર્તાનની ઉદ્દેશીપણા કરનારાં કેટલાક જ્ઞાસનો જાહેર કર્યાં હતાં જ્ઞેનાં પ્રમાણ્યસૂચક કેટલાક શિલાલેખો તેહ મારવાડની પેલી સરહદ ઉપરથી મળી આવ્યા છે.

કુમારપાલની જ આવી અહિંસાપ્રવર્તક નીતિનું એ પરિણામ છે. વર્તમાન સમયમાં, જગતમાં સૌથી વધારે અહિંસક પ્રજા ગુજરાતની પ્રજા છે અને સૌથી વધારે અહિંસાધર્મનું પાલન ગુજરાતમાં થાય છે. હિંસક યજુયાગ પ્રાયઃ ત્યારથી જ અંધ થયેલા છે અને દેવીદેવતાઓની આગળ થતા પશુવધ પણ ખીજ દેશોની તુલનામાં ગુજરાતમાં, ઘણાં ઓછાં છે. ગુજરાતનો પ્રાયઃ સમલોચ શિષ્ટ અને ઉચ્ચ પ્રજ્ઞવર્ગ યુસ્ત નિરામિષભોજ છે. ગુજરાતનો પ્રધાન ખેડૂતસમૂહ પણ માંસત્યાગી છે. બલે અતિશયોક્તિ ગણાય અને તેના ઉપહાસ પણ થાય છતાં મને કહેવાનું મન થાય છે કે-ગુજરાતના એ જ પુણ્યમય વારસાના પ્રતાપે ગુજરાતે જન્મતના સૌથી શ્રેષ્ઠ અહિંસામૂર્તિ મહાત્માને જન્મ આપવાનું આજે અદ્વિતીય ગૌરવ પ્રાપ્ત કર્યું છે.

જીવહિંસા સાથે ખીજ જે પાપકર પ્રવૃત્તિઓનો કુમારપાલે પોતાની પ્રજામાંથી નિષેધ કરાવ્યો તેમાં સુખ્ય હતી મદ્યપાનની પ્રવૃત્તિ. મદ્ય એ મનુષ્ય જાતિનો મોટો શત્રુ છે એ સૌ કાઈ જાણે છે. મદ્યની સાથે શિકાર, જુગાર, વ્યભિચાર અને તેવા ખીજ અનેક અનાચારોનો ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. મદ્યના કારણે જગતમાં ઘણાં ઘણાં અનર્થો થયા છે અને થાય છે. પૌરાણિક કાળમાં જાહેરોનો નાશ મદ્યપાનને લઈને થયો હતો એમ પુરાણો વર્ણવે છે. ઐતિહાસિક કાળમાં પણ મદ્યપાનને લીધે અનેક સમ્રાટો અને તેમનાં સામ્રાજ્યો નષ્ટ થયાંનાં ઉદાહરણો જ્ઞેઈએ એટલાં મળી આવે છે. વર્તમાનમાં ક્ષત્રિય જાતિનું જે ભયંકર પતન થયું છે અને હજીએ વધારે થતું જાય છે,

તેમાં મોટા ભાગ મઘ જ લગ્નવી રહ્યું છે. આપણા ગરીબ અને મહેનતુ પ્રજાવર્ગની જે આટલી બધી અવદશા થઈ રહેલી છે તેમાં પણ મઘ એક પ્રધાન કારક છે, એ આપણે સારી પેઠે જાણીએ છીએ. મઘની આવી માઠી અસરને લક્ષ્યમાં લઈને મધ્યકાળના કેટલાક મુસલમાન સત્રાટોએ પણ તેના પાનનો જે તીવ્ર નિષેધ કર્યો હતો. તે ઇતિહાસના અભ્યાસીઓને અપરિચિત નથી. અમેરિકા જેવા કેવળ ભૌતિક સંસ્કૃતિના ઉપાસક રાષ્ટ્રને પણ, આ વર્તમાન વીસમી શતાબ્દી સુધીમાં એ ઉન્માદક મઘપાનના નિષેધ માટે રાજદાનો કઠોર ઉપયોગ કરવો પડે છે.

પ્રમંથગત પ્રમાણોના વર્ણન ઉપરથી જણાય છે કે, કુમારપાલ જૈનધર્માનુયાયી થતો તે પહેલાં માંસહાર તો તે કરતો હતો પરંતુ મઘપાન તરફ તેનો ઠેઠથી તિરસ્કાર હતો. ધણું કરીને એના કુલમાં જ એ વસ્તુ ત્યાજ્ય મનાતી હતી. હેમચંદ્રના 'યોગશાસ્ત્ર'માં આવેલા એ ઉલ્લેખ ઉપરથી જણાય છે કે ચૌલુક્યોના કુલમાં મઘપાન નિન્દ્ય ગણાતું હતું, જેમ ધ્યાનથી જાતિમાં ગણાતું તેમ.

પરંતુ ચૌલુક્યોના પુરાગામી ચાવડાઓ સારી પેઠે મઘપી હતા. સ્વયં અણહિલપુરના સંસ્થાપક વનરાજને મઘ બહુપ્રિય હતું, તથા એણે બાંધેલા અણહિલપુરના રાજમહેલોમાં, એની પાછળ પણ મદિરા દેવીનો ખૂબ સત્કાર થતો હતો અને તેના જ પરિણામે, જાદોની માફક, એ ચાવડાવંશનો પણ આખરે ક્ષય થયો હતો એમ 'મોહરાજપરાજય' નાટકનો કર્તા મંત્રી યજ્ઞપાલ ગર્જિતરૂપે સૂચન કરે છે. અંતિમ ચાવડા રાજ સામંતસિંહનું રાજ્યસિંહાસન કેવી રીતે ચૌલુક્યવંશના પ્રતિષ્ઠાતા મૂળરાજના હાથમાં આવ્યું, તેની જે હકીકત 'પ્રમંથચિંતામણિ'માં આપવામાં આવી છે તે પરથી પણ ચાવડાઓના મઘપાનની હકીકત સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે છે.

મઘપાનના નિષેધની સાથે જુગાર ખેલવાની મનાઈ પણ કુમારપાલે તેટલી જ સખ્તાઈથી જાહેર કરી હતી. જુગારના લાંધે પાંડવો જેવાઓને પણ કેવી કષ્ટાવરથા ભોગવવી પડી હતી તેમ જ નળ જેવા રાજ ઉપર પણ કેવી આપત્તિ આવી પડી હતી, - એ વગેરેની કથાઓ કુમારપાલે હેમચંદ્રસૂરિ પાસેથી ઘણી વાર સાંજળી હતી અને પોતાના આસપાસના લોકોમાં પણ એણે જુગારની ખૂબ જ બહી

ફેલાએલી જોઈ હતી તેથી તેણે એ જુગાર ખેલવાનો પણ પ્રતિબંધ જાહેર કર્યો હતો. યજ્ઞપાલ મંત્રીના કથનથી જાણાય છે કે તે વખતે લોકોમાં જુગારનું વ્યસન ધણી મોટા પ્રમાણમાં ફેલાયેલું હતું. મોટા મોટા રાજપુરુષો એ વ્યસનમાં વ્યાસક્ત થયેલા હતા. એવા રાજપુરુષોમાંના ફટલાકનો તો સ્પષ્ટ નિર્દેશ પણ એ નાટકકારે કરેલો છે જે બહુ જ સચક છે. એ નિર્દેશ પ્રમાણે મેવાડનો રાજકુમાર, સૌરઠના રાજનો બાઈ, ચંદ્રાવતીનો અધિપતિ, નાડોલના રાજનો દૌહિત્ર, ગોધરાના રાજનો ભત્રીજો, ધારાના રાજનો ભાણેજ, શાકભરીના રાજનો મામો, કોંકણના રાજનો વિમાતૃબ્રાતા, કચ્છના રાજનો સાળો, મારવાડના રાજની છોકરીનો છોકરો, અને ખુદ ચાલુક્ય નૃપતિ એટલે કુમારપાલદેવના કોઈ પિતૃવ્ય જેવી વ્યક્તિઓ હતી. એ ઉલ્લેખ પરથી જાણાય છે કે અણહિલપુરના સમ્રાટની સેવામાં રહેતા બધા ખંડિયા રાજઓના જે રાજપ્રતિનિધિઓ હતા તેઓ આ વ્યસનમાં સારી પેઠે વ્યાસક્ત થયેલા હતા. નવરા બેઠેલા, એવા મોટા લોકોને, ખીલું કામ પણ શું હોઈ શકે. રાજ, નિયત કરેલા અમુક એ ત્રણ કલાકો રાજના દરબારમાં તેઓ ઉપસ્થિત થાય અને પોતાની હાજરી પુરાવે, તે ઉપરાંત, શાંતિના સમયમાં, આવા રાજપ્રતિનિધિઓને કશું કામ હોતું નથી. તેથી તેમનો વખત હંમેશાં આવા જ કોઈ વ્યસનમાં પસાર થતો હતો. આજે પણ આ વર્ગના માણસોમાં એવી જ સ્થિતિ જોઈ શકાય છે. આ જુગારને લઈને જુગારીઓમાં અનેક પ્રકારના ભયંકર કલહો ઊભા થતા, મારામારીઓ થતી અને તેવા ખીજા પ્રકારના અસ્હીલ દેખાવો થતા. કુમારપાલને આ વસ્તુસ્થિતિનું ચોક્કસ ભાન થયું હતું અને તેથી એના આવા દુષ્પરિણામોથી પ્રગ્નને બચાવવા માટે એના નિષેધનો તેણે રાજદેશ જાહેર કર્યો હતો.

આ રીતે જે રાજનીતિ કુમારપાલે પ્રવર્તાવી તેમાં એક વાત ખાસ દેખાતી નથી. તે વાત છે વેશ્યાવ્યસન વિષેની. કુમારપાલને તેની કલ્પના તો હોવી જ જોઈએ. મદ્ય અને છૂતની માફક એ વ્યસન પણ પ્રગ્નની દષ્ટિએ તેટલું જ અનિષ્ટકર છે અને ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ એની અનિષ્ટતા સારી પેઠે વર્ણવેલી છે. પણ કુમારપાલે શમે તે કારણ હો, એ વ્યસનની ઉપેક્ષા કરી હતી. ' મોહરાજપરાજ્ય '

નાટકમાં એ વિષે પણ એક મૂલ્યન મળી આવે છે. ઉક્ત રીતે બ્યારે કુમારપાલે બધા દુર્બંસનોનો બહિષ્કાર કરાવ્યો ત્યારે વેશ્યાવ્યસનને ઘણુ તેનો ભય લાગ્યો પરંતુ રાજ્યએ તેની ઉપેક્ષા કરતાં કહ્યું કે વેશ્યાવ્યસનનું તુ વરાકમુપેક્ષणीयम् । न तेन किंचिद् गतेन स्थितेन वा-
એટલે કે-આપકા વેશ્યાવ્યસનની તો ઉપેક્ષા કરવી જોઈએ. તેના રહેવાથી કે જવાથી કશું થતું નથી. આ સૂચન ગુજરાતની તે વખતની વેશ્યાવિષેની સ્થિતિ ઉપર કાંઈક પ્રકાશ પાડે છે. વેશ્યાસંબંધ તે વખતે સમાજમાં, બીજા વ્યસનોની જેમ બહુ નિન્દા ગણાતો ન હતો. સમાજના શિષ્ટ કહેવાતા વર્ગ સાથે વેશ્યાઓનો ઘણો સંબંધ રહેતો હતો. તેમજ વેશ્યાઓની સ્થિતિ પણ આજના જેવી તદ્દન હલકી અને કેવળ વ્યભિચાર પોષનારી ન હતી. વેશ્યાઓનું સ્થાન સમાજમાં એક પ્રકારે ઉચ્ચ પ્રતિનું ગણાતું. રાજદરબારમાં હમેશાં તેમની ઉપસ્થિતિ રહેતી. દેવમંદિરોમાં પણ નૃત્ય અને ગાનાદિ માટે તેમની હાજરી આવશ્યક ગણાતી. સાર્વજનિક કે ખાનગી ઉત્સવ-મહોત્સવોમાં તેઓ અગ્રભાગ ભજવતી. કળા અને કુશળતાની તેઓ શિક્ષિકા ગણાતી. રાજપુત્રો વગેરે લક્ષ્મીદેવીના કૃપાપાત્રો તેમની પાસે કળાબ્યાસ પણ કરતા. અનેક રાજ્યો આવી કળાધામ વેશ્યાઓને પોતાની પ્રિયતામાં બનાવતા. ખુદ કુમારપાલનું માતૃકુલ પણ આવી જ એક વેશ્યાવર્ગમાં અવતરેલી કળાનિધિ રાજરાણીની સંતતિરૂપે હતું. તેના દરબારમાં પણ આ વેશ્યાવર્ગ સારા પ્રમાણમાં અને સારી સ્થિતિમાં વિદ્યમાન હતો. તેથી તેણે તેમની પ્રવૃત્તિ વિષે કાંઈ પણ પ્રકારનો વિધિ કે નિષેધ કરવાનો કશોય વિચાર નહીં કર્યો હોય.

આ પ્રમાણે કુમારપાલે જૈનધર્મમાં દીક્ષિત થઈ, તેના સિદ્ધાન્તો પ્રમાણે કેટલાક મોટા ધાર્મિક અને નૈતિક નિયમો જાહેર કર્યા હતા અને એ નિયમોનું પાલન પ્રજા બરાબર કરે તે માટે તેણે પૂરેપૂરી સાવચેતી પણ રાખી હતી. હેમચંદ્રાચાર્ય કહે છે કે તેના અહિંસાના આદેશને અનુસરીને, અંત્યજો જેવા પણ જૂમાંકણ સુદ્ધાની હત્યા નહોતા કરતા. એ કથનમાં ભલે કાંઈક અતિશયોક્તિ હશે પણ રાજ્ય એ આખતમાં પૂરેપૂરે સતકં હતો એમાં તો જરાયે શંકા નથી. 'પ્રબંધચિંતામણિ' અને તેવા બીજા પ્રબંધોમાં જે એક યુક્તવિહાર મંદિર બંધાવાનો ધૃતિહાસ મળી આવે છે તેનાથી આ હકીકતને ચોક્કસ પુષ્ટિ મળે છે.

કુમારપાલે આ રીતે નૈતિક કાર્યો કરવા ઉપરાંત જ્ઞાનધર્મનો પ્રચાર અને પ્રજાવ વધારવા અર્થે તેણે ઠેકઠેકાણે સેંકડો જ્ઞાન મંદિરો બાંધ્યાં-ખંધાવ્યાં હતાં. શત્રુજય અને ગિરનાર જેવા જ્ઞાનતીર્થોની, રાજગાહી ઠાઠ સાથે મોટા સંઘો કાઢી તેણે યાત્રા કરી હતી અને રાજધાનીમાં દરવર્ષે તે મોટા મોટા જ્ઞાન મહોત્સવો ઊજવતો હતો અને બીજા શહેરોમાં પણ તેવા મહોત્સવો ઊજવવાની તે પ્રેરણા કરતો હતો.

તે રાજકાજ બહુ જ નિયમિત રીતે જોતો. તેની દિનચર્યા બરાબર વ્યવસ્થિત હતી. વિલાસ કે વ્યસનને તેના જીવનમાં સ્થાન જ ન હતું. તે બહુ જ દયાળુ અને ન્યાયપરાયણ હતો. તે અંતરથી ખરેખરો મુમુક્ષુ હતો અને ઐહિક કામનાઓથી તેનું મન ઉપશાંત થયું હતું. રાજધર્મ છે એમ જાણીને તે રાજની સર્વ પ્રવૃત્તિ કાળજી-પૂર્વક જોતો પણ તેમાં તેની આસક્તિ ન હતી. તેની દિનચર્યાના અખંધમાં હૈમચંદ્રાચાર્યે, 'પ્રાકૃતદ્વાપ્રય' કાવ્યમાં અને સોમપ્રભાચાર્યે 'કુમારપાલપ્રતિબોધ' નામના ગ્રંથમાં જે સૂચવ્યું છે તે પરથી સમગ્રજ છે કે-સવારના વખતમાં, સૂર્યોદય થયાં પહેલાં જ શય્યામાંથી ઊઠી જતો અને સૌથી પ્રથમ જ્ઞાનધર્મમાં મંગલભૂત ગણાતા અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્યોદિ પાંચ નમસ્કારપદોનું સ્મરણ કરતો. પછી શરીર-શુદ્ધિની ક્રિયા વગેરેથી નિવૃત્ત થઈ, પોતાના રાજમહાલમાં જે ગૃહચૈત્ય હતું તેમાં જઈ પુષ્પાદિથી જિનપ્રતિમાની પૂજા કરી સ્તવના સાથે પંચાંગપ્રણિપાત કરતો. ત્યાંથી નીકળી, પછી તે તિલકાવસર નામના મંડપમાં જઈને સુક્રેામલ ગાદી ઉપર બેસતો. ત્યાં તેની સામે બીજા સામંત રાજાઓ આવીને બેસતા. પાસે ચામર ધારણ કરનારી વારાંગનાઓ બેઠી રહેતી. પછી રાજપુરોહિત કે બીજા ધાહણો આવીને રાજાને આશીર્વાદ આપતા અને તેના કપાળમાં ચંદનનો તિલક કરતા. તે પછી ધાહણો! તિથિવાચન કરતા, તે સાંભળતો. ત્યાર બાદ ધાહણોને દાન આપી તેમને વિદાય કરતો અને પછી તરત જ અરજદારોની અરજીઓ સાંભળતો. પછી ત્યાંથી ઊઠીને મહેલોની અંદર, જ્યાં માતા અને તેની બીજી માતા જેવી રાજવૃદ્ધા સ્ત્રીઓ રહેતી ત્યાં જઈ તેમને નમસ્કાર કરતો અને તેમના આશીર્વાદ મેળવતો. તે પછી કૂળ, ફૂલ, આદિ વડે રાજલક્ષ્મીની પૂજા

કરાવતો અને જીજ્ઞ પશુ દેવીદેવતાની જે પ્રતિમાઓ રાજમહેલમાં રહેલી હતી તેમની સ્તુતિ વગેરે કરાવતો. વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ વગેરેને સહાયતાર્થે ધન આપતો. ત્યાંથી પછી તે વ્યાયામશાળામાં જતો અને યથાયોગ્ય વ્યાયામ કરતો. તે પછી સ્નાન કરી, વસ્ત્ર વગેરે પહેરી, રાજમહેલના બહારના ભાગમાં આવતો. ત્યાં તે પહેલાંથી જ સવારી માટે તૈયાર કરી રાખેલા રાજગજ ઉપર આરૂઢ થઈ, સધળા સામંત, મંત્રી, આદિના પરિવાર સાથે, પોતાનાં પિતાના પુણ્ય નામથી અંકિત ત્રિભુવનપાલવિહાર નામનું જે મહાવિશ્વાળ અને અતિભવ્ય જૈનમંદિર કરોડો રૂપિયા ખર્ચ કરી, તેણે અંધારું હતું તેમાં દર્શન અને પૂજન કરવા અર્થે તે જતો, જે વખતે તે જિનમૂર્તિને અભિષેક કરાવતો. તે રંગમંડપમાં વારાંગનાઓ ધણા આડંબર સાથે નૃત્ય અને ગાન કરતી. જિનમંદિરમાં પૂજન વગેરેનો વિધિ સમાપ્ત કરી, તે પછી હેમચંદ્રાચાર્ય પાસે જઈ, તેમના ચરણવંદન કરતો અને ચંદન, કપૂર અને સુવર્ણકમલો વડે તેમનાં ચરણોની પૂજા કરતો. તેમના મુખેથી યથાવસર ધર્મબોધ સાંભળી ત્યાંથી રાજમહેલ તરફ પાછો ફરતો. પાછા ફરતી વખતે તે હાથી પર ન ચઢતાં ઘોડા ઉપર સવાર થતો અને સ્વસ્થાને પહોંચતો. ત્યાં પછી યાત્રકાદિ જનેને યથાયોગ્ય દાન વગેરે આપી ભોજન કરતો. તેનું ભોજન બહુ જ સાત્ત્વિક પ્રકારનું રહેતું. જૈન ધર્મના બોધ પ્રમાણે, તે ધણીવાર એકાશન વગેરે તપ કરતો અને ક્ષીલા શાક વગેરે સ્વાદવાળા પદાર્થોનો ત્યાગ કરતો. જમી રહ્યા પછી તે આરામગૃહમાં બેસતો અને ત્યાં યથાપ્રસંગ વિદ્વાનોની સાથે શાસ્ત્ર અને તત્ત્વસંબંધી વિચાર કરતો.

ત્રીજો પહોર ઢળ્યા પછી તે રાજવાટિકાએ નીકળતો. રામ પોતાના બધા રાજશાહી ઠાક સાથે રાજમહેલમાંથી નીકળી, શહેરના રાજમર્ગે થઈ, બહાર ઉદ્યાનમાં જઈ ધડી-એ ધડી જે ઉદ્યાનકીડા કરે તેનું નામ રાજવાટિકા. શુજરાતી ભાષામાં એનું નામ છે 'રાયવાડી' અને રાજપૂતાની ભાષામાં એનો ઉચ્ચાર છે 'રેવાડી.' સંખ્યાસમય થતાં ત્યાંથી તે રાજમહેલ તરફ પાછો ફરતો, અને મહેલોમાં આવી, દેવની આરતી વગેરેનું સંખ્યાકર્મ કરતો. પછી તે વખતે વારાંગનાઓ વગેરે જે નૃત્ય અને ગાન કરતી, તે એક પાટ પર બેસીને સાંભળતો. સ્તુતિપાઠકા અને ચારણો વગેરે તે વખતે ખૂબ તેની સ્તુતિઓ કરતા.

ત્યાંથી પછી તે સર્વાવસર નામના મુખ્ય સભામંડપમાં આવીને સિંહાસનાસીન થતો. સર્વ રાજવર્ગીય અને પ્રજાવર્ગીય સભાજનો ત્યાં ઉપસ્થિત થતા. રાજપુરોહિત આવીને રાજા અને રાજ્યના કલ્યાણાર્થે મંત્રપાઠ બાજીતા. પછી ચામર ધારણ કરનારી વારસીઓ આસપાસ ચામરાદિ રાજ-ઉપકરણો ધારણ કરીને ઊભી રહેતી. પછી અંગલવાજિત્રો વાજતા. તે પછી બીજી બીજી તેવી સ્ત્રીઓ પોતપોતાનું કામ કરવા માટે હાજર થતી. પછી વારાંગનાઓ આવીને રાજનાં ઊવારણાં લેતી. બીજા સામંતો અને ખંડિયા રાજાઓ તે વખતે હાથ જોડીને ઊભા રહેતા. રાજાની સન્મુખ રાજ્યના બીજા મહાજનો જેવા કે શેડિયાઓ, વ્યાપારીઓ, પ્રધાન આમજનો, વગેરે આવીને બેસતા. પરરાજ્યોના દૂતો આવતા તે દૂર, બધાની પાછળ બેસતા. વારવનિતાઓનો નીરાજનાવિધિ પૂરો થતો એટલે પછી તેઓ પણ એક બાજુ બેસી જતી; અને આખી સભા પછી એકાગ્ર ચર્ચ રાજ્યકાર્યની પ્રવૃત્તિ જોતી. રાજ્યકાર્યમાં સૌથી પ્રથમ સાન્નિધિવિગ્રહિક એટલે પરદેશ મંત્રી ('ફોરેઇન મિનિસ્ટર')-પરરાજ્યો સાથેના સંબંધોની કાર્યવાહી રાજાને નિવેદન કરતો. કયા રાજા સાથે સંધિ થઈ છે, કયા રાજાએ શું ઇષ્ટ-અનિષ્ટ કર્યું છે, કોના ઉપર લશ્કર મોકલ્યું છે, કયા લશ્કરે શું કર્યું છે, કોણ શત્રુ મિત્ર થાય છે, ઇત્યાદિ પરરાજ્ય સાથે સંબંધ ધરાવતી સઘળી કાર્યવાહીઓ તે રાજાને નિવેદન કરતો અને આખરે સમય થતાં સભા બંધ થઈ જતી, યથાવસરે શયનાગારમાં જઈ શય્યાધીન થતો. જૈનધર્મના પ્રતોના વિશિષ્ટ સ્વીકાર કર્યા પછી, બધા ભાગે તે બ્રહ્મચર્ય વ્રત પાળતો હતો, અને પૂર્ણ પત્નીનિષ્ઠ હતો. એ બાળ્યમાં એ પહેલેથી જ સદાચારી હતો અને તેને લઈને એના આશ્રિતો સમસ્ત રાજવર્ગીય જનોમાં એનો મોટો પ્રભાવ હતો.

આ પ્રમાણે કુમારપાલની નિયત દિનચર્યા હતી. વિશેષ અવસરો ઉપર એ ચર્યામાં જે ફેરફાર થતો તે પ્રાસંગિક હતો. દાખલા તરીકે, પ્રજાજનોના આનંદ માટે અમુક અમુક વખતે રાજમહેલના કીડાંગણમાં હાથીઓની સાઈમરી થતી, કે મલ્લોની કુસ્તી થતી કે તેવા બીજા ખેલો વગેરે થતા, તે તે વખતે રાજા પણ, રાજધર્મને અનુસરી સપરિવાર ત્યાં જઈને બેસતો અને એ ખેલો વગેરે જોતો અને નિત્યના

કાર્યક્રમમાં દેરફાર કરતો. રચનાના વગેરેના કોઈ પણ કાર્યમાં સ્વેચ્છા થતા તે તેમાં પણ તેવી જ રીતે સામેલ થતો. કેટલાક પર્વદિવસોના પ્રસંગોપર મંદિરમાં રાત્રે નાટ્યપ્રયોગો કે સંગીતોત્સવ થતા અને તેમાં પણ તે પોતાની હાજરી આપતો.

કુમારપાલના જીવનનું અવલોકન કરતાં જણાય છે કે તે તેના પૂર્વગામી સિદ્ધરાજ જેટલો પ્રતિભાશાલી અને વિદ્યારસિક નહિ હોય છતાં ભુદ્ધિમાન તે હતો જ. તેને યુવાવસ્થામાં વિદ્યાપ્રાપ્તિનો પૂરતો અવસર પણ ક્યાં મળ્યો હતો? તેની જવાનીનો મુખ્ય હિસ્સો, સિદ્ધરાજથી પોતાનો જીવ બચાવવા માટે, ભટકવામાં અને કપોટો વેઠવામાં જ વીત્યો હતો. પચાસ વર્ષની ઉંમરે એનું ભાગ્યપરિવર્તન થયું અને એ શુભરાતના વિશાલ સામ્રાજ્યનો ભાગ્યવિધાતા બન્યો. રાજ્ય મળ્યાં પછી પણ, એના પાંચ-સાત વર્ષ તો, વિપક્ષીઓને થાળે પાડવામાં ગયા એટલે વયના ૫૬-૫૭ વર્ષ પછી એનું સિંહાસન સ્થિર થયું અને એના પ્રતાપનો સર્વ સહસ્રકિરણોથી તપવા લાગ્યો. એ ઉંમરમાં વિદ્યાભ્યાસને કેટલો અવકાશ હોય. છતાં પ્રબંધકારો કહે છે તેમ, પ્રસંગ પડતાં એણે એટલી ઉંમરે પણ સખત મહેનત કરી સંસ્કૃત ભાષાનો સારો સરખો અભ્યાસ કરી લીધો હતો અને તે દ્વારા વિદ્વાનોની તત્ત્વચર્ચાનું એ યથેષ્ટ આકલન કરી શકતો હતો. હેમચંદ્રાચાર્ય, એના માટે જ બનાવેલા 'યોગશાસ્ત્ર' અને 'શીતરાગસ્ત્રાન'નો એ હમેશાં સ્વાધ્યાય કરતો હતો. 'યોગશાસ્ત્ર' અંતે હેમચાર્યે પ્રેલા ઉલ્લેખ પરથી જણાય છે કે એને યોગની ઉપાસના વધુ પ્રિય હતી અને તેથી એણે કેટલાંક યોગશાસ્ત્રો સારી પેઠે જોયાં હતાં. 'ત્રિપિઠ-શલાકાપુરપથરિવ' નામનો, જૈન તીર્થંકરો ઇત્યાદિ મહાપુરુષોના ચરિત્ર-વર્ણનવિષેનો જે મોટો ગ્રંથ, હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યો તે ખાસ કુમાર-પાલની પ્રેરણાથી જ બનાવ્યો હતો એ ઉપર જણાવેલું છે. એથી જણાય છે કે તેને એવા ગ્રંથો વાંચવાનો શોખ હતો. કદાચિત જૂનની વાતો જાણવાની જિજ્ઞાસા એને વધારે હશે. રાજ્યપ્રાપ્તિ પહેલાં જ્યારે એ ભટકતો ભટકતો એકવાર ચિતોડના કિલ્લા ઉપર જઈ ચઢ્યો અને ત્યાં એને એક દિગંબર વિદ્વાન મળી આવ્યો, ત્યારે એણે તેને એ કિલ્લાની ઉત્પત્તિ વગેરે કેવી રીતે થઈ એ બધી હકીકત પૂછી હતી; તેમજ રાજ્યપ્રાપ્તિ પછી જ્યારે એ મોટા સંઘ કાઢી ગિરનારની યાત્રાએ ગયો અને જૂનાગઢમાં દશદશારમંડપ વગેરે પ્રાચીન રચણો

બેમાં, ત્યારે તે વિષે પણ, આચાર્ય હૈમચંદ્રને એણે જૂની હકીકત જણાવવા વિનય કરી હતી.

કુમારપાલ બાલુક વધારે હતો અને તેથી જ તે આવી જાતની ધાર્મિક વૃત્તિમાં દૃઢ અદ્વારીલ થઈ શક્યો હતો. હૈમચંદ્રાચાર્ય ઉપર તેની અનન્ય ભક્તિ હતી. કાંઈકે તો, તે, પોતાની પ્રવાસી દશામાં હૈમચંદ્રદ્વારા ખંભાતમાં જે ઉચ્ચ મંત્રી પાસેથી મદદ મેળવી શક્યો તેના આભારને લઈને; કાંઈકે, હૈમચંદ્રાચાર્યે પોતાના જ્યોતિષજ્ઞાન-બળે એને ભવિષ્યમાં ચોક્કસ રાજ્યગાદી મળવાની ખાતરી આપીને એના જે નિરાશ જીવને આશાવાન બનાવ્યો હતો તેના સ્મરણને લઈને; અને કાંઈકે, રાજ્યગાદી મળ્યા પછી પણ આચાર્યે એને અમુક અમુક પ્રસંગોમાં, પોતાની વિદ્યાશક્તિના બળે આશ્ચર્યચકિત કરી દીધો હતો તેના પ્રભાવને લઈને, એ હૈમચંદ્રને અનન્ય અતુરાગી થઈ ગયો હતો. અને પછીથી જેમ ધીમે ધીમે એ આચાર્યના વિશેષ પ્રશ્નમાં આવતો ગયો અને તેમના ચારિત્ર, જ્ઞાન, તપ, આદિના બળને એને વિશિષ્ટ પરિચય થતો ગયો તેમ, એ તે આચાર્યને અદ્વાલુ શિષ્ય થતો ગયો, જ્યારે એને ખાતરી થઈ કે એ આચાર્યનું જીવનપ્રધેય કેવળ પરાપકારવૃત્તિ છે અને આટલા મોટા સમ્રાટ પાસેથી પણ જે સૂઝી રાટલીઓય મેળવવાની એમની અભિલાષા નથી, ત્યારે એણે પોતાનો સમ્પૂર્ણ આત્મા આચાર્યના ચરણમાં સમર્પણ કર્યો અને એ સદર્શિને આદેશ આદરી પોતે પણ રાજર્ષિ બન્યો.

કુમારપાલ મોટો પરાક્રમી પુરુષ હતો છતાં સિંધ્યામહત્વાકાંક્ષી ન હતો. એના સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર સહેજે જ એટલો બધો થઈ ગયો હતો. સામ્રાજ્ય વિષેની એની નીતિ રક્ષણાત્મક હતી—આક્રમણાત્મક નહોતી. પરરાજ્યો પર ચઢાઈ કરવાની એને ફરજ પડી એટલે જ એણે ચઢાઈ એા કરી. એ મહત્વાકાંક્ષી ન હતો છતાં સ્વાભિમાની પૂરો હતો. એ પોતાનો તેજેવં જરા પણ સહન કરે તેવો નહતો અને સાથે રાજનીતિનો પૂણું અનુભવી હતો. જે મનુષ્યના વિશેષ પ્રયત્નાથી એ રાજગાદી મેળવવા નસીબદાર થયો હતો અને જે પોતાનો એક સગો બનેલી પણ થતો હતો, તે કાન્હડદેવને પણ, જ્યારે એણે પોતાની પૂર્વાવસ્થાને ઉપલક્ષી ઉપહાસ કરતો જ્યેથો ત્યારે તેનો તત્કાલ જાન-ભાંગ કરવી તેને નિજીવ બનાવી દીધો. અને તેવી જ રીતે બીજા કંટકોનો પણ તત્કાલ જીવિતનાશ કરાવી નાંખ્યો. પૂર્વાવસ્થામાં એ

લલિત રંકની માફક ભટકંચો હોય પણ હવે ભાગ્યે એને રાજ બનાવ્યો છે અને એ ભાગ્યદત્ત રાજ્યનું રક્ષણ પોતાની સમશૈરના બળે કરવા પોતે સમર્થ છે, એ જાતનું દૃઢ સ્વાભિમાન એના પૌરુષમાં ઊછળતું હતું અને તેથી એ અભિમાનનો પ્રભાવ બતાવવા માટે એણે પોતાના આમજનનો નાશ કરવામાં પણ કંઈ વાર ન લગાડી. એથી ઊલટું, જે સાબળ કુંભારે એક વખતે કાંટાના ઢગલા તળે છુપાવી સિદ્ધરાજના સૈનિકાથી એના જીવિતનું રક્ષણ કર્યું, તેને, રાજ્ય મળતાંની સાથે જ પોતાની સેવામાં બોલાવી, તેણે કરેલા ઉપકારના બદલામાં સાતસો ગામના પટાવાળું ચિતોડનું વર્ષાસન એણે બાંધી આપ્યું. એનું આવું વર્તન જોઈ અંદરના વિરોધીઓ થરથરી ગયા અને બધા વિરોધભાવ છોડી દઈ એના અનન્ય સેવાપરાયણ થયા. એવા વિરોધીઓમાંનો એક અમ્રણી ચાહડ નામનો ખાનદાન રાજકુમાર, જે રાજ્યના લશ્કરમાં ધણો માનીતો હતો અને જેને સિદ્ધરાજે પોતાના પુત્ર તરીકે પાલ્યો હતો તે કુમારપાલનું સાંનિધ્ય છોડી શાકંભરીના ગર્વિષ્ઠ ચાહડમાન અર્જુન-રાજની સેવામાં જઈ રહ્યો અને તે રાજને કુમારપાલની વિરુદ્ધ ઊભો કરી, એના રાજ્યની જડ ઉખેડવા, તેણે ગુજરાતની સીમા સામે લડાઈના મોરચા મંડાવ્યા. કુમારપાલના ભવિષ્ય માટે એ સમય અત્યંત કટોકટીનો હતો. એના સામંતોમાંના ધણા ખરા, ઉપરથી પક્ષમાં પણ અંતરથી વિપક્ષમાં જણાતા હતા. ચાહડ રાજકુમારની ચાલાકીથી માલવાનો સ્વામી બહાલદેવ પણ બીજા બાજુથી ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરવા તૈયાર થયો હતો, અને તેમ કરી તેણે કુમારપાલની સ્થિતિ સૂડી વચ્ચે સુપારી જેવી કરી મૂકી હતી. પરંતુ, કુમારપાલના ભાગ્યબળે એના રાજકારભારીઓ, જેમની નિયુક્તિ એણે જાતે જ કરી હતી તેઓ વધારે સમર્થ અને વિશ્વાસુ નીવડ્યા. તેમની કુશળતાથી ગુજરાતનો પ્રબવર્ગ નવા રાજ તરફ પૂર્ણ સહાનુભૂતિવાળો બન્યો હતો અને સૈનિકવર્ગ પણ પરાક્રમી અને રણશૂર રાજની છત્રછાયા નીચે ઉજાતિની આશાથી ઉત્સાહિત થયો હતો. કુમારપાલે પોતાના વિશ્વાસુ દંડનાયક ડાકભટની સરદારી નીચે યુનંદા સૈનિકાની એક જળખર ફોજ માલવાના બહાલ ઉપર મોકલી દીધી અને પોતે પોતાના બધા સામંતોને સાથે લઈ મારવાડના અર્જુનરાજનો સામનો કરવા ગયો. સામંતોમાંથી મુખ્ય જે ચંદ્રાવતીનો મહામંડળેશ્વર વિક્રમસિંહ હતો, તેણે વચ્ચે આબુની નીચે જ કુમારપાલનો જીવ લઈલેવાની વિશ્વાસઘાત ભરેલી રમત રમી પણ

કુમારપાલ તે રમતને ઝટ ઝોળખી ગયો અને ત્યાં ન શ્રેણતાં સીધો શત્રુના સૈન્ય ઉપર ચાલી ગયો. પરંતુ સમરાંગણમાં પશુ તેણે પોતાના સામતો અને સૈનિકોને શત્રુપક્ષે ભેદલા જ્યા. કુમારપાલે પોતાના આજ્ઞાના પાશા માટે, સમય કુશળતા વાપરી એક જ ઝપાટે શત્રુના ડાથી ઉપર ધસી ગયો અને પહેલી જ વારમાં તેને આહત કરી શરણાગત થવાની તેણે ફરજ પાડી. બધાલ ઉપર ચઢી ગયેલા સેનાપતિએ પશુ તેટલી જ ઝડપથી શત્રુનો શિરચ્છેદ કરી કુમારપાલની વિજયપતાકા ઉજ્જવિનીના રાજમહેલ ઉપર ઊડતી કરી.

ગુજરાતનાં તદ્દન પડોશી અને લાંબા સમયનાં પ્રતિસ્પર્ધી એવાં મારવાડ અને માલવાનાં બંને મહારાજ્યોને, સિદ્ધરાજ જયસિંહે જ ચૂર્વરપતાકાની છાયા નીચે વિશ્રાન્તિ લેતાં કરી મૂક્યાં હતાં; પરંતુ તેના મૃત્યુ પછી ગાદીએ આવેલા નવીન રાજ કુમારપાલના વાસ્તવિક સ્વરૂપથી અચાત રહેલાં એ રાજ્યોએ, ગુજરાતની પતાકાને ઉખેડી ફેંકી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો અને એ પ્રયત્નને કુમારપાલે પોતાના પરાક્રમથી આ રીતે નિષ્ફળ બનાવ્યો. પશુ એનું ભાગ્ય હજી વધારે સફળતા મેળવવા માટે સર્જાએલું હતું. ગુજરાતની દક્ષિણ સીમા ઉપર કોંકણનું રાજ્ય આવેલું હતું. તેનું પાટનગર, મુંબઈ પાસેનું યાણાપત્તન હોઈ ત્યાં શિલાહારવંશી રાજ્યો રાજ્ય કરતા હતા. એ કોંકણરાજ્યની પેલી બાજુની દક્ષિણ સીમા ઉપર કર્ણાટકના કદંબવંશીઓનું રાજ્ય હતું જેની રાજધાની ગોપાકપટ્ટન એટલે હાલનું પોર્તુગીઝ બંદર ગોવા હતી. સિદ્ધરાજની માતા મયણહાદેવી એ રાજવંશની કન્યા હોવાથી કર્ણાટક અને ગુજરાત વચ્ચે ગાઠ સગાઈનો સંબંધ હતો. એટલે જો સંબંધી રાજ્યો વચ્ચે આવેલું કોંકણનું રાજ્ય ગુજરાત સાથે બાથ બીડી શકે તેમ ન હોવાથી સિદ્ધરાજના સમયમાં તો તે આ દેશ સાથે મૈત્રીભાવે વર્તતું હતું. સિદ્ધરાજના મૃત્યુ પછી જ્યારે કુમારપાલ ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એ મૈત્રીસંબંધ વિચ્છિન્ન થયો હતો અને મારવાડના અને માલવાના રાજ્યોને કુમારપાલ સામે માથું ઊંચકતા જોઈ એ કોંકણના ગર્વિષ્ઠ મલ્લિકાર્જુન રાજાને પશુ ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરવાને મનોરથ થઈ આવ્યો. કુમારપાલે તેના એ મનોરથને નિષ્ફળ કરવા માટે મંવીરાજ ઉચ્ચતના મુજ દંડનાયક આપ્પહજાને સેનાની બનાવી એક લગ્નકર કોંકણ ઉપર

રવાના કર્યું. મારવાડ અને માલવા વગેરેના પ્રદેશોની રક્ષામાં ગુજરાતનું ધણુંખરું સૈન્ય રોકાયેલું હોવાથી આંગણ પાસે પૂરતું સૈન્યબળ ન હતું અને તેથી પહેલી વારની ચઢાઈમાં ગુજરાતના સૈન્યને કેટલીક હાર ખમીને, પાછા ફરવાની ફરજ પડી. પણ પાછળથી જ્યારે મારવાડ વગેરે તરફથી મોટી સંખ્યામાં સૈન્ય આવી પહોંચ્યું ત્યારે ફરીવાર એ જ દંડનાયકના અધિકાર નીચે ગુજરાતની એક પ્રબળ સેના તે કોંકણચકવર્તીના દર્ષને ચૂલ્કું કરવા માટે બમણા ઉત્સાહથી રવાના થઈ. રણભૂમિમાં બંને લશ્કરો વચ્ચે ખૂનખાર લડાઈ થઈ અને તેમાં છેવટે ગુજરાતીઓનો જય થવાથી વિજયદેવીએ સેનાનાયક આંબડના ગળામાં વરમાળા પહેરાવી. રાજપિતામહ ચિરુદ્ધારક મલિકાબુનનું માનોન્નત ખરતક, ગુજરાતના એક દયાધર્મી વલ્લિક સુબટે પોતાની તીક્ષ્ણ તરવારથી કમળપુષ્પની માફક, કાપી લીધું અને તેને સુવર્ણપત્રમાં વીંટાળી, શ્રીફળની માફક, પોતાના સ્વામીના ચરણમાં બેઠ કર્યું. કુમારપાલે તેનો પરાક્રમના પ્રભાવને સ્તંભરવા માટે, એ નિહતરાગ્નનું પ્રિય ચિહ્ન, આંબડનાદેને અર્પિત કરી તેને 'રાજપિતામહ' બનાવ્યો.

આ રીતે કોંકણના રાગનેા ઉચ્છેદ થવાથી કુમારપાલની રાજ્ય સત્તા દક્ષિણ પ્રાંતમાં પણ ઘણા દૂરના પ્રદેશ સુધી લંબાર્ત્ર હતી; અને કદાચિત્, સહ્યાદ્રિના સુદૂર શિખર સુધી ગુજરાતનો તાત્રચૂડ વિજય-ધ્વજ બહોતો થયો હતો. ગુજરાતના સામ્રાજ્યની સીમા સચવનારી આટલી બધી વિશાળરેખા, ભારતવર્ષના માનચિત્રમાં, માત્ર કુમારપાલના પરાક્રમે જ અંકિત કરી હતી. એના સમકાલીન ભારતીય રાજ્યોમાં કુમારપાલ સૌથી વધારે મોટા રાજ્યનો સ્વામી હતો. હેમચંદ્રાચાર્ય એના રાજ્યની ચતુરસીમાઓ આ પ્રમાણે વર્ણવે છે-

સ કૌતેરીમાતુહક્મૈન્દ્રીમાત્રિદશાપગામ્ ।

યામ્યામાત્રિન્ધ્યમાત્રાર્ધિ પશ્ચિમાં સાધચિષ્યતિ ॥

“કુમારપાલની રાજ્યના ઉત્તરમાં તુરુષ્કોટોના પ્રાન્ત સુધી, પૂર્વમાં ગંગા નદીના તીર સુધી, દક્ષિણમાં વિન્ધ્યાચલ સુધી અને પશ્ચિમમાં સમુદ્ર સુધી વર્તતી હતી.” પ્રબંધકારો જણાવે છે તે પ્રમાણે હેમાચાર્યે યતાવેક્ષી એ ચતુરસીમામાં કોંકણ, કર્ણાટક, લાટ, ગૂર્જર,

સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, સિન્ધુ, ઉચ્ચા, લાંબેરી, મારવાડ, માલવા, ચેનાડ, કૌર, જંગલ, સપાદલક્ષ, દિલ્લી, જલધર અને રાષ્ટ્ર એટલે ગહારાષ્ટ્ર આટલા અઘાર દેશોનો સમાવેશ થતો હતો. હેમચંદ્રસૂરિ, એક બીજા દેશણે, પણ કુમારપાલે આ બધા દેશોને પોતાના પરાક્રમથી ઘટાડતા હતા તેવું ગણિત સૂચન કરે છે. જેમ કે -

જિષ્ણુશ્ચેદિદશાર્ણિ...પરમાર્થ...પરાન્તાચ કુરુન્

સિન્ધૂનન્યતમાંશ્ચ દુર્ગવિષયાન્ દોર્વાર્ચશક્ત્યા હરિઃ ।

ચૌલુક્યઃ પરમાર્હતઃ વિનયવાન્ શ્રીમૂલરાજાન્વયી-પ્રત્યાદિ

કુમારપાલનો રાજ્યકારભાર ઘણી રીતે અદ્ભુત સફળતાવાળો નીવડ્યો હતો. એના લગભગ ૩૦ વર્ષ જેટલા લાંબા રાજ્યકાલમાં અભ્યંત્રે અદ્વિતીય શાન્તિ અને ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી. દેશમાં સમૃદ્ધિની રેલમહેલ થઈ હતી. કાષ્ટપિણુ પ્રકારનો સ્વયંક્રસંબંધી કે પરચક્રસંબંધી કશાય ઉપદ્રવ નહોતો થયો. લક્ષ્મીદેવીની માફક પ્રકૃતિદેવી પણ એના રાજ્ય ઉપર જાણે તુષ્ટમાન થઈ હતી અને તેથી એના સમયમાં દેશમાં એકે દુકાળ પણ નહોતો પડ્યો. એની આવી ભાગ્યસફળતા નજરે જોનાર આચાર્ય સોમપ્રભ, એ વાત આસ ભારપૂર્વક લખે છે.

સ્વચક્રં પરચક્રં વા નાનર્થં કુરુતે ક્વચિત્ ।

દુર્ભિક્ષસ્ય ન નામાપિ શ્રૂયતે વસુધાતલે ॥

આચાર્ય હેમચંદ્ર એના સર્વગુણોનો સમુચ્ચય બહુ જ પરિમિત અને સર્વથા યથાર્થ શલ્લોમાં, પોતાની છેલ્લી રચનામાં આ પ્રમાણે આપે છે -

કુમારપાલો મૂપાલશ્ચૌલુક્યકુલચન્દ્રમાઃ ।

ભવિષ્યતિ મહાબાહુઃ પ્રચળ્ડાલ્ખણ્ડશાસનઃ ॥

સ મહાત્મા ધર્મદાનયુદ્ધવીરઃ પ્રજાં નિજામ્ ।

ઋદ્ધિં નેષ્યતિ પરમાં પિતેવ પરિપાલયન્ ॥

ઋજુપ્યતિચતુરઃ શાન્તોઽપ્યાજ્ઞાદિવસ્પતિઃ ।

ક્ષમાવાનપ્યષ્ટૃષ્યશ્ચ સ ચિરં ક્ષમામવિષ્યતિ ॥

સ આત્મસદૃશં લોકં ધર્મનિષ્ઠં કરિષ્યતિ ।
 વિદ્યાપૂર્ણમુપાધ્યાય દ્વાન્તેવાસિનં હિતઃ ॥
 શરણ્યઃ શરણેચ્છૂનાં પરનારીસહોદરઃ ।
 પ્રાણેભ્યોઽપિ ધનેભ્યોઽપિ સ ધર્મં બહુમંસ્યતે ॥
 પરાક્રમેણ ધર્મેણ દાનેન દયયાજ્ઞયા ।
 અન્યૈશ્ચ પુરુષગુણૈઃ સોઽદ્વિતીયો ભવિષ્યતિ ॥

હેમચંદ્રસૂરિ, અહીં ‘ભવિષ્યપુરાણ’ની વર્ણનપદ્ધતિ પ્રમાણે, મહાવીરના મુખેથી કુમારપાલનું આ પ્રકારે ભાવિ વર્ણન કરાવે છે:—
 “ચૌલુક્યવંશમાં ચંદ્રમા સમાન અને પ્રચંડ રીતે પોતાનું અખંડ શાસન ચલાવનાર કુમારપાલ રાજા થશે. એ ધર્મવીર, દાનવીર અને યુદ્ધવીરના ગુણોથી મહાત્મા કહેવાશે અને પિતાની માફક પોતાની પ્રજાનું પાલન કરી તેને પરમસંપત્તિવાન બનાવશે. એ સ્વભાવે સરલ હોઈને પણ અતિચતુર થશે, શાંત હોઈને પણ પોતાની આજ્ઞાના પાલન માટે પ્રતાપવાન—સૂર્ય જેવો પ્રખર તેજવાન થશે, ક્ષમાવાન થઈને પણ ક્રોધી એ ધૃષ્ટ નહીં થશે અને એ રીતે ચિરકાલ સુધી પૃથ્વીનું પાલન કરશે. પોતાની માફક તે ખીજા લોકોને ધર્મનિષ્ઠ બનાવશે; જેમ ઉપાધ્યાય પોતાના શિષ્યને પૂર્ણવિદ્યાવાન બનાવે તેમ, શરણાર્થીઓને તે શરણુભૂત થશે. પરસ્ત્રીઓ માટે તે બ્રાહ્મણ જેવો નિષ્કામ હશે અને પ્રાણીઓ અને ધનથીય તે ધર્મને વધારે પ્રિય ગણશે. એ રીતે, પરાક્રમથી, ધર્મથી, દાનથી, દયાથી, આજ્ઞાથી, અને તેવા ખીજા પૌરુષ ગુણોવડે તે અદ્વિતીય થશે.”

હેમચંદ્રસૂરિએ આલેખેલા કુમારપાલના ગુણોના આ રેખાચિત્રમાં, વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ યતિકચિત્ પણ વ્યંગ્ય નથી એ કુમારપાલના જીવન વિષે જે કેટલીક મુખ્ય મુખ્ય વાતો મેં અહીં ટૂંકમાં વર્ણવી છે તે પરથી નિસ્સંદેહ રીતે સિદ્ધ થાય છે. ગૂર્જરેશ્વરોના રાજપુરોહિત નાગરશ્રેષ્ઠ મહાકવિ સોમેશ્વરે, ‘કાર્તિકૌમુદી’ નામના પોતાના કાવ્યમાં, કુમારપાલની કીર્તિકથાનું વર્ણન કરતાં, હેમાચાર્યના ઉપર આપેલા ૫-૬ શ્લોકોના ભાવનો તાદૃશ નીચોડ માત્ર એ જ શ્લોકોમાં આપી દીધો છે અને તે નીચોડ હેમાચાર્યના ભાવ કરતાંયે વધારે સત્ત્વશાલી છે. સોમેશ્વર કહે છે કે -

પૃથુપ્રમૃતિભિઃ પૂર્વેર્ગચ્છદ્ભિઃ પાર્થિવૈર્દિવમ્ ।
સ્વકીયગુણરત્નાનાં યત્ર ન્યાસ ઇવાર્પિતઃ ॥
ન કેવલં મહોપાલાઃ સાયકૈઃ સમરાજ્ઞણે ।
ગુણલોકેષ્વૃણૈર્યેન નિર્જિતાઃ પૂર્વજા અપિ ॥

“પુરાણકાળમાં પૃથુ આદિ જે મહાગુણવાન રાજાઓ થઈ ગયા છે તેમણે જાણે પોતાના ગુણરૂપી રત્નોની યાપણ, સ્વર્ગમાં જતી વખતે, આ કુમારપાલને સોંપી દીધી હોય તેમ લાગે છે, [જે આમ ન હોય તો આ કલિકાલમાં જન્મેલા રાજામાં આવા સાત્ત્વિકગુણોનો સમુચ્ચય ક્યાંથી હોય ?]

“કુમારપાલે પોતાના બાણોવડે કેવલ રાજાઓને જ સમરાંજણમાં જીત્યા હતા એમ નથી પણ પોતાના લોકપ્રિય ગુણોવડે તેણે પોતાના પૂર્વજોને પણ જીતી લીધા હતા.” સોમશ્વરનું આ કવન કુમારપાલની જીવનસિદ્ધિના ભાવને સંપૂર્ણરૂપે વ્યક્ત કરનારું સર્વોત્કૃષ્ટ રેખાચિત્ર છે. ગુજરાતની પુરાતન સંસ્કૃતિના સર્વસંગ્રહાલયમાં આ ચિત્ર કેન્દ્રસ્થાને સુશોભિત થાઓ.

સૂચનાત્મક અનુપૂર્તિ

કુમારપાલના જીવનવિષેનું રેખાચિત્ર જેનું આ કેટલુંક શબ્દાલેખન પાંચ-સાત વર્ષ ઉપર મેં કરી રાખ્યું હતું, તેને, ગતવર્ષે, પાટણમુકામે ગુજરાતી સાહિત્ય સમ્મેલનના ઉપક્રમથી, એ સમ્મેલનના વર્તમાન પ્રમુખ શ્રીમાન કનૈયાલાલ મા. મુનશીની એકમાત્ર પ્રશ્નસનીય પ્રેરણા અને એમના જ પ્રમુખત્વનીચે ઊજવવામાં આવેલ હૈમ સારસ્વત-સત્રને પ્રસંગે વાચન અર્થે પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યું હતું. કુમારપાલના ધાર્મિક જીવન વિષે ગુજરાતના જૈન-જૈનેતર વિદ્વાનોમાં કેટલીક પરસ્પર વિસંવાદી ચર્ચા થતી જોવામાં આવે છે. એ વિષયમાં, ઐતિહાસિક સાધનોના નિષ્કર્ષ ઉપરથી જે તથ્ય જણાય છે તેનું કેટલુંક સામાન્ય સૂચન તો મેં આ નિબંધમાં કરેલું જ છે; પણ એ કરતાં વધારે વિસ્તૃતરૂપે ઐતિહાસિક પુરાવાઓની સૂક્ષ્મ જાનખીન કરવાનો આ હે.સા.સ.-૧૨

નિબંધમાં અવકાશોય નથી અને પ્રયોજનેય નથી. સિંધી જૈન ગ્રન્થમાલામાં અત્યારે 'કુમારપાલચરિત્રસંગ્રહ' નામનો એક પ્રબંધાત્મક સંગ્રહ છપાય છે જેમાં અપ્રકાશિત એવા કેટલાક પ્રાચીન પ્રબંધોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. એ સંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં મેં એ વિષયની સવિસ્તર અને સપ્રમાણ ચર્ચા કરવાનું ધાર્યું છે. તેથી એ ચર્ચાનું વિશેષ હાર્દ સમજવા ને જાણવાની ઇચ્છા હોય તેમને એ પ્રકટ થનાર સંગ્રહનું અવલોકન કરવાની ભલામણ છે.

શ્રીમદ્ હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓ

: લેખક :

શ્રી. માતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની કૃતિઓએ જગતને મુગ્ધ કર્યું છે તેનાં કારણો નીચે મુજબ છે:—

૧. એમની કૃતિઓ સાર્વજનિક ઉપયોગની છે.
૨. એમણે સંસ્કૃત-પ્રાકૃત વાક્યમયની સર્વ દિશાઓ ખેડી છે.
૩. એમણે જે જે વિષયો હાથમાં લીધા છે તેમાં વિચારની સ્પષ્ટતા અને વસ્તુનો મેળાપ અસાધારણ છે.
૪. વિષયોની એમની ચર્ચા પરિપૂર્ણ છે.
૫. એમણે બાળ, મધ્યમ અને વિશિષ્ટ અભ્યાસીઓનો તફાવત બરાબર ધ્યાનમાં રાખ્યો છે.
૬. વિષયોને સહેલા, સ્પષ્ટ અને આકર્ષક બનાવવાની એમની રીતિ અદ્વિતીય છે.
૭. વૈજ્ઞાનિક વિષયોની તેમની છણાવટ તલસ્પર્શી છે અને કોઈપણ સ્થાને તેઓ ગૂંચવણમાં પડી ગયા નથી કે કોઈ સ્થાને તેઓએ અસ્પષ્ટતા થવા દીધી નથી.

એમની કૃતિઓને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખવા જેવી છે. એક વિભાગ વિજ્ઞાનનો છે. એમાં એમણે વ્યાકરણને પ્રાધાન્ય આપી, કોષ, લિંગ, અલંકાર અને છંદ સુધી જઈ આખો શબ્દનો વિષય લીધો છે અને ભારપછી તર્ક (ન્યાય) અને નીતિના વિષયને ન્યાય આપ્યો છે. બીજા વિભાગમાં કાવ્ય અને ઉપદેશ વિષયને હાથ ધરી

તેમાં યોગ અને અધ્યાત્મ તથા ભક્તિ-સ્તુતિને ન્યાય આપ્યો છે. સમસ્ત સંસ્કૃત વાહ્મયને એમણે આ રીતે હાથ કર્યું છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં આવું સર્વદેશીય જ્ઞાન ધરાવનાર એક પશુ વિદ્વાન આ ભારતભૂમિમાં થયેલ હોય એવું જાણવામાં નથી. ખુદ વ્યાકરણના પાંચે અંગો, તે પર વૃત્તિ, તે પર ન્યાસ લખનાર એક અખંડ વિદ્વાન થયો નથી. આમણે તો સર્વોચ્ચ વ્યાકરણવૃત્તિ અને ન્યાસ સહિત લખવા ઉપરાંત કોષો બનાવ્યા, અલંકાર પર છેલ્લા શબ્દો લખી નાખ્યા, છંદસાહિત્યને અપનાવ્યું અને એ રીતે 'કલિકાલસર્વજનું' ખિરુદ સાચું કરી બતાવ્યું. એવી જ રીતે કાવ્ય લખ્યું, તો મોટા 'મહાભારત' સાથે તુલના થાય તે રીતે કામ કર્યું અને યોગમાં સ્વાનુભવ ચીતરી મહાયોગીનું પદ પ્રાપ્ત કર્યું અને સાથે સાથે પ્રભાવશાળી ભાષામાં સ્તુતિઓ પશુ લખ્યા. સંસ્કૃત વાહ્મયમાં તેમનું સ્થાન અનોખું છે.

તેમની કૃતિઓ ઉપર સંક્ષેપમાં દષ્ટિપાત કરી જઈએ.

વિભાગ પ્રથમ

(૧) 'સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન'

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની આ અમર કૃતિના સંબંધમાં ખાસ જણાવવું જરૂરી છે કે એ કૃતિ શ્રીમાન સિદ્ધરાજ જયસિંહની પ્રેરણાથી રચવામાં આવી. એ રચના કરતી વખત દેશધરદેશથી સર્વ વ્યાકરણો મંગાવવામાં આવ્યાં. એમાં સૂત્રો, ઊણાદિ પ્રત્યયો, દશ ગણો, ધાતુઓ અને નામની જાતિ માટે જુદા જુદા વિભાગો પાડવામાં આવ્યા. એ વ્યાકરણની પ્રસિદ્ધિ હાથીની અખાડી પર એના સ્થાપન દ્વારા થઈ. એના અધ્યાપક તરીકે કક્કલ નામના વિદ્વાન પાસે અધ્યયનશાળા પાટણમાં ખોલવામાં આવી. ત્રણસો લહિયાઓ રોકી એની નકલો કરાવવામાં આવી અને એના પર હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે ૬૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણુ 'લઘુવૃત્તિ' અને ૧૮૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણુ 'બૃહદ્વૃત્તિ'ની રચના કરી. આ વ્યાકરણની આખી કૃતિ સિદ્ધરાજ જયસિંહના સમયમાં થઈ હોય એમ જણાય છે. એમાં માળવાના યશોવર્માની કેદની હકીકત પ્રશસ્તિના શ્લોકમાં આવે છે તેથી, તેમ જ પ્રબંધકારોના ઉલ્લેખ પરથી એ કૃતિનો કાળ સં. ૧૧૯૩ લગભગ લાગે છે.

એ જ વ્યાકરણ પર કર્તાએ પાછળની જિદ્દગીમાં ‘અલંકાર-ચુક્રમણિ’ બનાવ્યા પછી ‘બૃહન્ન્યાસ’ લખ્યો. એની શ્લોકસંખ્યા ૯૦૦૦૦ ની છે. આ સર્વ બાબતો વિચારતાં વ્યાકરણ સવાલાખ શ્લોકનું બનાવ્યું એમ શ્રી મેરુતુંગાર્યા કહે છે તે વાત બરાબર જણાય છે.

એમના જીવન પછી સદર વ્યાકરણ પર અનેક ટીકાઓ રચાઈ છે. એ પરથી અનેક નાનાં મોટાં વ્યાકરણો રચાયાં છે અને એના જુદા જુદા વિભાગો પર ટીકા લખાણી છે. તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે સદર વ્યાકરણ ખૂબ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હતું અને વિદ્વાનોએ તેનો સારી રીતે સ્વીકાર કર્યો હતો. નોંધવા જેવી બાબત એ છે કે એ વ્યાકરણ પરથી દેવાનંદે ‘સિદ્ધસારસ્વત’ વ્યાકરણ (સં. ૧૩૩૪) રચ્યું અને વિનયવિજય ઉપાધ્યાયે સં. ૧૭૧૨માં ‘લઘુ હૈમ-પ્રક્રિયા’ રચ્યું અને તેના પર ન્યાસ “હૈમપ્રકાશ” નામે લગભગ ૩૪૦૦૦ શ્લોકનો રચ્યો, જિનમંડનગણી ‘કુમારપાળપ્રબંધ’માં કહે છે કે ‘શબ્દસમુદતા પારગામી જે હૈમચંદ્રે એકલાએ આલું શબ્દાનુશાસન રચ્યું તેની મતિની કઈ રીતે સ્તુતિ કરીએ?’ આ ‘કુમારપાળપ્રબંધ’ ગ્રંથ સં. ૧૪૯૨માં બનેલ છે, એટલે તે સમયે હૈમચંદ્રાર્યાનું વિદ્વંસમાં કેટલું માન અને કયું સ્થાન હશે તેનો ખ્યાલ આવે છે.

‘અનુશાસન’ શબ્દનો અર્થ નિરૂપણ થાય છે એટલે શબ્દના વિષયનું નિરૂપણ કરનારો ગ્રંથ એમ એનો અર્થ સમજવો. અંગ્રેજીમાં ‘ટ્રીટાયઝ’ કહે છે એ અર્થમાં એ શબ્દ વપરાયો જણાય છે. સસ્કૃત કોષમાં એનો અર્થ નિયમો—ધારાઓનો સંગ્રહ એમ પણ લખેલ છે. એમાં હુકમ કે ફરમાનનો ભાવ પણ આવે છે.

આ ‘શબ્દાનુશાસન’ પર ‘દુર્ગપદવ્યાખ્યા’ નામનો ‘લઘુન્યાસ’ ૩૦૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ રચ્યો છે. સં. ૧૩૬૮માં વાદિદેવસૂરિની પાઠે થયેલા વિલ્લધરગણીએ ‘બૃહદ્વૃત્તિ’ પરથી ‘દીપિકા’ ઉદ્ધરી. સં. ૧૩૩૪માં દેવાનંદે એના ઉપરથી ‘સિદ્ધસારસ્વતવ્યાકરણ’ રચ્યું. સદર વ્યાકરણ પર શ્રી રત્નશેખરસૂરિએ અવચૂરિ રચી. ‘સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન’માં સાધેલા છએ લિંગના શબ્દોનો સંગ્રહ ‘સ્વાદિશબ્દસમુચ્ચય’ નામથી વાયટમચ્છીય અમરચંદ્રસૂરિએ કર્યો (યશોવિજયગ્રંથમાળા). આવી રીતે શબ્દાનુશાસન પર અનેક પ્રકારની રચનાઓ થઈ છે.

લિંગાનુશાસન એટલે શબ્દની જાતિના નિયમો તથા ‘બિણ’ વિગેરે પ્રત્યયોની હકીકતનો સમાવેશ પણ એ જ વ્યાકરણમાં થાય છે.

શ્રી જિનમંડનગણી આ વ્યાકરણના સંબંધમાં તેમના સમયમાં ચાલતી ઉક્તિનો ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

ભ્રાતઃ પાણિનિ સંવૃણ પ્રલપિતં કાતંત્રકંથાકથા,
મા કાર્ષોઃ કદ્દ શાકટાયનવચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાંદ્રેણ કિમ્ ? ।
કઃ કંઠાભરણાદિભિર્વટરયત્યાત્માનમન્યૈરપિ
શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્થમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ૧૧૧।

‘ભાઈ પાણિનિ! તારા અપલાપ બંધ કર. વરરુચિ! તારું કાતંત્ર વ્યાકરણ કંથા જેવું છે એટલે તને તો શું કહું? શાકટાયન! તારાં કડવાં વચન કાઢીશ જ નહિ અને ચંદ્ર! તારું ચાંદ્ર વ્યાકરણ સાર વગરનું છે એટલે તારી તો વાત પણ કરતો નથી. જ્યાં સુધી હેમચંદ્રની અર્થગંભીર મધુર વાણી આ જગતમાં વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી કંઠાભરણાદિ ખીજાં વ્યાકરણો બણી કયો પુરુષ પોતાની બુદ્ધિને જડ કરે?’

આ ‘સિદ્ધહૈમ’ વ્યાકરણના સૂત્રોના શ્લોક ૧૧૦૦ છે. સર્વ મળાને સૂત્રો ૪૬૮૫ છે, તેમાં ૩૫૬૬ સંસ્કૃત વિભાગના છે અને ૧૧૧૯ પ્રાકૃત વિભાગના છે. આ વ્યાકરણની વિશિષ્ટતા એ છે કે પંચાંગી વ્યાકરણોમાં સૂત્ર, ગણપાઠ, ધાતુપાઠ, બિણાદિ અને લિંગાનુ-શાસન જુદા જુદા લેખકોએ લખેલ હોય છે, ચારે હેમચંદ્રે આખું પંચાંગી વ્યાકરણ જાતે લખ્યું, તે પર નાની મોટી વૃત્તિ લખી અને મોટા ન્યાસ પણ જાતે લખ્યો. આ મોટા ન્યાસના ટુકડાઓ છૂટા છૂટા મળે છે, (આખો મળતો નથી) પણ જે મળે છે તે જોતાં એ એ અસાધારણ કૃતિ છે એમ તે વિષયના જાણકારને જરૂર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી. બીજી ખૂબી એ છે કે આખા વ્યાકરણના વિષયને તદ્દન સ્પષ્ટ કરી દેવામાં આવ્યો છે. વ્યાકરણ પરિપૂર્ણ સર્વાંગી હોવા છતાં સહેલાઈથી સમજાય તેવું અને અલ્પ પ્રયાસે યાદ રહી જાય તેવું બનાવ્યું છે. પ્રાકૃત વિભાગ લખી ભાષાશાસ્ત્રનું મજબૂત સાધન પૂરું પાડ્યું છે. કલાકૃતિના સર્વ વિભાગોને એક સ્થાનકે કરી અભ્યાસીને બારે સરળતા કરી આપી છે.

(૨) 'અભિધાનચિંતામણિ'

(કોષ—'નામમાળા' પર ટીકા)

આ ગ્રંથની જુદી જુદી પાંચ આવૃત્તિઓ મુદ્રિત થઈ ગયેલ છે. આ કૃતિ સં. ૧૨૦૦ના અરસામાં સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના મરણ બાદ થઈ હોય તેમ અનુમાન થાય છે. એ શબ્દશાસ્ત્રનું આરંભેલ કાર્ય પૂર્ણ કરવા લખાયેલો ગ્રંથ હોવા છતાં એની સાથે કે એની અંદર કોઈ રાગનું નામ જોડાયેલું નથી, તેથી જ્યસિંહના મરણ બાદ અને કુમારપાળ રાજ્ય દરમ્યાન પ્રાપ્ત થયેલ ગુરુસ્થાન પહેલાં— એટલે કે વચ્ચેના સમયમાં આ કૃતિ થયેલ હોય એમ સંભવ રહે છે.

એ આકર ગ્રંથ યશોવિજય ગ્રંથમાળા તરફથી ટીકા સહિત છપાયેલ છે. તેના ૬૨૦ પૃષ્ઠ છે. એમાં અધૂરા સૂચિપત્રના ૧૫૨ પૃષ્ઠો છપાયેલાં છે. આ ગ્રંથના છ કાંડ છે. પ્રથમ કાંડમાં દેવાધિદેવ, ખીજા કાંડમાં દેવ, ત્રીજામાં મનુષ્ય, ચોથામાં તિર્થોચો, પાંચમામાં નારકો અને છઠ્ઠામાં સાધારણ. એક અર્થવાચી શબ્દોનો આમાં સંગ્રહ છે. દાખલા તરીકે દેવ શબ્દના અર્થમાં સુપર્વ, સુર, નિજર, ઝહુ, બહિમુખ, અનિમિષ, દેવતા, નાકિન, નાકિ, લેખ, વિગેરે ૨૭ શબ્દો બતાવ્યા છે. આમાં યૌગિક, યોગરૂઢ અને રૂઢ શબ્દો ૨૫૪ કર્યા છે. છઠ્ઠા કાંડમાં અવ્યયનો ચર્ચા કરી તેનાં સ્થાન બતાવ્યાં છે.

'નામમાળા' ગ્રંથ પર હૈમચંદ્રાચાર્યે આ 'અભિધાનચિંતામણિ' નામની ટીકા રચી છે. ગ્રંથ બહો વિશાળ છે.

'શબ્દાનુશાસન' પછી આ ગ્રંથ રચ્યો છે એ એના પહેલા શ્લોકથી જ જણાઈ આવે છે. મૂળ ગ્રંથનું નામ 'નામમાળા' છે પણ એ પ્રથમ શ્લોકથી જ સમજાય છે. આ ગ્રંથની શરૂઆતમાં વ્યાક્રિ, વાસુકિ અને ધનપાળ વિગેરે પૂર્વ પંડિતોનો આધાર બતાવી ગ્રંથનો મહિમા વધાર્યો છે.

(૩) 'હૈમલિંગાનુશાસન'

શબ્દવિષયનો એક વિશેષ આકર ગ્રંથ તે 'લિંગાનુશાસન'

છે. એમાં શબ્દોની નર, નારી અને નાન્યતર જાતિ પર વિવરણ છે. કેટલાક શબ્દો નર નારી, કેટલાક નારી નાન્યતર અને કેટલાક નર નાન્યતર જાતિના હોય છે તે તેમાં વિસ્તારથી બતાવ્યું છે.

આ ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યે પોતે અવચૂરિ ક્ષત્રી છે. અવચૂરિ સહિત મૂળગ્રંથ યશોવિજય ગ્રંથમાળા (નં. ૨)માં છપાયેલ છે. પૃષ્ઠ ૧૬૦ છે. એને છેડે ગ્રંથકર્તા લખે છે- ' મહાન શબ્દવિષયની લિંગવિધિ સંક્ષેપમાં અત્રે બતાવી છે. જે અહીં કહ્યું ન હોય તે સળ્જન માણુસોએ લોકથી જાણી લેવું. ' એકને એક શબ્દ એક અર્થમાં એક જાતિનો હોય તે જ શબ્દ બીજા અર્થમાં બીજી જાતિનો હોય તે પણ આ ગ્રંથમાં બતાવ્યું છે. આખો ગ્રંથ પદ્યબંધ છે, ગેય છે અને અવચૂરિ સંસ્કૃત ભાષામાં છે. આ ગ્રંથને 'શબ્દાનુશાસન'નો એક સ્વતંત્ર વિભાગ ગણી શકાય.

(૪) 'અનેકાર્થસંગ્રહ'

કોષ ગ્રંથનો આ બીજો વિભાગ છે. ' અભિધાનચિંતામણિ 'માં એક અર્થવાચી અનેક શબ્દોના સંગ્રહ કર્યો તેમ આ ગ્રંથમાં એક શબ્દોના અનેક અર્થ સ્પષ્ટ કરીને બતાવ્યા છે. આ ગ્રંથ પર હેમચંદ્રાચાર્યના શિષ્ય મહેન્દ્રે ટીકા રચી છે. સ્વોપગવૃત્તિના શ્લોક ૬૦૦૦ છે અને મહેન્દ્રસૂરિની વૃત્તિના શ્લોક ૧૨૦૦૦ છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત થઈ ગયો છે.

(૫) 'દેશ્યશબ્દસંગ્રહ'

('દેશીનામમાળા'—'રચણાવલિ')

એકાર્થવાચી શબ્દો, એક શબ્દના અનેક અર્થો લખ્યા એટલે આખી સંસ્કૃત ભાષાની ચર્ચા થઈ ગઈ અને કોષ લગભગ પૂરા થયો, પણ હેમચંદ્રાચાર્યને તો દેશી શબ્દોનો સંગ્રહ પણ કરવો હતો તે એમણે આ ગ્રંથમાં કર્યો. વ્યાકરણના નિયમ પ્રમાણે જે શબ્દો સિદ્ધ ન થઈ શકે, છતાં ભાષામાં વપરાતાં હોય તેનો અંગ્ર સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ શબ્દોની 'રચણાવલિ' અતિ મહત્વની છે. અને હિંદુસ્તાનની ભાષાના અભ્યાસને અંગે તેમ જ જૂની શોધખોળને અંગે અતિ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. આ ગ્રંથ મુદ્રિત છે. આ રીતે શબ્દશાસ્ત્રના વિષયને આગળ ધપાવ્યો છે.

(૬) 'નિબંધકોશ'

શ્લોકશાસ્ત્રનો આ છેલ્લો અંચ છે. એમાં વનસ્પતિનાં નામોનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. વૈદક દષ્ટિએ આ અંચ બહુ મહત્વનો છે, પરિપૂર્ણ છે, પણ એના ઉપર કોઈ ટીકા લખાયલી લભ્ય નથી. બનવાબેગ છે કે હેમચંદ્રાચાર્યે અથવા એના કોઈ શિષ્યે આ અંચ પર કદાચ ટીકા ન પણ લખી હોય.

આ રીતે સિદ્ધરાજના અવસાન સમય સુધીમાં અને ત્યારપછીના થોડા સમયમાં હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાની અસાધારણ યૌગિક શક્તિથી શ્લોકશાસ્ત્રના વિજ્ઞાને એની સર્વ દિશામાં પૂરું કર્યું. આ કાર્યમાં એમના શિષ્યોએ મદદ કરી હશે એમ જણાય છે, જેમ કે 'અનેકાર્થ-સંગ્રહ'ની ટીકા મહેદ્રે કરી છે, પણ સર્વ અંચરત્નોના રચનાકાર્યનું મોટું માન તો હેમચંદ્રાચાર્યની અસાધારણ ગ્રહણશક્તિ અને વ્યવસ્થાશક્તિને જ અવલંબે છે. આ અંચોમાં મૌલિકતા કરતાં ગોઠવણુ-વ્યવસ્થાનો પ્રશ્ન વધારે અગત્યનો છે અને વ્યવસ્થા એ જ મૌલિકતા કહી શકાય એવા આ વિષયો છે. એ દષ્ટિએ હેમચંદ્રાચાર્યની મૌલિકતા જરૂર આકર્ષક છે. સર્વ અંચોની વચ્ચે એકવાકચતા રહી શકી છે, એ અંચરચનામાં સ્વાધીન આધિપત્ય એક અંચકારને જ સૂચવે છે.

(૭) 'દ્વાયાત્રયકાવ્ય'

'શ્લોકદાનુશાસન'ના સૂત્રોનાં અનુક્રમે દર્શાવેલા આપવા માટે અને સાથે મૂળરાજથી માંડીને સૌલકીનો ઇતિહાસ રચવા માટે આ કાવ્ય લખ્યું. તેમાં વીશ સર્ગ છે. એમાં મૂળરાજ, ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ, દુર્લભરાજ. ભીમદેવ અને કર્ણદેવના રાજ્યનું વર્ણન કરી છેવટે સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનાં વર્ણનો કર્યાં છે. સાથે સાથે વ્યાકરણનાં દર્શાવેલાં ચાલે છે. એટલે એનું નામ 'દ્વાયાત્રય' કહેવાય છે, એ અંચનું ઐતિહાસિક નજરે ધણું મોટું મૂલ્ય છે. એનું ગુજરાતી ભાષાંતર સ્વર્ગસ્થ સાક્ષર મણિભાઈ નભુભાઈએ વડોદરા કેળવણી ખાતાના આત્રય તીચે કરી એ અંચની ઉપયોગિતા અતાવનાર વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી છે એમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના અલ્પભાગ પરત્વે વિચારણા કરી આ અંચને ખૂબ અપનાવ્યો છે. એ અંચનું ખીજું નામ 'ચાલુક્યવંશોત્ક્રાંતન' આપવામાં આવ્યું

છે. એની શરૂઆતના ૭૦ શ્લોકમાં પાટણ શહેરનું વર્ણન છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહ સુધીનાં પંદર સર્ગો કરી તે પછી કુમારપાળ રાજ્યના સંબંધમાં છેલ્લા પાંચ સર્ગો છે. તે યુગની સાંસારિક રીતિઓ, ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓ, લઘાયક પદ્ધતિઓ, વિગેરે પર એ અંથ ખૂબ પ્રકાશ પાડે છે. કાર્ત્ત્વિય સાહેબે અંથમાળામાં એ અંથનો આધાર લીધો જણાય છે, પણ અનેક જગોએ એ અંથ ખરાખર સમજ્યા નથી એમ દેખાઈ આવે છે.

આ અંથનો ઇતિહાસની નજરે સાર્વત્રિક ઉપયોગ છે અને વ્યાકરણના અભ્યાસીને વૈજ્ઞાનિક નજરે પણ ઉપયોગ છે. આ અંથ પર અભયતિલકગણીએ ટીકા રચી છે અને આખો અંથ ટીકા સહિત બે વિભાગમાં 'બોંબે સંસ્કૃત સીરિઝ'માં પ્રો. કાયાવટેએ મુદ્રિત કર્યો છે. એનાં પૃષ્ઠ ૧૪૦૦ થાય છે. અંથ અસાધારણ ઉપયોગિતાથી ભરપૂર છે. એમાં તદ્દુગીન શબ્દોનાં નામો, વ્યવહારનીતિઓ, ચાલુ રિવાજો, વગેરે ખૂબ જણાવા જેવું છે અને એનું વાંચન ઇતિહાસની નજરે પણ પૂર્ણ બદલો વાળે તેવું છે. આ અંથ લગભગ ૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ છે.

(૮) 'કુમારપાળચરિત'

'શબ્દાનુશાસન'ના આઠમા અધ્યાય પ્રાકૃતવિભાગનાં દર્શાવેલા આપવા 'દ્વાચત્રય' કાવ્યની પૂરવણીરૂપે કુમારપાળ ચરિત હેમચંદ્રાચાર્યે પ્રાકૃતમાં લખ્યું. એનાં એક બાજુ દર્શાવેલા ચાલે છે અને સાથે સંસ્કૃત 'દ્વાચત્રય'ના વીસમા સર્ગ પછીનું કુમારપાળચરિત ચાલે છે. એના આઠ સર્ગો છે. પ્રથમના પાંચ સર્ગમાં અણહિલપુર પાટણનું વર્ણન, રાજ્યનો વૈભવ, જિનેશ્વરનાં મંદિરોની ભવ્યતા, રાજ દર્શને જાય તેની સવારીનું વર્ણન, રાજની ભવ્ય ઉદાર જિનપૂજા, ઉદ્ધાનોની ભવ્યતા, રાજવૈભવ અને રૈયતના સુખનો ખ્યાલ આપવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠા સર્ગમાં મલ્લિકાર્જુન સાથે કુમારપાળનું યુદ્ધ વર્ણવ્યું છે અને સાતમા આઠમા સર્ગમાં શ્રુતદેવીનો ઉપદેશ અને રાજ્યના સુખમાં શુભવર્ણન મૂક્યું છે. આ અંથ પણ ઐતિહાસિક છે. એના ઉપર પૂર્ણકળશગણીએ સુંદર ટીકા રચી છે અને શંકર પાંડુરંગ પરબે એને 'બોંબે સંસ્કૃત સીરિઝ'માં પ્રકટ

કરેલ છે. મુદ્રિત ગ્રંથના ૫, ૨૯૮ થયાં છે. સદર ગ્રંથને છેડે આઠમો અધ્યાય (શબ્દાનુશાસનો) પણ આપેલ છે.

ઇતિહાસ અને વ્યાકરણની નજરે આ ગ્રંથ પણ ઘણો ઉપયોગી છે. સંસ્કૃત ' દ્વાચત્રય ' કદાચ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના વખતમાં ૧૫ સર્ગ સુધી લખાયેલ હોય. આ આખો ગ્રંથ તે કુમારપાળના સમયમાં લખાયો છે અને કુમારપાળના જ્ઞાનત્વસ્વીકારાદિ હકોક્ત ધ્યાનમાં લેતાં તેની કૃતિનો સમય સં. ૧૨૨૦ લગભગ ગણી શકાય. ગુજરાતના ઇતિહાસ લખનારે આ બંને ' દ્વાચત્રયો 'નો ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે અને તેમાં નોંધેલ બનાવને આધારરૂપ તેઓએ ગણ્યા છે.

(૬) 'કાવ્યાનુશાસન'—'અલંકારચૂડામણિ'

શબ્દશાસ્ત્ર અને કાવ્યનું કામ પૂરું કર્યા પછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાનું ધ્યાન કાવ્યના વિષય તરફ દોર્યું. કાવ્યની વ્યાખ્યા, રસો, ચંપુ, અલંકાર, વિગેરે આખો વિજ્ઞાનનો વિષય છે. એના આઠ અધ્યાય બનાવ્યા છે. એમાં રસ, ભાવ, રસાભાસ અને ભાવાભાસ પર વિવેચન છે. એમાં કાવ્યના દોષો બતાવ્યા છે, કાવ્યના ગુણોમાં માધુર્ય, ઓજસ અને પ્રસાદ પર વિવેચન છે. છ પ્રકારના શબ્દાલંકાર પર વિવેચન છે. અનુપ્રાસ પર ચર્ચા છે. અલંકારોના ઓગત્રીશ વિભાગ પાડ્યા છે. નાયકનાયિકાના પ્રકાર અને ગુણો પર વિવેચન છે. આ કાવ્યનું સંપૂર્ણ વિવેચન આ ગ્રંથમાં છે. એ 'કાવ્યાનુશાસન' પર પોતે 'અલંકાર-ચૂડામણિ' નામની ટીકા લખી છે અને વિશેષ જાણકારને માટે વિસ્તૃત વિવેચન સાથે 'વિવેક' નામની ટીકા લખી છે. આ આખો ગ્રંથ સદર બંને ટીકાઓ સાથે શ્રી રસિકરાલ છોટાવાલ પરીખે શ્રી મહાવીર જ્ઞાન વિદ્યાલય તરફથી છાપ્યો છે. એના પર વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે. અને કાવ્ય-સાહિત્ય ગ્રંથમાં આ પુસ્તકનું સ્થાન શું છે તેનું નિદર્શન કર્યું છે.

કાવ્ય-સાહિત્યના વિષય પર આ ગ્રંથ સર્વદેશીય હોવા સાથે સાંક્ષેપ્ત અને સ્પષ્ટ હોઈ વિદ્વાનોની પ્રશંસા પામ્યો છે. એમાં ૨૦૮ સૂત્રો છે. 'શબ્દાનુશાસન' પછી એ ગ્રંથકારે પોતે આ સાહિત્ય ગ્રંથ બનાવ્યો છે એમ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જણાવી ગ્રંથનું કર્તૃત્વ સ્પષ્ટ કર્યું છે.

(૧૦) 'છંદોતુશાસન'

'કાવ્યનુશાસન' પછી 'છંદોતુશાસન' રચ્યું. આ ગ્રંથ તે સંસ્કૃત. પ્રાકૃત ભાષાનું પિંગળ છે. એમાં આઠ અધ્યાયમાં ૭૬૩ સૂત્રો છે. સંગ્રા પ્રથમ અધ્યાયમાં ખતાવી માત્રામેળના છંદો અને અક્ષરમેળના છંદો પર ખૂબ વિગતો આપી છે અને પ્રાકૃત તથા અપભ્રંશના વૃત્તો માટે તે એ એક જ ગ્રંથ છે. એના પર વિસ્તારથી ટીકા જાતે લખી છે. દર્શાવોના શ્લોકો જાતે જ બનાવ્યા છે, એટલે કાવ્ય પર તેમનો કેટલો કાબૂ હતો તે જાણવા માટે આ ગ્રંથ દાખલાઓ પૂરા પાડે છે.

આ રીતે 'શબ્દાનુશાસન,' 'કાવ્યાનુશાસન,' 'છંદોતુશાસન' અને 'લિંગાનુશાસન' દ્વારા લક્ષણુશાસ્ત્ર અને સાહિત્ય વિભાગના સર્વ વિષયો એક જ લેખક પૂરા કર્યાં છે. સાહિત્ય શબ્દ અહીં કાવ્યના વિજ્ઞાનમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. એના વિશાળ અર્થમાં તે આખું ભાષાશાસ્ત્ર આવે. આપણે સાહિત્ય શબ્દ એ અર્થમાં આપણી પરિષદ સાથે વાપરીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં બંને અર્થ સુયોગ છતાં સાહિત્યનો પારિ-ભાષિક અર્થ સંકુચિત પણ થાય છે. એ રીતે આ દશ ગ્રંથો દ્વારા લક્ષણુ અને સાહિત્યનું આખું વિશાળ ક્ષેત્ર લેખક મહાત્માએ પરિપૂર્ણ ખેડી લીધું. પૂર્વકાળના ભાષાના વિજ્ઞાન અને કળામાં જે જે વિષયો આવે તે સર્વને આ રીતે તેઓએ અપનાવ્યા. અને આ રીતે તેઓની સાહિત્યસેવાનું પ્રથમ પ્રકરણ સં. ૧૨૦૮ આસપાસ પૂરું થયું.

(૧૧) 'પ્રમાણુમીમાંસા'

બ્યાકરણ, કોષ, કાવ્ય અને છંદોનો વિષય પૂરો કરી આચાર્યશ્રીએ ન્યાયના વિષય તરફ પોતાનું ધ્યાન દોડાવ્યું. ન્યાય અને પ્રમાણુના વિષય પર જૈનોએ ખૂબ ચર્ચા કરી છે. એમના નય, નિક્ષેપ અને પ્રમાણુના વિચારો સ્પષ્ટ, સુગમ્ય અને વિદ્વાનોને વિચારમાં નાખી દે તેવા છે. એમનો સ્વાદ્વાદ-અનેકાંતવાદ તર્કની કોટિ પર રચાયલો છે આ વિષય પર આચાર્ય 'પ્રમાણુ-મીમાંસા' રચી. એના પાંચ અધ્યાય બનાવ્યા. આ ગ્રંથ ઉપર પોતે જ ટીકા રચી. હાલ તે એના ખીજ અધ્યાયના પ્રથમ આદ્નિક સુધીનો ભાગ લખ્ય થાય છે. આખું પુસ્તક જેસલમીરના ભંડારમાં છે એમ કહેવાય છે. એની શોધ થવાની

જરૂર છે. 'પ્રમાણ્યુભીમાંસા'નો હિપલબ્ધ ભાગ જોતાં જોએ દર્શનનું વિશિષ્ટ અને સ્પષ્ટ જ્ઞાન હેમચંદ્રાચાર્યને હતું એમ જણાઈ આવે છે. આ પુસ્તક લોકહિતની દૃષ્ટિએ રચાયલું છે એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા છે. વસ્તુતઃ હેમચંદ્રાચાર્યની સર્વ કૃતિઓ જનતાના હિત માટે લખાયેલી હતી એના પુરાવા સર્વ અંશોમાં પ્રાપ્ત થાય છે. એની જોને માટે સંકુચિત નજર નહોતી, કારણ કે એ લોકની અંદર જોનેનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજી શકતા હતા. અનાદિ વિલાઓ સંક્ષેપ અથવા વિસ્તાર દ્વારા નવીન થાય છે એટલે કોઈ અંશ નવો બનતો નથી, પણ લેખકની આવડત પ્રમાણે નવું સ્વરૂપ અપાય છે એટલે મૌલિકતા કરતાં વ્યવસ્થાનો જ એમાં સવાલ રહે છે એમ અંધકાર પોતે આ અંશની શરૂઆતમાં જ જણાવી દે છે.

'નાટ્યદર્પણ'કાર લખે છે કે:—

શબ્દ-પ્રમાણ-સાહિત્ય-ચ્છન્દો-લક્ષમવિધાયિનામ્ ।

શ્રીહેમચન્દ્રપાદાનાં, પ્રસાદાય નમો નમઃ ॥

'અત્યાર સુધીમાં શબ્દ, પ્રમાણ, સાહિત્ય, છંદ અને કોષકારક તરીકે નામના મેળવનાર હેમચંદ્રસૂરિના પ્રસાદને અત્ર નમસ્કાર કરવામાં આવ્યો છે.'

(૧૨) 'ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'

હવે આપણે પરમાર્હત કુમારપાળ મહારાજના સમયમાં આવીએ છીએ. કુમારપાળ મહારાજને ઉપદેશ આપવા અને તેની પ્રેરણાથી આ મોટું મહાભારત હેમચંદ્રાચાર્યે લખ્યું તેના દશ પર્વો છે. કુલ ૩૬૦૦૦ શ્લોક અનુષ્ટુપ છંદમાં છે અને આખો કાવ્ય અંશ છે. એમાં ચોવીશ તીર્થંકર, બાર ચક્રવર્તી, નવ વાસુદેવ, નવ પ્રતિવાસુદેવ અને નવ બળદેવનાં મળી ત્રેસઠ પુરુષોનાં ચરિત્રો છે. એનો આદર્શ 'મહાભારત' તથા 'રામાયણ'નો છે. અંધકર્તા પોતે મહાન કોષકાર હોવાથી એણે ભાષા પરનું સ્વામિત્વ ખૂબ સારી રીતે આ અંશમાં બતાવ્યું છે. એમની લેખનપદ્ધતિ સરળ, સ્પષ્ટ અને હૃદયંગમ હોઈ વાંચતાં ખૂબ મજા આવે એવો આ અંશ છે. કાવ્યની દૃષ્ટિથી જે મૌલિક દાખલાઓ 'છદો-નુશાસન' અને 'કાવ્યનુશાસન'માં મૂક્યા છે તે જોતાં અને આ અંશનું કાવ્યત્વ જોતાં લેખક મહારાજની અજબ શક્તિ માટે માન થયા

વગર રહે તેમ નથી. કુમારપાળ મહારાજે જૈન ધર્મનો સ્વીકાર કર્યો હતો કે નહિ તે સંબંધમાં કોઈને જરા પણ શંકા હોય તો 'મહાવીર-ચરિત્ર'ના ભવિષ્યવાણીના શ્લોકો વાંચતાં ખુલાસો થઈ જાય તેમ છે. આ સંબંધનો વિગતવાર ખુલાસો 'દ્વાચાત્રય' કાવ્યમાં પણ આવે છે તે વિચારવા યોગ્ય છે. આ મહાન કાવ્યગ્રંથમાં શલાકાપુરુષોનાં ચરિત્રો ઉપરાંત પ્રાસંગિક ધણાં ચરિત્રો આવે છે. એમાં પ્રથમ તીર્થંકર આદિનાથ-ઋષભદેવ, ચરમ તીર્થંકર મહાવીરસ્વામી અને રામ-લક્ષ્મણનાં ચરિત્રો ખૂબ વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યા છે. આખો ગ્રંથ મનન કરવા યોગ્ય છે અને અનેક રીતે શિક્ષણીય છે. એનું પરિશીલન કરનાર કહે છે કે એ આખો ગ્રંથ સાદાંત વાંચવામાં આવે તો સંસ્કૃત ભાષાના આખા કોષનો અભ્યાસ થઈ જાય તેવી તેની ગોઠવણ છે. આખો મૂળ ગ્રંથ છ વિભાગમાં શ્રી જૈનધર્મપ્રચારક સભાએ મુદ્રિત કર્યો છે અને તેનું ગુજરાતી સરળ ભાષાંતર પણ તે જ સંસ્થાએ બહાર પાડેલ છે.

૧૩ ' પરિશિષ્ટપર્વ '

'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'ની પુસ્તકી તરીકે શ્રી મહાવીરસ્વામી પછીના ૧૩ આચાર્યોનાં ચરિત્રો એમાં આપવામાં આવ્યાં છે. પ્રથમ ચાર સર્ગમાં (૧) જંખૂસ્વામી, પછીના સર્ગોમાં (૨) પ્રભવસ્વામી, (૩) શર્યાલવસ્વામી, (૪) યશોભદ્રસૂરિ, (૫) સંભૂતિવિજય (૬) ભદ્ર-બાહુસ્વામી, (૭) સ્થૂળભદ્ર, (૮) આર્યમહાગિરિ, (૯) આર્યસુહસ્તિ, (૧૦) આર્યસિંહગિરિ, (૧૧) વજ્રસ્વામી અને (૧૨) આર્યરક્ષિતસૂરિનાં ચરિત્રો આપ્યાં છે. આ પૂર્વના અભ્યાસીઓની જીવનરેખા વિસ્તારથી આખો શ્રી મહાવીરસ્વામી પછીનો ઇતિહાસ ૨૦૦ વર્ષ આગળ લઈ આવી ઈ. સ. પૂર્વે ત્રણ સૈકા સુધી લઈ આવેલ છે. આ ગ્રંથના કુલ ૩૪૫૦ શ્લોક અનુષ્ટુબ છે. ભાષા અને ઇતિહાસની નજરે એમાં અપૂર્વતા છે અને જંખૂસ્વામી તથા સ્થૂળભદ્રનાં ચરિત્રો ખાસ વાંચન મનન કરવા અનુકરણ કરવા યોગ્ય છે. એમાં પ્રસન્નચંદ્ર વિગેરેનાં રસિક અવાંતર ચરિત્રો પણ આપ્યાં છે. આ ગ્રંથને પ્રો. હરમન જોડાણીએ વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના સાથે પ્રો. શે. એ. સોસાયટીમાં છપાવ્યો છે અને ત્યારપછી તેની આવૃત્તિ શ્રી. જૈ. ધ. પ્ર. સભાએ કરેલ છે

અને ગુજરાતીમાં ભાષાંતર પણ પ્રકટ કરેલ છે.

આ રીતે ઇતિહાસના વિષયમાં સારો પ્રકાશ પાડનાર અંથની રચના આચાર્યવર્યે કરી.

(૧૪) 'યોગશાસ્ત્ર'

કુમારપાળ રાજના આગ્રહથી 'યોગશાસ્ત્ર'ની રચના હેમચંદ્રાચાર્યે કરી. આ ધાર્મિક અંથ છે. એમાં યોગની વ્યાખ્યા કરી એને મોક્ષનું કારણ જણાવ્યું છે. ગુણરથાનમાં ચઢતો જ્ય તેમ યોગમાં પ્રગતિ કરે એ નજરે એમણે—માર્ગાનુસારીપણાથી યોગની શરૂઆત કરી છે. એમાં શ્રાવક—જૈનના ગુણો વર્ણવ્યા છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિનું સ્વરૂપ વિગતવાર બતાવ્યું છે અને પ્રથમના ચાર પ્રકાશ પર વિગતવાર ટીકા લખી છે. એમાં કથાઓ પણ ગોઠવી અંથને વ્યાખ્યેય બનાવ્યો છે. જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર એ આત્મા છે એમ જણાવી આત્મિક ગુણોને ખૂબ બહલાવ્યા છે અને છેલ્લા પ્રકાશમાં સ્વાનુભવ બતાવી યોગના વિષયને પરાકાષ્ટાએ મૂક્યો છે. આખો અંથ કુમારપાળ રાજના આત્મત્રેય માટે લખ્યો છે એમ અંથને છેડે જણાવી આશીર્વાદ આપ્યો છે. આ અંથ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના પર અનેક ભાષાની ચર્ચાઓ થયેલ છે. એના બાર પ્રકાશ છે આખો અંથ આત્મિક પ્રગતિ માટે વાચવા-વિચારવા યોગ્ય છે. અંથનું પૂર (ટીકા સાથે) ૧૨૦૦૦ શ્લોક જેટલું છે અને મૂળ અંથ અનુષ્ટુબ્ધ છંદમાં રચવામાં આવ્યો છે.

અંથને છેડે લખે છે કે:--

શ્રીચૌલુક્યકુમ્ભરપાલનૃપતેરત્યર્થમભ્યર્થના-

દાચાર્યેણ નિવેશિતા પથિ ગિરાં શ્રીહેમચન્દ્રેણ સા ।

આ અંથ કુમારપાળ ચૌલુક્યની અભ્યર્થનાથી રચ્યો એ અહીં સ્પષ્ટ થાય છે.

(૧૫) 'વીતરાગ-સ્તોત્ર'

આ અંથ પણ કુમારપાળ રાજના આગ્રહથી તેના હિત માટે રચવામાં આવ્યો છે. આમાં તીર્થંકર વીતરાગની સ્તુતિ છે.

એના ૨૦ સ્તવ-વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે:- (૧) પ્રસ્તાવના-સ્તવ, (૨) સહજાતિશયવર્ણન-સ્તવ, (૩) કર્મક્ષય-ગ્નતિશયવર્ણન-સ્તવ, (૪) સુરકૃતાતિશયવર્ણન-પ્રકાશ, (૫) પ્રાતિહાર્યવર્ણન-સ્તવ, (૬) વિપક્ષનિરાસ-પ્રકાશ, (૭) જગત્કૃત્વનિરાસ-પ્રકાશ, (૮) એકાંતપક્ષનિરાસ-સ્તવ, (૯) કલિપ્રશમ-સ્તવ, (૧૦) અદ્ભૂત-સ્તવ, (૧૧) અચિંત્યમહિમ-સ્તવ, (૧૨) વૈરાગ્ય-સ્તવ, (૧૩) વિરોધનિરાસ-સ્તવ, (૧૪) યોગશુદ્ધિ-સ્તવ, (૧૫) ભકિત-સ્તવ, (૧૬) આત્મગર્હા-સ્તવ, (૧૭) શરણુ-સ્તવ, (૧૮) કઠોર-સ્તવ, (૧૯) આશ્ના-સ્તવ અને (૨૦) આશી-સ્તવ. આ ગ્રંથના ૧૮૬ અનુષ્ટુબ્ધ શ્લોકો છે. ભાષા અતિ મધુર અને યાદ રહી જાય તેવી છે. એના પર અન્ય લેખકોએ સંસ્કૃત ટીકા કરી છે. ગ્રંથ સુદ્રિત છે. ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે.

(૧૬) 'એ જત્રીશીઓ'

(૧) 'અયોગવ્યવચ્છેદિકા' (૨) 'અન્યયોગવ્યવચ્છેદિકા.' આ જત્રીશીઓ વિવિધ છંદમાં છે. બન્નેના નામ પ્રમાણે જત્રીશ શ્લોકો છે. પ્રથમ જત્રીશીમાં જૈન ધર્મ ખોટો છે એમ કહેનારની વાતને ગ્રંથકર્તા જૂઠી પાડે છે અને બીજી જત્રીશીમાં અન્ય દર્શનકારો પોતાના મત સાચા છે એમ કહે છે એ વાત પર ચર્ચા કરી એના જૈન તરીકે જવાબ આપે છે. આ બીજી જત્રીશી પર મલ્લિષેણે 'સ્યાદ્વાદમંજરી' નામની ૩૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ ટીકા લખી છે, જે 'ખોંખે સંસ્કૃત સીરિઝ'માં (નં. ૮૩) ગ્રો. આનંદશંકર બા. ધ્રુવે વિસ્તૃત ઉપોદ્ધાત અને ટિપ્પણી સાથે બહાર પાડી છે. જત્રીશ શ્લોકમાં સર્વ દર્શનને તપાસી લેવા અને તેમાં એક અક્ષર પણ ખીનજરૂરી કે વગર અર્થનો આવવા ન દેવો એમાં ગ્રંથકારનો ભાષા પર કાબૂ, દર્શનોનો અભ્યાસ અને સંસ્કારસ્વામીત્વ દાખવે છે. 'સ્યાદ્વાદમંજરી' ન્યાયનો અદ્ભૂત ગ્રંથ ગણાય છે અને એનું માન હેમચંદ્રાચાર્યને યોગ્ય શબ્દોમાં ટીકાકાર આપે છે.

પ્રકીર્ણ

'સપ્તસંધાન કાવ્ય'

આ નામનું કાવ્ય શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે બનાવ્યું છે એવો ઉલ્લેખ મળે છે. ગ્રંથ પ્રાપ્ત થતો નથી.

‘દ્વિજવદનચપેટા’

લાલ્યાગના ભંડારમાં એની પ્રતિ છે. મારા જોવામાં એ ગ્રંથ આવ્યો નથી.

‘અહર્મીતિ’

આ ગ્રંથ વારસામાં-દત્તકાદિ ધર્મશાસ્ત્ર ગ્રંથ છે. એનું કર્તૃત્વ નિર્ણયિત નથી, તે પર કેટલીક ચર્ચા છે. તે પ્રસંગે હાથ ધરવામાં આવશે. આ ઉપરાંત ‘મહાદેવસ્તોત્ર’, ‘અલંકારવૃત્તિ-વિવેક’ અને ‘અહર્મસહસ્રનામસમુચ્ચય’, વિગેરે સ્તુતિ ગ્રંથો અને ‘વાદાનુશાસન’ નામનો યોગ ગ્રંથ તેમના નામ પર આવે છે. તે પર હજી વિશેષ શોધખોળને સ્થાન છે.

ગૂજરાતનો સોલંકી યુગ

: લેખક :

પ્રો. કેશવલાલ હિં. કામદાર

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના સારસ્વત ઉત્સવ વખતે તેમણે પોષેલા ગૂજરાતના કીર્તિયુગનાં કેટલાંક લક્ષણોને ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના દરેક અભ્યાસીએ સ્પષ્ટ કરવા જોઈએ. એ સોલંકીઓને, યુગ હતો. ગૂજરાતની સંસ્કૃતિના ઇતિહાસને એ સુવર્ણયુગ હતો. આપણી સંસ્કૃતિનો એક આકાર તે વખતે થયો. તે યુગનું ગૂજરાત આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસિદ્ધ થયું. તે યુગના ગૂજરાતે એશિયામાં નામના મેળવી. આપણા એકરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિને ભારતવર્ષે તે વખતે કબૂલ કરી. તે યુગના ગૂજરાતીઓએ સાલિયુ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શુદ્ર, એ વર્ણાશ્રમધર્મ જીવી જાણ્યો. એ યુગના આચાર્યને આનર્તે, લાટદેશે, કચ્છદેશે અને સુરાષ્ટ્રે વધાવી લીધા. જે કાર્ય વલખી રાજ્ય કરી શક્યું નહોતું, જે કાર્ય સોલંકીયુગ પછી આવેલા રાજ્યકર્તાઓ, મુસ્લિમો, મરાઠાઓ અને ઈંગ્રેજો કરી શક્યા નહીં તે કાર્ય સોલંકી રાજવંશે અને તેના અમાત્યોએ કરી ખતાવ્યું.

એવો કીર્તિયુગ, એવો જ્વલંત એકરાષ્ટ્રભાવ ભારતવર્ષમાં ખીજા પ્રદેશે દર્શાવ્યો નહીં હોય—મગધ અને બંગ, એ એ અપવાદો સિવાય. મગધ મૌર્ય અને ગુપ્તમાં એકરાષ્ટ્ર બન્યું હતું. પણ મગધ-સંસ્કૃતિ ભારતસંસ્કૃતિ બની ગઈ. અને મગધની એકરાષ્ટ્રતા ભારતમાં લીન થઈ ગઈ. મધ્યદેશમાં કોઈવાર સોલંકીયુગના જેવો યુગ થયો નથી. કાશ્મીરમાં એકવાર એવો યુગ આવેલો. પણ મુસ્લિમ અમલથી તે દેશ તે યુગની સંસ્કૃતિથી વંચિત થઈ ગયો છે, જ્યારે

ગૂજરાતની સોલંકી સંસ્કૃતિ હજુ કાયમ છે. આપણી સોલંકી સંસ્કૃતિ વગર આપણે આપણી વર્તમાન સંસ્કૃતિ સમજી શકીએ નહીં. રાજસ્થાનના રાજ્યસમૂહોમાં એવો એકરાષ્ટ્રભાવ કદી આવ્યો નથી. માલવ રાજ્ય તો ભારતના ઇતિહાસના ધોરી માર્ગો ઉપર એક આરામ-સ્થાનરૂપે રહ્યું છે. પાંડ્ય, કેરલ અને ચોલ રાજ્યો એકરાષ્ટ્ર કરતાં સમૂહરાષ્ટ્રો હતાં. અને તેમની તથા વિજયનગર રાજ્યની સંસ્કૃતિ દ્રવિડ, મલય, કાનડી અને કોઈ વાર તેલુચુ હતી. યદુવંશી, ભોંસલેશાહી તથા પેશવાઈનો મહારાષ્ટ્ર ચોક્કસ એકરાષ્ટ્ર દેશ હતો. પણ તે રાષ્ટ્રના જીવનમાં સોલંકીયુગની કળા નહોતી, તેમાં સોલંકીયુગનો વિદ્યાવિસ્તાર નહોતો, તેના રાજવંશોમાં સોલંકીઓની સતત ઉચ્ચ અભિલાષાઓ નહોતી, તેમાં સોલંકીઓનો સર્વધર્મસંસ્કાર નહોતો, તેમાં સોલંકીઓનું ભારતવર્ષીય અભિમાન કે સંમાન નહોતું. ટૂંકમાં, સોલંકીયુગનું ગૂર્જરાષ્ટ્ર અનોખું હતું. નીચે તે અનોખી વાતો વધારે સ્પષ્ટ થશે.

સોલંકીયુગમાં ગૂજરાતની રાજ્યકીય સરહદો નક્કી થઈ. વલ્લભી રાજાઓએ તેમને નક્કી કરવા ધણી પ્રયત્નો કર્યા હતા. પણ તેમની રાજધાની વલ્લભી સુરાષ્ટ્રના ખૂણામાં આવેલી હોઈ તેઓ તે કામ કરી શક્યા નહીં. તેમના નાશ પછી સુરાષ્ટ્રમંડળ, ઝોખામંડળ, સારસ્વત-મંડળ, લાટમંડળ, વગેરે ગૂજરાતના વિભાગો થઈ ગયા અને આનર્ત, લાટ, સુરાષ્ટ્ર, કચ્છ, અપરાંત, એવા જૂના ભાગો પાછા પડી ગયા. આવડાઓ, સન્ધવો અને ચૂડાસમાઓ સોલંકીઓ જેવા બડ નહોતા. તેમની શુદ્ધિ અગાધ નહોતી. તેમને ખહુ સમર્થ અમાત્યોની કે વેપારીઓની મદદ નહોતી. તેથી તેઓ ગૂજરાતને એકરાષ્ટ્રભાવ આપી શક્યા નહીં. તેમનું લક્ષ લાટ, માલવ, સિન્ધુદેશ કે અપરાંત તરફ ગયું નહીં અને તેમનું ક્ષાત્ર તેજ સ્થાનિક, સંકુચિત અને પરસ્પર કલહવાળું રહ્યું. બરુચના ગૂર્જરવંશ તરફથી ધર્મસંસ્થાપનાની દિશામાં સારો પ્રયત્ન થયો હોય એવું તેમનાં દાનપત્રોથી જણાય છે. પણ તે વંશ સ્થાનિક રહ્યો, પરદેશી રહ્યો, અને સારસ્વતમંડળને અને સુરાષ્ટ્રને મેળવી શક્યો નહીં. ગૂજરાતના રાષ્ટ્રકૂટો પરદેશીઓ થઈને રહ્યા; જો કે તે સંબંધ ધણાં વરસો સુધી રહ્યો હતો. માત્ર પાટણના સોલંકીઓએ ગૂર્જરાષ્ટ્રની સરહદો ચોક્કસ કરી, ગૂર્જર પ્રજાઓને

એકચક્રી રાજ્ય આપ્યું, તેમને એકજાતીય સંસ્કૃતિ આપી, અને ઉત્તર અંધામાત, દક્ષિણે કુલલેશ્વર મહાદેવ, પૂર્વે પાવાગઢ, પશ્ચિમે સમુદ્ર, એ નર્મદની “ જય જય ગરવી ગૂજરાત ” કવિતાની આગાહી સૂચવી. ગૂજરાતના સુલતાનોએ એ સરહદોને સ્વીકારી અને અત્યારે તે સરહદો ભૂગોળ માટે માત્ર નહીં પણ સંસ્કૃતિ માટે પણ યોગ્ય ગણાય છે.

સોલંકીઓ ગૂજરાતમાં પરદેશીઓ તરીકે આગ્યા. પણ તેઓ મૂળરાજના વખતથી ગૂજરાતી થઈ ગયા. તેમના યુગમાં આપણા સમાજની નવીન રચના થઈ; જે રચના હજુ યાત્રે છે. ગૂર્જરા અને સોલંકીઓ પંજાબમાં, મધ્યદેશમાં, રાજસ્થાનમાં અને મહારાષ્ટ્રમાં પણ હતા અને હાલ છે. તેઓ પ્રથમ નાતગ્નત કે ગોત્ર વગરના હશે, કારણ કે અત્યારે તે અવટ કે બ્રાહ્મણ સિવાય બધા હિન્દુઓમાં જોવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણોએ એ લોકોને આર્ય સંસ્કૃતિના બ્રાહ્મણોત્તર ત્રણ વર્ણોના સંસ્કારો આપ્યા અને કોઈને ક્ષાત્ર ધર્મમાં લીધા, કોઈને વૈશ્ય ધર્મમાં રાક્યા, તો કોઈને શૂદ્રધર્મમાં રાખ્યા. ગૂજરાતના સોલંકીઓ ગૂજરાતી થયા અને તેમના ક્ષાત્રવૈશ્ય સમાજે ગૂજરાતને ક્ષાત્ર તેજ, વૈશ્ય કળા અને સમૃદ્ધિ આપ્યાં. આનર્ત, લાટ, સુરાષ્ટ્ર, તેમના વખતમાં ગૂર્જરરાષ્ટ્રનું નામ ધારતાં થયાં.

એ સોલંકી રાજવંશે બહારથી અનેક સમાજોને ગૂજરાતમાં વસાવ્યા અને તેમણે તે સમાજોને પણ ગૂજરાતી બનાવ્યા. સોલંકી-યુગમાં શ્રીમાળના લોકો મોટી મોટી સંખ્યામાં ગૂજરાતમાં ઊતરી પડ્યા, જે કે તે અગાઉ પણ શ્રીમાળીઓએ ગૂજરાતને અવતરણ-ભૂમિ બનાવી હતી તો ખરી, પણ તેમનું એ અવતરણ સોલંકીયુગમાં પરિપૂર્ણ થયું. એ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને વણિકો ગૂજરાત કચ્છ કાઠિયાવાડમાં ફરી વળ્યા. અને તેમણે તે ભૂમિમાં પોતાના ધર્મો અને વેપાર વસાવ્યા. શ્રીમાળીઓ સાથે જ ઓસવાળો, અને પેરવાડો, અહીં ઊતરી પડ્યા; તેમણે તેમના ગૂર્જરરાષ્ટ્રની સંસ્કૃતિને પોતાના નવા વતનમાં વસાવી અને તે વતનને ગૂર્જરરાષ્ટ્રનું નવીન અભિધાન અપાવ્યું. એ લોકો વિદ્વાનો હતા, સરદારો હતા, વેપારીઓ હતા, અધિકારીઓ હતા. જે જે પ્રવૃત્તિમાં તેઓ પડ્યા તે દરેકમાં તેમણે ખ્યાતિ મેળવી. એવો જ વિસ્તાર આ યુગમાં ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોએ

અને નાગરોએ કર્યો. મૂળરાજે તથા સિદ્ધરાજે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોનાં સિહોર મુકામે સંસ્થાનો વસાવ્યાં. નાગર બ્રાહ્મણોના સંસ્થાન વડનગરની હૈમચંદ્રે 'દ્વાત્રય'માં અનન્ય પ્રશંસા કરી છે : આપણી બીજી નાતગ્નતો સોલંકીયુગમાં જન્મી. એ નાતગ્નતોએ આપણે ત્યાં પ્રાદેશિક, ત્રામિક અને નાગરિક નામો ધાર્યા તે સોલંકી યુગમાં. મોઢેરાના બ્રાહ્મણો અને વણિકો મોઢ બ્રાહ્મણો, મોઢ વણિયાઓ થયા; વાયડ ગામના વણિકો વાયડા વણિયાઓ થયા; ઝાલોરાના વણિકો ઝાલોરા કહેવાયા; ડીસાના વણિકો ડીસાવાળ કહેવાયા; ખેડાના બ્રાહ્મણો ખેડાવાળ કહેવાયા; ખડાયતના લોકો ખડાયતા વણિકો કહેવાયા. વડનગરના બ્રાહ્મણો વડનગરા નાગર કહેવાયા. વિશનગરના બ્રાહ્મણો વિશનગરા નાગર કહેવાયા. સોલંકી રાજવંશે આ દિવ્યજેતમોનો રાજ્યમાં સંસ્થાનો અને બ્રહ્મપુરીઓનો વાસ કરાવ્યો, તેમને મંદિરોનો કારભાર સોંપ્યો, તેમના નિર્વાહ માટે તેમને ગામો આપ્યાં અને તેમની પાસે વિદ્યાનું પઠન-પાઠન કરાવ્યું. એ બ્રાહ્મણોએ ગૂર્જરાષ્ટ્રમાં પાશુપત, કૌમાર અને શાક્ત સંપ્રદાયો ફેલાવ્યા અને ગૂર્જરાતને નવીન સંસ્કૃતિમાં મૂક્યો.

સોલંકી વંશનો રાજપૂતવિસ્તાર ખાસ ધ્યાનમાં લેવા જોગ છે. ગૂર્જરાતનો સોલંકીવંશ ભારતવર્ષનો મુખ્ય રાજવંશ બન્યો. જે ચાલુક્યો પૂર્વે દક્ષિણનિવાસી હતા તે ચાલુક્યો હવે ઉત્તરાપથના રાજ્યભોક્તાઓ થયા. તેમણે રાજસ્થાનોના મોટા મોટા રાજવંશો સાથે સંબંધો બાંધ્યા. મધ્યદેશના રાજવંશોનો હાસ થતાં તેમનાં ધણાં કુટુંબો સોલંકી રાજ્યમાં વસવા આવીયાં. સોલંકી રાજવીઓએ તેમને ગૂર્જરાતનાં લશ્કરો સોંપ્યાં. સુરાષ્ટ્ર અને ગૂર્જરાતના ચાવડાઓ, ચૂડાસમાઓ અને ગોહેલો હવે વાઘેલાઓ, સિસોદીઓ, ચૌહાણો, પરમારો, વગેરે રાજપૂત કુટુંબોના સહભાગી થયા. એમણે આપણા જૂના રાજવંશોને દાખી દીધા. તેમણે ગૂર્જરાતમાં ઠાકરડાઓને અને બિલ્લોને દાખ્યમાં રાખ્યા અને સુરાષ્ટ્રમાં કાઠીઓને, મહેર લોકોને અને આહિરોને કબજો કર્યો. મુસ્લિમ સુલ્તાનોએ તેમને વતનો આપી કાયમ રાખ્યા અને મોગલોએ, મરાઠાઓએ અને ઇંગ્રેજોએ તેમને કબ્જા કર્યા. તેથી ગૂર્જરાષ્ટ્રની રાજપૂતાર્થ સ્થાનિક બની, ઇર્ષ્યાળુ થઈ, કલહપ્રેમી રહી અને સ્વતંત્રતાની હિમાયતી થઈ. તે રાજપૂતાર્થને જોનોએ અને વૈષ્ણવોએ કબજો રાખી અને તેની સત્તાને નિયમમાં રાખી. તે

રજપુતાઈમાં સોલંકી યુગના ઉદાત્ત સંસ્કારો રહ્યા નહીં. આ રાજપૂત વિસ્તારમાં જડેજઓ સોલંકીયુગ પછી પ્રસિદ્ધ થયા.

સોલંકીયુગમાં અરબોએ અને તુર્કોએ આપણે ત્યાં વસવાટ કર્યો. ગૂજરાતનો અરબ વસવાટ વલ્હી રાજ્ય જેટલો જૂનો હતો. સુરાષ્ટ્રના અને ગૂજરાતના કાંઠાઓ ઉપર અરબો વેપાર માટે અને રાજમસતા માટે વસ્યા હતા અને પાટણ, ભરુચ, ખંભાત, દીવ, પ્રભાસ, વગેરે ગંદરામાં તેઓ પોતાના ખાસ મહોલ્લાઓમાં રહેતા હતા, જ્યાં તેમને ધરલામ વિના હરકતે પાળવા દેવામાં આવતો હતો. અરબો પછી ગુજરાતમાં તુર્કો આવ્યા અને રેવતીકુંડ વગેરેના શિલાલેખો ઉપરથી જણાય છે તેમ તેમણે ગૂજરાતના રાજ્ય સાથે હરીફાઈ કરવા માંડી. ‘દ્વાત્રય’માં સિદ્ધરાજ જ્યારે રૈવતક ઉપર જાય છે ત્યારે કોઈ તુર્કો કે અરબ દૂત તેને મળવા આવે છે એવી હકીકત આવે છે. સોલંકીયુગમાં સિદ્ધરાજે બર્બરલોકોને પોતાના લશ્કરમાં રાખ્યા હતા. બધાં દાનપત્રોમાં સિદ્ધરાજને ‘બર્બરકજિજ્જુ’ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે. બર્બર સિદ્ધક્ષેત્ર પાસે ધણો બળવાન સરદાર હતો, એ ઉપરથી જણાય છે કે જેમ મહાદેવ શિંદેએ મૌ. પેશાને અને દ. બોઈનને જમનાગંગાના દેવબાબની જમીન આપી લશ્કરોની સરદારી આપી હતી, જેમ નિઝામ સરકારે ખુરિસને અને રેમોંદને જમીન આપી લશ્કરો સોંપી દીધાં હતાં તેમ સોલંકી કરણરાજે બર્બરને જમીન આપી લશ્કરમાં રાખી લીધો હશે. બર્બર સરદાર કુશળ નાવિક હતો, કારણ કે હેમચંદ્ર તેને નાગજનને સમુદ્રપાર લઈ જવામાં સાધન-ભૂત બનાવે છે.

સોલંકીયુગમાં આરબ, તુર્ક, ને બર્બરનો વસવાટ થયો, તે તે જ યુગમાં પારસીવસવાટનો વિસ્તાર ગૂજરાતમાં થયો તે ખાસ યાદ રાખવાની જરૂર છે.

ગૂજરાતના પાટીદારો કહવા અને લેઉવા, સોલંકીયુગમાં ગૂજરાતમાં આવ્યા હતા એમ માનવામાં આવે છે. કણબી શબ્દ કાનડી ભાષાનો છે, જ્યારે પાટીદાર શબ્દનો પ્રથમ પ્રયોગ ઉત્તરદેશીય છે. એ પાટીદારો કૃષિકારો હતા. તેથી તેઓ સ્થાનિક કૃષિકારો સાથે ભળી ગયા. અને તેમણે પરસ્પર સંસ્કૃતિ દીધી લીધી. એમનાથી ગૂજરાતની

ખેતી આપાદ થઈ, અને ગૂજરાતની ઢોરઉછેર સુધરી; જે કે સુરાષ્ટ્રનાં બહુ દૂધથી આપતાં, ગાય, બેંસ, બકરાંની નોંધ હેમચંદ્ર વારંવાર ‘દયાશ્રય’માં કરે છે.

આવી રીતે સોલંકીયુગ અત્યારના ગૂજરાતની પ્રજાઓને ઉદ્ભવકાળ અને વિકાસકાળ હતો.

ગૂજરાતના સોલંકીયુગના વિચારમાં જૈનો અને બ્રાહ્મણો અને આવવા જોઈએ, માત્ર જૈનો નહીં, કે માત્ર બ્રાહ્મણો પણ નહીં. એ વેળા જૈનો અહીં લઘુમતિએ હતા, જેમ અત્યારે છે તેમ; છતાં તેઓ પૈસે ટકે અને લાગવગે ગૂજરાતમાં સુખ્ય હતા. કુમુદચંદ્ર દિગંબરીના પરાજયની શરતોથી એમ જણાય છે કે તે વખતના જૈન જગતમાં દિગંબરો સારી સંખ્યામાં હશે. તે પરાજય પછી શ્વેતાંબરો ગૂજરાતમાં સુખ્ય થયા. પૂર્વે, જૈનોએ ગૂજરાતમાં બૌદ્ધોને પરાજય કર્યો હતો, જે વલ્લભી સાણુનો કુંગર, તળાગ્ન, જૂનાગઢ, તારંગા, વગેરે જોતાં સિદ્ધ થાય છે. સોલંકીયુગમાં સૂર્યપૂજા ખાસ પ્રચલિત હતી, જે ઉત્તર ગૂજરાતમાં, ઝોખામંડળમાં અને સુરાષ્ટ્રમાં મળતા અવશેષો ઉપરથી જણાઈ આવે છે. સોલંકીયુગમાં ગૂજરાતમાં પાશુપત, કૌમાર, અને શાક્ત સંપ્રદાયો જોરમાં આબ્યા. પણ જૈનોએ તેમને નિયમમાં રાખ્યા અને તેમના કુરિવાજોથી સામાન્યતઃ સમાજને દૂર રાખ્યો. જૈનોએ સોલંકીયુગમાં પોતાના સાહિત્યનું સર્વાંગ એકીકરણ અને સંસ્કરણ કર્યું. તેમણે ક્ષત્રિયોને, મેરલોકોને, કાઠીઓને, મુસ્લિમોને અને બખ્શરોને કામળ સ્વભાવના બનાવ્યા. તેમણે રાજદરબારો સાથે સંબંધ કેળવ્યો. તેમણે ચૈત્યોના કારભારને સુધાર્યો અને સ્થાનિક કળાને સંપૂર્ણ બનાવી, ગુર્જર-રાષ્ટ્રીય બનાવી. “કુમારવિહારશતક” વાંચતાં એ કળાની પરિપૂર્ણતા તરત જણાઈ આવે છે. જૈનોએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત અભ્યાસ કેળવ્યો. સોલંકીયુગમાં ગૂજરાતી ભાષાનો ઊગમ થયો, જે ‘દેશીનામમાળા’માં પ્રકટ થાય છે. મદિરા કરી, પૂજાપાઠ કરાવી, સંઘો કાઢી, દેશાવર જઈ, જૈનોએ ગૂજરાતમાં એકરાષ્ટ્રભાવ કેળવ્યો. તેમણે વેપાર હાથ કરી ગૂજરાતને દેશાવરમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. ગૂજરાતના બ્રાહ્મણ, ક્ષાત્ર, અને વૈશ્ય સંસ્કારોના વિસ્તારમાં જૈનો

પ્રમુખ હતા. ક્ષાત્ર સંસ્કારનેા હાસ કરવામાં ગુજરાતના જૈનો જવા-
બદાર હતા તે “ કરણધેલા ”નું કે “ વનરાજ યાવડા ”નું મંતવ્ય
અત્યારે કોઈ કબૂલ કરશે નહીં. જૈનોએ તો ઊલટું ગૂર્જરાધ્દના
ઝંડાને માળવામાં, મેવાડમાં અને કોંકણમાં ફરકાવ્યો હતો. એ જૈનોએ
સોલંકીયુગ માટે ઇતિહાસો, કાવ્યો, વ્યાકરણો, નાટકો, પ્રબંધો, વગેરે
લખ્યાં હતાં.

સોલંકીયુગમાં ગુજરાતે વૈદિક સંસ્કારનેા વિકાસ અનુભવ્યો. સોલંકી-
જનતા બહુશ્રુત હતી. સોલંકીવંશે મોઢેરા, પાટણ, સિદ્ધપુર, સિહોર,
કરણાવતી, ડભોઈ, પ્રભાસ, જૂનાગઢ, ભરુચ, વડનગર, ખંભાત,
વગેરે સ્થળોએ બ્રહ્મપુરીએ અને બ્રાહ્મણ સંસ્થાતો વસાવ્યાં. દરેક
બ્રહ્મપુરી નાનું વિદ્યાપીઠ હતી. એ બ્રહ્મપુરીમાં વેદ, બ્રાહ્મણ, આરણ્યક,
સ્મૃતિ, ઉપનિષદ, વૈદ્યક, વગેરેનો અભ્યાસ થતો હતો. એ બ્રહ્મપુરીઓમાં
સોલંકી ગૂર્જરાધ્દનાં પ્રશસ્તિઓ અને પ્રબંધો લખાતાં, વેદમંત્રોની
ઘોષણાઓ થતી, વેદાંત ચર્ચાતું. ત્યાં ગૂર્જરાધ્દની પવિત્ર નદીઓ,
સરસ્વતી, રેવા, તાપી એમનાં પુરાણો લખાયાં; ત્યાં ગૂર્જરાધ્દનાં
નંદનવન સમાં તીર્થક્ષેત્રોની કથાઓ લખાઈ; ત્યાં ગૂર્જરાધ્દની
નાતોનાં જયભારતો લખાયાં; ત્યાં ગૂર્જરાધ્દના રૈવતકાચળનું માહાત્મ્ય
લખાયું, ત્યાં દારિકાનેા વૃતાંત લખાયો, ત્યાં સમસ્ત હિંદયાત્રિકોની
કૃષ્ણની પુણ્યભૂમિની યાત્રાઓને સફળ કરાવવા કર્મકાંડોનેા અભ્યાસ
થયો. એ બ્રહ્મપુરીઓના દ્વિજોત્તમો શિલ્પના, સ્થાપત્યના, અને
વાસ્તુશાસ્ત્રના અથો પ્રમાણે વાવ કૂવા સરેવર તળાવો અને મંદિરો
ઉપરિચત કરવામાં સલાટોને યોગ કરતા હતા. જૈનો તેમને લાભ
લેતા હતા. તે યોગના અવશેષો આપણને હજુ મોઢેરા, સિદ્ધપુર,
વડનગર, સોમનાથ, વગેરે સ્થળોએ મળે છે.

ગુજરાતનું શિલ્પવિધાન, મૂર્તિવિધાન, વગેરે આ યુગમાં
પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યાં. એ વિધાનો શાસ્ત્રોક્ત નિયમો પ્રમાણે કરવામાં
આવતાં હતાં તેથી તેમાં પરિપૂર્ણતા આવી શકી હતી. એ વિધાન
સોલંકીઓએ ગમે ત્યાંથી આપણે ત્યાં આણ્યું હોય, દક્ષિણથી,
ઉત્તરથી કે ઓરિસાથી પણ તેની પૂર્ણતા વિષે એ મત હોઈ શકે
નહીં. તે વિધાન આપણે લાક્ષ્ય ઉપર પરિપૂર્ણતાએ ઉતાયું તે આ

યુગમાં એ વિધાનની રંગસામગ્રી પણ પરિપૂર્ણ હતી. કળાકૌશલ્ય પરિપૂર્ણ થતાં પુનઃવિધિમાં પણ નવીનતા, ક્રામળતા, કળા, વગેરે આવ્યાં. ગૂજરાતનાં ઉદ્ધાનો તે વખતે જાણીતાં થયાં.

આ મૂર્તિવિધાન સોલંકીયુગ પછી આપણે ત્યાંથી મુસ્લિમ અસહિષ્ણુતાથી જતું રહ્યું, જે હજુ આપણે પાછું વસાવી શક્યા નથી. કાંઈક અંશે આપણે તે વિધાનને કાગળ ઉપર મૂકવા પ્રયાસ કર્યો, જે કે તેમાં આપણને બહુ સફળતા મળી શકી નહીં.

આવો આપણો સોલંકીયુગ હતો. તે યુગના રાજત્વને જૈનોએ અને બ્રાહ્મણોએ અતિ સંસ્કારી બનાવ્યું હતું. એ યુગના ત્રણ મોટા રાજવીઓએ હિંસા ખાતર ક્ષાત્ર તેજથી હિંસાને પોષી નહોતી, બ્રાહ્મણુ-શ ક્રિતથી દંભ સેવ્યો નહોતો, અને વૈશ્યસંપત્તિથી અભિમાન કે લોભ ધાર્યાં નહોતાં. તેમના સંસ્કારને હેમચંદ્ર જેવા સૂરીશ્વરે ધડયો હતો, તેમની લોકસંગ્રહની શુદ્ધિને પ્રભાસપાટણના મુખ્ય નાગરિક ગંડલાવ-મિશ્રે જગાવી હતી, તેમની કળાપ્રિયતાને મોઢેરા, વડનગર, શિહોર ને ડભોઈની બ્રહ્મપુરીઓએ પોષી હતી, તેમના કુબેરજંકારોને જૈન-જૈનેતર ખંભાત, દિવ, ભરુચ, ને પ્રભાસપાટણના વેપારીઓએ અને ગૂજરાત-સુરાષ્ટ્રના પાટીદારઆહિરોએ ભર્યા હતા, એમણે મુસ્લિ-મોને અનેકવાર હંકાવ્યા હતા.

એ સોલંકીઓ પછી થએલા વાઘેલાઓએ તે નીતિ ચાલુ રાખી હતી. છેલ્લા કરણ વાઘેલાના વખતમાં તેમની રાજ્યશ્રીનો નાશ થયો; તેને પાછી લાવવા સુક્ષતાનોએ બહુ પ્રયત્ન કર્યો; અને તેમાં તેઓ ફાવ્યા પણ ખરા. પણ તેઓ ધર્મે સમભાવી નહોતા. તેથી તેમને ગૂર્જરપ્રબળને જોઈએ તેવો સહકાર મળ્યો નહીં. તેમના પછી આવ્યા મોગલો. તેમણે ગૂજરાતની આખાદી વધારી, પણ ગૂજરાતની આઝાદીને ભોગે : ગૂજરાત તેમના સમયમાં મોગલાઈની પ્રાંત હતો. અને અમદાવાદ રાજનગર નહીં, સૂઆનું ધામ હતું. તે પછી થયો મરાઠી અમલ, જ્યારે સોલંકીયુગની થોડીએક અને તે પણ ઝાંખી ઝાંખી કેટલીક પુરાતન વિશિષ્ટતાઓ ફરી અનુભવમાં આવી. મરાઠી અમલમાં જૈનો નબળા થઈ ગયા હતા. પણ તે વખતે ચાંદોદ, કરનાળી, સિદ્ધપુર, ખેચરાણ, પ્રભાસપાટણ, વગેરે સ્થળોએ ફરી વેદવિદ્યાનાં પઠનપાઠન થવા માંડ્યા. ઈંગ્રેજ અમલમાં ગૂજરાતમાં

એકરાષ્ટ્રની નવીન સંસ્થાઓ દાખલ થઈ અને તેના ઉત્તરાર્ધમાં મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડે ગૂજરાતની અસ્થિતાનો ઉદ્ધાર કર્યો. હવે આવે છે સ્વરાજ્યનો યુગ. તે યુગમાં વળી નવો સોલંકીયુગ પ્રવર્તે, નવા સંસ્કરણ પામેલી ગુર્જરાષ્ટ્રીય સંસ્કૃતિ શહેરે શહેરે, ગામડે ગામડે ફેલાય, અને હેમચંદ્રાચાર્યના પુણ્ય-ક્ષેત્રની આખાઈ દિનપ્રતિદિન વધે, અને તે આખાઈમાં, તે આઝાદીમાં હેમચંદ્રસૂરીશ્વર, વસ્તુપાળ, તેજપાળ, સોમેશ્વર, મૂળરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, વગેરે આત્માઓની વિભૂતિઓ સંક્રાંત થાય.

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિ : તેમની સર્વગ્રાહી વિદ્વતા

: લેખક :

દિ. બા. કૃષ્ણલાલ મો. ઝવેરી

આચાર્ય હેમચંદ્રસૂરિના રચેલા સાહિત્યના ગ્રંથો તેમના પોતાના સમયમાં તો અનુપમ સ્થાન ભોગવતા હતા એ ખરું, પણ તેમણે સાહિત્યમાં આપેલા ફાળાનું પૂરું જ્ઞેતાં હંમેશને માટે તેઓ અનુપમ સ્થાન ભોગવે છે એમ કહેવું ખોટું નથી. એમનો સમય સમર્થ વિદ્વાનો અને પંડિતોનો હતો. તે વખતે ઉત્તરમાં કાશ્મીરથી માંડીને દક્ષિણમાં ઠેક કાન્યકુબ્જ સુધી ભરતખંડ વાગ્બટ, વિશ્વેશ્વર, દેવબ્રોધ, શ્રીપાલ, વાદિદેવસૂરિ એવા એવા સમર્થ વિદ્વાનો અને પંડિતોથી રાયતો હતો. અને તેવા પંડિતોમાં એક અનુપમ સ્થાન મેળવવું એ ખરેખર એક અપૂર્વતા જ હતી. તે સમયના અથવા ત્યાર પહેલાંના યુરોપીય વિદ્વાનો, પંડિતો, કવિઓ, નાટ્યકારો, તત્ત્વજ્ઞો લો, તો પણ એમની ખરેખરી કરી શકે તેવું કોઈ નથી. એરીસ્ટોટલ અને પ્લેટો પણ હેમચંદ્રસૂરિની કક્ષામાં આવી શકતા નથી કારણ, હેમચંદ્રાચાર્યની સાહિત્યકૃતિઓનો વિસ્તાર વિષય સંબંધે સર્વગ્રાહી હતો. એરીસ્ટોટલ વગેરેનો તેવો સર્વગ્રાહી ન હતો.

વ્યાકરણ જેવો કઠિન અને નીરસ વિષય તેમણે પોતાની કલમથી શોભાવ્યો, સરળ કર્યો, ને પાણિનિનું સ્થાન મેળવ્યું. 'સિદ્ધહેમ' વ્યાકરણ સિદ્ધરાજની પ્રેરણાથી કેવી રીતે લખાયું તે સર્વેની જ્ઞણમાં છે. આવા કઠિન વિષય પર પણ તેમણે એ ત્રણ વરસના ગાળામાં એવો ગ્રંથ રચી કાઢ્યો કે આજે પણ તે અજ્ઞેક છે; અને તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત બંનેમાં રચાયેલા વ્યાકરણના એક એ નહિ પણ નવ

અથો છે, જેમાં ધાતુપાઠ, લિંગાનુશાસન, વગેરેનો સમાવેશ થઈ ગય છે.

કાવ્યત્રયોની સંખ્યા છની છે, જેમાંના કેટલાક સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત બંનેમાં રચેલા છે, જેમકે ‘દ્વાચાશ્રય’. હેમચંદ્રાચાર્યને ઇતિહાસના પુસ્તકો રચવા તરફ નૈસર્ગિક પ્રીતિ હતી. આપણને એમ સમજાવવામાં આવ્યું છે કે સ્વાભાવિક રીતે ઇસ્લામી લેખકો જ તવારીખ કે ઇતિહાસ લખવા પ્રેરાય છે. પરંતુ એ બરાબર નથી. હેમચંદ્રાચાર્યનો તથા તેની આસપાસના સમયનો સાહિત્યનો વિકાસ એ તરફ ધણો ઢળેલો હતો. જે તેમ હોય નહિ તો ‘ત્રયંધચિન્તામણિ’ ‘કુમારપાલચરિત્ર’, ‘પ્રભાવકચરિત્ર’, ‘દ્વાચાશ્રય’, વગેરે ત્રયો લખાત જ નહિ.

કોશરચના તરફ એમનું કેટલું તીવ્ર વલણ હશે એ માત્ર એ કોશોની સંખ્યા તથા નામ જાણવાથી જ તરત ધ્યાનમાં આવશે. તેમણે એક નહિ પણ પાંચ કોશ રચ્યા છે; ‘અભિધાનચિન્તામણિ’, ‘અનેકાર્થકોશ’ ‘શેષકોશ’ ‘નિઘણ્ડુકોશ’ અને ‘દેશીનામમાળા’ (સવૃત્તિ). આમાંથી છેલ્લો ત્રંચ આજે પણ ધણી રીતે ઉપયોગી થઈ પડે છે.

ન્યાયનો વિષય એમને અપરિચિત ન હતો. ‘પ્રમાણુમીમાંસા’ સાથે ન્યાયના તત્ત્વજ્ઞાનના એમના ચાર ત્રંચ જાણીતા છે.

યોગશાસ્ત્ર તથા રાજનીતિ એ બંને વિષય પણ એમણે ખેડ્યા છે. નાટક અને નાટ્યશાસ્ત્રને તે સમયના વિદ્વાનો પોતાનો અભ્યાસનો તથા પોતાની કલમને અજમાવવાનો સાધારણ વિષય ગણતા. સૂરિણએ તેટલા માટે ‘ચંદ્રલેખાવિજયપ્રકરણ’ નાટક લખીને તે વિષય પણ પોતાને સુલભ હતો તેમ જાન કરાવ્યું.

‘કાવ્યાનુશાન’ અને ‘અલંકારવૃત્તિવિવેક’ એ એ અલંકારના ત્રયો જેતાં આચાર્યનું સંસ્કૃત સાહિત્યનું જ્ઞાન કેટલું બહોળું હતું, તે સહજ સમજાય છે.

ઉવટ, પોતે મુરત જૈન હોવા છતાં—જૈનોનું જ્ઞાસન જ્યાં ત્યાં અમલમાં મુકાવવા પોતાના ધર્મથી બંધાયેલા હોવા છતાં, ખીજા ધર્મ ત્રયી કેટલા સહિષ્ણુ હતા તે એમનો ‘મહાદેવસ્તોત્ર’ નામનો સ્તુતિત્રંચ બતાવી આપે છે; અને તે હકીકત દરેક રીતે તેમના મોટા મન ને એમની વિશાળ ભાવનાની સાબિતી પૂરી પાડે છે.

એમના કાવ્યમાં મધુરતા, સરળતા અને વિષયની ગંભીરતા ઠેકઠેકાણે પ્રસરી રહેલી છે. એમણે પોતાના સમયમાં પણ પોતાની વિદ્વતા, કલા અને આત્મજ્યોતિને લઈને ઘણા સુધારા કર્યા છે, એ હકીકત એમના તથા એમના સાહિત્યના સમયની આસપાસના સાહિત્યનો આરીક અભ્યાસ કરવાથી તરત જણાઈ આવે છે.

એવી વ્યક્તિને માટે જ્યોતિર્ધર કહેો, યુગપ્રવર્તક કહેો, કલિ-કાલસર્વજ્ઞ કહેો અથવા તેથી પણ વધારે ઉચ્ચતા દર્શાવતા વિશેષણ વાપરો, તો તેમાં સહેજ પણ અતિશયોક્તિ વાપરી કહેવાશે નહિ.

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ : તેમની સાહિત્યસેવા

: લેખક :

ગાંધી વલ્લભદાસ ત્રિભુવનદાસ

અનંત આગમ તથા વિદ્યાને ધારણ કરનાર, અજ્ઞાનતામાં દુઃખ પામતા ભવ્યાત્માઓને જીવાડનાર, તથા જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મીના તિલક સમાન એવા શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય તેમનાં કાળમાં પ્રભાવક પુરુષ તરીકે પ્રખ્યાત હતા અને તેમનું મુખ્ય કાર્યક્ષેત્ર પાટણ હતું એમ ઇતિહાસકારો જણાવે છે.

પ્રભાવક પુરુષ તેને કહેવામાં આવે છે કે જેનામાં જ્ઞાનશાસ્ત્રનું અતિશય જ્ઞાન, ઉપદેશશક્તિ, વાદશક્તિ કે વિદ્યા આદિ ગુણો હોય અને જેના વડે જ્ઞાનદર્શનની ઉન્નતિ કરી હોય. શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્ય તેવા જ પ્રભાવક પુરુષ હતા. જ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પ્રભાવકપણાના આઠ પ્રકાર કહ્યા છે. (૧) પ્રાવચનિક (૨) ધર્મકથી (૩) વાદી (૪) નૈમિત્તિક (૫) તપસ્વી (૬) વિદ્યાવાન (૭) સિદ્ધ અને (૮) કવિ.

શ્રી. હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રાવચનિક, ધર્મકથી, વાદી અને અસાધારણ કવિ હતા. તેમના અનેક કાવ્યગ્રંથો તે વસ્તુને સિદ્ધ કરી બતાવે છે.

શ્રી. હેમચંદ્રસૂરિનો જન્મ સં. ૧૧૪૫ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૫ની રાત્રીએ કાઠિયાવાડમાં આવેલા ધંધુકા શહેરમાં થયો હતો. તેઓ જ્ઞાતિએ મોઢ હતા. એમના પિતાનું નામ ચાચિગ અને માતાનું નામ પાહિણી હતું. તેમનું મૂળનામ ચાંગદેવ હતું. કૌટિલ્યગણની વજ્રશાખાના ચંદ્રકુળના આચાર્ય શ્રી દેવેન્દ્રસૂરિએ ખંભાતમાં તેમની માતાની આજ્ઞાથી નવ વર્ષની નાની ઉંમરે સં. ૧૧૫૪ના મહા સુદિ ૧૪ને શનિવારે ચાંગદેવને દીક્ષા આપી હતી. અને તેમને મુનિ સોમદેવ નામ આપ્યું હતું.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે^૧ વ્યાકરણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરી વિશેષ અભ્યાસ વધારવા કાશ્મીર તરફ પ્રયાણ કર્યું. દરમ્યાન ‘દૈવતાવતાર’ (જે ખંભાત નજીક હોય તેમ કહેવામાં આવે છે), નામક તીર્થના શ્રી નેમિચૈત્યમાં આવીને મુકામ કર્યો. ત્યાં તે રાત્રીએ શ્રી સરસ્વતીદેવી પ્રસન્ન થયા અને કાશ્મીર જવાનો પ્રયાસ બંધ કર્યો.

શ્રી સોમચંદ્રમુનિને સં. ૧૨૬૬ના વૈશાખની શુકલ તૃતીયાને દિને આચાર્ય પદ આપવામાં આવ્યું અને હેમચંદ્ર નામ આપવામાં આવ્યું.

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ ખંભાત આવી પાટણ વિહાર કર્યો, અને તે વખતના રાજા સિદ્ધરાજની સાથે પાટણમાં તેમનો પ્રથમ પરિચય થયો. અને એક વખત સિદ્ધરાજ^૨ હાથી પર બેસી પાટણમાં ફરવા નીકળ્યા તે વખતે રસ્તામાં તેમણે શ્રી હેમચંદ્રસૂરિને જોયા. અને અવસરોચિત સુભાષિત શ્લોક બોલવા વિનંતિ કરી. આચાર્યશ્રીનો શ્લોક સાંભળી રાજા પ્રસન્ન થયો. અને દરરોજ બપોરે પોતાની પાસે આવવા રાજાએ વિનંતિ કરી.

કેટલાક સંજોગો વચ્ચે સિદ્ધરાજને નવીન વ્યાકરણશાસ્ત્ર, વિગેરે બનાવવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની ઇચ્છા થઈ અને અન્ય જ્ઞાનેતર વિદ્વાનોની પણ સૂચના ઉપરથી તે મહાકાવ્ય શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ કરી શ્લોકો એમ ખાતરી થતાં વ્યાકરણશાસ્ત્ર રચવાની વિનંતિ કરી સર્વ સ્તગવક સૂરિજને કરી આપી. તે વખતે ચાલતા ‘કલ્પ’ નામના વ્યાકરણથી સંપૂર્ણ વ્યુત્પત્તિ થતી ન હતી તેમજ પાણિનિવ્યાકરણના અભ્યાસ માટે તે વખતના ધ્યાત્મજ્ઞ શિક્ષકોને બહુ આજીજી કરવી પડતી હતી. ત્યારબાદ કેટલાક વખત પછી સૂરિજએ ‘સિદ્ધહેમચંદ્રાનુશાસન’ નામનું નવું વ્યાકરણ રચ્યું અને ‘લઘુવૃત્તિ’ ‘બૃહદ્વૃત્તિ’ ‘ધાતુપારાયણ’ અને ‘લિંગાનુશાસન’ વગેરે તમામ ઉપયોગી બાબતોથી સંપૂર્ણ બનાવી સિદ્ધરાજને અર્પણ કર્યું. આ તેમની કૃતિનો પ્રથમ અંથ જણાય છે. અને સિદ્ધરાજે તેની ત્રણસો નકલો કરાવી જુદા જુદા દેશના સાહિત્યલોકારમાં મોકલી આપી. આ ઉપરથી જણાય છે કે તે વખતના રાજામહારાજાઓ સાહિત્ય લખાવવા તેમજ તેના પ્રચાર માટે કેટલા પ્રેમી હતા. અને ત્યારપછી ‘સિદ્ધહેમચંદ્રાકરણશાસ્ત્ર’-

નો અભ્યાસ ગુજરાતમાં સર્વ કામના વિદ્યાર્થીઓને કરાવવો શરૂ થયો.

સિદ્ધરાજ અપુત્ર હતો. અને કોઈ દેવતાના કથનથી તેમના જાણવામાં આવ્યું કે મારી પછી મારી ગાદીએ કુમારપાળ રાજ તરીકે આવશે. પરંતુ કોઈ પૂર્વભવના વેરવિરોધને લઈને તેણે કુમારપાળને મારી નાખવાના પ્રયત્નો શરૂ કર્યા અને સિદ્ધરાજના અનેક પ્રયત્નો હોવા છતાં કુમારપાળ તેમની ગાદીએ આવવાનો જ હતો તેથી સિદ્ધરાજનું કાર્ય પાર પડ્યું નહિ. પરંતુ દરમ્યાન મારી નાખવાની ખીકથી ભટકતા કુમારપાળને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ જોયા. અને સામુદ્રિક શાસ્ત્રના બળથી કે કોઈ વિદ્યાથી તેમણે તે પાટણના ભવિષ્યના રાજ થશે એમ જાણી અને તેનાથી જૈનશાસનની અભિવૃદ્ધિ થશે અને પોતે પ્રાસ કરેલ અપૂર્વ જ્ઞાનવડે વિવિધ પ્રકારનું ઉત્તમ સાહિત્ય લખી જનકલ્યાણને માટે પ્રચાર કરી શકાશે તેની ખાતરી થવાથી કુમારપાળને એક સમયે બચાવ્યો અને કુમારપાળ ગાદીએ આવ્યા તે પછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને વિનંતિપૂર્વક ખોલાવી તેમનો સત્કાર કર્યો અને શ્રી હેમચંદ્રસૂરિની ઉપરોક્ત આકાંક્ષા પૂર્ણ કરી.

આચાર્યશ્રીનો પારંચય થયા પછી તેમની આજ્ઞાનુસાર કુમારપાળ રાજ્યએ પોતાના તાબાના દેશોમાં પશુવધ બંધ કરાવ્યો. એટલું જ નહિ પણ સાત વ્યસનો (૧) જુગાર (૨) માંસ (૩) મદિરાપાન (૪) વેશ્યાગમન (૫) શિકાર (૬) ચોરી અને (૭) પરસ્ત્રીગમન પણ બંધ કરવાને માટે સં. ૧૨૨૫ની આસપાસ કાયદો કર્યો.

કુમારપાળના ગાદીએ આવવા પછી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અનેકવિધ સાહિત્ય રચ્યું અને કુમારપાળે તેનો પ્રચાર કર્યો અને તે કાર્ય માટે બધો સગવડો કરી આપી.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે રચેલ વિપુલ ગ્રંથરાશિમાંથી કેટલાક ગ્રંથોનો ઉલ્લેખ શ્રી પ્રભાચંદ્રસૂરિ નામના આચાર્યે પોતાના ગ્રંથમાં કર્યો છે તે નીચે મુજબ છે.

(૧) યોગશાસ્ત્ર (૨) વ્યાકરણ—પંચાંગ સહિત (૩) પ્રમાણુશાસ્ત્ર (૪) પ્રમાણુમીમાંસા (૫) છંદશાસ્ત્ર (૬) અલંકારચૂડામણિ (૭) એકાર્થકાશ (૮) અનેકાર્થકાશ (૯) દેશીનામામાળા (૧૦) નિવંદુ

(૧૧) ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરુષચરિત્ર (૧૨) દ્વાચાશ્રયમહાકાવ્ય (૧૩) વીતરામ-
સ્તવ (૧૪) અનેકાર્થશીષ (૧૫) અભિધાનચિંતામણિ (૧૬) ઉણ્યાદિ-
સૂત્રવૃત્તિ (૧૭) ઉણ્યાદિસૂત્રવિવરણ (૧૮) ધાતુપાઠ અને વૃત્તિ (૧૯)
ધાતુપારાયણ અને વૃત્તિ (૨૦) ધાતુમાળા (૨૧) નિબંધુશીષ (૨૨)
બલાબલસૂત્રવૃત્તિ (૨૩) શેષસંગ્રહનામમાળા (૨૪) શેષસંગ્રહનામમાળા-
સારોદ્ધાર (૨૫) ક્લિંગાનુશાસનવૃત્તિ અને વિવરણ (૨૬) પરિશ્લિષ્ટ-
પર્વ (૨૭) હેમવાદાનુશાસન (૨૮) હેમન્યાયાર્થમંગ્ળા (૨૯) મહા-
વીરદ્વાત્રિંશિકા અને વીરદ્વાત્રિંશિકા (૩૦) પાંડવચરિત્ર (૩૧)
જ્ઞતિવ્યાવૃત્તિન્યાય (૩૨) ઉપદેશમાળા (૩૩) અન્યદેશનવાદવિવાદ
(૩૪) ગણપાઠ.

ઉપર જણાવેલ કેટલાક ગ્રંથો પ્રકટ થયેલ છે, કેટલાક અપ્રકટ
છે અને કેટલાક ઉપલબ્ધ નથી. આ સિવાય ખીજ પણ્ય ગ્રંથો તેઓની
કૃતિના છે એવો સંભવ છે. આ ઉપરથી જાણવામાં આવે છે કે
શ્રી હેમચંદ્રસૂરિએ વિવિધ જ્ઞાતનું સર્વાંગસુંદર સાહિત્ય રચીને માત્ર
જૈનસમાજનું નહિ પણ ગુજરાત દેશનું પણ ગૌરવ વધાર્યું છે.

શ્રી હેમચંદ્રસૂરિનું સત્ર જૈન અને જૈનેતર પ્રજા સમક્ષ આ
રીતે ઊજવાય તે ગુજરાત માટે અને વિશેષમાં હિંદના સમગ્ર જૈન-
સમાજને ગૌરવ લેવા જેવું છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય : ઇતિહાસકાર

: લેખક :

રામલાલ ચુનીલાલ મોદી

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય સમર્થ જૈન સાહિત્યકાર હતા, પરંતુ તેમની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ માત્ર જૈન ધર્મના અંથે જ રચવામાં બંધાઈ રહી નહોતી. તેઓએ ગુજરાતને ગૌરવવન્તુ કરવાને સંસ્કૃત સાહિત્યની વિધવિધ શાખાઓમાં પાંડિત્યપૂર્ણ અંથે રચેલા છે; અને તેથી તેઓ યોગ્ય રીતે જ કાલિકાલસર્વજ્ઞ કહેવાયા છે. કાવ્યકાર, આલંકારિક, શબ્દકોશ-પ્રણેતા, વૈયાકરણ્ય, ભાષાશાસ્ત્રી, ચરિત્રકાર, દાર્શનિક, ધર્મશાસ્ત્ર-નિર્માતા, ઇતિહાસકાર, વગેરે તરીકે તેમણે કરેલી પ્રવૃત્તિઓનું અનેક રીતે અવલોકન થઈ શકે એમ છે. આ નિબંધમાં ઇતિહાસકાર તરીકે તેમની પ્રવૃત્તિનું મૂલ્યાંકન કરવાને ઉદ્દેશ છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું ઇતિહાસલેખક તરીકેનું—અથવા તેમની કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનું—દર્શન કરતા પહેલાં તેમના જીવનનાં સીમા-ચિહ્નો આપણે અથમ જોઈ જવાં ધરે. તેમનો જન્મ ધંધુકામાં વિ. સં. ૧૧૪૫માં થયો હતો. કેટલાકના મતે સં. ૧૧૫૦માં અને ખીજના મતે સં. ૧૧૫૪માં તેમને દીક્ષા આપવામાં આવી હતી. તેમને સૂરિપદ સં. ૧૧૬૬માં પ્રાપ્ત થયું હતું. અને સં. ૧૨૨૯માં ૮૪ વર્ષની ઉમરે તેઓ મોક્ષે ગયા હતા. તેમને જીવનકાળ સિદ્ધરાજ (સં. ૧૧૫૦થી ૧૧૬૯) અને કુમારપાલ (સં. ૧૧૬૯થી ૧૨૨૯) એમ બંને સમર્થ ગુર્જર સમ્રાટોના રાજ્યકાળને આવરી લે છે. એ સમય ગુજરાતના ગૌરવને મખ્યાહનકાળ હતો. અને તેથી તેમની અને તેમના શિષ્યોની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ વિસ્તૃત અને પ્રભાવશાળી બની હતી. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પહેલાંનું ગુજરાતનું સાહિત્ય દીનહીન દશામાં હતું. તેને તેમણે જાદુગરની

કલાથી એકાએક સમૃદ્ધિવન્તુ બનાવી દીધું. શું આર્યાવર્તમાં કે શું જગતમાં આટલા વિવિધ પ્રકારના ગ્રંથો લખનાર અંકકાર હજી સુધી જોવામાં આવ્યો નથી. એક બે વિષયમાં ગ્રંથો લખનારનાં દષ્ટાન્તો મળી શકશે, પણ આટલા જુદા જુદા વિષયો ઉપર ગ્રંથો લખનાર એક જ માણસ મળવો મુશ્કેલ છે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની સાહિત્યસેવાઓ વિધવિધ સ્વરૂપે વિસ્તરી છે, પરન્તુ તેમાં તેમની ઇતિહાસસેવા અપૂર્વ છે. તેમના પહેલાં સાહિત્યની અન્ય શાખાઓમાં કંઈ કંઈ પ્રયત્નો થયા હતા, પરન્તુ ઇતિહાસલેખનની શાખામાં કાંઈ જાતનો પ્રયત્ન થયો નહોતો. આર્યાવર્તના અન્ય પ્રાંતોની પણ તે વખતે ક્ષી સ્થિતિ હતી? ‘હર્ષચરિત’ ‘નવસાહસાંકચરિત,’ ‘વિક્રમાંકદેવચરિત,’ ‘ગૌડવહો’ એ વ્યક્તિઓનાં જીવનચરિત્રો હતાં, કંઈ રાજવંશોના ઇતિહાસ નહોતા. ‘પૃથ્વીરાજ-વિજય’ કાવ્યમાં ચૌહાણોનો ઇતિહાસ છે, પણ તેની રચના ‘દ્વયાશ્રય’ પછી થયેલી છે. ‘રાજતરંગિણી’ ગ્રંથ પણ પૂરો થયો ‘દ્વયાશ્રય’ પછી. “મંજુશ્રીમૂલકલ્પ” તો હજી હમણાં હાથ લાગ્યો છે અને તેની રચના ક્યારે થઈ એ નિશ્ચિત નથી. આથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનું ઇતિહાસકાર તરીકેનું મહત્ત્વ ભારતવ્યાપી છે. ગુજરાતમાં આનર્તના સ્ત્રિયો, વલ્લભીના મૈત્રકા અને લાટના રાષ્ટ્રકૂટો વિષે કંઈપણ નોંધ કાંઈ એ લખી નહોતો, એટલું જ નહિ પણ ચાવડાઓનો ઇતિહાસ પણ માત્ર મૌલિક આખ્યાયિકાઓમાં થોડાંધણો જળવાઈ રહ્યો હતો. આથી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે યૌનુક્રમવંશનો ઇતિહાસ રચીને ગુજરાતનું ગૌરવ જાળવી રાખવાનો જે પ્રયત્ન કર્યો હતો તે ખરેખર અપૂર્વ હતો.

આચાર્યશ્રીએ ચૌલુક્યોનો ઇતિહાસ બે ગ્રંથોમાં લખ્યો છે:— સંસ્કૃત ‘દ્વયાશ્રય’ મહાકાવ્યમાં અને પ્રાકૃત ‘કુમારપાલચરિત’માં. એ ઉપરાન્ત ‘ત્રિશ્લષ્ટિશલાકાકાપુરુષચરિત’ના મહાવીર ચરિતમાં કુમારપાલ સંબંધી કેટલીક નોંધ કરેલી છે. કદાચ એમ કહેવામાં આવે કે મહાકાવ્યરૂપે રચાએલો ઇતિહાસ તે ઇતિહાસસંજ્ઞાને પાત્ર નથી તો પૂછવાનું કે ઇતિહાસની આધુનિક વ્યાખ્યા પ્રમાણેના ગ્રંથો પ્રાચીન કાળમાં કેટલા લખાયા છે? ‘દ્વયાશ્રય’ કાવ્ય રચવાનો ઉદ્દેશ માત્ર વ્યાકરણનાં રૂપો આપવાનો કે મહાકાવ્યની રચના કરવાનો જ નહોતો. જે એમ જ હોત તો એ ઉદ્દેશના વાહન તરીકે ઐતિહાસિક વિષય જ શા માટે પસંદ કરવામાં આવ્યો. તેને માટે પૌરાણિક કથા અથવા તો

કોઈ તીર્થ'કરતું ચરિત્ર પસંદ ન કરી શકાત? ઐતિહાસિક વિષય પસંદ કરવામાં આચાર્યશ્રીનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ગુજરાતના ગૌરવાન્વિત ઇતિહાસનું આલેખન કરવાનો હતો એમ હું ધારું છું અને એ ઉદ્દેશ તેમણે આરંભના એત્રણ પ્રયોગોમાં વ્યક્ત પણ કર્યો છે.

'દ્વાચાત્રય' કાવ્યની ઇતિહાસમાં ગણના ન કરવાના કારણોમાં તેમાં આવતા ચમત્કારો જણાવવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઉબળ-યિનીની યોગિવીઓ, કનકચૂડનાગ અને બર્બર રાક્ષસના પ્રસંગો, વગેરે. પરન્તુ એ પ્રસંગો અમાનુષિક વ્યક્તિઓના છે—સિદ્ધરાજે કોઈ ચમત્કાર બતાવ્યાનું જણાવેલું નથી, તેથી ઇતિહાસને સહન કરવાનું નથી. મહાકાવ્યની રચનામાં અદ્ભુત રસની નિષ્પત્તિ માટે એ પ્રસંગો આલેખાએલા છે. આ ચમત્કારો કાલ્પનિક છે એમ આપોઆપ જણાઈ આવે છે. તેનાથી ઐતિહાસિક તત્ત્વને કંઈ અડચણ નડતી નથી.

'દ્વાચાત્રય'માં ચૌલુક્યોના બધા ઐતિહાસિક પ્રસંગો લીધા નથી. તેનાં બે કારણો છે. તેમાં એક એ કે મહાકાવ્યના ચોકઠામાં ઇતિહાસ ઢાળવાનો હોવાથી બધા પ્રસંગો લેવામાં આવે તો અંથનો વિસ્તાર વધી જાય અને ખીણું કારણ એ કે આ કાવ્ય જે રાજના આશ્રયે રચવામાં આવ્યું હતું, તેના ચિત્તને અપ્રસન્ન કરે તેવા પ્રસંગોને સ્પર્શ કરવાથી દૂર રહેવું. આ જ કારણથી ચૌલુક્ય રાજ્યોના એક પણ પરાજયનો તેમાં નિર્દેશ નથી. મૂળરાજનો શાકંભરીના વિગ્રહરાજના હાથે થયેલો પરાજય, ચામુંડ અને ભીમના માળવાના પરાજય, નાડોલ અને શાકંભરીના રાજ્યોના હાથે થયેલા ભીમ અને કર્ણના પરાજયો, મહમ્મદ ગળનવીની સોમનાથ ઉપરની ચઢાઈ, વગેરે પ્રસંગો આ કારણથી ત્યજી દેવામાં આવ્યા છે. આ પ્રમાણે ચૌલુક્યોના પરાજયો વિષેનું આચાર્યશ્રીનું મૈન સમજી શકાય એમ છે, પરન્તુ તેમણે કેટલાક વિજયો સંબંધી પણ મૈન સેવ્યું છે, જે સમજવું કઠણ છે. તેમણે મૂળરાજનો આશુના ધરણીવરાહ ઉપરનો વિજય વર્ણવ્યો નથી, જે કે તેના સોરઠવિજયમાં આશુનો રાજ તેની સાથે યુદ્ધમાં સામેલ હતો એમ ઉલ્લેખ કશ્ચામાં આવ્યા છે. સિદ્ધરાજના સોરઠવિજય વિષે 'દ્વાચાત્રય'માં એક અક્ષર પણ લખવામાં આવ્યો નથી, જે કે વ્યાકરણમાં તેનો ઇસારો છે. આવો સિદ્ધરાજના પરાક્રમનો મહત્ત્વનો પ્રસંગ કેમ છોડી દેવામાં આવ્યો હશે? તેનું કારણ હું તો રાજ્યભંજનો પ્રસંગ

સમન્નું છું. સોરઠઆકમણનું કારણ સિદ્ધરાજના ચરિત્રને કલંકિત કરે તેનું હોવાથી તે પ્રસંગ છોડી દેવામાં આવ્યો છે એમ હું ધારું છું. વળી કોઈ કહેશે, તો પછી સિદ્ધરાજના હાથે થયેલા શ્વાકંભરીના ચૌહાણ રાજ અર્જોરાજના પરાજય વિષેના મૌન માટે શી અચાવ છે? તેને માટે હું એમ સમન્નું છું કે સિદ્ધરાજે અર્જોરાજને હરાવ્યો હતો એ ખરું, પણ પાછળથી પોતાની એકની એક પુત્રી તેને પરણાવી હતી. આથી સિદ્ધરાજના જમાઈના પરાલવના વર્ણુનનો આ કાળ્યમાં ત્યાગ કરાવવામાં આવ્યો હશે, જે કે અર્જોરાજના કુમારપાળ સાથેના યુદ્ધના પ્રસંગમાં ઉપરના પ્રસંગનો સહેજ ઇશારો કરવામાં આવ્યો છે ખરો. આ પ્રમાણે ઇતિહાસકાર અગત્યના બનાવો વિષે મૌન સેવે એ યોગ્ય કહેવાય નહિ, પરંતુ તે સમયની સ્થિતિનો જે વિચાર કરવામાં આવે તો એ ક્ષતિ ક્ષમ્ય ગણાશે. હાલના રાજ્યોનાં જીવન-ચરિત્રો અથવા રાજ્યાશ્રયે લખાયેલા કે રાજસેવકો એ લખેલા ઇતિહાસો તપાસશો તો આ ક્ષતિથી તે ભાગ્યે જ મુક્ત હશે. શાસ્ત્ર કરતી પ્રજાઓના મનુષ્યોએ શાસિત પ્રજાઓના લખેલા ઇતિહાસો પણ નિષ્પક્ષપાતથી લખાયેલા ક્યાં જેવામાં આવે છે?

પરંતુ 'દ્વયાશ્રય'ની ઐતિહાસિક હકીકતો યોગ્ય તુલનાપૂર્વક સંધ-રવામાં આવી છે, એમ અભ્યાસીને જણાયા વિના રહેતું નથી. જે હકીકત પૂરતા પુરાવાવાળી જણાયેલી નહિ, તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો નથી. ચાવડા વંશ સંબંધી આખ્યાયિકાઓને યોગ્ય પુરાવાનો ટેકો નહિ હોવાથી, 'દ્વયાશ્રય'માં ઇતિહાસનો આરંભ જ ચૌલુક્યવંશથી કરવામાં આવ્યો છે. મૂળરાજના પિતૃવંશનો વૃતાન્ત વિશ્વસનીય જણાયો તેટલો જ આપવામાં આવ્યો છે. પાછળના પ્રબન્ધકારોએ મળી આવી તેવી આખ્યાયિકાઓ લખી નાખી છે, પરંતુ આચાર્ય-શ્ર એ તેમ કર્યું નથી. 'દ્વયાશ્રય'માં મૂળરાજના પિતાનું નામ આપવામાં આવ્યું છે, પણ તે ક્યાં રાજ્ય કરતો હતો તેની માહિતી મળેલી નહીં, તેથી એ જણાવેલું નથી. મૂળરાજનો ચાવડાઓ સાથેનો સગાઈ-સંબંધ પણ શંકાથી મુક્ત ન હોવાથી આપવામાં આવ્યો નથી. કર્ણના મામા મદનપાલના જીલમની આખ્યાયિકા વિષે પણ ખાતરીલાયક પુરાવો મળ્યો નહિ હોય, તેથી 'દ્વયાશ્રય'માં તેનો ઉલ્લેખ થયો નથી. આ પ્રમાણે સાચા ઇતિહાસકારને જાણે તેવી રીતે બનાવેના પુરાવાની

ચોખ્ખ તુલના કર્યા પછી જ તે બનાવોનો સ્વીકાર થએલો છે. આથી જ બનાવ વિષે 'દ્વાચાત્રય'ની હકીકત પ્રમાણભૂત મનાવી જોઈએ એમ મને લાગે છે. 'દ્વાચાત્રય'માં આવતા બનાવોમાં કદાચ અતિશયોક્તિ હશે, પરંતુ એક પણ બનાવ હજી સુધી ખોટો સાબિત થયો નથી. ઊલટું, ધણી હકીકતો પાછળથી મળી આવેલા પ્રમાણોથી સિદ્ધ થતી આવે છે. દા. ત. મીનળદેવીનો પિતૃવંશ અને તેની રાજધાની, દુર્લભદેવનો મારવાડના રાજા મહેન્દ્રની બેન સાથેના સ્વયંવરથી થએલો વિવાહ, વગેરે.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે એક પણ ઐતિહાસિક પ્રસંગ કલ્પિત ઊભો કર્યો નથી. મૂળરાજનો સોરઠવિજય અને ચામુંડનો લાટવિજય એ બે બનાવો કલ્પિત છે એમ રા. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રી તેમના ગયા વર્ષે પ્રસિદ્ધ થએલા બહુમૂલ્ય ઇતિહાસમાં જણાવે છે. પરંતુ તેમનો એ નિર્ણય કબૂલ રાખી શકાય એવો નથી. મહમ્મદ ગઝનવીની સોરઠ ઉપરની ચઢાઈના હેવાલ ઉપરની જણાવ છે કે સોરઠપ્રાંત ભીમના તાબામાં હતો. અને ભાવબૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિમાં પણ લખેલું છે કે પ્રભાસમાં ભીમે સોમેશ્વરનું પત્થરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. મૂળરાજ પછીના કોઈ રાજાએ સોરઠ ઉપર ચઢાઈ કર્યાનું કોઈ ગ્રંથમાં નથી, તો ભીમના તાબામાં એ પ્રાંત ક્યાંથી આવ્યો? વળી એમ માનીએ કે મૂળરાજનું ગૌરવ વધારવા માટે મહાકાવ્યકારે આ પ્રસંગ બનાવટી ઊભો કર્યો છે, તો 'સિદ્ધહૈમશબ્દાનુશાસન'માં—જે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રથમ ગ્રંથ છે અને 'દ્વાચાત્રય' પૂર્વે ધણાં વર્ષ ઉપર રચાયો હતો— તેમાં નીચેનો શ્લોક જોવામાં આવે છે તેનું શું?

પૂર્વભવદરાગોપીહરણસ્મરણાદિવ જ્વલિતમન્યુઃ ।

શ્રીમૂલરાજપુરુષોત્તમોઽવધીદ્ દુર્મદામીરાન્ ॥ ૨ ॥

આમાં કાબાઓના હાથે કૃષ્ણની સ્ત્રીઓના હરણનો ઉલ્લેખ છે, તેથી આ દુર્મદ આભીરો તે સોરઠના ચૂડાસમા રાજાઓ જ હોવા જોઈએ તેમાં શંકાને સ્થાન નથી. આ ઉપરથી જણાશે કે મહાકાવ્યની આવશ્યકતા માટે આચાર્યશ્રીએ એ પ્રસંગ કલ્પિત ઊભો કર્યો નથી.

આ બનાવને કલ્પિત માનવા માટે રા. શાસ્ત્રીજી એવું કારણ આપે છે કે આ પ્રસંગનો અન્ય કોઈ અંશમાં ઉલ્લેખ નથી. પરંતુ એક જ અંશમાં જણાવેલી હકીકતને વિશ્વસનીય ન ગણવી જોઈએ એવો સિદ્ધાન્ત જો માન્ય કરીએ તો નીચેના પ્રસંગને શું કલ્પિત માનીશું? બીમની સિન્ધ ઉપરની ચઢાઈ માત્ર 'દ્વાચત્રય'માં છે, કર્ણની સિન્ધ ઉપરની ચઢાઈ તો ઉલ્લેખ માત્ર 'કર્ણસુન્દરી' નાટિકામાં છે, તથા કૃષ્ણચંદ્રનું અણુહિલવાક ઉપરનું આક્રમણ, કર્ણનો આશાબીલનો પરાજય અને કર્ણાવતી રાજધાનીની સ્થાપના, મદન-પાલનો જૂલમ અને અજયપાલનું ખૂન: એ પ્રસંગો માત્ર 'પ્રબંધ-ચિન્તામણિ'માં છે. આ બધા પ્રસંગોનો ઇતિહાસમાં આદર થયો છે, તો મૂળરાજના સોરઠવિજયને કલ્પિત શાથી માનવો? રા. શાસ્ત્રીજી ચામુંડનો લાટવિજય પણ કલ્પિત માને છે, કારણ કે એ પ્રદેશ સં. ૧૦૨૮ સુધી રાષ્ટ્રકૂટોને તાબે હતો. પરંતુ એ વર્ષ પછી ચામુંડે લાટ ઉપર આક્રમણ કેમ ન કર્યું હોય? કર્ણનું નવસારીનું તામ્રપત્ર પણ ચૌલુક્યોનું ત્યાં સુધીનું અધિપત્ય સૂચવે છે. દુર્લભ, બીમ અથવા કર્ણે લાટ પ્રદેશ ઉપર આક્રમણ કર્યાનું કોઈ અંશમાં સૂચન નથી. તો ચામુંડનો લાટવિજય કલ્પિત કેમ ઠેરવી શકાય?

આચાર્યશ્રીએ કોઈ નાના પ્રસંગને મોટું રૂપ આપ્યાનું પણ જણાવ્યું નથી. વલ્લભને માળવા ઉપર ચઢાઈ કરવા ગએલો વર્ણુઓ છે, પણ તે રોગગ્રસ્ત થવાથી પાછો આવ્યો હતો એમ 'દ્વાચત્રય'માં સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ છે. હવે, જો આ પ્રસંગને મહાન વિજયનું રૂપ આપ્યું હોત—માલવાવિજય કરીને તે પાછો આવ્યો એમ લખ્યું હોય તો તેમ સહેલાઈથી કરી શકાત, પણ તેમ ન કરતાં આચાર્યશ્રીએ જે સત્ય હકીકત લખી છે, તે તેમની સત્યપ્રિયતા દર્શાવે છે.

'દ્વાચત્રય'માં આવતાં ભૌગોલિક નામો કાલ્પનિક હોય તેમ ધણીને લાગે છે, પરંતુ ખારીક તપાસ કરતાં ધણાં ખરાં નામો સત્ય જણાય છે. કેટલાંક દેશ્ય નામોને સંસ્કૃત રૂપ આપવામાં આવ્યાં છે, ત્યારે કેટલાંક નામો પાછળથી બદલાઈ ગયાં હોવાનો સંભવ છે. જમ્બુમાલો નદીનું નામ બદલાઈને પાછળથી બાદર થયું જણાય છે સમુદ્રમધ્યેનો સેકાત્તર પર્વત (સર્ગ ૪, શ્લોક ૪૯) તે એકાદની નજીક આવેલો સોકાદ્રા ખેટ છે, શિવશાળુ (૮, ૫૪) તે માલોર

પાસેનું સિવાણા છે; શૈરીષ (૧૫, ૬૨) તે કલોલ પાસેનું શૈરીસા હોય એમ લાગે છે; સિંહપુર (૧૫, ૬૭) તે ભાવનગર પાસેનું શિહોર છે; નાંદીપુર (૧૬, ૨૩) તે કલોલ પાસેનું નારદીપુર અથવા દહેગામ પાસેનું નાંદોદ જણાય છે. આ વિશે કાઠિયાવાડ અને રજપૂતાનાની જુગોળનાં પુસ્તકો અને સર્વેના નકશાઓનું સંશોધન કરવામાં આવે તો ઘણાં નામો ઉપર પ્રકાશ પડવાનો સંભવ છે.

આ પ્રમાણે સાચા ઇતિહાસકારને શોધે તેવી રીતે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે ' દ્વાચાત્રય ' કાવ્યમાં યોગ્ય તુલનાપૂર્વક ઐતિહાસિક પ્રસંગોનો સંગ્રહ કર્યો છે; જે બાબતો પૂરતા પુરાવા વિનાની હતી, તે છોડી દીધી છે; કાર્ષ્ણ પલ્લ ઐતિહાસિક પ્રસંગ કંદિપત ભોભો કર્યો નથી, અને મોઢાની આખ્યાયિકાઓને યોગ્ય સંશોધન વિના સ્વીકારી દીધી નથી. ' દ્વાચાત્રય ' કાવ્ય ગુજરાતનું પહેલવહેલું ઐતિહાસિક કાવ્ય છે અને સમસ્ત આર્યાવર્તના ઐતિહાસિક સાહિત્યમાં પલ્લ તેનું સ્થાન મહત્ત્વનું છે. ગુજરાતના આઠ ઇતિહાસકારને કોટિશઃ વન્દન હો !

‘સિદ્ધહૈમશાસ્ત્રાનુશાસન’ અને તેમાંના ઐતિહાસિક પાંત્રીશ શ્લોકો

: લેખક :

મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

શુદ્ધશાસ્ત્રનું મહાન વ્યાકરણ્ય બનાવનાર, સર્વદેશીય કોશ બનાવનાર અને વ્યુત્પત્તિ, પિંગળ અને કાવ્યના સાહિત્યને સંપૂર્ણ તૈયાર કરનાર વિદ્યાનિધિ કલિકાલસર્વગ્ય શ્રીમાન હેમચંદ્રાચાર્યના જીવનના અનેક પ્રસંગો વર્ણવવા યોગ્ય છે, તે પૈકી ‘શુદ્ધશાસ્ત્રાનુશાસન’ નામના ‘સિદ્ધ-હૈમ’ વ્યાકરણ્યની ઉત્પત્તિનો પ્રસંગ રજૂ કરી, તદંતર્ગત પાંત્રીશ ઐતિહાસિક શ્લોકોની મહત્તા, ગેયતા અને કાવ્યતત્ત્વ-પર દષ્ટિનિક્ષેપ કરી, શુદ્ધવિજ્ઞાનની વિવિધ દિશામાં હેમચંદ્રાચાર્યે કેવું પ્રભુત્વ દાખવ્યું હતું તેનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ કરીએ.

શરૂઆતમાં શુદ્ધશાસ્ત્રના પ્રાણુભૂત ‘સિદ્ધ-હૈમ-શુદ્ધશાસ્ત્રાનુશાસન’ની ઉત્પત્તિ પર પ્રબંધકારોએ રજૂ કરેલ પ્રસંગ વર્ણવવો પ્રસ્તુત ગણ્યારી. વિ. સં. ૧૧૬૨ની આખરે લગભગ બાર વર્ષના ઘેરાને પરિણામે માળવાની ધારાનગરી પર સિદ્ધરાજ જયસિંહે વિજય મેળવ્યો, એના રાજ્ય યશોવર્માને કેદ કર્યો અને “અવતિનાથ” બિરુદ મેળવી અશ્વ-હિલ્લપુરપાટણમાં રાજધિરાજ્યે વિજયપ્રવેશ કર્યો. તે વખતે અનેક ધર્મના આગેવાનોએ તેમને રાજસભામાં આવીને આશીર્વાદ આપ્યા તે પૈકી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે અતિવિશિષ્ટ આશીર્વાદનો શ્લોક કહ્યો હતો તેનું વિવેચન અન્યત્ર કર્યું છે. એ શ્લોક ઐતિહાસિક છે અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પોતાની જ કૃતિ છે, એમાં જરા પણ સંદેહ નથી; કારણ કે એ જ શ્લોક ‘શુદ્ધશાસ્ત્રાનુશાસન’ના ચોવીશમા પાદના છેડે એ જ શુદ્ધોમાં ફરી વાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એ શ્લોક સાંભળવા પછી રાજધિરાજનું ધ્યાન હેમચંદ્રાચાર્યની વિદ્વત્તા પર વધારે ખેંચાયું.

દરમ્યાન હકીકત એમ બની કે ધારાનગરીમાંથી જે લૂંટનો સામાન લઈ આવ્યા હતા તે પૈકી પુસ્તકોનો જાંઝાર ખાસ મહત્વનો લાગતો હતો. મહારાજ અને પંડિતો એ જાંઝાર તપાસતા હતા તે દરમ્યાન તેમાંથી માળવાના ભોજરાજનું બનાવેલું એક વ્યાકરણ નીકળી આવ્યું. વધારે તપાસ કરતાં એક નિબંધ (શબ્દની મૂળ વ્યુત્પત્તિની અર્થા કરનાર પુસ્તક) નીકળ્યું. રાજધિરાજને એ વાંચી સ્વાભાવિક ઈર્ષ્યા થઈ આવી. એણે જાહેર રીતે કહ્યું કે ‘આવા વિજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકો મારા રાજ્યમાં—ગુજરાતમાં લખાવા જોઈએ. મારા રાજ્ય-જાંઝારમાં, મારા દેશમાં, મારી દેખરેખ નીચે લખાયેલા પુસ્તક હોય તો કેવું સારું?’ એમ જણાવવા સાથે રાજ્યે જરા દિલગીરી જાહેર કરી. તે વખતે સર્વની નજર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પર પડી અને સર્વેએ જણાવ્યું કે હેમચંદ્રાચાર્યમાં ગુજરાતના ભોજ થવાની શક્તિ છે. સર્વેએ તે વખતે એક સારું સર્વાંગ વ્યાકરણ તૈયાર કરવાની આવશ્યકતા સૂચવી અને કારણમાં જણાવ્યું કે ‘તે વખતે વ્યાકરણો ઉપલબ્ધ હતાં, તે કાં તો ધણાં ટૂંકાં હતાં અથવા ધણાં મુસ્કેલ હતાં અને કેટલાંક તદ્દન પુરાતન થઈ ગયેલાં હતાં.’

હેમચંદ્રાચાર્યે જણાવ્યું કે ‘રાજ્યની મદદ હોય તો તે કાર્ય બની શકે તેવું છે.’ તેમણે કાશ્મીરના સરસ્વતીમંદિરમાંથી આઠ જૂનાં વ્યાકરણો મંગાવવાની વાત રજૂ કરી. જયસિંહદેવને પણ એ વાતમાં રસ લાગ્યો. એણે પોતાના વિશિષ્ટ અધિકારીઓને કાશ્મીર મોકલ્યા. પ્રવરપુરમાં સરસ્વતીમંદિર હતું. ત્યાંથી એની અધિકારી દેવીની પ્રાર્થના કરી તેઓ પુસ્તકો પાટણ લઈ આવ્યા.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે તે વખતે ‘શબ્દાનુશાસન’ બનાવ્યું. એમાં આઠ અધ્યાય બનાવ્યા. દરેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ બનાવ્યા. એમાં સૂત્રો, પ્રત્યયો, ધાતુના ગણો, ધાતુના અર્થો અને રૂપો વગેરે અનેક વ્યાકરણી બાબતનો સમાવેશ કર્યો. સંધિના નિયમો સહેલા કરી એક સાથે ગોઠવી આપ્યા. એના અંતરમાં પરસ્મૈપદ, આત્મનેપદ, જુદા જુદા કાળો, નામનાં રૂપો, અનિયમિતતાઓ, સમાસ, કારક, તદ્ધિત, વિગેરે અનેક બાબતોનો સમાવેશ કરી સર્વાંગ વ્યાકરણ બનાવ્યું. અને એને પરિપૂર્ણ અને સ્પષ્ટ કરવા માટે એના પર વિસ્તારથી ટીકાઓ બોલે લખી.

એ વ્યાકરણને રાજ્યસંમત કરવા એનું નામ 'સિદ્ધ-હૈમ' વ્યાકરણ રાખ્યું એટલે એને અનાવનાર હેમચંદ્રાચાર્ય તેને સિદ્ધરાજ મહારાજને અર્પણ કર્યું છે, એમ નામ પરથી બતાવ્યું અને એના પર રાજ્યસંમતિનો સિક્કો લગાવવા એના પ્રત્યેક પાદને છેડે મૂળરાજના સમયથી માંડીને સિદ્ધરાજ સુધીના રાજ્યવૈભવના શ્લોકો મૂક્યા. એ પાંત્રીશ ઐતિહાસિક શ્લોકો પર હવે પછી વિવેચન કરશું. પ્રથમ શબ્દશાસ્ત્રની વાત પૂરી કરી લઈએ.

વ્યાકરણનો વિષય તદ્દન શુષ્ક છે, એ તો સર્વને સમગ્ગય તેવી વાત છે. અને સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો, એના અપવાદો અને અપવાદના વર્ણો અપવાદો ધણા અટપટા છે એ જાણીતી વાત છે. એ સર્વને કેદ્રિત કરવા, સ્પષ્ટ કરવા, સુગમ્ય કરવા અને નવીન પદ્ધતિએ યોજવા એ અતિ દુર્ઘટ કાર્ય છે. ભાષા પરના અસાધારણ પ્રભુત્વ વગર અશક્ય છે અને અસામાન્ય માનસિક વૈભવ વગર ગૂંચવણમાં પાડી નાખે તેવું કાર્ય છે.

આ સર્વદેશીય પંચાંગી વ્યાકરણને અંગે બીજી એ વાત છે કે વ્યાકરણના વિષયમાં એ છેલ્લો શબ્દ છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પછી કોઈ પણ પંચાંગી સંપૂર્ણ સંસ્કૃત વ્યાકરણ અન્યું નથી. એ વ્યાકરણ આધારભૂત ગણાય છે. સૂત્રરૂપે લખાયેલ આ વ્યાકરણ ન્યાસ અને બૃહન્ન્યાસ (અમુક લભ્ય વિભાગ) સાથે મુદ્રિત થયેલ છે. બારમી શતાબ્દીમાં મુદ્રણાલયો નહોતાં, પણ ત્રણસો લલિયાઓએ ખેસી એની શુદ્ધ પ્રતો તૈયાર કરી એની વાત નોંધવામાં આવી છે. તે કેમ બની હશે તેને માટે જૂના પાટણની આપ મુલાકાત લેશે ત્યારે ત્યાં શાહીના કુંડ બતાવવામાં આવશે. એ પરથી માલૂમ પડશે. એ કુંડ પર ખેસી લલિયાઓ લખતા હશે. એક સાથે કોપી કરતા હશે એમ અનુમાન થાય છે. પ્રસિદ્ધિની આ પદ્ધતિ વિચારણીય છે.

જૈનોની આર્ષભાષા પ્રાકૃત છે. બાળજીવો—સામાન્ય બુદ્ધિવાળા સહેલાઈથી સમજી શકે તેવી ભાષાને પ્રાકૃત ભાષા કહેવામાં આવે છે. સંસ્કૃત ભાષામાંથી પ્રાકૃત નીકળી કે પ્રાકૃતમાંથી સંસ્કાર પામી તૈયાર થઈ તે વિદ્વદ્ભોગ્ય સંસ્કૃત ભાષા—એટલે કે પ્રથમ સંસ્કૃત ભાષા અને તે પરથી થયેલી ભાષા તે પ્રાકૃત અથવા એથી ઊલટો ક્રમ એટલે કે પ્રાકૃત એ સર્વસામાન્ય ભાષા અને સંસ્કારી વિદ્વાનોની ભાષા તે

સંસ્કૃત એમ સમજતાં પ્રથમ પ્રાકૃત અને તે પરથી સંસ્કૃત એ પ્રથમ ધણો રસપ્રદ છે, પણ અભારે તેની ચર્ચા કરવા જતાં વિષયાંતર થઈ ગયું તેમ છે. કોઈક મતે પ્રાકૃત—પ્રકૃતિજન્ય—સ્વભાવસિદ્ધ—મળભૂત ભાષા છે અને તેમાંથી સંસ્કાર પામી તૈયાર થયેલી ભાષા સંસ્કૃત છે અને તે મતના ટેકામાં સંસ્કૃત નાટકોમાં સ્ત્રી અને સામાન્ય પાત્રના મુખમાં પ્રાકૃત ભાષા મૂકી છે તે વાતને આગળ ધરે છે. એ ચર્ચા આપણે કોઈ અન્ય પ્રસંગ પર મુલતવી રાખીએ. અત્રે એક વાત એવી જણાવવી આવશ્યક લાગે છે કે જૈનોના આર્ષત્રય પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલા છે. ‘સિદ્ધહૈમ’ વ્યાકરણમાં આઠમો અધ્યાય પ્રાકૃત વ્યાકરણનો આપ્યો છે. પાણિનિએ જેમ વેદવ્યાકરણ છેલ્લે મૂક્યું તેમ હેમચંદ્રાચાર્યે આઠમા અધ્યાયમાં પ્રકૃતને સ્થાન આપ્યું. આ પ્રાકૃત વ્યાકરણના સૂત્રો ‘દ્વાયાત્રય’ કાવ્યને છેડે ‘જોમ્મે સસ્કૃત સીરીઝ’માં પ્રો. કાથાવટેએ છાપ્યાં છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણના ચાર પાદો છે. પ્રથમ પાદમાં સંસ્કૃતના સંધિના નિયમો પ્રાકૃતમાં કેવો વિકલ્પ લે છે તે બતાવી સંસ્કૃત શબ્દના લિંગોનો પ્રાકૃતમાં કેવો ફેરફાર થાય છે તે વિગતવાર બતાવ્યું છે. દરેક ગુજરાતી શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મળે તેનાં સાધન અત્ર પ્રાપ્ત્ય છે.

આઠમા અધ્યાયના બીજા પાદમાં જોડાક્ષરો પ્રાકૃતમાં કેવાં રૂપ લે છે તે બતાવ્યું છે અને સાથે તેનાં વિકલ્પ રૂપો બતાવ્યાં છે. ભાષાશાસ્ત્રીને આ અતિ ઉપયોગી વિભાગ છે. અપભ્રંશનાં પૂર્વરૂપો અહીં ઉપલબ્ધ થતાં હોવાથી ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના નિયમો શોધનારને અને શબ્દનું મૂળ તપાસનારને આ વિભાગ ખૂબ ઉપયોગી છે. સદર અધ્યાયના ત્રીજા પાદમાં ધાતુઓના પ્રત્યયમાં અને નામોનાં રૂપોમાં કેવા ફેરફાર પ્રાકૃત ભાષામાં થાય છે તે બતાવી તે ભાષાના હ્રસ્વ અને દીર્ઘના ફેરફારોના નિયમો વિગતવાર બતાવ્યા છે. જાતિના ફેરફાર પણ અરાબર વિગતવાર નોંધ્યા છે. સર્વ નામનાં સૂત્રો વિગતથી બતાવી પ્રાકૃતમાં દ્વિવચન નથી એ વાત સ્પષ્ટ કરી છે અને આગળ વધતાં વિભક્તિના નિયમો પ્રાકૃતને અંગે બતાવ્યા છે. ચોથા પાદમાં ધાતુના આદેશો બતાવ્યા છે. ત્યારપછી શૌરસેની ભાષા પર ભાષાના ફેરફારો નોંધ્યા છે. શૌરસેની પ્રાકૃત ભાષાનો એક પ્રકાર છે. પ્રાકૃતના માગધી વિભાગને ત્યાર પછી વિચાર્યો છે. ત્યારબાદ પૈશાચી નામની

પ્રાકૃત ભાષામાં થતા ફેરફારો નોંધ્યા છે અને છેવટે અપભ્રંશ ભાષામાં થતા ફેરફારો વિસ્તારથી નોંધ્યા છે.

આ અપભ્રંશ ભાષા તે ગુજરાતીની પુરોગામિની ભાષા છે, નજીકના સંબંધવાળી છે અને ગુજરાતી ભાષાની વૈજ્ઞાનિક રિચારણાને અંગે ખાસ ઉપયોગી છે.

આ રીતે ‘શબ્દાનુશાસન’—‘સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણ’ લખ્યું. તેને સિદ્ધરાજ મહારાજને ખૂબ જાહેરાત આપી. હાથીની અંબાડીમાં પધરાવી એના મૂલ્યની જાહેરાત કરી. ત્રણસો લલિયાઓ પાસે એની નકલો કરાવી. કક્કલ નામના અધ્યાપકને રોકી એની અધ્યયનશાળા પાટણમાં શરૂ કરાવી અને એ રીતે એ વ્યાકરણની મહત્તા વધારી. શબ્દશાસ્ત્રનો બાકીનો ભાગ પૂરો કરવા હેમચંદ્રાચાર્યે ત્યારપછીના સમયમાં ત્રણ મોટા કોશો બનાવ્યા. ‘અભિધાનચિંતામણિ’માં એકાર્થવાચી અનેક શબ્દો (‘હેમોનિમ્સ’)નો સંગ્રહ કર્યો ત્યારપછી ‘અનેકાર્થ-સંગ્રહ’ કોશમાં એક શબ્દના અનેક અર્થ (‘સીનોનિમ્સ’) થાય તેનો સંગ્રહ કર્યો. પછી દેશી શબ્દો—અપભ્રંશ અને પ્રાચીન ગુજરાતી શબ્દોના સંગ્રહ માટે ‘દેશીનામમાળા’ રચી. આ રીતે સર્વાંગસંપૂર્ણ શબ્દશાસ્ત્રની રચના કરી. વ્યાકરણના સૂત્રો ઉપર ‘પ્રકાશિકા’ નામની મોટી ટીકા લખી અને એ રીતે શબ્દમહાણુંવ પૂરો કર્યો.

આ વ્યાકરણના દાખલાઓ આપવા માટે ‘દ્વાચત્રય’ મહાકાવ્યની રચના પણ હેમચંદ્રાચાર્યે કરી. એમાં વ્યાકરણના દરેક પાઠ પરના દાખલાઓ એક બાજુએ આપ્યા અને સાથે સાથે મૂળરાજ સોલંકીથી શરૂ કરી ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓનો ઇતિહાસ વિગતવાર રજૂ કર્યો અને સિદ્ધરાજના સમય સુધી તેને લઈ આવ્યા. આ સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર સ્વર્ગસ્થ મણિભાઈ નજીભાઈએ કર્યું છે અને ‘સર સ્વામીરાવ ગ્રંથમાળા’માં પ્રકટ થયું છે. એમાં શરૂઆતમાં ૭૦ શ્લોકમાં તે વખતના અણ્વિદ્યુર પાટણનું વર્ણન કર્યું છે તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. પ્રાકૃત વિભાગના દર્શાંત માટે ત્યારબાદ ‘કુમારપાલચરિત્ર’ બનાવ્યું તે પણ ધ્યાનમાં રાખવા લાયક બીના છે.

શબ્દાનુશાસનને અંગે આટલી વાત રજૂ કરી પ્રાસંગિક થોડી વધારે રજૂ કરીએ. આ કૃતિ સં. ૧૧૯૩ની આસપાસ થઈ હોય એમ જણાય છે. વ્યાકરણ ખૂબ પ્રતિષ્ઠા પામ્યું તેનું કારણ એ જણાય છે

કે એની ગોઠવણ ખૂબ પદ્ધતિસરની અને વૈજ્ઞાનિક રીતે થયેલી છે. એને માટે ડો. બુલ્હરે અને ડો. કોલ્હોને^૧ બહુ ઉચ્ચ પ્રકારના અભિ-પ્રાયો દર્શાવ્યા છે. એ વ્યાકરણ પર ત્યારપછી બુદ્ધિબુદ્ધી ધણી ટીકાઓ રચાઈ છે અને અત્યારે પણ અનેક ટીકાઓ લભ્ય છે.

આ વ્યાકરણના આઠ અધ્યાયના ચાર ચાર પાદો છે. તેને છોકે એક એક શ્લોક મૂકી બત્રીશ શ્લોક હેમચંદ્રાચાર્યે^૨ રજૂ કર્યાં છે અને છેવટે પ્રશસ્તિના ત્રણ શ્લોક ઉમેરી એ ઐતિહાસિક પાંત્રીશ શ્લોકની સંખ્યા પૂરી કરી છે. * એ પાંત્રીશ શ્લોક આ લેખમાં મૂળ, અર્થ અને વિવેચન સાથે આપવામાં આવ્યા છે. તે પરથી જણાશે કે એના પ્રથમના આઠ શ્લોકોમાં સોલંકી વંશના રાજ્યસ્થાપક મૂળરાજદેવનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે, નવ, દશ અને અગિયારમા શ્લોકમાં અનુક્રમે ચામુંડરાજ, વલ્લભરાજ અને દુર્લભરાજનું વર્ણન એક એક શ્લોકમાં કર્યું છે. પાંચમા સોલંકી રાજા ભીમદેવ માટે બારથી સોળ સુધીના પાંચ શ્લોક લખ્યા છે. જ્યારે છઠ્ઠા કણ્વદેવ માટે સત્તરમેઃ એક શ્લોક લખ્યો છે, અઠારમા શ્લોકથી જયસિંહ સિદ્ધરાજ મહારાજનું વર્ણન એના શૌર્યના યશોગાન સાથે આપ્યું છે અને એની રાજ્યપદ્ધતિ પર વિવેચન કર્યું છે. એને માટે અઠારથી પાંત્રીશ સુધીના સર્વ શ્લોકો આલંકારિક ભાષામાં મૂક્યા છે. માત્ર બત્રીશમા શ્લોકમાં સોલંકી વ્યવસ્થાપક મૂળરાજદેવને ફરી વાર યાદ કર્યા છે, પણ તે એ વંશમાં થયેલા મહાન જયસિંહ રાજધિરાજને યાદ કરવા માટે જ છે.

* એમાંથી ૨૮ શ્લોકો, સંવત ૧૯૬૨માં શેઠ મનસુખલાલ ભગુલાલ તરફથી પ્રકટ થયેલા ‘સિદ્ધહેમચંદ્રશબ્દાનુશાસન’ (બૃહદ્વૃત્તિ અને લઘુન્યાસ સાથે)ના પ્રત્યેક પાદના અંતમાં ક્રમશઃ એકેક તરીકે પ્રકટ થયેલા છે.

તે પછીના ૭ શ્લોકો, ‘બોમ્બે ગવર્નમેન્ટ સંસ્કૃત સિરીઝ’ તરફથી ઈ. સ. ૧૯૦૦ (વિ. સં. ૧૯૫૬)માં પ્રકટ થયેલા ‘કુમારપાલચરિત’ના પરિશિષ્ટ તરીકે પ્રકાશિત થયેલા ઉપર્યુક્ત ‘શબ્દાનુશાસન’ના આઠમા અધ્યાયમાં (ત્રણ પાદના અંતમાં એકેક તથા છેલ્લે ચાર મળી સાત) પ્રકાશિત થઈ ગયેલા છે.

સંવત ૧૯૮૨માં પ્રકટ થયેલ ‘પુરાતત્ત્વ’ પુ. ૪થામાં પં. બેચરદાસના લેખ ‘ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ’ના પરિશિષ્ટ ૩ (પૃ. ૯૩ થી ૯૬)માં પણ ઉપર્યુક્ત ૩૫ શ્લોકો છપાયા છે અને તે પછી પૃ. ૯૭ થી ૧૦૦માં તેનો અનુવાદ છપાયો છે.

આ પાંત્રીશ શ્લોકને માટે એક પ્રખંધમાં એવી વાર્તા લખાઈ છે કે સિદ્ધરાજ મહારાજ પાસે ક્ષાઈ વિરોધીએ જણાવ્યું કે ‘આખા વ્યાકરણમાં સિદ્ધરાજ મહારાજનું કે એના વંશનું નામનિશાન જ આવતું નથી.’ એ વાતનું નિવારણ કરવા આચાર્ય હેમચંદ્રે રાતોરાત આ પાંત્રીશ શ્લોકો બનાવી દરેક પાદને અંતે અને છેવટની પ્રશસ્તિમાં મૂકી દીધા. આ વાત ગમે તેમ હોય, પણ એ કૃતિ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની પોતાની છે, એ શ્લોકો તે વખતે લખાયેલી ઉપલબ્ધ તાડપત્રોની પ્રતોમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

આ પાંત્રીશ શ્લોકો ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. એમાં શ્લેષો અને અલંકારો ખૂબ ભર્યા છે, પણ તે ઉપરાંત તે વખતના સમાજમાં રાજ તરફ કઈ નજરે જેવામાં આવતું હતું, તેની પ્રશંસા કેવા શબ્દોમાં થતી હતી અને તેની વિજયયાત્રાઓની નોંધ કેવા ભારે શબ્દોમાં કરવામાં આવતી હતી તેનો ખ્યાલ આવે છે.

‘દ્વાચાત્રય’માં જે શબ્દોમાં સોલંકીવંશની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે, જે રીતે ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવામાં આવ્યું છે અને માળવાની સ્ત્રીઓને રક્તી-કકળતી બતાવવામાં આવી છે, જે ભાષા-વૈભવ સાથે સદર પાંત્રીશ શ્લોકમાં ગુજરાતને અપનાવવામાં આવ્યું છે તે એક વાત ચોખ્ખી રીતે સ્પષ્ટ કરે છે અને તે એ છે કે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના હૃદયમાં ગુજરાતનું અપૂર્વ ગૌરવ હતું. જેમ રઘુવંશનું વર્ણન કાલિદાસે કરી પોતાના મુખ્ય પાત્ર રામને અપનાવ્યા, તેમ ગુજરાતનું ગૌરવ ધારી શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાના મુખ્ય પાત્ર સિદ્ધરાજ જયસિંહને અપનાવ્યા અને પાછળની જિંદગીમાં કુમારપાળને વિશેષ અપનાવ્યા, જે પાછળની હકીકત ‘કુમારપાળચરિત્ર’ અને કૃપાસ્તુદરીના લગ્નવર્ણનથી જણાય છે. ગુજરાતના ગૌરવને વધારવાનો આવો સીધો સચોટ ઐતિહાસિક પ્રથમ પ્રયત્ન કરનાર શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય હતા અને તે રીતે આપણે તેમને ગુજરાતના મહાન ન્યૌતિર્ધરનું ઉપનામ આપીએ તો તે યોગ્ય ગણાશે. એ ઉપનામ બરાબર સમજવા માટે ‘દ્વાચાત્રય’નો વિગતવાર અભ્યાસ કરવાની જરૂર છે. એમાં એમણે અતિ કુશળતા વાપરી છે, એ ઉપરાંત એમણે ગુજરાતનું ગૌરવ વધારવા માટે અનેકવિધ પ્રયાસ કર્યા છે અને તે સદર ત્રંથને બારી-કીથી વાંચતાં જણાઈ આવે તેવું છે.

ગુર્જરગિરાનો આ અતિ સમૃદ્ધ વિષય હળુ વક્ત્રે શોધખોળ અને અભ્યાસ માંગે છે. એ દિશાએ સવિશેષ પ્રયત્ન કરવાની પ્રેરણારૂપે સદર વ્યાકરણના પ્રત્યેક પાદને અંતે જડી દીધેલા અને પ્રશસ્તિમાં વણી દીધેલા પાંત્રીશો શ્લોકને વિચારી જઈએ. ગુર્જરગિરાના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ માટે સદર વ્યાકરણનો આઠમો અધ્યાય તેો અનિવાર્ય જ છે, પણ એ સંબંધી પ્રેરણારૂપે આખો ‘દ્વાત્રય’ કાવ્યગ્રંથ પણ ઐતિહાસિક નજરે એટલો જ ઉપયોગી છે. આટલું સ્પષ્ટીકરણ કરીને આપણે સદર પાંત્રીશ શ્લોકો અર્થ વિવેચન સાથે વિચારી જઈએ.

પાદ ૧. હરિરિવ બલિબન્ધવરસિશ્વકિયુક્તઃ પિનાકપણિરિવ ।

કમલાશ્રયશ્ચ વિધિરિવ જયતિ શ્રીમૂલરાજનૃપઃ ॥ ૧ ॥ (આર્યા)

“બલિ(પ્રહલાદના પુત્ર વિરચનનો પુત્ર)નો બંધ કરનાર વિષ્ણુ જેવા બળવાનોને બાંધનાર ૧ પ્રભુત્વ શક્તિ, ૨ મંત્રબળ શક્તિ, ૩ ઉત્સાહ શક્તિ—એ ત્રણ શક્તિવાળા શિવ જેવા અને કમળનો આશ્રય કરનાર બહા જેવી લક્ષ્મીનો આશ્રય—આધાર શ્રી મૂળરાજ મહારાજબળ્ય પામે.”

(અહીં મૂળરાજ મહારાજ—સોલંકી પ્રથમ ગૂર્જરરાજને વિષ્ણુ, શિવ અને બહા સાથે સરખાવેલ છે)

પાદ ૨. પૂર્વમ્બદારગોપોદરણસ્મરણાદિવ જ્વલિતમન્યુઃ ।

શ્રીમૂલરાજપુરુષોત્તમોઽવધોદ્ દુર્મદામોરાન્ ॥ ૩ ॥ (આર્યા)

“શ્રી મૂલરાજરૂપી (નામના) પુરુષોત્તમે (શ્રીકૃષ્ણ—વિષ્ણુએ), પોતાના પૂર્વબવની (શ્રીકૃષ્ણ—ભવનની) દારા (સ્ત્રીઓ) ગોપીઓને હર્યાનું સ્મરણ થવાથી જાણે પ્રજ્વલિત કોપાયમાન થઈને દુર્મદ આબીરોને હણ્યા હતા.” (આબીરો—આહિરો ગોવાલ—ગોવાળોની જ એક જાત છે; તેમની પત્નીઓ ગોવાલણો—ગોપીઓ કહી શકાય; જે ગોપીઓને શ્રીકૃષ્ણ પોતાના તે બવમાં સ્ત્રીઓ કરી હતી તે જ ગોપીઓને પોતાની પૂર્વબવની પત્નીઓને મૂલરાજ નામના આ બવમાં પુરુષોત્તમે આબીર પત્નીઓ તરોકે આબીરોએ હરણ કરેલી જોઈ. સ્મરણ થવાથી જાણે કોપ પ્રજ્વલિત થતાં એ હરનાર આબીરોને તેણે માર્યા હતા—એવો કવિના કથનનો આશ્ચય સમજાય છે.)

પાદ ૩. ચક્રે શ્રીમૂલરાજેન, નવઃ કોડપિ યશોડર્શવઃ ।

પરકીર્તિસ્ત્રવન્તીનાં, ન પ્રવેશમદત્ત યઃ ॥ ૩ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

“જે મૂળરાજે પરની કીર્તિરૂપ નદીને કદી પ્રવેશ જ કરવા દીધો નહિ, તેણે તો કોઈ યશરૂપ નવો જ દરિયો ઉત્પન્ન કર્યો.” (દરિયામાં નદીઓનાં પાણી ઠલવાય છે. મૂળરાજે તો એવું કમાલ કામ કર્યું અને તે દારા એક એવો પોતાના યશરૂપ દરિયો ઉત્પન્ન કર્યો કે જેમાં શત્રુઓની કીર્તિરૂપી નદીઓને પોતાના યશરૂપી સમુદ્રમાં પેસવા જ ન દીધી. તેણે તો પરની કીર્તિ રહેવા દીધી નહિ અને છતાં દરિયો તો રાખ્યો એટલે એણે પોતાના યશરૂપ નવીન પ્રકારનો સમુદ્ર ઉત્પન્ન કર્યો.)

પાદ ૪. સોત્કળ્ઠમજ્જલગનૈઃ કચકર્ષણૈશ્ચ,

વવત્રાઙ્ગચુંબનનસ્વક્ષતકર્મમિશ્ચ ।

શ્રીમૂલરાજહતભૂપતિભિર્વિલેસુઃ,

સંહ્યેડપિ લેડપિ ચ શિવાશ્ચ સુરસ્ત્રિયશ્ચ ॥૧॥

(વસન્તતિલકા)

“મૂલરાજે હણેલા રાગ્યો સાથે યુદ્ધભૂમિમાં શિયાળાણો અને આકાશમાં સુર-સ્ત્રીઓ-અપ્સરાઓ, ઉત્કંઠાપૂર્વક અંગે લાગવાથી-વળગવાથી, (બીજા પક્ષમાં આલિંગન કરવાથી-બેટવાથી), વાળો ખેંચવાથી, મુખ-કમળોને ચુંબવાથી અને નખ-ક્ષત કર્મોદ્વારા વિલાસ કરતી હતી.”

(મૂળરાજ મહારાજે તો કૈક ભૂપતિઓને સ્વર્ગે પહોંચાડી દીધા. તેઓ અત્યારે દેવીઓ-અપ્સરાઓ સાથે કામક્રીડા કરે છે. એના ત્રણ પ્રકાર આ શ્લોકમાં બતાવ્યા છે. અંગલગન, કચકર્ષણ્યુ, મુખચુંબન પ્રસંગે નખક્ષત. આમાં મૂળરાજનું ક્ષાત્રતેજ બતાવ્યું છે.)

પાદ ૫. પ્રાવૃઙ્ગાતેતિ હે ભૂપા !, મા સ્મ ત્યજત કાનનમ્ ।

હરિઃ શેતેડત્ર ન ન્વેવઃ મૂલરાજમહીપતિઃ ॥૫॥ (અનુષ્ટુપ્)

“હે રાગ્યો ! આ વર્ષાઋતુ થઈ ગઈ; એથી વન-જંગલોને તજો નહિ; કારણકે આ (વર્ષા)માં હરિ-કૃષ્ણ્યુ--વિષ્ણુ સૂએ છે; આ મૂળરાજ મહિપતિ તો સૂતો નથી” (આ રાગ્ય તો ચોમાસામાં પણ જાગતો સદા-સાવધાન છે.) (ચોમાસામાં લકાઈ બંધ રહેતી તે હે.સા.સ.-૧૫

વખતે મૂળરાજથી હારેલા રાજ્યો જે જંગલમાં નાશી ગયા હતા તેસને ઉદ્દેશીને કહે છે તમે જંગલને ભૂલેચૂક છોડતા નહિ, કારણ કે વિષ્ણુ વર્ષામાં સૂર્ય જાય છે, પણ મૂળરાજ તો શત્રુઓથી સાવધાન રહે છે).

પાદ ૬. મૂલાર્કઃ શ્રૂયતે શાસ્ત્રે, સર્વાકલ્યાણકારકઃ ।

અધુના મૂલરાજસ્તુ, ।ચત્રં લોકેષુ ગીયતે ॥ ૬ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“ મૂળ નક્ષત્રનો સૂર્ય સર્વ પ્રકારના નુકસાનોનો કરનાર હોય છે એમ શાસ્ત્રોમાં સંભળાય છે, પણ નવાઈ જેવી વાત છે કે હાલમાં તો લોકોમાં તે સર્વકલ્યાણોના કારણરૂપ ગવાય છે. ” (જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં મૂળનો સૂર્ય ખરાબ ગણાય છે, પણ મૂળરાજરૂપ સૂર્યની તો હાલમાં ખૂબ ચઢતી દેખાય છે. જ્યોતિષની માન્યતા પર અહીં ભાર છે.)

પાદ ૭. મૂલરાજસિધારાયાં, નિમમ્ના યે મહીમુજઃ ।

અન્મજ્જન્તો વિલોક્યન્તે સ્વર્ગગંગાજલેષુ તે ॥ ૭ ॥ (અનુષ્ટુપ)

“ જે મોટા મહારાજ્યો મૂળરાજની તરવારની ધારમાં ડૂબ્યા— ડૂબકી ખાઈ ગયા હતા તેઓ (અત્યારે) સ્વર્ગગંગા—આકાશગંગાના પાણીમાં ઊંચે આવતા—તરતા દેખાય છે. ” (જેઓ મૂળરાજ સામે લડ્યા ને મરણ પામ્યા તે અત્યારે સ્વર્ગગંગામાં—આકાશમાં દેખાય છે. તેઓનું દુન્યવી જીવન પૂરું થયું છે.)

પાદ ૮. શ્રીમૂલરાજક્ષિતિપસ્ય બાહુભિર્મર્તિ પૂર્વાચલશૃંગશોભામ્ ।

સંકોચયન્ વૈરિમુલામ્બુજાનિ યસ્મિન્નયં સ્ફૂર્જતિ ચન્દ્રહાસઃ ॥ (ઉપજાતિ)

“ મૂળરાજ ક્ષિતિપ (રાજા, પૂર્વાચલ)નો આહુ, પૂર્વાચલ (ઉદયાચલ) શિખરની શોભાને ધારણ કરે છે (શિખર જેવો શોભે છે.); જે આહુ (શિખર) પર રહેલો આ ચંદ્રહાસ (તરવાર, ચન્દ્રનો હાસ) વૈરીઓનાં મુખરૂપી કમળોને સંકુચિત કરતો વજ્રનિર્દોષ કરે છે. (ચંદ્રહાસ નામનું ખડ્ગ— હથિયાર છે. એ જ્યારે ઝળઝળાટ કરતું નીકળે ત્યારે જેમ સૂર્યનો ઉદય થતાં ચંદ્ર સંકોચ પામે તેમ શત્રુઓના મુખચંદ્રોને નરમ કરી દે છે—સંકોચ પમાડી દે છે. હાથને પર્વત સાથે— શત્રુ અને મુખને ચંદ્ર સાથે સરખાવવામાં ભારે યુક્તિ કરી છે. સૂર્ય ઉદય થાય ત્યારે ચંદ્ર સંકોચ પામે છે, પણ મૂળરાજના હાથમાં રહેલ ચંદ્રહાસ તો ધણધણાટ કરી મૂકે છે. આમાં પ્રચ્છન્ન વિરોધાભાસ છે.)

પાદ ૧. અસંરન્ધા અપિ ચિરં, દુસ્સહા વૈરિભૂમૃતામ્ ।

ચન્ડાશ્ચામુંડરાજસ્ય, પ્રતાપશિલિનઃ કળાઃ ॥૧૧॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘ચામુંડરાજ (મૂળરાજના વારસ)ના પ્રતાપરૂપ અગ્નિનાં પ્રયંડ કણો (તણખાઓ), ન લાગ્યા છતાં પણ દૂરથી પણ ઘણા આકરા અને એના વૈરી રાજ્યો માટે અસહ્ય હતા.’ (ખીન્ને સોલંકી ચામુંડરાજ. એના પ્રતાપને અગ્નિ સાથે સરખાવી એના કણીઆઓને ખૂબ પ્રયંડ બતાવ્યા અને તેનો તાપ વૈરી રાજ્યો સહન ન કરી શકે તેવો હોય છે એમ બતાવી ચામુંડરાજના પ્રતાપને વર્ણવ્યો. એ રાજ્ય મરણ પામ્યા છતાં હજુ પણ કણીઆ ઊડ્યા કરે છે એવો પણ અવ્યક્ત ભાવ જણાય છે.)

પાદ ૧૦ શ્રીમદ્દહ્મરાજસ્ય પ્રતાપઃ કોઽપિ દુસ્સહઃ ।

પ્રસરન્ વૈરિભૂષેષુ દીર્ઘનિદ્રામકલ્પયત્ ॥ ૧૦ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘શ્રીમાન વહ્નભરાજનો પ્રતાપ તો ક્રોધ ભારે આકરો છે, તે જ્યારે દુશ્મન રાજ્યોમાં પ્રસાર પામે છે ત્યારે તો એ દીર્ઘનિદ્રા—મરણ જ નીપજવે છે.’ (ત્રીજો સોલંકી વહ્નભરાજ. દીર્ઘનિદ્રા એટલે મરણ; જે ઊંધમાંથી પ્રાણી જાગે નહિ તે.)

પાદ ૧૧. શ્રીમદ્દુર્લભેશયુમ્ભેઃ, પાદાસ્તુષ્ટવિરે ન કૈઃ ?

હુલ્લહ્મિદિનીપાલૈ-ર્વાલિલિલ્યૈરિવાપ્રતઃ ॥ ૧૧ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘દુર્લભરાજ મહારાજરૂપ સૂર્યના પાદોની સ્તુતિ તેની આગળ બાલિખિલ્યની જેમ ચાલતા અને પગ આગળ લોટતા કયા રાજ્યો નથી કરતા? (બાલિખિલ્યનું કદ અંશુકા જેટલું હોય છે. તે માટે પૌરાણિક ઉત્પત્તિ કથા એવી છે કે, “ધૃત્વરના વિવાહમાં હોમાદિ ક્રિયા કરતા ષહાના કક્ષા-બંધથી, ગૌરીના રૂપ-દર્શનથી ક્ષુભિત થતાં વીર્ય પડ્યું, તેણે તે લૂછી નાખવા માંડ્યું, તે વીર્ય અમોઘ હોવાથી ‘અષહ્મણ્યમ્, અષહ્મણ્યમ્’ એમ બોલતા અઠચાસી હજાર ઋષિઓ ઊભા (ઉત્પન્ન) થયા, તેમને ષહાએ પગ વડે દયાવર્તા તેઓ અંશુકા પ્રમાણના થઈ ગયા.” તે સૂર્યના રથની આગળ ચાલે છે. દુર્લભરાજરૂપ સૂર્ય. સૂર્ય આગળ જેમ અઠચાસી હજાર બાલિખિલ્યો ચાલે તેમ મહારાજની આગળ મેદિનીપાળો ચાલે અને એના પગ આગળ ટેબાં ખાય—આ ભાવ છે. બાલિખિલ્યો મગતરાં જેવાં છે, તેમ આ રાજ્યો પણ મગતરને તોલે છે.)

પાદ ૧૨. પ્રતાપતપનઃ કોડપિ, મૌલરાજેર્નેવોડમવન્ ।

રિપુહ્નીમુખપદ્માનાં, નો સેહે યઃ કિલ શ્રિયમ્ ॥૧૨॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘મૂળરાજના વંશજ (દુર્લભરાજ)નેા પ્રતાપ-સૂર્ય તો કોઈ નવી ખાતનો નીકળી પડ્યો. એણે શત્રુઓની સ્ત્રીઓનાં મુખકમળની લક્ષ્મીને જરા પણ સહન ન કરી.’ (આ શ્લોક સોલંકી દુર્લભરાજ માટેનો જણાય છે. સૂર્ય કમળની લક્ષ્મીને વધારે છે. આ રાજ તો એવો નવી જાતનો સૂર્ય ઊગ્યો કે જેણે શત્રુની સ્ત્રીઓના મુખકમળની લક્ષ્મીને મ્લાન કરી દીધી, એનું સૌભાગ્ય હરી લીધું, એને નિરર્થક બનાવી દીધી.)

પાદ ૧૩. કુર્વન્ કુન્તલશૈથિલ્યં, મધ્યદેશં નિપીહ્યન્ ।

અક્ષેષુ વિલસન્ ભૂમે-ર્ભર્તાડમૂદ્ ધીમભૂપતિઃ ॥૧૩॥ (અનુષ્ટુપ્)

આમાં એક તરફથી નાયકનું સંભોગ-શૃંગારનું સૂચન કરતાં બીજી તરફથી ભીમદેવે આધીન કરેલા દેશોનું સૂચન છે. ‘નાયિકા-ભાર્યાના કૃતસીનું—કેશકલાપનું શૈથિલ્ય કરતો, તેણીના મધ્યદેશ--કટિ પ્રદેશને દબાવતો, તેણીના અંગેમાં વિલાસ કરતો નાયક—એ ખરેખર તેણીનો ભર્તા—સ્વામી ગણાય છે, તેમ ભીમ ભૂપતિ ભૂમિરૂપી ભાર્ગવનીના કુતલ (દક્ષિણ દેશ)ને શિથિલ કરતો, તેણીના મધ્ય દેશ (હિમાચલ અને વિંધ્યાચલનો મધ્ય-પ્રદેશ--આર્યાવર્ત)ને દબાવતો, અંગો (અંપા નગરીવાળો અંગદેશ)માં વિલાસ કરતો એ દેશને--દેશાધિપોને પોતાને અધીન કરતાં) ભૂમિનો ભર્તા થયો.’ (ભીમ મહારાજે અંગ અને કુતલ દેશ પર ચઢાઈ કરી અને મધ્ય પ્રદેશના લોકોને પીડા નીપજવી તે પર આ ઉલ્લેખ જણાય છે.)

પાદ ૧૪. શ્રીભીમપૃતનોત્લાતરજોભિર્વૈરિમૂમુજામ્ ।

અહો ચિત્રમવર્ધન્ત, લલાટે જલ્કવિન્દવઃ ॥૧૪॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘શ્રી ભીમ મહારાજની સેનાએ ઉડાડેલી રજવડે શત્રુરાજ્યોનાં કપાળ પર પાણીના બિન્દુઓ (પરસેવાનાં ટીપાં) વધ્યાં. એ ધણી આશ્ચર્યની વાત છે.’ (સાધારણ રીતે પવન-રજ ઊડે ત્યારે પ્રરવેદનાં બિન્દુઓ ધટે છે, પણ ભીમરાજનું સૈન્ય જે રજ ઊડાડે છે તેથી તેા શત્રુરાજ્યોની મૂંઝવણ વધી પડે છે અને પરિણામે કપાળ પર પરસેવાની શેર વધે છે. ભીમ રાજનું સૈન્ય ધણું વિશાળ અને પ્રચંદ-દુર્ધર્ષ હતું—એમ કવિએ સૂચ્યું છે.)

પાદ ૧૫. કર્ણ ચ સિન્ધુરાજં ચ, નિર્જિત્ય યુધિ દુર્ઝયમ્ ।

શ્રીભીમેનાધુના ચક્રે, મહાભારતમન્યથા ॥ ૧૫ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘ ધણી મુસીબતે જીતી શકાય તેવા કર્ણુ અને સિન્ધુરાજ--સિંધ દેશના રાજાને લડાઈમાં જીતીને શ્રી ભીમ મહારાજાએ તો અત્યારે મહાભારતને ઉચલાવી નાખ્યું છે.’ (એદિ અથવા ડાહલના રાજા કર્ણુને અને સિન્ધના રાજા હમ્મુકને ભીમરાજાએ હરાવ્યા એવી હકીકત ‘ દ્વયાશ્રય ’થી પ્રાપ્ત થાય છે. મહાભારતમાં કર્ણુને અજીતને મર્યો અને સિન્ધુદેશના રાજા જયદ્રથને પણ અજીતને માર્યો હતો. અહીં તો ભીમે પોતે કર્ણુ અને સિન્ધુરાજાનો વધ કર્યો. એટલે મહાભારતના ભીમે કર્ણુનો વધ નહોતો કર્યો તેમ જ જયદ્રથનો વધ પણ નહોતો કર્યો તે વાતને આ ભીમરાજાએ ઉચલાવી નાખી છે.)

પાદ ૧૬. દુર્યોધનોર્વીપતિજૈત્રવાહુ-ગૃહીતચેવીશકરોડવતીર્ણઃ ।

અનુગ્રહોતું પુનરિન્દુવંશં, શ્રીભીમદેવઃ કિલ ભીમ एव । ૧૬ ॥ (ઉપજાતિ)

“ દુઃખે યુદ્ધ કરી શકાય તેવા—પ્રથમ રાજાએને જીતવામાં સમર્થ આહુ ધરાવનાર આ ચૌલુક્ય ભીમદેવ હતો. તે પાંડવોનો ભીમરાજ એદીશ્વર-દુઃશાસનનો હાથ કાપી લેનાર થઈ ગયો; તેમ એદીશ્વર (ડાહલ દેશના રાજા કર્ણુ) પાસેથી કર (માળવાના રાજા પાસેથી તેણે મેળવેલ સોનાની માંડવી વગેરે ખાંડણી—ભેટ) ગ્રહણ કરનાર આ ભીમદેવ હતો. તે પરથી લાગે છે કે ચંદ્રવંશ પર કૃપા કરવા સારુ દુર્યોધન મહારાજાને જીતનાર પાંડવ ભીમ પોતે ફરી વાર ચંદ્રવંશ પર અનુગ્રહ કરવા માટે પૃથ્વી પર ઊતરી આવ્યા છે. ” (ભીમ પાંડવે દુર્યોધન પર વિજય મેળવ્યો, ભીમરાજા એદિના રાજાને પકડ્યો. અને ભીમ જયરા હતા. સોલંકીઓ ચંદ્રવંશી હતા, પાંડવો પણ ચંદ્રવંશી હતા. એટલે આ ભીમરાજાને જેતાં પાંડવ ભીમરાજા જ ફરી વાર ઊતરી આવ્યા હોય તેમ જણાય છે.)

પાદ ૧૭. અગણિતપદ્મेषુબલઃ, પુરુષોત્તમચિત્તવિસ્મયં જનયન્ ।

રામોલ્લાસનમૂર્તિઃ, શ્રીકર્ણઃ કર્ણ इव जयति ॥ ૧૭ ॥ (આર્યા)

‘ પાંચ પાંડવોના બળને ન ગણુકારનાર (મહાભારતના કર્ણુ)-ની જેમ શ્રી કર્ણુદેવ કામદેવના બળને નહિ ગણુકારનાર હતા, શ્રી કૃષ્ણના ચિત્તને વિસ્મય પમાડનાર (મહા ૦ કર્ણુ)ની જેમ ચૌ ૦ કર્ણુદેવ ઉત્તમ પુરુષોનાં ચિત્તને વિસ્મય પમાડનાર હતા અને રામ-

પરશુરામ અથવા બલરામ (દેવ)ને ઉદ્ધાસ પમાડનાર દેહવાળા (મહાં કર્ણુ)ની જેમ ચૌં કર્ણુદેવ સ્ત્રીઓને ઉદ્ધાસ થાય તેવા આકારવાળા હતા; તેથી ચૌં કર્ણુદેવ મહાં કર્ણુની જેમ જ્યવંત વર્તે છે. (સિદ્ધરાજ-જ્યસિંહ જેવા પ્રતાપી પુત્રવડે જ્યશાલી છે.) (કર્ણુને કુંતીપુત્ર કર્ણુ સાથે સરખાવે છે. કુંતીપુત્ર કર્ણુ બલ્યારી હતા, પાંચ પાંડવો સામે લડનાર હતા, અર્જુનના સારથિ શ્રી કૃષ્ણને આશ્રય પમાડનાર હતા અને સૂર્ય સમાન વર્ણુવાળા હતા. કર્ણુદેવ કામદેવને તાથે થનાર નહોતા, સર્વને આનંદદાયક અને ઘઉં વર્ણુવાળા હતા. શ્લેષો સમજવાયોગ્ય છે.)

પાદ ૧૮. અકૃત્વાસનનિર્બન્ધ-મમિત્ત્વા પાવનીં ગતિમ્ ।

સિદ્ધરાજ: પરપુર-પ્રવેશવશિતાં ચયૌ ॥ ૧૮ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘આસનનિર્બન્ધ કર્યા વિના, પવનની ગતિને બેઠા વિના, સિદ્ધરાજ પર-પુરમાં પ્રવેશ કરવાની વશિતા (સિદ્ધિ)ને પ્રાપ્ત કરનાર થયો.’ (પર-કાયા-પ્રવેશ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર વિદ્યા-સિદ્ધ (યોગી)-ને તો દૃઢ આસનબંધ કરવો પડે છે, પવનની ગતિને બેઠવી પડે છે—પ્રાણાયમથી રોધ કરવો પડે છે; પરંતુ આ સિદ્ધરાજ તો સિદ્ધો- (વિદ્યાસિદ્ધ યોગીઓ)નો રાજ્ય હોઈ તેવું કંઈ પણ કર્યા વિના ઉપર્યુક્ત સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી શક્યો. કવિએ શબ્દશ્લેષદ્વારા ચાતુર્યથી સિદ્ધરાજના પરાક્રમનું વર્ણુન કર્યું છે. પર (શત્રુ)ના પુર (નગર)માં પ્રવેશ કરી, તેને પોતાને વશ કરવાની કાર્ય-સિદ્ધિ માટે સિદ્ધરાજ આસન વાળાને બેઠો નહિ, તેણે પવિત્ર ગતિને અટકાવી નહિ-એ રીતે તે પર (શત્રુ)ના પુર (નગર-માલવરાજ યશોધર્માની રાજધાની)માં પ્રવેશ કરીને તેને પોતાને વશ-અધીન કરી શક્યો.-એવો આશય સૂચ્યો છે.)

પાદ ૧૯. માત્રયાગ્યધિકં કચ્ચિન્ન સહન્તે જિગીષવઃ ।

इतीव त्वं धरानाथ ! धरानाथमपाकृथाः ॥ ૧૯ ॥ (અનુષ્ટુપ્)

‘જિગીષુ—જીતવાને—જ્ય પ્રાપ્ત કરવાને ઇચ્છતા પરાક્રમી પુરુષો, (પોતાના કરતાં) એક માત્રા વડે પણ અધિક એવા કોઈને પણ સહન કરી શકતા નથી; જાણે, એથી હું ધરાનાથ ! (સિદ્ધરાજ !) તમે ધારાનાથ (માલવરાજ યશોધર્મા)ને જીતી લીધો. (‘ધરાનાથ’ કરતાં ‘ધારાનાથ’ શબ્દમાં એક જ માત્રા અધિક છે.)’

पाद २०. धुण्णाः क्षोणिभूतामनेककटकका भग्नाथ धारा ततः,

कुंठः सिद्धपतेः कृपाण इति रे मा मंसत क्षत्रियाः ।

आरूढप्रबलप्रतापदहनः संप्राप्तधाराश्चिरात्,

पीत्वा मालवयोषिदश्रुसलिलं हन्तायमेधिश्यते ॥२०॥ (शार्दूल०)

‘राज्येनां अनेक सैन्ये पीसी नाभ्यां, सार पछी धारा (नगरी) बांगी (द्वयर्थी शब्दो द्वारा प्रकारान्तरधी अर्थ ध्वनित कर्थो छे डे-पर्वतोना मध्य भाजने पीसतां धार बांगी न्य); तेथी सिद्धपति (सिद्धराज)नी तरवार भुङ्गी यर्ध गर्भ-अेम रे क्षत्रियो ! तमे मानशो नहि; प्रयत्न प्रतापइप अग्नि पर यडीने, धारा (नगरी अने धार)ने सारी रीते प्राप्त करनार आ तरवार, बांया वपत्त सुधी भाणवानी स्त्रीओ (पति, पुत्र, अंधु आदिथी रहित थयेली)नां आंसुइपी पाणी पीने अरेअर वृद्धि पामशे-विशेष यमकशे.’ (सिद्धराजनी प्रशंसा छे. ओखे अनेक राजने मारी हडाव्या अेथी अेनी तरवार भुङ्गी यर्ध गर्भ छे अेम क्षत्रियोअे मानवुं नहि. अेना प्रताप-अग्नि भूय अणवान छे. तरवारने अग्निमां नापी धसे अेटले धार यडे अने तेने पाणी यदावे. आमां भाणवानी स्त्रीओ विधवा थतां आंसु सारती ते पाणी यढयुं छे, अेटले जलटी अे तो वधारे अणवान यर्ध छे.)

पाद २१. श्रीविक्रमादित्यनरेश्वरस्य, त्वया न किं विप्रकृतं नरेन्द्र ! ।

यशांस्यहार्षीः प्रथमं समन्तात्, क्षणाद्भोक्षारथ राजधानीम् । (उपजाति)

‘हे नरेन्द्र ! (सिद्धराज !) तमे विक्रमादित्य नरेश्वर (भाणवानी संवत् प्रवर्तक)नी विरुद्ध छतां प्रकृष्ट शुं नथी कर्थुं ? प्रथम तो योतरक प्रसरेला तेना यशो (विक्रम वडे सुखे अेवा प्रतापी अेनी कीर्तिओ)ने हरी लीधो अने क्षणुमां तेनी राजधानी-(उज्जयिनी)ने बांगी नापी ?’ (विक्रमादित्य महाराज उज्जयिनी--धाराना राज, मालवपति, अति उदार हता. अेना करतां सिद्धराज वधारे उदार नीकयो अेटले अेना यश पणु हरी लीधो अने वधारामां अेनुं यशस्थान अेनी राजधानी पणु बांगी नापी. आ रीते सिद्धराज विक्रमथी पणु यडे अेम अताववानो आशय जणुय छे.)

पाद २२. मृदित्वा दोःकण्डूं समरभुवि वैरिक्षितिभुजां,

भुजादण्डे दधुः कति न नवखण्डां वसुमतीम् ।

यदेवं साम्राज्ये विजयिनि वितृष्णेन मनसा,

यशो योगीशानां पिबसि नृप ! तत् कस्य सदृशम् ॥ (शिखरिणी)

‘હે રાજન્ (સિદ્ધરાજ !) રણસંગ્રામની ભૂમિમાં વૈરી રાજન-
ઓના હાથ (આહુ)ની ખાજ—ચળનું મર્દન કરી, નવ ખંડાવાળી
આ વસુમતી(પૃથ્વી)ને કટલા રાજઓએ (વાસુદેવ, ચક્રવર્તી
જેવાઓએ) (પોતાની) ભુજન-હંડ પર ધારણ કરી નથી ? (એમની
સાથે એ રીતે તમારી તુલના કરી શકાય, પરંતુ આવી વિશેષતા
ક્યાં છે ?) પરંતુ એવી રીતે વિજય કરી મેળવેલ સામ્રાજ્ય વિજયવંત
—વિદ્યમાન હોવા છતાં, તૃષ્ણા રહિત (નિસ્પૃહ) મન વડે તમે યોગી-
શ્વરોના યજ્ઞનું પાન કરો છો ? તે કોના સરખું કહેવું ? ’ (દુશ્મન
રાજના હાથની ચળ (લડવાની) તે બાંગી નાખી અને હાથ પર
નવ ખંડ પૃથ્વી ધારણ કરી અને છતાં તૃષ્ણા વગરનું મન રાખી
શક્યો તેથી ખરેખર, મોટા યોગીઓનો મહાન યશ તે પ્રાપ્ત કર્યો
છે. વિતૃષ્ણુ યોગીઓનો યશ મહાન રાજ ધારણ કરે એ અદ્ભુત છે
અને તેની સાથે સરખાવી શકાય એવી કોઈ ચીજ દુનિયામાં છે
નહિ. રાજ લડતો હતો છતાં અલિપ્ત હતો એવો ભાવ છે.)

पाद २३. जयस्तम्भान् सीमन्यनुजलधिवेलं निहितवान्,

वितानैर्ब्रह्माण्डं शुचिगुणगरिष्ठैः पिहितवान् ।

यशस्तेजोरूपैरलिपत जगन्त्यर्धस्रगैः,

कृतो यात्रानन्दो विरमति न किं सिद्धनृगतिः ? ॥२३॥ (शिखरिणी)

‘જેણે સીમ—મર્યાદામાં—વિસ્તરેલા સામ્રાજ્યની હદમાં, પ્રત્યેક
સમુદ્રની વેલા (મર્યાદા)માં જ્ય—રતભો થાપ્યા—રોપ્યા, જેણે પવિત્ર
ગુણોથી અત્યંત ગૌરવવાળા ચંદ્રવાઓ વડે ધ્વજાડને આચ્છાદિત કર્યું,
જેણે યશ અને તેજ (પ્રતાપ)રૂપી અર્ધ-કુકેમ વડે ત્રણે જગતને
લિપ્ત કર્યાં; જેણે યાત્રા (દિગ્વિજય-યાત્રા) દ્વારા આનંદ કર્યો, તે
સિદ્ધરાજ, વિરામ કેમ લેતો નથી ?—(અથવા વિરામ કેમ ન લ્યે ?)’
(જીવનયાત્રા સિદ્ધરાજે ભારે સરસ કરી. એક તો સમુદ્ર સુધી દેશની
હદ જમાવી; બીજું પોતાના ગુણોથી પૃથ્વીને ઢાંકી દીધી; ત્રીજું
યજ્ઞદીર્ઘીથી પૃથ્વીને લીપી દીધી. આ રીતે જ્ય, વિજય અને ગુણુથી
જીવનયાત્રા સરળ કરી ખૂબ કર્યું. હજુ પણ એનો યાત્રાનંદ—જીવન-
સાહ્ય—અટકતાં નથી, ખૂબ પ્રશંસા આ રીતે કરી.)

પાદ ૨૩. મૂર્ધિ કામગવિ ! સ્વગોમયરસૈરાસિદ્ધ રત્નાકરા !,

મુક્તાસ્વસ્તિકમાતનુષ્વમુદ્ધુપ ! ત્વં પૂર્ણકુમ્ભી ભવ ।

ધૃત્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરર્લેદિંસ્વારણાસ્તોરણા-

ન્યાષત્ત્વ સ્વર્કૈર્વિજિત્ય જગતીં નન્વેતિ સિદ્ધાધિપઃ ॥૨૪॥ (શાર્દૂલ૦)

‘હે કામધેનુ! (ઇચ્છિત આપનારી ગાય!) તું પોતાના ગોમય (પવિત્ર) રસો વડે ભૂમિને સારી રીતે સિંચિત કર, હે રત્નાકરો! તમે ગોતીઓના સાચિયા રચો, હે ચંદ્ર! તું પૂર્ણ કુંભ ૩૫ (મંગલ કલશ ૩૫) ધર્ષ જા, હે દિગૂગળો! તમે કલ્પવૃક્ષોના પલ્લવો ધારણ કરી (લઈ) પોતાની સરળ સૂદો વડે તેરણો ખનાવો; ખરેખર, જગતી (પૃથ્વી)ને જીતીને વિજય મેળવોને સિદ્ધરાજ આવે છે.’ (આ શ્લોક સિદ્ધરાજ અને આચાર્યના પ્રથમ પ્રસંગના વર્ણનમાં અન્યત્ર વિસ્તારથી ચર્ચો છે. એ બારે ચમત્કારી અને આકર્ષક શ્લોક છે.)

પાદ ૨૫. લઘ્વલક્ષ્યાવિપક્ષેષુ, વિલક્ષ્યાસ્ત્વયિ માર્ગણઃ ।

તથાપિ ત્વ સિદ્ધેન્દ્ર !, દાતેત્યુત્કંધરો યશઃ ॥ ૨૫ ॥ (અનુષ્ટુપ)

‘હે સિદ્ધેન્દ્ર! (સિદ્ધરાજ!) વિપક્ષોમાં—શત્રુઓમાં લક્ષ્યો (માગણોના અર્થમાં લાખો અને આણોના અર્થમાં લક્ષ્યો—વિધવા લાયક રચાનો) ને મેળવનારા અને તમારામાં વિલક્ષ (લક્ષ્ય—લક્ષ્યને ન પ્રાપ્ત કરી શકનારા આણો અને ખીજ અર્થમાં વિલખા ધર્ષ જનારા—ભોંઠા પડનારા) માર્ગણો (પહેલા અર્થમાં આણો અને ખીજ અર્થમાં માગણો—ચાચકો) થાય છે; તો પશુ દાતા (દાન આપનાર; ખીજ અર્થમાં છેદનાર—કાપનાર) એવો તમારો યશ, ડોકમાંથી બહાર નીકળે છે.’ (શ્લોકશ્લેષ દ્વારા સિદ્ધરાજની આણુકલા—કુશલતા સૂચવી છે.)

પાદ ૨૬. ઉત્સાહસાહરાવતાં ભવતા નરેન્દ્ર !,

ધારાવ્રતં કિમપિ તદ્વિષમં સિષેવે ।

યસ્માત્ ફલં ન સ્તલ્લ માલવમાત્રમેવ,

શ્રીપૈતૌડપિ ત્વ કન્દુકકેલિપાત્રમ્ ॥ ૨૬ ॥ (વસંતતિલ્કા)

‘હે નરેન્દ્ર! (સિદ્ધરાજ!) ઉત્સાહ અને સાહસવાળા એવા આપે તે વિષમ (ધણું આકરું—કષ્ટસાધ્ય) અપૂર્વ ધારાવ્રત (ધારાનગરી) ગ્રહણ કરવાનું વ્રત, (ખીજાઓ અસિધારાવ્રત સેવે છે, તેવા નામનું, પરંતુ કર્મથી તેનાથી વિલક્ષણ વ્રત) સેવ્યું; જેથી ખરેખર કૃપા માલવમાત્ર જ નહિ (મા-લવ=લક્ષ્મીનો લેશ માત્ર જ નહિ, કે જે

બીજા પ્રકારના ધારા-વ્રત સેવનારાઓને મળે છે; બીજી રીતે સિદ્ધ-રાજના સંબંધમાં--માત્ર માળવો દેશ જ નહિ, શ્રી પર્વત (તેનામને એક વિશિષ્ટ પર્વત, અને બીજા અર્થમાં શ્રી કેલિ=દડાની રમત)ને પાત્ર અન્ને--તેને હસ્તગત થયો.' (' તારા અધિકારમાં આવ્યો' એમ સૂચિત કયું છે.)

પાદ ૨૭. અયમવનિપતીન્દ્રો માલવેન્દ્રાવરીધ-

સ્તનકલશપવિત્રાં પત્રવહ્નીં લુનાતુ ।

કથમસ્તિલમહીમૃન્મૌલિમાણિક્યમેદે,

ઘટયતિ પટિમાનં ભગ્નચારસ્તવાસિઃ ॥ ૨૭ ॥ (માલિની)

‘ રાજાઓમાં ચંદ્ર જેવા હે સિદ્ધરાજ ! તમારી ભગ્નધાર (જેની ધાર ભાંગી ગઈ છે તેવી અને બીજા અર્થમાં ધારા-નગરીને ભગ્ન કરનારી) આ તરવાર, સમસ્ત રાજાઓનાં મુકુટોનાં માણિક્યોને બેદવામાં સામર્થ્ય--અતુરાઈ કેવી રીતે દર્શાવી--કરી શકે ? (તરવારની ધાર ભાંગી જાય તો તે પર્વતોનાં શિખરોમાં રહેલાં માણિક્યોને બેદી ન શકે--એવો બીજો ધ્વનિ સૂચિત કર્યો છે.) એથી તમારો આ તરવાર માલવેન્દ્ર--માલવરાજના અંતઃપુરની સ્ત્રીઓની--રાણીઓની, રતન રૂપી કલશો વડે પવિત્ર થયેલી પત્રવહ્નીને કાપે! (ભાંગી ગયેલી ધારવાળી તરવાર વડે ભાજી-પાલા જેવું કપાય તેવી રીતે ઉપરની સૂચના કરી છે અને બીજી રીતે માલવરાજના વિરહથી તેની પત્નીઓના પૂર્વોક્ત પત્રવહ્ની જેવા સૂંગારો તમારી તરવારે નષ્ટ કર્યા--એમ સૂચવી કવિએ ખૂબીથી સિદ્ધરાજના માલવ-વિજય સંબંધી પરાક્રમની પ્રશંસા કરી છે.)

પાદ ૨૮. ક્ષિતિઘવ ! મવદીયૈઃ ક્ષીરધારાવલ્કલૈ,

રિપુવિજયયશોભિઃ શ્વેત ણ્વાસિદંડઃ ।

કિમુત કવલિતૈસ્તૈઃ કજ્જલૈર્માલવોનાં,

પરિણોતમહિમાડસૌ નીલિમાનં વિમર્તિ ॥ ૨૮ ॥ (માલિની)

‘ હે પૃથ્વીપતિ ! (સિદ્ધરાજ !) દૂધની ધાર જેવા ઊજળા, શુભ્ર-ઓપર વિજય મેળવવાથી વિસ્તરેલા આપના યશો વડે અસિ દંડ શ્વેત જ છે ? અથવા માળવાની નારીઓ (પતિ-પુત્રાદિ રહિત થયેલી સ્ત્રીઓ)નાં ક્વલિત કરેલાં તે કાળજો વડે, તેના મહિમા પરિણમતાં તેની અસર થવાથી તે શું કાળાશ્વ ધારણુ કરે છે ? ’ (વિજયયશથી

એનો અસિદ્ધંડ, એની તરવાર સફેદ છે, પણ એણે માળવાની સ્ત્રીઓનાં કાળજી ખૂબ ખાધેલ છે. રડતી સ્ત્રીઓની આંખમાંથી રડવાને કારણે આંજણુ બહાર પડે છે તેના રંગથી એ શું કાળો રંગ ધારણુ કરે છે? ઉત્પ્રેક્ષા છે.)

પાદ ૨૯. યદોર્મણ્ડલકુણ્ડલીફ્રતધનુર્દણ્ડેન સિદ્ધાધિપ !,

ક્રીતં વૈરિકુલ્યાત્ ત્વયા કિલ દલત્કુન્દાવદાતં યશઃ ।

બ્રાન્ત્વા ત્રીર્ણિ જગન્તિ શ્વેદવિવશ તન્માલવીનાં વ્યધા-

દાપાણ્ડૌ સ્તનમણ્ડલે ચ ધવલે ગણ્ડસ્થલે ચ સ્થિતમ્ ॥૨૯॥ (શાર્દૂલ૦)

‘હે સિદ્ધરાજ! તમે બાહુ-મંડળ દ્વારા કુંડલ રૂપ કરેલા ધનુષ્ય-દંડ વડે વૈરીઓનાં કુલ પાસેથી ખરેખર, ખીલતા કુંદ પુષ્પ (મોગરાના ફૂલ) જેવા ઉજ્જવલ યશ ખરીલો, તે યશે ત્રણે જગતમાં ભમીને ખેદવશ થઈને (થાકી જવાથી ખિન્ન થઈને) માલવ દેશની સ્ત્રીઓ (પતિરહિત થતાં શોકાતુર અને ભોગવિહીન થયેલી) ના સફેદ-ફિક્કા થઈ ગયેલા—સ્તન-મંડળ પર અને ધોળા ગંડસ્થલ (ગાલ-પ્રદેશ) પર સ્થિતિ કરી—ત્યાં જઈને તે કાર્ય—ઉજ્જવલ રૂપે તે ત્યાં જણાય છે.’ (ધનુષના બળથી સિદ્ધરાજે આખરુ—કીર્તિ મેળવી. એ ત્રણે જગતમાં ખૂબ ફરી એટલે સ્વર્ગ, મૃત્યુ, પાતાળમાં તેના યશઃકંકા વાગ્યો અને આખરે એનું સ્થાન માળવીઓના સ્તનમંડળ અને ગંડસ્થળ પર થયું. મતલબ એનો યશઃકંકા છેવટે માળવામાં વાગ્યો).

પાદ ૩૦. દ્વિષ્તુરક્ષોદવિનોદહેતોર્ભવાદવામસ્ય ભવદ્ભુજસ્ય ।

અયં વિશેષો મુવનૈકવીર !, પરં ન યત્ કામમપાકરોતિ ॥ (ઉપેન્દ્રવજ્રા)

‘હે ભુવન (જગત) માં અદ્વિતીય વીર ! (હે સિદ્ધરાજ !) શત્રુઓનાં પુરને ચૂર્ણ (વિનાશ) કરવાના વિનોદમાં હેતુબૂત એવા મહાદેવ કરતાં પણ આપના જમણા હાથની આ વિશેષતા છે કે તે પર (મહાદેવના પક્ષમાં અર્થ શત્રુ, સિદ્ધરાજના પક્ષમાં અર્થ બીજા અથવા ક્રોધ) કામ (મહાદેવના પક્ષમાં કામદેવ, અને સિદ્ધરાજના પક્ષમાં અભિલાષ—પ્રચ્છા) ને દૂર કરતો નથી.’ (શત્રુઓનાં પુરને નાશ કરવામાં મહાદેવ અને સિદ્ધરાજના હાથની સમાનતા છે; પરંતુ બીજી રીતે મહાદેવ કરતાં પણ સિદ્ધરાજના હાથની વિશેષતા છે કે—મહાદેવે કામને દૂર કર્યો—ભરમીભૂત કર્યો હતો અને સિદ્ધરાજને હાથ તે કામ—શ્વપ્દ્દેષ હોવાથી બીજા અર્થમાં અભિલાષને દૂર કરતો નથી.’

પાદ ૩૧. ઊર્ધ્વં સ્વર્ગનિકેતનાદપિ તલે પાતાલમૂલ્યાદપિ,
ત્વસ્કીર્તિર્ભ્રમતિ ક્ષિતીશ્વરમણે ! પારે પયોષ્વેરપિ ।

તેનાસ્યાઃ પ્રમદાસ્વભાવસુલભૈરુચ્ચાવચૈશ્ચાપલૈ—

સ્તે વાચંચમવૃત્તયોડપિ મુનયો મૌનવ્રતં ત્યાજિતાઃ ॥ (શાર્દૂલચિં)

‘ પૃથ્વીના રાગ્નઓના મુકુટમણિ ! તારી કીર્તિ ઉપર સ્વર્ગ-
ભુવન—દેવલોકથી પણ દૂર ભમે છે અને નીચે પાતાળના તળિયાથી
પણ વધારે નીચી જાય છે અને દરિયાની પણ પેલે પાર જાય છે.
સ્ત્રીઓના સ્વભાવને સુલભ એવા એના આવા પ્રકારના ઊંચાનીચા
ચપળ સ્વભાવને લઈને એણે વાણી ઉપર સંયમ રાખનારા મુનિઓના
મૌનવ્રતને પણ મૂકાવી દીધાં છે. (કીર્તિ અધે ફરે, ઉપર નીચે અને
સીધી દરિયાપાર જાય. એટલે એ ચપળ કહેવાય અને એ એટલી
ચપળ છે કે એણે મુનિઓના મૌનવ્રતને પણ છોડાવી દીધું એટલે
મુનિઓ પણ સિદ્ધરાજની કીર્તિ ગાવા લાગ્યા. વાચંચમ શબ્દદ્વારા
સિદ્ધરાજની કીર્તિપ્રશંસા કરનાર તરીકે હેમચંદ્રાચાર્યે પોતાને ધ્વનિત
કર્તા હોય તેમ જણાય છે.)

પાદ ૩૨. આસીદ્ વિશાંપતિરમુદ્રચતુઃસમુદ્ર-
પ્રશસ્તિ ૧ મુદ્રાક્ષિતક્ષિતિમરક્ષમવાહુદણ્ડઃ ।

શ્રીમૂલરાજ इति दुर्धरवैरिकुम्भि—

कण्ठीरवः शुचिचुलुक्यकुलावतंसः ॥ ૩૨ ॥ (વસંતતિલકા)

‘ મુદ્રા (મર્યાદા) રહિત એવા અપાર ચાર સમુદ્રો (ચારે દિશાના)-
ની મુદ્રા(મર્યાદા)થી અંકિત થયેલી પૃથ્વીના ભારને વહન કરવામાં
અમર્થ આહુ-દંડવાળો, દુઃખે ધારી—પકડી શકાય—કષ્ટથી અધીન કરી
શકાય એવા વૈરી રાગ્નઓરૂપી હાથીઓને બેટવામાં સિંહ જેવો,
પવિત્ર સુલુકચકુલમાં આશ્રુપણુ જેવો મૂલરાજ એ નામનો પૃથ્વીપતિ
અર્થ ગયો. ’ (પ્રશસ્તિ ગ્રંથને છેડે મૂકી છે, તેનો આ પ્રથમ શ્લોક છે.
તેમાં છેવટે મૂળરાજ મહારાજ આલુકચવંશના સ્થાપકની પ્રશંસા કરી
છે. અર્થ ૨૫૪ છે.)

પ્રશસ્તિ ૨ તસ્યાન્વયે સમજનિ પ્રબલપ્રતાપ—

તિમ્મચુતિઃ ક્ષિતિપતિર્જયસિંહદેવઃ ।

યેન સ્વવંશસવિતર્યપરં સુધાંશૌ,

શ્રીસિદ્ધરાજ इति नाम निजं व्यलेखि ॥ ૩૩ ॥ (વસંતતિલકા)

‘ તે (મૂળરાજ)ના અન્વય—વંશમાં પ્રબલ પ્રતાપ વડે પ્રચંડ-
દ્રુતિ—સૂર્ય જેવો ક્ષિતિપતિ જ્યસિંહદેવ (રાજા) થયો, જેણે પોતાના
વંશને ઉત્પન્ન કરનાર ચંદ્રમાં પોતાનું ખીલું નામ સિદ્ધરાજ એવું
લખાવ્યું. (પ્રશસ્તિમાં ચાલુક્યશિરોમણિ મૂળરાજનું વર્ણન કરી સીધા
સિદ્ધરાજના સમય પર લેખકશ્રી આવી જાય છે. વંશને સૂર્ય સાથે
સરખાવી ચંદ્રની શાંતિ બતાવવા એ રાજવીનાં બંને નામો અત્રે
સૂચવે છે.)

પ્રશસ્તિ ૩ સમ્યન્નિષેવ્ય ચતુરશ્વતુરોડપુપાયન્,

જિત્વોપમુજ્ય ચ મુનં ચતુરબ્ધિકાઞ્ચોમ્ ।

વિદ્યાચતુષ્ટયવિનીતમતિર્જિતાત્મા,

કાષ્ટામવાપ પુરુષાર્થચતુષ્ટયે યઃ ॥ ૩૪ ॥ (વસંતતિલકા)

‘ જે ચતુર રાજાએ (સિદ્ધરાજે) ચારે પ્રકારના ઉપાયો (૧ સામ,
૨ દામ, ૩ ભેદ, ૪ દંડ)ને અત્યંત સારી રીતે સેવીને, ચાર સમુદ્ર-
રૂપી મેખલા (કદોરા)વાળી પૃથ્વીને જીતીને તથા તેનો ઉપભોગ
કરીને, ચાર પ્રકારની વિદ્યાઓ (૧ વ્યાકરણ, ૨ તર્ક (ન્યાય), ૩
સાહિત્ય અને ૪ ધર્મશાસ્ત્ર—આગમ) વડે વિનીત મતિવાળા જિનાત્મા
જે રાજાએ ચારે પુરુષાર્થો (૧ ધર્મ, ૨ અર્થ, ૩ કામ, ૪ મોક્ષ)માં
હદ પ્રાપ્ત કરી. (આ શ્લોક ચાર બાબતો લઈને તેની અનેક વાતો
સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ સાથે જોડી છે.

ચાર ઉપાયો:—૧ સામ—સમજાવવું તે. ૨. દાન—પૈસાની લાંચ
આપવી. ૩. ભેદ—શત્રુને લડાવી મારવા અને ૪ દંડ—સજા કરવી.
ચાર સમુદ્ર: અસલ ચાર સમુદ્ર ગણાતા હતા. નામની માહિતી મેળ-
વવા યોગ્ય છે. ચાર વિદ્યા ૧ વ્યાકરણ—શબ્દજ્ઞાન ૨ ન્યાય (લોજીક)
૩ સાહિત્ય અલંકાર—છંદશાસ્ત્ર, ૪ ધર્મશાસ્ત્ર આગમ કે વેદપુરાણ,
વગેરે. ચાર પુરુષાર્થ: ૧ ધર્મ, ૨ અર્થ, ૩ કામ, ૪ મોક્ષ. આ
સર્વ બાબતમાં સિદ્ધરાજ મહારાજાએ ખૂબ પ્રગતિ કરી. સર્વથી
આગળ વધ્યા.)

પ્રશસ્તિ ૪ તેનાતિવિસ્તુતદુરાગમવિપ્રકોર્ણ-

શબ્દાનુશાસનસમૂહકર્ધિતેન ।

અભ્યર્થિતો નિરત્તમ વિધિવદ્વચન્ત,

શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિહેમચંદ્રઃ ॥ ૩૫ ॥ (વસંતતિલકા)

‘અતિ વિસ્તારવાળાં, દુઃખે જ્ઞાન (ખોધ) થઈ શકે તેવાં અને વિપ્રકીર્ણું—છૂટક—છૂટક વિખરાયેલાં એવાં શબ્દાનુશાસનો (બ્યાક-રણો)ના સમૂહથી કદર્થિત થયેલા—કદર્થના પામેલા—કંટાળેલા તે (સિદ્ધરાજ) વડે અભ્યર્થિત થયેલા—અભ્યર્થના કરાયેલા મુનિહેમચંદ્રે નિષ્પાપનિર્દોષ--કૃતિસત નહિ એવું આ શબ્દાનુશાસન, વિધિવત્ (એક રીતે વિધાતા—બ્રહ્માની જેમ એનો અર્થ પણ નીકળી શકે; અને બીજી રીતે વિધિપૂર્વક--ચોખ્ખપદ્ધતિવાળું અર્થ પણ લઈ શકાય) રચ્યું.’ (અંથનું નામ—શબ્દાનુશાસન, એના બનાવનારનું નામ મુનિ હેમચંદ્ર—સાદું નાતું નામ—કોઈ જાતના વર્ણન કે પદવી વગર. પ્રસંગ—સિદ્ધરાજ મહારાજની અભ્યર્થના. કારણ ત્રણ-૧ શબ્દજ્ઞાન ધણી વિસ્તારવાળું છે. ૨. અનેક પુસ્તકોમાં વહેંચાયલું છે. ૩. એ છૂટાછવાટા જ્ઞાનનું અત્ર સંમિલન કરવામાં આવ્યું છે એવો એનો ભાવ છે.)

પરમાર્હત મહારાજ શ્રી કુમારપાળ

: લેખક :

મુનિમહારાજ શ્રી દર્શનવિજયજી

રાજવણી

જૈન આચાર્યોની વ્યવસ્થિત લેખનકળાને અંગે ગુજરાતનો મધ્યમ કાલીન ઇતિહાસ વિશ્વદ્રષ્ટે આપણને મળે છે. તેમાંય ચૌલુક્ય વંશનો ઇતિહાસ ઝીણામાં ઝીણી વાતો સાથે આપણી સન્મુખ જૈનાચાર્યોએ મૂક્યો છે. આવા ક્રમિક ઇતિહાસ હિંદના ખીજા રાષ્ટ્ર-વંશો માટે ભાગ્યે જ મળતો હશે.

ચૌલુક્ય યાને સોલંકી રાજ્યોનો રાષ્ટ્રકાળ વિ. સં. ૧૦૧૭-થી વિ. સં. ૧૨૯૮ સુધી છે. તે વંશમાં નીચે પ્રમાણે રાજ્યો થયા છે:—

રાજ	રાજ્યાભિષેક કાળ
મૂળરાજ	વિ. સં. ૧૦૧૭
ચામુંડરાય	વિ. સં. ૧૦૫૩ (૫૨)
દુર્લભરાજ	વિ. સં. ૧૦૬૫
ભીમદેવ	વિ. સં. ૧૦૭૮
કરણદેવ	વિ. સં. ૧૧૨૦
સિદ્ધરાજ	વિ. સં. ૧૧૫૦
કુમારપાળ	વિ. સં. ૧૧૯૯ મા. સુ. ૪ (૩૦)
અજયપાળ	વિ. સં. ૧૨૨૯ પો. સુ. ૧૨
લઘુ મૂળરાજ (ખીજો)	વિ. સં. ૧૨૩૨ ફા. સુ. ૧૨
ભીમદેવ (ખીજો)	વિ. સં. ૧૨૩૪ ચૈ. સુ. ૧૪ (૬૩)
જયંતસિંહ (ખીજો)	વિ. સં. ૧૨૮૦ પહેલાં
ભીમદેવ (પુત્ર:)	વિ. સં. ૧૨૮૧-૮૩
ત્રિભુવનપાળ	વિ. સં. ૧૨૯૮-૯૯

સોલંકી વંશના રાજ્યકાળમાં મુખ્યતાએ ગુજરાતના મંત્રીઓ જૈન હતા. સોલંકી વંશના રાજાઓ પણ જૈનાચાર્યોના સંસર્ગમાં આવતા હતા, તેથી જૈનધર્મથી પરિચિત હતા. ખાસ કરીને મૂળરાજ, દુર્લભરાજ, સિદ્ધરાજ અને જીમદેવ વગેરે જૈનધર્મપ્રેમી રાજાઓ મનાય છે.^૧ અને કુમારપાળ તો પરમ જૈની રાજા હતા.

સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવ અપુત્ર મરણ પામ્યા એટલે તેની માદીએ જીમદેવ રાજાનો પુત્ર ક્ષેમરાજ (હરિપાળ) તેનો પુત્ર ત્રિભુવનપાળ અને તેનો પુત્ર કુમારપાળ આવ્યા. કુમારપાળ વિ. સં. ૧૧૯૯ના આગસર સુદિ ૪ ના દિવસે ગુજરાતનો રાજા બન્યો. તેણે ૩૦ વર્ષ ૧ મહિનો અને ૭ દિવસ રાજ્ય બોગવ્યું. અને વિ. સં. ૧૨૨૯ના પોષ સુદી ૧૨ ના દિવસે તેનું મૃત્યુ થયું. કુમારપાળને મહિપાલ અને કીર્તિપાલ નામે બે બાઈ હતા. બોપાળદેવી અને દેવી નામે બે પત્ની તથા દેવળદેવી અને પ્રેમલદેવી નામે બે બહેનો હતી. દેવળદેવીનું લગ્ન શાકંભરીના રાજા અર્જોરાજની સાથે અને પ્રેમલદેવીનું લગ્ન મોદારકના જાગીરદાર કૃષ્ણદેવ સાથે થયું હતું. એ કૃષ્ણદેવ-પ્રેમળદેવીને મહાબળભોજ નામે પુત્ર હતો. કુમારપાળને પુત્ર થયા નથી.

પોતાની પછી કુમારપાળ ગાદીએ આવશે એ જાણ્યું થતાં સિદ્ધરાજે કુમારપાળને મારવા માટે તનતોડ મહેનત કરી હતી, કિન્તુ તેમાં સફળતા મળી નહીં. આ વિકટ અવસ્થામાં શ્રી હેમચંદ્રસુરિના ઉપદેશથી મંત્રી ઉદયન અને વાગ્બદ્, તથા આલિંગ સજ્જન કુંભાર (સગરા), જીમસિંહ ખેડૂત, દેવસી કટુક વાણીઓ અને વોસિરિ આહણે કુમારપાળને કિમતી મદદ કરી. કુમારપાળે પણ રાજ્ય પ્રાપ્ત

૧. “મૂળ વસતિક નામતું નામતું જૈન દેવળ પણ તેણે (મૂળરાજે) બંધાવેલું કહેવાય છે.” (પૃ. ૧૫૦) તથા “દુર્લભરાજ જૈનધર્મને પણ માનતો હોય એમ જણાય છે.” (પૃ. ૧૫૨) “જૈનધર્મી જીમને હું મારી બેન નહીં પરણાવું.” (પૃ. ૨૦૬): રા. બ. ગોવિંદભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ કૃત “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ”

બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સમ્મેલન (અમદાવાદ)માં ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિભાગના અધ્યક્ષ શ્રીમાન જિનવિજયજીના ઓળખ્યાન પૃ. ૧૧માં ગુર્જરેશ્વર મૂળરાજના સુવરાજ આસુંડરાજે વિ. સં. ૧૦૭૩માં વડસાના જિનમદિરની પૂજા માટે આપેલ ભૂમિદાનના તામ્રપત્રનું સૂચન છે.

થતાં તે દરેકના ઉપકારનો યોગ્ય બદલો વાળી આપ્યો છે, અને પોતાની કૃતજ્ઞતા પ્રગટ કરી છે.^૧

આ સિવાય રાજ્યપ્રાપ્તિ સમયે મોઢારકના સ્વામી (કુમારપાળના બનેલી) કૃષ્ણદેવે પણ કુમારપાળને સહકાર આપ્યો હતો, પરંતુ તેનાં અપમાન ભર્યાં વચ્ચેથી ગુસ્સે થઈ કુમારપાળે તેને મારી નાખ્યો હતો. સંભવ છે કે તેના પુત્ર મહાબળનો યોગ્ય સત્કાર કર્યો હશે.

સં. ૧૨૭૩ની શ્રીધરની દેવપત્નિવાળી પ્રશસ્તિમાં શોભના પુત્ર સચ્ચીવવલ્લે કુમારપાળને રાજ્યાભિષેકમાં સહાય કર્યાનું સૂચન છે. કિન્તુ કુમારપાળે પોતાના ઉપકારીઓની નોંધમાં (યાદીમાં) તેને યાદ કર્યો હોય તેનું પ્રમાણ મળી શકતું નથી. શ્રી. ગો. હા. દેશાઈએ પણ તેની નોંધ લીધી નથી.

સામ્રાજ્ય-નિર્માણ

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળે પોતાના શાસનના પૂર્વાર્ધ કાળમાં અનેક યુદ્ધ કર્યાં છે. આ બધામાં શાકંભરીના અણોરાજ સાથેનું યુદ્ધ બહુ જ મહત્વનું લેખાય છે. સૈન્ય ફૂટી જવાથી ખીજ્જની સહાય વિના જ - પોતે એકલાએ જ આ યુદ્ધમાં વિજય મેળવ્યો હતો. આશરે સં. ૧૨૦૦માં એટલે રાજ્યાભિષેક પછી તુરતમાં જ આ યુદ્ધ થયું હતું અને તેમાં તેની મહારાજ્ઞીશ્વર પદની યોગ્યતા સાબિત થઈ હતી. સારપછી માળવાનો બલ્લાલ (સં. ૧૨૦૭), સૌરાષ્ટ્રનો સયર (સં. ૧૨૦૮-૯), કોંકણનો મલ્લિકાજ્યુન (સં. ૧૨૧૬થી ૧૨૧૮), સાંભરરાજ (સં. ૧૨૧૭ આશરે) અને ચેદિરાજ (સં. ૧૨૨૪)^૨ની સાથે યુદ્ધ કરી તે પ્રદેશમાં પોતાની આણુ ફેરવી હતી. ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળ અઢાર દેશનો રાજા ગણાય છે, જે અઢાર દેશ આ પ્રમાણે છે-૧ કર્ણાટક, ૨ ગુર્જર, ૩ લાટ, ૪ સોરઠ, ૫ કચ્છ, ૬ સિન્ધુ, ૭ ઉચ્ચા, ૮ ભંભેરી, ૯ મર, ૧૦ માળવા, ૧૧ કોંકણ ૧૨ મહારાષ્ટ્ર, ૧૩ કીર, ૧૪ જલધર, ૧૫ સપાહલક્ષ, ૧૬ મેવાડ, ૧૭ દીવ અને ૧૮ આબીર. ('ત્રિપદ ચિન્તામણિ' પૃ. ૧૮૯)

૧. રા. બ. ગો. હા. દેશાઈ: 'ગુર્જરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ': પૃ. ૧૮૫.

૨ 'ત્રિપદ ચિન્તામણિ'માં ચેદિરાજનો પ્રસંગ ડાહલ દેશના કર્ણ સાથે યોજાયેલ છે.

આથી જ કુમારપાળની બિરુદાવલીમાં મહારાજ, નિજભૂજવિક્રમ-
રથાંગણવિનિર્જિતશાકંભરીભૂપાલ, પ્રૌઢપ્રતાપ, અવન્તીનાથ^૨ અને
ચક્રવર્તી^૩ વગેરે બિરુદો કાતરાયાં છે--લખાયાં છે.

શિલાલેખાદિમાંનાં વિશેષણો

ગુર્જરેશ્વર કુમારપાળના શાસનકાળમાં ઉત્કીર્ણ સાહિત્ય પથ્ય
તેના ઐતિહાસિક જીવન ઉપર સુંદર પ્રકાશ પાડે છે. તે પૈકીની
કેટલીક પંક્તિઓ નીચે પ્રમાણે છે—

૧. સં. ૧૨૦૧ પો. સુદ ૨ શનિવારના સક્રાંતિ પર્વમાં ચાંદ્રા-
પદ્મીમાં સિદ્ધેશ્વર વૈદ્યાનાથના મંદિરમાં એક ખાલણુને ગંભૂતા પાસેનું
ગામ આપ્યાનું શ્રી કુમારપાળની સહીવાળું તામ્રપત્ર^૪—

પરમમદ્યારક-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર-ત્રિભુવનગણ્ડાવન્તીનાથ-બર્બરક-
જિણુ-સિદ્ધચક્રવર્તિ- -શ્રીમજ્જયર્સિહદેવપાદાનુષ્યાત-પરમમદ્યારક-મહારાજાધિરાજ-
પરમેશ્વર-નિજભૂજવિક્રમરણાંગણવિનિર્જિતશાકંભરીભૂપાલ-શ્રીમત્ કુમારપાલદેવ-
વિજયોદયી.....

૨ અવન્તીનાથ માટે જુઓ રા. ગો. દેશાઇ: “ગુ. પ્રા. ઈ.” પૃ. ૧૬૩
તથા વાંચો “કુમારપાલે માળવા અને સાંભરના રાજ ઉપર જીત મેળવી હતી,
એ નિર્વિવાદ છે. ‘અવન્તિનાથ’ એ કુમારપાળનાં બિરુદો પૈકીનું એક છે.”
પૃ. ૧૬૪.

૩ ગુજરાતના સાત ચક્રવર્તીઓ નીચે પ્રમાણે મનાય છે.

૧ ભીમદેવ, ૨ કણ્ઠદેવ, ૩ સિદ્ધરાજ, ૪ કુમારપાળ, ૫ અન્યપાળ,
૬ મૂળરાજ અને ૭ ભીમદેવ (જુઓ ‘ગુ. ઐ. લે.’ લેખાંક ૧૧૬, ૧૮૬, ૧૭૦,
૩૦૧, ૨૦૨, ૨૦૬, વગેરે.) ૧ સિદ્ધરાજ, ૨ કુમારપાળ, ૩ અન્યપાળ, ૪
મૂળરાજ બીજો, ૫ વિશળદેવ, ૬ અનુનદેવ, ૭ સારંગદેવ (જુઓ ‘પુરાતત્ત્વ
ત્રૈમાસિક,’ પુ. ૧. અ. ૧, પૃ. ૩૭માં પ્રકાશિત સં. ૧૩૩૩નો આમરજીનો
શિલાલેખ).

૪ અમદાવાદમાં શેઠ સારાભાઈ શાહાભાઈએ, સં. ૧૧૮૪ ચૈ. સુદ ૧૫
સોમ. સં. ૧૧૬૩ ફા. વ. મંગળ મકરસંક્રાન્તિ (જેમાં સ. ૧૧૮૭ના
આમશાસનની પુનરાજ્ઞા છે) અને સં. ૧૨૦૧ પોસ સુદ ૨ વગેરે તિથિના
સિદ્ધરાજ, મહામાત્ય શાન્તપ અને કુમારપાળના પડિમાત્રામાં ઉત્કીર્ણ તામ્રપત્રે
જેવા આપ્યાં હતાં, જેની પૂરી નકલ મારી પાસે છે. તેમાંથી પ્રસ્તુત પાઠ
આપેલ છે. આ તામ્રપત્રે સંબંધી યથાસમયે પ્રકાશ પાડવામાં આવશે.

महाराजधिराज, परमेश्वर, शाकंभरीभूपालचिन्तेता, विजयोद्घी
(सं. १२०१)

२. सं. १२०२, सिंहा संवत् ३२ अःसो १६ १३ सोमवारे
गोहिल सोमना सहजेश्वर महादेव भाटे तेना लघु भ्राता मलुके
शासन आप्याते। मांगशैलनी सोढीवाववाणे। डाणा पत्थरने। शिलालेख—

(२) कृत्वा राज्यमुपारमन्नरपतिः श्रीसिद्धराजो यदा

दैवादुत्तम (३) कीर्तिमण्डितमहोपृष्ठो गरिष्ठो गुणैः ।

आचक्राम झटित्यर्चित्यमहिमा तद्राज्यसिंहासनं

श्रीमा (४) नेष कुमारपालनृपतिः पुण्यप्ररूढोदयः ॥ २ ॥

राज्येऽमुष्य महीभुजोऽ भवदिह श्री गूहिला (५) ख्यानव्ये...

अइभूत महिभावाणे अने पुण्यथी इढता (निश्चयता)ने पाभ्ये।
छे उदय जेते अवे आ कुमारपाल राजा तेना राज्यतुं सिंहासन
दयावी जेठे। (२)

(‘गु. अ. ले.’ पु. ३३)

३. सं. १२०७ कुमारपाले चित्रकूटमां उत्तर दिक्षाना ढोणाव
परना समिद्धेश्वरना मंदिरने गाभ वगेरेतुं दान कर्तुं तेना डाणा
आरसमां जोटेल अने चित्तोऽगटना भोक्कलशुना मंदिरमां रहेल
शिलालेख—

() ओं ॥ नमः सर्वज्ञाय ॥

(८) तस्मिन्नगरसाम्रा (९) ज्यं संप्राने नियतेर्वशात् ।

कुमारपालदेवोऽभूत्प्रतापाक्रान्तशात्रवः ॥

स्वतेजसाप्रसह्येन न परं येन शात्रवः ।

पदं भूसृच्छिरस्सूचैः कारि (२०) तो दन्धुरप्यलम् ॥

आज्ञा यस्य महिनाथैश्चतुरम्बुधिमध्यरैः ।

ध्रियते मूर्तिभिर्भ्रैर्देवशेषैश्च सन्ततम् ॥

महीभृभिकुंजेषु शाकम्भरी(११)राः,

प्रियापुत्रलोकै न शाकम्भरीषः ।

अपि प्रास्तशत्रुर्मयाकं प्रभूतः,

स्थितौ यस्य मतोत्रवाजिप्रभूतः ॥

सपादलक्षामामर्च्य नञ्जीकृ(१२)तभदानः ।

स्वयमयान्महीनाथो ग्रामे शालिपुराभिधे ॥

(२८) श्रीजयकीर्तिशिष्येण दिगम्बरगणेशिना ।

प्रशस्तिरीदृषी चक्रे..... श्रीरामकीर्तिना ॥

लेखपत्रिता ८ थी १२—“जेती पंछी कुमारपाण आब्यो.
न्यारे आ नृपे शाकंभरीना नृपतेा पराज्य कथो अने सपादक्षमंडण
डिण्णड कथुं त्यारे ते शाकीपुर नामे स्थानमां गयो.”

(गु. अ. ले. पृ. ३४.)

४. सं. १२०८ आ. सु. ५ ने गुरुवारि श्रीपादे रवेध अने
सं. १६८६ ये. शु. १ ने गुरुवारि इरीवार पत्थर पर डोतरायेध
पडनगरना डिखानी प्रशस्ति—

(२०)

क्रीडाकोड इवोदधार वसुधां देवाधिदेवाज्ञया ।

देवः सोध कुमारपालनृपतिः श्रीराज्यचूडाम(२१)णिः

.....गादवतीर्णवान् हरिरिति ज्ञातः प्रभावाज्जनैः ॥ १४ ॥

अर्णोराजनराधिराजहृदये क्षिप्तैकबाणत्रजा,

च्योतल्लोहिततर्प(२२)णादमदयच्चण्डीभुजस्थाविनी ।

द्वारालंबितमालवेश्वरशिरःपद्मन यश्चाहर—

ल्लीलापंकजसंग्रहव्यसनिनीं चौलुक्वराज्जन्वयः ॥ १५ ॥

(२३) शुद्धाचारनवापतारतरणिः संधर्मकर्मक्रम—

प्रादुर्भावविशारदो नयपथप्रस्थानसार्थाधिपः ॥

यः संप्रत्यवतारयन् कृ(२४)तयुगं योगं...लंघयन्

मन्ये संहरति स्म भूमिवलयं कालव्यवस्थामपि ॥ १६ ॥

(२५)

नष्टोदीच्यनराधिपो जितसितच्छत्रैः प्रसूनोज्वलः ।

छिन्नप्राच्यनरेन्द्रमालिकमलैः प्रौढ्यफलशोतित—

च्छायादूरमवर्द्धयन्निज(२६)कुले यस्य प्रतापदुमः ॥ १७ ॥

धाचारः किल तस्य रक्षणविधिर्विघ्नेशानिर्नाशित—

प्रत्युहस्य फलावलीकिञ्चकुनज्ञानस्य मंत्रान्वयः ।

(२७) देवीमंडलखंडिताखिलरिपोयुद्धिं विनोदोत्सवः

श्रीसोमेश्वरदत्तराज्यविभवस्याडंबरं बाहिनी ॥ १८ ॥

સારાંશ:—રાગ્ન કુમારપાલ દેવે ઈશ્વરની આગ્રાથી પૃથ્વીનો ઉદ્ધાર કર્યો. પ્રભાવશાળી હરિ અવતર્યો છે એવો ખ્યાલ જનતાને કરાવ્યો. અર્જુનરાજ તથા માલવેશ્વરને હરાવ્યા. શુદ્ધાચાર અને સદ્ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો. ન્યાયમાર્ગમાં પ્રસ્થાન કર્યું. કલિયુગને હાંપી કાઢ્યો અને કૃતયુગ પ્રવર્તાવ્યો.^૧ ઉત્તર તથા પૂર્વના રાગ્નઓને જીતી પ્રતાપ વધાર્યો. ઈશ્વર જેને રાગ્ન આપે છે, ગણપતિ જેનું રક્ષણ કરે છે, દેવીઓ જેના શત્રુઓનો વિનાશ કરે છે અને શકુનજ્ઞાન જેને પ્રત્યક્ષ છે, એ કુમારપાળરાગ્નને સેના, રક્ષણસામગ્રી, યુદ્ધક્રિયા, અને મંત્રજ્ઞ તો દેખાવ માત્ર છે. અર્થાત્ કુમારપાળ મહારાગ્ન દરેક રીતે મહાન પુણ્યશાલી છે, ઉદયશીલ છે. (સં. ૧૨૦૮).

૫. સં. ૧૨૦૮ના લગભગ નાડોલવાસી પોરવાડ શુભાંકરના પુત્ર પુલ્કિગ-સાલિકની વિનતીથી શૈવધર્મી મહારાષ્ટ્રી ગિરન્નદેવીએ ૧૧, ૧૪, ૧૫ અને ૦)) ની અમારી પ્રવર્તાવી તે સંબંધી દક્ષિણ મારવાડમાં રત્નપુરના શિવાલયમાં કોતરેલ અને ભાવનગર રાગ્નના પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખોના સંગ્રહમાં પ્રકાશિત અમારિશાસન:—

(૧)સમસ્તરાજા(૨)વલિવિરાજિત-મહારાજાધિરાજ પરમ-મદ્ધરક પરમેશ્વર-નિજમુજવિક્રમરણાંગણવિનિર્જિત....પાર્વતીપતિવરલ્લઘપ્રૌઢ-પ્રતાપ-શ્રીકુમારપાલદેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે (૩) સ્વે સ્વે વર્તમાને શ્રીશમ્ભુપ્રાસા-દાવાસસ્વચ્છપૂરન્નપુરચતુરશિકાયાં મહારાજમ્પાલશ્રીરાયપાલદેવાન્ મહાસનપ્રાપ્ત-

૧ આ ઉલ્લેખથી માની શકાય છે કે કુમારપાલે સં. ૧૨૦૮ પૂર્વે 'સાત વ્યસનના ત્યાગ પહેલાં સ્ત્રી સંગ કરવો નહિ' અને મદ્યમાસ ખાતું નહિ એવી પ્રતિજ્ઞા કરી, (જુઓ ' ગુ. પ્રા. ઈ. ', પૃષ્ઠ ૧૯૪), સોમેશ્વરના મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર આણુ કર્યો અને આશરે સં. ૧૨૧૦માં ત્યાંની પહેલી યાત્રા કરી ત્યારપછી મંત્રી આંખડે સં. ૧૨૧૧-૧૩મા શત્રુજ્ય તીર્થના આદીશ્વરના મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો અને સં. ૧૨૧૫માં શાલિવાહન વગેરેએ ગિરનારના નેમીશ્વર મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો.

મહારાગ્ન કુમારપાલે સં. ૧૨૦૮ના અરસામાં અમારિ પ્રવર્તાવી તેની સાક્ષી રાણી ગિરિન્નદેવી તથા મહારાગ્ન આલહુલુદેવના સં. ૧૨૦૮-૧૨૦૯ના શિલાલેખો પણ પૂરે છે.

'મોહરાગ્નપરાજ્ય' નાટકમાં મોહને ૧૨ વર્ષનો વનવાસ સૂચવ્યો છે, ત્યાં ૨૨ વર્ષ જોઈએ.

શ્રીયૂનપાક્ષદેવ-શ્રીમહારાજી-શ્રીગિરિજાદેવોસંસારસ્યાસારતાં (૪)વિચિન્ત્ય પ્રાણિ-
નામભયદાનં મહાદાનં મત્વા.....(પ્રા. જૈ. લે. સં. ૨ પૃ. ૨૭૧)

પરમેશ્વર, નિઝભૂજવિક્રમરણ્યાંગણુવિનિર્જિત૦, પાર્વતીપતિવર-
લબ્ધપૌઠપ્રતાપ^૧ શ્રી કુમારપાલ.

શમ્ભુપ્રાસાદથી મળેલ રત્નપુરમાં મહારાજ ભૂપાલ રાયપાલથી
શાસન મેળવનાર યૂનપાક્ષ દેવ.

૬. સં. ૧૨૦૯ મહાવાદી ૧૪ શનિવારે શિવરાત્રિને દિવસે
નાડોલવાસી પોરવાડ શુભંકરના પુત્ર પુલ્લિગ તથા સાલિકની વિનંતિથી
કિરાડુ, ઠાટહુદ અને ૧૨૫૦ના જગિરદાર આલ્હણુ દેવે ૮-૧૧-૧૪-
૧૫ અને ૦))ની અમારિ પ્રવર્તાવી, તે સંબંધી જોધપુર રાજ્યના
મહાણુ જિલ્લામાં બાહડમેરથી ૧૬ માઈલ વાયવ્યમાં કરાડુ ગામના
શિવાલયમાં કોતરાએલ અને 'એપિગ્રાફિકા ઇન્ડિકા ભા. ૧૧, ભાવનગરથી
પ્રકાશિત "પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત લેખોનો સંગ્રહ" પૃ. ૧૭૨, "પ્રાચીન
જૈન લેખ સંગ્રહ," ભા. ૨, પૃ. ૨૦૪ તથા "ગુજરાતના ઐતિહાસિક
લેખ" ચૌલુક્યવંશ પૃ. ૪૯માં છપાએલ અમારિશાસન:-

(૧)મહારાજાધિરાજ-પ(૨)રમેશ્વર-ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રાસાદ
પ્રૌઢપ્રતાપ.....નિર્જિતશાકંભરી [રમેશ્વરઉમાપતિવરલબ્ધપ્રૌઢપ્રતાપ.....
નિર્જિતસકલરાજ (શુ. ઐ. લેખની આવૃત્તિમાંથી)] (૩) મૂપાલશ્રીમત્કુ-
મારપાલદેવ-કલ્યાણવિજય (૧૩)અમારિરુઢિઃ પ્રમાણીકાર્યા.....પિરુદો
ઉપર પ્રમાણે

૭. સં. ૧૨૧૧-૧૩માં મંત્રી આંબડે શત્રુજય તીર્થપર શ્રી
આદીશ્વરના ચૈત્યનો ઉદ્ધાર કરાવ્યો હતો.

૮. સં. ૧૨૧૩ ચૈ. વ. ૮ મંગળવાર સેવાડીના જિણુઠાકે શ્રી
મહાવીરસ્વામીના મંદિરની ભમતીની દેરીમાં શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનને
ખેસાર્યા, અને તેની પૂજા માટે દાન કર્યું તેનો શિલાલેખ-ગાં માલાનિણિ
કુમારપાલરાજ જોયણ.....

૯. સં. ૧૨૧૫ ચૈ. સુદ ૮ રવિવાર શાલિવાહન વગેરેએ,
ગિરનાર તીર્થપર શ્રી નેમિનાથ મંદિરની ભમતી તથા દેરીઓ, ચાર
પ્રતિમાયુક્ત કુંડ અને અંબિકાની દેરી તથા મૂર્તિ કરાવ્યાં, અર્થાત્

૧ આ માટે અરગળનો સંબંધ વાંચો.

ગિરનાર ઉપર પહેલી બીજી તથા ત્રીજી ટૂંકોતું કામ કરાવ્યું. ('લિ. આ. રિ. ઇ. ઓ. પ્રે.' પૃષ્ઠ ૩૫૬; 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' શૈલુકચ વિભાગ, પૃ. ૫૧ અને "પ્રા. જૈ. લેખસંગ્રહ," પૃ. ૬૯)

૧૦. શુદ્ધિ ૧૫ ગુરુવારે ચંદ્રગ્રહણમાં વસંતપાલે ઉદ્દેશ્વરદેવને શ્વાસન આપ્યું, તે સંબંધી ગ્વાલિયર રાજ્યમાં ઉદેપુર ગામના મંદિરમાં રહેલ શિલાલેખ:—

(૩).....તિવરલબ્ધપ્રૌઢપ્રતાપ નિજમુજ.. ..

(૪).....શાકંભરીભૂપાલશ્રોમદવંતીનાથ શ્રીમત્કુ.....

(૫).....તન્નિયુક્ત મહામાત્ય શ્રીજશોધવ.....

“ તેણે શાકંભરીના રાજા તથા અવંતીનાથ (એટલે માળવાના રાજા) એ બન્નેને હરાવ્યા હતા. તે વખતે યશોધવલ મુખ્ય મંત્રી હતા ” (“ ગુ. ઐ. લે.,” પૃ. ૫૨) ?

૧૧. સં. ૧૨૨૧ અને સં. ૧૨૫૬ ની સાક્ષીવાળો સં. ૧૨૬૮-માં કોતરાએલ ખલોરના કુમારપાલવિહારનો શિલાલેખ:—

(૧) પ્રમુશ્રીહેમચન્દ્રસૂરિપ્રબોધિત-શ્રીગુર્જરધરાધીશ્વર-પરમાર્હત-ચૌલુકવ-
(૨) મહારાજાધિરાજ-શ્રીકુમારપાલદેવકારિતે શ્રીપાર્શ્વનાથસત્કમૂલબિંબસહિતશ્રીકુ-
વરવિહારામિધાને જૈનચૈત્યે—

પરમાર્હત કુમારપાલ અને તેનો કુમારવિહાર.

૧૨, ૧૩. સં. ૧૨૨૨ અને સં. ૧૨૨૪માં શ્રીમાલી રાણીગના

૧ આચાર્ય ગિરનારશંકર વલ્લભજીના કહેવા પ્રમાણે કુમારપાળના રાજ્ય-
કાળમાં સં. ૧૧૬૮ ફાગણ, ૧૨૧૧ અષાઢ, ૧૨૧૩ આસો, ૧૨૧૬ ભાદરવો,
૧૨૧૮ મહા, ૧૨૨૦ પોષ, ૧૨૨૧ જ્યેષ્ઠ, ૧૨૨૩ ચૈત્ર, ૧૨૨૪ આસો અને
૧૨૨૮ મહા સુદી ૧૫ તથા ગુરુવારે ચંદ્રગ્રહણ થયેલ છે. અને આ લેખ
શિલાલેખમાં વંચાતા અંતવાલા મહિનાના હિસાબે સં. ૧૨૨૦ના પોષ
સુદ ૧૫ દિને કોતરાવ્યા હોય એમ લાગે છે. યશોધવલ અઠી વર્ષ સુધી
કુમારપાલનો મુખ્ય મંત્રી રહેલ છે. જે શાકંભરી અને માળવાના યુદ્ધકાળમાં
મહામંત્રી હોય તો આ પ્રસંગ સં. ૧૨૦૦ થી ૧૨૦૮ લગભગમાં માનવો
પડશે. ચંદ્રગ્રહણ અને ષ અક્ષરવાલા મહિનાના હિસાબે સં. ૧૨૧૧માં
માનવો પડશે.

પુત્ર આંબાકે ગિરનાર પર પગથિયાં કરાવ્યાં. (“ગુ. ઐ. લે. સંગ્રહ,”
પૃ. ૫૬; “પ્રા. ઐ. લે. સં,” પૃ. ૭૦).

૧૪. વ. સં. ૮૫૦, સિંહ સં. ૬૦માં મંત્રી ધવલની પત્નીએ
એ મંદિરને ગ્રામ આપ્યું તે સંબંધી જૂનાગઢમાં નૃસિંહપ્રસાદ
હરિપ્રસાદે બંધાવેલ ભૂતનાથના શિવમંદિરમાં સુરક્ષિત શિલાલેખ—

(૪) દસ્ય કુમારપાલનૃપતિઃ પ્રત્યક્ષલક્ષ્મીપતિ...તેનો પુત્ર (૬)

લક્ષ્મીપતિ સાક્ષાત્ કુમારપાલ નૃપ હતો.^૨ (“ગુ. ઐ. લે.,”
પૃ. ૫૯.)

૧૫. વ. સં. ૮૫૦ના આષાઢમાં કોતરાએલ, પ્રભાસપાટણમાં
ભદ્રકાળીના મંદિરમાં રહેલ મહાંત ભાવબૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિવાળો અને
કુમારપાળના ભાણેજ તથા કૃષ્ણદેવ અને પ્રેમલદેવીના પુત્ર માહેશ્વર
ભોજ મહાબલે ચંદ્રગ્રહણમાં એક ગામ આપ્યું, તે સંબંધી શિલાલેખ—

(૧૨) તસ્મિન્નાક્રમુપેયુષિ ક્ષિતિપતૌ તેજોદિશેષોદયી
શ્રીમદ્વીરકુમારપાલનૃ(૧૩)પતિસ્તદ્રાજ્યસિંહાસનમ્ ।

ભાચક્રામ ઇટિત્યચિન્ત્યમહિમા બહ્વાલધારાધિપ—

શ્રીમજ્જાંગલભૂપકુંજરશિરઃસંચારપંચાનનઃ । ૧૧૦ ॥

एवं(૧૪)રાજ્યમનારતં વિદધતિ શ્રીવીરસિંહાસને

શ્રીમદ્વીરકુમારપાલનૃપતૌ ત્રૈલોક્યકલ્પદ્રુમે ।

૨. આચાર્ય ગિરભશંકર વલ્લભજી લખે છે કે—“ એ ભૂદા સંવતો આપ્યા
છે, એક વલભી અને બીજો સિંહ, પહેલાં સંવતવું વર્ષ ૮૫૦ બીબના
વર્ષ ૬૦ ને મળતું આવે છે. અને એ બંને ઈ. સ. ૧૧૬૯ ને મળતાં આવે
છે” તે ભૂલ છે. કેમકે વ. સં. ૮૫૦માં વિ. સં. ૧૨૨૫, ઈ. સં. ૧૧૬૯
પડે તે બરાબર છે. સિંહ સંવત વિ. સં. ૧૧૭૦માં શરૂ થયો છે. માટે
સિંહ સં. ૫૫ આવે તો જ મળતો સંવત મનાય. તે વખતના લેખકો
સિંહ સંવત માટે ભૂલ કરે એના કરતાં વ. સં. માટે ભૂલ કરે એમ માનવું
તે વધારે ઠીક છે અને એ હિસાબે આ લેખ વ. સં. ૮૫૫, વિ. ૧૨૩૦,
ઈ. સ. ૧૧૭૪, સિં. ૬૦માં કોતરાએલો છે એ વધારે સ્પષ્ટિત છે. જુઓ
અન્ય લેખોમાં વિ. સં. ૧૨૦૨ અને સિંહ સંવત ૩૨ અને વિ. સં.
૧૧૬૬, અને સિંહ સંવત ૯૬ એ, સં. ૧૧૭૦માં સિંહ સંવતનો પ્રારંભ
એ, હિસાબે બરાબર મળતાં આવે છે.

તેજોવિશેષોદયી, સિદ્ધરાજની ગાદી પર આવ્યો, બક્ષાલ ધારાપતિ અને જંગલ નરેશનો વિજેતા કુમારપાલ વ. સં. ૮૫૦.^૧

૧૬. સં. ૧૨૨૬ વૈ. સુ. ૩ દિને મહામાત્ય કપર્દો બંડારીએ આશુતીર્થ પર ઋષભદેવ ભગવાનની સામે પોતાનાં માતાપિતાની મૂર્તિ કરાવી. (“પ્રા. જ્ઞે. લે. સં.” બા. ૨., પૃ. ૧૨૮).

‘ઉમાપતિવરક્ષણપ્રસાદ’ વિશેષણ

કુમારપાળના વિશેષણોમાં શિવવરદાનને સૂચવનારું પણ એક વિશેષણ મળે છે. કુમારપાળના જીવનમાં આ વિશેષણ પણ એક નવી ભાત પાડે છે. એટલે એની વિચારણા પણ અહીં અસ્થાને નથી.

૧ સોલંકી રાજ્યોના શાસનકાળના શિલાલેખોમાં વલ્હી સંવતને લક્ષ્યે એ એક વિચિત્ર સમશ્યા છે. ઉપર લખ્યા પ્રમાણે અહીં પણ વલ્હી સંવત જુદા કોતરાએલો હોય તો પ્રસ્તુત શિલાલેખનો કાળ પણ વિ. સં. ૧૨૩૦ આવશે.

આ લેખમાં ઉત્કીર્ણ નાનાતીર્થકરોપમાનપદવી શબ્દોથી પણ આ લેખ કુમારપાળ રાજના મૃત્યુ પછી ખોદાયો હોય એમ માનવાને કારણ મળે છે. આ લેખ સોમનાથના મંદિરના જીર્ણોદ્ધારનો નથી, કિન્તુ ગંડે (ભાવબૃહસ્પતિએ) કરાવેલ ધર્મકાર્યોને વર્ણવતી પ્રશસ્તિરૂપ છે. આથી આ પ્રશસ્તિ કોતરાઈ તેના ઘણાં વર્ષો પૂર્વે સોમનાથના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો એ સ્પષ્ટ વાત છે. ભીમદેવે આ મંદિર પત્થરથી બનાવ્યું હતું, કિન્તુ તેમાં લાકડાનું કામ વિશેષ પ્રમાણમાં હશે, આથી જ માત્ર સવાસો દોઢસો વર્ષમાં જીર્ણ થઈ ગયું. કુમારપાળે તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો, અને દેવપૂજા માટે બ્રહ્મપુરી ગામ આપી તામ્રપત્ર કરી આપ્યું. ત્યારપછી ભાવબૃહસ્પતિએ અહીં કુમારપાળ દ્વારા નહિ પરંતુ ભિત્રભિન્ન ભકતોદ્વારા શિવચંડિકાના મંદિરો અને વાવ વગેરે કરાવેલ છે. વલ્હી સં. ૮૫૦માં તો ભોજ-મહાબલ્લે ગામ આપ્યું છે. સૌ કોઈ સમજી શકે તેમ છે કે તે દિવસે અષાઠ સુદી ૧૫ હતી અને ચંદ્રગ્રહણ હતું. એટલે આ દિવસોમાં સોમનાથની પૂજા વગેરે તો થઈ જ ન હતી.

તે સમયના વાતાવરણમાં સોમનાથના મંદિરના ઉદ્ધારની પહેલાં શત્રુન્ય તથા ગિરનારમાં જૈન મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થાય એ પણ અશક્ય નહિ તો દુઃશક્ય તો છે જ. તો પછી શત્રુન્ય અને ગિરનારના જિનાલયોના જીર્ણોદ્ધાર પહેલાં સોમશિવના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થયો હતો એમ કેમ ન માનવું ?

આ વિશેષણુ ભિન્ન ભિન્ન લેખોમાં ધણા ભિન્ન ભિન્ન રૂપે મળે છે. સૌથી પહેલાં તેનો ઉલ્લેખ સં. ૧૨૦૮માં કવિચંકવર્તી શ્રીપાળે એક દિવસમાં રચેલ વડનગરની પ્રશસ્તિમાં^૧ ઉપમારૂપે છે. ત્યારપછી રત્નપુર, કિરાડુ અને ઉદેપુરના એટલે ગુજરાત બહારના શૈવભક્તોએ એ બિરુદને શિલાલેખમાં ઉતાર્યું. રત્નપુરના રાજ્યે તે પોતાને અંગે પણ “ શંભુપ્રસાદાવાત ” ઇત્યાદિ લખાણુ કર્યું છે. અન્યપાલ રાજના સમયમાં પણ માત્ર ગુજરાત બહારના શૈવ માંડલિક રાજા વિજયલદેવે પોતાના લેખમાં આ બિરુદને કેતરાવ્યું છે.^૨ વખત જતાં તે ગુર્જરેશ્વર બીમદેવના કોઈ કોઈ દાનપત્રમાં પણ આ વિશેષણુને માનીતું સ્થાન મળ્યું છે. જેમકે—

સં. ૧૨૫૬, (પંક્તિ ૮) પરમમદ્દારક-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર-પ્રૌઢ-
(૧)પ્રતાપ-ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદ-સ્વભુજવિક્રમરણાંગણત્રિનિર્જિતશાકં (૧૦)
મરીભૂપાલ-શ્રીકુમારપાલદેવપાદાનુચ્યત-પરમમદ્દારક-મહારાજાધિ (૧૧) રાજ-
પરમેશ્વર-પરિમમાહેશ્વર-પ્રવલબાહુદંડદર્પરૂપકંદર્પ-કલિકાલ (૧૨) નિષ્કલંકાવ-
તારિતરામરાજ્યકરદીકૃતસપાદલક્ષ્માપાલ-શ્રીભજય (૧૩) પાલદેવ

સં. ૧૨૬૩ના લેખમાં (૬, ૭) ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદ પ્રૌઢપ્રતાપ...

૧ કવિ શ્રીપાલ એ પાટણુનો વતની ધનાઢય હતો. તેમ મહાકવિ પણ હતો. મહારાજા સિદ્ધરાજ તેને કવીન્દ્ર તથા ભ્રાતા કહીને યોલાવતા હતા. તે જતે પોતવાડ અને ધર્મે જૈન હતો. ખાસ કરીને વાદિદેવસૂરિ અને તેના સમુદાયના સાધુઓનો તે ઉપાસક હતો. તેનો એક સ્વતાંત્ર ઉપાશ્રય હતો. જેમાં ઉક્ત સાધુઓ આવી ઊતરતા હતા. તપસ્થાના પ્રભાવે ચિતોડના રાણા જૈત્રસિંહદ્રારા તપાતું ગૌરવવંતું બિરુદ પ્રાપ્ત કરનાર તપ-જચ્છના આદિમ આચાર્ય શ્રી જગન્ન્યંદ્રસૂરિના મોટા ગુરુ શ્રી હેમચંદ્ર-સૂરિએ એ જ ઉપાશ્રયમાં “ નાભેયનેમિદ્ધિસંધાન ” કાવ્ય બનાવ્યું છે, જેનું સંશોધન કવિચંકવર્તી શ્રીપાલે એક દિવસમાં જ કર્યું હતું. તથા એ જ આચાર્યના ગુરુભ્રાતા શ્રીસોમપ્રભસૂરિએ સં. ૧૨૪૧માં તેના ઉપાશ્રયમાં “ કુમારપાળપ્રતિબોધ ” કાવ્ય બનાવ્યું છે, જે વખતે ઉપાશ્રયનો પ્રબંધ તેના પુત્ર કવિ સિદ્ધપાળના હાથમાં હતો.

૨ આ તામ્રપત્રમાં સં. ૧૧૩૧ કા. શુ. ૧૧ સોમ અને કા. શુ. ૧૩ ને બુધવાર કેતરેલા છે, પરન્તુ પ્રો. કે. એલ. છત્રેના પત્રક પ્રમાણે તે તિથિએ તે વાર આવતા નથી. સં. ૧૨૩૨ માં તે તિથિએ વારો આવે છે.

(જુઓ “ ગુ. ઐ. લે. ” યૌદુક્ય વિભાગ, પૃ. ૭૩ માંનો પરિચય).

સં. ૧૨૮૩ના લેખમાં (૧૦) પરમમાહેશ્વર શ્રીમત્કુમારપાલદેવ

સં. ૧૨૮૮ના લેખમાં ઉમાપતિવરલબ્ધપ્ર(૧)સાદ પ્રાત્તરાજ્યપ્રૌઢપ્રતાપ
લક્ષ્મીસ્વયંવર.....કુમારપાલ.....પર(૧૧)મમાહેશ્વર.....(૧૨)અજયપાલ

સં. ૧૨૯૫ના લેખમાં બંને રાજ્યો માટે ઉપર પ્રમાણે
આપેલ છે.

સં. ૧૨૯૬ના લેખમાં બંને રાજ્યો માટે ઉપર પ્રમાણે
આપેલ છે. વિશેષમાં આ દાનપત્રમાં શુ. ભીમદેવ માટે પણ ઉમાપતિવ-
રલબ્ધપ્રસાદ-પ્રાત્તરાજ્યપ્રૌઢપ્રતાપલક્ષ્મીસ્વયંવર વિશેષથી જોડાયું છે.

અભિનવ સિદ્ધરાજ જયસિંહના એકના એક દાનપત્રમાં ઉમાપતિવરનું
વિશેષથી મૂળરાજ્યથી લઈને પોતા સુધી, દરેક સોલંકી રાજ્યોના
નામ પર ભિન્ન ભિન્ન રીતિએ ચઢી ગયું છે. તદુપરાંત અત્યદ્ભુતપ્રતાપ-
ભાસ્વાન ચૌલ્યુવચકુલકલ્પદ્રુમવિચારચતુરાન તરણાંગણ.....કુમારપાલદેવ
.....કલિકાલનિષ્કલંકાવતારિતરામરાજ્ય આજ્ઞાડજાપાલ શ્રી અજયપાલ...
...નારાયણાવતાર શ્રીભીમદેવ ઇત્યાદિ વિશેષણો પણ કેતારાયાં છે. (“શુ.
ઐ. લે.” નં. ૧૬૫).

આ સિવાય અજ્ઞેન લેખકના હાથે લખાયેલ બે અન્યપુષ્પિકાઓ
મળે છે જે નીચે મુજબ છે—

(૧)

કૃતી રાજાનકમમ્મટાલકયોઃ ।

સં. ૧૨૧૫ખ(આ)ત્રિવન સુદિ ૧૪બુધે અચેહ શ્રીમદન(ળ)હિલપાટકે
સમસ્તરાજાવલીવિરાજિત-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર-પરમમદ્યારક-ઉમાપતિવરલ-
બ્ધપ્રસાદ-પ્રૌઢપ્રતાપ-નિજમુજવિક્રમરણાંગણનિર્જિતશાકંભરીભૂપાલ-શ્રીકુમારપાલ-
દેવકલ્યાણવિજયરાજ્યે પંડિતલક્ષ્મીધરેણ પુસ્તકલિખાપિત ॥ (ગા. ઓ. સિ.
નં. ૨૧—“જેસલમેર ભાંડાગારીય અન્યસૂત્રી ” (પૃ. ૧૮, નં.
૧૬૩) : “ કાવ્યપ્રકાશ ” તાડપત્રીય પુ.)

(૨)

સંવત્ ૧૨૨૫ વર્ષે પૌષસુદિ ૫ શનૌ અચેહ શ્રીમદળહિલપાટકે સમસ્ત-
રાજાવલીવિરાજિત-મહારાજાધિરાજ-પરમેશ્વર-મદ્યારક-ઉમાપતિવરલબ્ધપ્રસાદ-
પ્રૌઢપ્રતાપ-નિજમુજવિક્રમરણાંગણવિનિર્જિતશાકંભરીભૂપાલ-શ્રીમત્કુમારપાલદેવ-

કલ્યાણવિજયરાજ્યે ત્પાદપદ્મોપજીવિનિ મહામાત્યશ્રીકુમરસિંહે શ્રીકરણાદિકે સમસ્તમુદ્રાવ્યાપારાન્ પરિપન્થયતિ સત્તિ ।”

(ગા. ઓ. સિ. નં. ૧-“જે. ભાં. સૂચી” (પૃ. ૧૭, નં. ૧૪૬): “પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર” તાડપત્રીય પ્ર. નો પ્રાન્ત ઉલ્લેખ.)

‘ઉમાપતિવરલક્ષ્મીપ્રસાદ’ સંબંધી વિચાર

ઉપરના શિલાલેખ વગેરેમાં એ વિશેષણ ઉપર પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય છે. નીચેના શિલાલેખો અને તામ્રપત્રોમાં ઉમાપતિવરંતું વિશેષણ નથી.

૧. સમ્રાટ કુમારપાળના સં. ૧૨૦૧ના તામ્રપત્રમાં મહારાજાધિરાજ, ખરમેશ્વર, નિજમુજવિક્રમરણાંગણવિનિર્જિતશાકંભરીભૂપાલ અને વિજયોદયી ઉમ્મપતિં વાણું વિશેષણ નથી.

૨. વિક્રમ સંવત ૧૨૦૮ પહેલાંના કે ગુજરાત બહારના કોઈ શિલાલેખમાં પણ આ વિશેષણ નથી. કુમારપાલે ઓદાવેલ ચિતોડના શિલાલેખ વગેરેમાં પણ આ વિશેષણ નથી.

૩. કુમારપાળની હયાતીમાં કાતરાએલ ગુજરાતના કોઈ પણ શિલાલેખમાં આ વિશેષણ નથી.

૪. જૂનાગઢનો શિવાલયનો શિલાલેખ પણ આ વિશેષણથી કારો છે.

૫. પાશુપતાચાર્ય ગંડભાવબૃહસ્પતિ, કે જેને રા. સાહિત્યવત્સલ અને આ. ગિરમશંકર વલ્લભજી કુમારપાળના ધર્મગુરુ તરીકે કહે છે,^૧ તેની

૧ આ ગંડ સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળના ગુરુ હતા એવું તેની પ્રશસ્તિ કે રા. ખા. કૃત “ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ”ના આધારે નક્કી થતું નથી. એ વાત નક્કી છે કે સિદ્ધરાજ તેને કવિચક્રવર્તી શ્રીપાળની જેમ ભ્રાતા તરીકે માનતો હતો, નહિ કે ગુરુ તરીકે. “ગુ. પ્રા. ઇતિહાસ”માં અને રા. હુ. કે. શાસ્ત્રીની “પ્રબંધચિંતામણિ” પરની ૨૨ મી નોંધમાં તેમનો પૂર્વગી તરીકેનો પરિચય મળે છે. ભૂલ થવાના કારણે કુમારપાળે તેમનો દંડ ક્યો હતો, (‘પ્ર. ચિ.’ પૃ. ૧૯૩). રા. સાહિત્યવત્સલ તા. ૧૨-૯-૩૬ ના “ગુજરાતી”માં એ પ્રશસ્તિને જ સોમનાથના મન્દિરનો જીર્ણોદ્ધારલેખ સમજી ૧૨૨૫માં સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર માને છે, તે વિચારણીય છે. તથા ‘સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારની હકીકત શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય...જણાવતા નથી’ એમ લખે છે તે પણ તેઓનો અનાભાગ જ છે. કેમકે ‘દ્વયાશ્રય’કાવ્યના વીરમા સર્ગમાં એ જીર્ણોદ્ધારનું સૂચન છે.

પ્રશસ્તિમાં કુમારપાળને માત્ર તેજોવિશેષોદયી, અભિન્યમહિમા, બલ્લાલધરા-ધિપજાંગલનરેશવિજેતા અને ત્રૈલોક્યકલ્પદ્રુમનાં વિશેષણો આપ્યાં છે. કિન્તુ ઉમાપતિં વાળું વિશેષણ આપ્યું નથી. યદ્યપિ આ પ્રશસ્તિમાં પોતાને નાનાતીર્થકરોપમાન અને ભોજ-મહાપાળ માટે પરમમહેશ્વર તરીકે ઓળખાવ્યા છે, છતાંય કુમારપાળને ઉમાપતિવરં વાળા વિશેષણથી નિરાળો રાખ્યો છે, એ બહુ સૂચક છે. અતિશયોક્તિરૂપે પણ એ વિશેષણને પ્રયોગ થયો નથી,^૧

૬. રાજવંશી શિલાલેખો કે દાનપત્રોમાં રાજની હયાતીમાં નિરધાર થએલાં જ વિશેષણો કે પિરુદો ક્રાંતરાય છે. અને તેની પછીના ઉત્તરાધિકારીઓ પણ વિશેષણો માટે તે રાજના સમયની મર્યાદાને અનુસરે છે. ધ્રુવદેવ અને સિદ્ધરાજના વિશેષણોમાં આ વાસ્તવિકતા સ્વતઃ તરી આવે છે, પરન્તુ કુમારપાળ માટે શું થયું? એ પ્રશ્ન જોભો જ છે. કુમારપાળ, અજયપાળ અને મૂળરાજ સુધી રાજવંશી શિલાલેખોમાં તેને ઉમાપતિવરં થી ઓળખાવ્યો છે એમ માનવાને કંઈ પ્રમાણ મળતું નથી.

સં. ૧૨૨૬ના અજયપાળ નિયુક્ત હણુપસાકના શિલાલેખમાં માત્ર અજયપાળનું જ નામ છે અને તેને પરમમહેશ્વર તરીકે ઓળખાવ્યો છે. અસાર સુધીના ચૈલુક્યવંશી દાનપત્રોમાં નહીં વપરાયેલું અને અહીં મંગળદર્શનમાં એકદમ દૃષ્ટિગોચર થતું આ વિશેષણ તેની પહેલાંના રાજને અંગે નવો પ્રકાશ પાડે છે. વસ્તુતઃ આ વિશેષણ સહેતુક છે.

૭. બીજા બીમદેવના સમયના ધ્રુવું દાનપત્રો ઉમાપતિવર વિશેષથી કારાં છે.^૨ જેમકે-સિદ્ધ સંવત્ ૯૩ (વિ. સં. ૧૨૬૩)નું દાનપત્ર,

૧ પ્રશસ્તિઓમાં અતિશયોક્તિ પણ હોય છે, જુઓ:-

“પ્રશસ્તિઓ રચનારથી નાનાનું મોટું” (અતિશયોક્તિ) થાય છે”

(“ગુ. ઐ. લે.”, ચાલુક્ય વિભાગ, પૃ. ૧૦૩)

૨ રા. સાહિત્યવત્સલ લખે છે કે આ વિશેષણ વ્યાપક છે, પરન્તુ તેઓ ઉપરનાં દાનપત્રો તપાસશે તો તેની અવ્યાપકતા જરૂર માનશે. વળી તેઓ એક વાત તો સ્વીકારે છે કે—“ત્યાંના એ વિશેષણને તો અજયપાલ વગેરે જનદેવો હતા એટલે, કદાચ આપણે એકપક્ષી મનીએ” (તા. ૨૬-૮-૩૭ તુ “ગુજરાતી”)

જેમાં રાજવલી આપી નથી. સં. ૧૨૬૬, સિંહ સં. ૯૬ મા. સુ. ૧૪ ગુરુતું ઘટેલાણી ગામનું દાનપત્ર જેમાં કુમારપાલને મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, પ્રૌઢપ્રતાપ, ચતુર્ભુજવિક્રમરણાંગણજિતશાકંભરીભૂપાલ, શ્રીકુમારપાલદેવ, અજ્યપાલને મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, કલિકાલનિકલંકાવતારિતરામરાજ્યપ્રાપ્ત-કરદીકૃતસપારલક્ષ્મણાલ શ્રીઅજયપાલદેવ, અને ભીમદેવને મહારાજાધિરાજ, પરમેશ્વર, અમિનવ સિદ્ધરાજદેવ, બાલનારાયણાવતાર, શ્રીભીમદેવ વિશેષણાથી સંબોધ્યા છે. એટલે કે આ દાનપત્રમાં ઉમાપતિવરં નો પ્રયોગ નથી.

સં. ૧૨૮૩ કા. સુ. ૧૫ ગુરુ, ૧૨૮૭ અ. શુ. ૮ શુક્રવારના દાનપત્રોમાં ઉમાપતિવરં વિશેષણુ નથી. બીજાં દાનપત્રોમાં અજ્ય-પાળનો પરમમાહેશ્વર તરીકે પરિચય આપ્યો છે.

૮. સં. ૧૨૬૬ ચૈ. સુ. ૬ સોમના રાજ ત્રિભુવનપાળના સૂર્ય-ગ્રહણુ સંબંધી દાનપત્રમાં કુમારપાળને સ્વભુજવિક્રમરણાંગણવિનિર્જિતશાકં-ભરીભૂપાલ અને અજ્યપાળને મહામાહેશ્વરં નાં વિશેષણુ આપ્યાં છે. ઉમાપતિવરંનું સૂચન નથી.

૯. સં. ૧૨૭૩ની વધ્ધના પુત્ર શ્રીધરની પ્રશસ્તિમાં કુમારપાળ માટે નીચે મુજબ લખાણુ છે—

(૧૫) તસ્મિન્નુપેન્દ્રત્વમનુપ્રવત્તે ત્રૈલોક્યરક્ષાક્ષમવિક્રમાંકઃ ।

લોકંપૃગૈરાત્મગુણૈરલંઘ્યઃ કુમારપાલઃ પ્રબભૂવ ભૂપઃ ॥ ૧૧ ॥

... ..

(૧૬) પ્રસૂમરપટુકોલોલોઢદિકઃ પ્રતાપઃ ।

કથયતિ ઘનફેનસ્ફારકલ્લોલલોલં—

જલનિધિજલમદ્યાપ્યુત્પતિષ્ણુ પ્રકામં ॥ ૨૦ ॥

આશ્વળ્કપ્રાજ્ઞણિકે ચ તસ્મિન્ ભુવં બહારાજયદેવ.....

આ પ્રશસ્તિમાં ઉમાપતિવરંનું સૂચન નથી. ૨૧. સાહિત્યવત્સલના લખવા મુજબ કુમારપાળને સત્રાભ્યાધિકૃત કરનાર વધ્ધનો પરમમાહેશ્વર પુત્ર શ્રીધર પણ કુમારપાલને ઉમાપતિવરં ન લખે એ શું સમજવું ?^૧

૧ કુમારપાલે પોતાના ઉપકારી વર્ગમાં વધ્ધને સંભાર્યા કે કંઈ ઇનામ આપ્યું હોય તેનું પ્રમાણુ મળતું નથી. કિન્તુ પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિના ૪૫મા શ્લોકમાં વધ્ધને દૌવારિક તરીકે ઓળખાવ્યા છે. ૨૧. સાહિત્યવત્સલ વડનગરની પ્રશસ્તિવાલા શ્રીધરને સિદ્ધરાજ જ્યસિંહના બંધુ તરીકે માની તેણે કુમારપાળને અંગે ગંડ ભાવબૃહસ્પતિની કોટીમાં મૂકે છે: વસ્તુતઃ આ

૧૦. ઉપરનાં પ્રમાણો કુમારપાળને ઉમાપતિવરંનું વિશેષણ આપવાની વિરૂદ્ધમાં બળ છે, એટલે કુમારપાળ માટે વપરાતું એ વિશેષણ વાસ્તવિક નથી એમ કેમ ન માનવું ?

‘ ઉમાપતિવરલગ્નપ્રસાદ ’ વિશેષણનાં કારણો

કુમારપાળને માટે ઉમાપતિવરંનું વિશેષણ વપરાયું છે તેનાં કારણોનીચે પ્રમાણે હોઈ શકે—

૧. કુમારપાળ સં. ૧૨૧૮ સુધી શૈવધર્મી હતા અને તે લેખકો પણ શૈવ છે, એટલે રાજ્યપ્રાપ્તિમાં સાધારણ જનતામાં પ્રચલિત “ ઇશ્વરકૃપા ” ની મહત્તા બતાવવી. રત્નપુરની રાણીએ રાજા માટે અને સિદ્ધરાજે દરેક સોલંકી રાજા માટે આ વિશેષણ વાપર્યું છે.

૨. કવિ શ્રીપાલની ચાર ઉપમા પૈકીની એક ઉપમાએ સાચી ઘટનાનું રૂપ પકડ્યું અને ત્રણ ઉપમાઓ ઉપમા રૂપે જ રહી.

૩. શૈવ રાજાઓ વિશ્વાસુ બની રહે અને અમારિ રૂઠીને શિવ ફરમાન રૂપે જ અપનાવે.

૪. સોમનાથ પાટણમાં સોમેશ્વરે કુમારપાળને આપેલ ઉપદેશના આધારે આ વાત ઘડાઈ હોય.

૫ યથા રાજા તથા પ્રજા એ ન્યાયે પ્રજા ઉમાપતિની ઉપાસક બની રહે અને શિવમાહાત્મ્યનો પ્રચાર થાય. કેમકે આ વિશેષણનો પ્રથમ પ્રાદુર્ભાવ ગુજરાતની બહાર થયો છે. પુષ્પિકાના શબ્દો, તામ્રપત્રના પરિપ્ત્યયતિ ઇત્યાદિ અવતરણ રૂપે છે. પુષ્પિકાના લેખકો અજ્ઞાન છે.

૬. વલ્લી વંશના કેટલાક રાજાઓ જ્ઞાન તથા ઐશ્વર્ય હતા છતાં તેને માટે પરમમાહેશ્વર લખાવ્યો છે. કુમારપાળ પછીના રાજાઓએ એ નીતિ અખત્યાર કરી હોય.

માન્યતા સં. ૧૨૩૩ અને સં. ૧૨૭૩ એમ સંવત ભેદને લીધે ઊભી યઈ હોય એમ લાગે છે. દેવપાટણનો શ્રીધર સિદ્ધરાજનો નથી બન્યું, નથી સમકાલીન કે નથી (ગંડ) પૂનરી. પ્રસ્તુત પ્રશસ્તિના શ્લોક ૪૨-૪૩માં તેને સોમનાથ પાટણના રક્ષક અને હસ્મીરના સૈન્યને હંકાવનાર તરીકે વર્ણવ્યો છે.

૭. પરમમાહેશ્વર, નિશ્કલંકાવતાર કે નારાયણાવતાર વિશેષણો વાપરીને રાજ્યોને શાન્ત કે ખુશી કરવા માટે બુદ્ધિ વાપરી હોય!

૮. કુમારપાળ જૈન હતો એ વાતને ભૂંસી નાખવા માટે જ ખાસ આ યોજના તૈયાર કરવામાં આવી હોય.

ઉમાપતિવરનો પ્રચાર થવામાં ઉપયુક્ત કોઈ પણ કારણ હોઈ શકે.

ઉક્ત વિશેષણની અવાસ્તવિકતા

તત્કાલીન શિલાલેખનો સમન્વય કરતાં ઉમાપતિવરનું વિશેષણ અસ્તવિક લાગતું નથી. કુમારપાળે એ વિશેષણ સ્વીકાર્યું નથી, તામ્રપત્રમાં ઉતાર્યું નથી, શિલાલેખોમાં કેતર્યું નથી, અને પોતે આખર સુધી શૈવ બની રહ્યો નથી. પછી તેનું એ વિશેષણ કેમ હોઈ શકે?

કુમારપાળનાં ધાર્મિક કાર્યો

ગુ. કુમારપાળના સમકાલીન અન્થકારોએ તેના નૈષ્ઠિક અને ધાર્મિક જીવન પર ઘણો જ પ્રકાશ પાડ્યો છે, જેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે—

સોલંકી મૂળરાજદેવની વંશપરંપરામાં થએલ ત્રિભુવનપાળના પુત્ર કુમારપાળને સર્વ રીતે યોગ્ય માનીને પ્રધાન પુરુષોએ અણ્ણહિલ્લપુર પાટણની ગાદી પર બેસાર્થો. તેણે પણ પોતાની પ્રજાનું સુંદર રીતે પાલન કર્યું, ન્યાય પ્રવર્તાવ્યો, પ્રજાપ્રેમ સંપાદન કર્યો^૧, અને અનેક રાજ્યોને પોતાને વશ કરી પોતાની આજ્ઞા તથા કીર્તિ દૂર દૂર સુધી ફેલાવી.

તેણે પહેલવહેલાં દેવપાટણના સોમનાથના મંદિરને જીર્ણોદ્ધાર

૧ હરિરિતિજ્ઞાતઃ પ્રમાવાજ્ઞનૈઃ, શુદ્ધાચારનવાવતારતરણિઃ, સદ્ધર્મકર્મક્રમ-પાદુર્ભવવિશારત્ઃ, નયપથપ્રસ્થાનસાર્થાધિપઃ, યઃ કૃતયુગં સંપ્રત્યવતારયત્ ॥ વડનગર કિલ્લાની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૪-૧૬. ત્રૈલોક્યકલ્પદ્રુમ ॥ ગંડ ભાવવૃહસ્પતિની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૧ ચૌલુક્યકુલકલ્પદ્રુમ, વિચારચતુ-જ્ઞાન ॥ અખિનવસિદ્ધરાજ જયંતિસિંહનું તામ્રપત્ર ત્રૈલોક્યરક્ષાક્ષમઃ વિક્રમઃ લોકં પૃથૈરાત્મગુણૈરલંઘ્યઃ ॥ (શ્રીધરની પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૯.)

કરાવ્યો, અને તેની સફળતા માટે શ્રીહેમચંદ્રસૂરિ પાસે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો અને બ્રહ્મચર્યનો સ્વીકાર કર્યો (સં. ૧૨૦૬-૮)૧. ત્યારપછી સાત કુવ્યસનો એટલે હિંસા, માંસ, જીવાર, શેશ્યાગમન, પરસ્ત્રીસેવન, મદિરા અને ઉઠાવગીરીનો હમેશને માટે ત્યાગ કર્યો. પોતાના રાજ્યમાં અમારિપટલ વગડાવ્યો, જીવાર સર્વથા બંધ કરાવ્યો તથા અપુત્રિયાનું ધન રાજ્ય લે એવો કાયદો હતો તે રદ કર્યો અને અપુત્રિયાનું ધન લેવાનું બંધ કર્યું૨ (સં. ૧૨૦૮ થી ૧૨૧૨). સોમનાથ પાટણમાં સોમેશ્વરના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો (સં. ૧૨૦૬ થી ૧૨૧૧) અને પાર્શ્વનાથનું દહેરાસર પણ કરાવ્યું. કુમારવિહારાદિ જૈન મંદિરા

૧ આ સાલવારી તે સમયની બિન્ન બિન્ન ઘટનાઓના વર્ષો મેળવીને તૈયાર કરવામાં આવી છે. શિલાલેખોથી પુસ્તક થાય છે કે સં. ૧૨૦૮ લગભગમાં મહારાજ કુમારપાળે અમારિ રૂઠિ પ્રવર્તાવી હતી એટલે તે અરસામાં તેણે સાત કુવ્યસનોનો ત્યાગ કર્યો હતો. કુવ્યસનના ત્યાગમાં માંસ-ત્યાગની પ્રતિજ્ઞા આવી જ ન્નય છે. કુમારપાળે સોમેશ્વરના મંદિરના જીર્ણોદ્ધારને અંગે જે માસ સુધી માંસ છોડ્યું છે, એ ત્યાગ આ સાત વ્યસનની પ્રતિજ્ઞા પહેલાંનો છે એ હિંસાએ આ માંસાહારની પ્રતિજ્ઞાની સાલ સં. ૧૨૦૮ પહેલાં આવશે, અને ત્યારપછી સોમેશ્વર મંદિરની તે યાત્રાની સાલ સં. ૧૨૦૧-૧૨ આવશે. “પ્રબંધચિંતામણિ”માં તે જુ. કુમારપાળે સોમેશ્વરના મંદિરમાં જ માસમદિરાનો ત્યાગ કરવાનો ઉલ્લેખ છે. એટલે કે આ પ્રસંગ પછી જ સાત વ્યસનોનો ત્યાગ કર્યો છે. શ્રી હૈમચંદ્રસૂરિ પહેલી વાર સિદ્ધરાજ સાથે સોમનાથ ન્નય છે, બીજી વારમાં કુમારપાળે સોમનાથ સીધો ન્નય છે, અને આ શ્રી હૈમચંદ્રસૂરિ શત્રુન્નય થઇને સોમનાથ પધારે છે. આંખડે ઉદ્ધાર કરેલ શત્રુન્નય પર આદીશ્વરના મંદિરની આજ અરસામાં પ્રતિજ્ઞા થાય છે. અને આચાર્યશ્રી તથા કુમારપાળની, અન્નપ્રસિદ્ધ શત્રુન્નય તથા ગિરનારની યાત્રા સં. ૧૨૨૩ના અરસામાં મનાય છે. આ બધી વાતને ધ્યાનમાં લેતાં સોમનાથના મંદિરને માટે મેં જે ઉપર સાલ આપી છે તે વાજબી લાગે છે. તે સમયનો શિલાલેખ મળતો નથી, માટે વિદ્વાનોએ આ વિશેષમાં ઊહાપોહ કરવાની જરૂર છે.

૨ આ કાયદાને અંગે દત્તક લેવાનો દેશાચાર હતો. આ કાયદો રદ થવાથી ગુજરાતમાં દત્તક લેવાનું એક યદ્ય ગયું છે. શ્રી. હૈમચંદ્રસૂરિના ઉપદેશથી કુમારપાળે અપુત્રનું ધન લેવાનું બંધ કર્યું અને જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિના ઉપદેશથી મોગલ સમ્રાટ અકબરે જનિયા વેરે માફ કર્યો. ગુજરાતના રોજનૈતિક ઇતિહાસની આ મહત્વવાળી ઘટનાઓ છે.

હે.સા.સ.-૧૭

ખનાવ્યાં, ૭૨ દેરીવાળો ત્રિભુવનવિહાર કરાવ્યો, ભગવાન પાર્શ્વનાથ, નેમિનાથ વગેરે—પ્રતિમાઓ કરાવી. શ્રાવકનાં આર પ્રત સ્વીકાર્યાં (સં. ૧૨૧૬)૧. દાનશાળા ખોલી અને તેની વ્યવસ્થા શ્રીમાલી નેમિનાગના પુત્ર શ્રેષ્ઠી અભયકુમારને હસ્તક સુપ્રત કરી૨. પોશાળ, ધર્મશાળાઓ ખનાવી, દાન આપ્યું. જૈન કુટુંબોને મદદ કરી, પર્વોના દિવસે શીલ પાળ્યું, મોટો તપ કર્યો, રથોત્સવ કર્યા, અકાઈ મહોત્સવ કર્યા, શત્રુંજય તીર્થની યાત્રા કરી, કિન્તુ વૃદ્ધાવસ્થાના કારણે ગિરનારની યાત્રા કરી શક્યો નહીં (સં. ૧૨૨૨-૨૩).

કુમારપાળ જૈન થયા પછી સવારે—નમસ્કાર મંત્રનું રમરણ, જિનેન્દ્રવંદન, ચૈત્યવંદન, અષ્ટપ્રકારો જિનપૂજન, ચંદન, કપૂર અને સુવર્ણકમળોથી યુરુપૂજન, પ્રત્યાખ્યાન, વ્યાખ્યાનશ્રવણ, ઘરદહેરાસરમાં ભોજન ધર્યા પછી ભોજન કરવું, આઠમચૌદશે એકાસણું, બપોરે વિદ્વજગોષ્ઠી, રાજકાર્ય, સાંજે ભોજન, દહેરાસરમાં આંગી, આરતી, મંગળદીવો, જિનેન્દ્રનાં ગુણગાન, રાત્રે મહાપુરુષોનાં જીવનની વિચારણા અને નિદ્રા. એ પ્રમાણે સાધારણ દૈનિક કાર્યક્રમ હતો.

(‘દ્વાચાત્રયકાવ્ય’ (સંસ્કૃત) સર્ગ ૧૬ થી ૨૦, ‘દ્વાચાત્રયકાવ્ય’ (પ્રાકૃત ‘મોહરાજપરાબ્ધય,’ ‘કુમારપાલ-પ્રતિબોધ,’ પૃ. ૫, ૪૧, ૬૭, ૧૪૩ થી ૧૪૫, ૩૯૬, ૨૧૯, ૧૭૫, ૧૭૯, ૪૨૩.)

કુમારપાળની જે સાધારણ જીવનચર્યા કે દિનચર્યા હતી તેને જૈન ગ્રન્થકારોએ પ્રત્યક્ષ જોઈને પોતાના ગ્રન્થમાં ઉતારી છે. પ્રત્યક્ષ વસ્તુમાં ખીજાં પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી. ગુજરાતના આઠ ઇતિહાસક્ષેત્રોએ જૈન વિદ્વાનો જ છે. આજના ઇતિહાસકારો

૧. શ્રેષ્ઠી અભયકુમાર એ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિના મામાના પુત્ર ભાઈ થતા હતા. શ્રી. સોમપ્રભસૂરિએ આ શેઠ અભયકુમાર, તેની સ્ત્રી પદ્મી, પુત્ર હરિચંદ્ર, વગેરે અને પુત્રી શ્રીદેવી, માટે ‘કુમારપાળ-પ્રતિબોધ’ ખનાવ્યો છે, અને પ્રસ્તુત પુસ્તકની ઘણી પ્રતિઓ તે શ્રેષ્ઠીએ લખાવી છે. (પૃ. ૪૭૮)

૨ સત્વાનુકમ્પા ન મહીભુજાં સ્યાદિત્યેષ વલ્લભો વિતથપ્રવાદઃ ।

જિનેન્દ્રધર્મ પ્રતિપદ્ય યેન શ્લાઘ્યઃ સ કેષાં ન કુમારપાલઃ ॥

‘કુમારપાલપ્રતિબોધ’, પૃ. ૪૭૫.

તેના આધારે જ ઇતિહાસ ઘડે છે. તેઓના સાહિત્યને બાદ કરીએ તો ગુજરાત પાસે તત્કાલીન ઇતિહાસ જેવું કશુંય રહેતું નથી.

જૈન ગ્રન્થકારો અસત્ય કથનથી જોટલા અળગા રહે છે, તેટલા જ અન્ય વિદ્વાનોની ટીકાઓથી પણ સાવચેત રહે છે. કુમારપાળ જૈન રાજા હતો માટે જ તેઓએ ખીજા સોલંકી રાજાઓને નહોં કિન્તુ કુમારપાળ રાજાને વિવિધ રૂપે કવ્યો છે, અને તેના જીવનની બારીકમાં બારીક દરેક વસ્તુઓનું યથાર્થ નિદર્શન કરાવ્યું છે.

કુમારપાળના ધાર્મિક જીવન પર પ્રકાશ પાડતા આજના સાક્ષરોના જે ફકરાઓ મળે છે તેમાં પણ તેને જૈન તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે:—

રા. બા. ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેશાઈ લખે છે, “દેવળને પાયો નખાવ્યો ત્યારે હેમાચાર્યના ઓધથી રાજાએ એક વ્રત લીધું કે, ‘દેવળ બંધાવવાનું કામ પૂરું થઈ રહે ત્યાં સુધી સ્ત્રીસંગ કરવો નહિ અને મદ્ય માંસ ખાવું નહિ. એ વધે દેવળ થયું એટલે વ્રત (બાધા) છોડાવવાની સૂરિને વિનતિ કરી. સૂરિ બોલ્યા, મંદિર તો થયું, પણ શિવજીની યાત્રા થયે વ્રત મૂકવું જોઈ એ. રાજાએ આ વાત અંગીકાર કરી અને સોમનાથની યાત્રાએ નીકળ્યો.’” (‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,’ પૃ. ૧૯૪).

“આ પ્રમાણે કુમારપાલ સાથે સોમેશ્વરની યાત્રા કર્યા પછી હેમાચાર્યની સત્તા રાજા ઉપર વધતી ગઈ. તેની શાન્ત પ્રકૃતિ અને તેના મનનું મોટાપણું જોઈ રાજાની પ્રીતિ તેના પર વધતી ગઈ. હેમાચાર્યને હલકો પાડવા બ્રાહ્મણોએ ધણી ધણી તજવીજ કરી, પરંતુ તેમનું કંઈ ફાવ્યું નહિ. હેમાચાર્યનાં ઓધથી રાજાએ પોતાના દેવધરમાં બ્રાહ્મણના દેવોની મૂર્તિઓ સાથે શાન્તિનાથ તીર્થકરની મૂર્તિ પણ રાખવા માંડી અને આખરે હેમાચાર્યના અપાસરામાં જઈ તથા જૈન સાધુઓને અગણિત દાન આપી રાજાએ ખુલ્લી રીતે જૈનધર્મ અંગીકાર કર્યો. પછી પોતાના દેવધરમાંથી બ્રાહ્મણના ધર્મની મૂર્તિઓ તેણે કાઢી નાંખી, અને માત્ર જૈનધર્મની મૂર્તિઓ રાખી. આટલે દરબજે ગયા પછી હેમાચાર્યનું અપમાન કરનાર બ્રાહ્મણોને રાજા સજા પણ કરવા લાગ્યો.” (‘ગુ. પ્રા. ઇ.’, પૃ. ૨૯૯-૨૦૦).

કુમારપાળે જૈન દેવળો પાછળ અર્થ કરેલો છે. “ સામલવસહિકા, કરંબકવિહાર, મુશકવિહાર, ઝોલિકાવિહાર આ સિવાય ખીજાં ૧૪૪૪ જૈન દેવળ કુમારે બંધાવ્યાની દંતકથા ચાલે છે.” (પૃ. ૧૯૬).

“ હેમાચાર્યના ઓધથી રાજ્યે માંસમંદિરનો ત્યાગ કર્યો એટલું જ નહિ, પણ લોકમાં સાદ પડાવી આજ્ઞા કરી કે કાષ્ઠ્યે જીવહિંસા કરવી નહિ. તેણે માછી, શિકારી, પારધી, વગેરે લોકોને પોતાનો જીવહિંસાનો ધંધો છોડી ખીજા ધંધા કરવાની ફરજ પાડી.” (પૃ. ૨૦૦).

“ હેમાચાર્યના ઓધથી કુમારપાળે નવારસી મિલકત સરકારમાં લેવાનું બંધ કર્યું.”

(‘ ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ,’ પૃ. ૨૦૧).

૨. પ્રો. કેશવલાલ હિન્મતરામ કામદાર જણાવે છે કે “ વીસમો સર્ગ (‘દ્વાશ્રય’) કાવ્યનો છેલ્લો સર્ગ છે. તેમાં કુમારપાળ અમારિષોપણ્યા પ્રવર્તાવે છે. નિર્વેશ પ્રજ્જનના ધનનો ત્યાગ કરે છે. કાશીક્ષેત્રના કેશરનાથ મંદિરનો પુનરુદ્ધાર કરાવે છે, સોમનાથના મંદિરનો ઉદ્ધાર કરાવે છે. પાટણમાં પાર્શ્વનાથના મંદિરનો પ્રાસાદ બંધાવે ને કુમારપાલેશ્વરદેવનું (શંકર) મંદિર કરે છે, અને દેવપત્તનમાં પાર્શ્વચૈત્ય કરે છે. આ સર્ગમાં કુમારપાળ જૈન થાય છે એમ જણાય છે. કારણ કે હેમચન્દ્રસૂરિ ૯૮મો શ્લોક નીચે પ્રમાણે રચી ગયા છે—

યુષ્માન્ મો અભિવાદયે ભવ જયી મો ઇધિ જૈનશ્ચ મો,

યુષ્માનપ્યભિવાદયે સુકૃતવાન્ મૂયઃ કુમારો ભવ ।

૧. કુમારપાળના અશરાજ્યે કેદારેશ્વરનું દેવળ પડી જવા દીધું છે, એવી ખબર જાણી કેદારેશ્વરનું દેવળ પણ તેણે ફરસ્ત કરાવ્યું (‘ગુ. પ્રા. ઇ.’ પૃ. ૧૯૬). આ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર ક્યારે થયો તેની સાલવારી નક્કી કરવી બાકી છે. એ ભૂલવું ન જોઈએ કે સમ્રાટ સંપ્રતિ, કલિંગરાજ આરવેલ, ગુજરેશ્વર કુમારપાળ, જગદુશા મંત્રી, વસ્તુપાળ, વગેરે વગેરે જૈન રાજ્યો અને મંત્રીઓ પરધર્મસહિષ્ણુ હતા, સમ્રાટ સંપ્રતિ અને કુમારપાળે પ્રજનું પુત્રની સમાન પાલન કર્યું છે. દાનશાળાઓ ખોલી છે, મંત્રી વસ્તુપાળે તેા મસ્તીદો પણ બનાવી આપી છે. જગદુશાહે દુકાળમાં સારા ભારતવર્ષને કોઈ પણ વતના ભેદભાવ વિના મદદ કરી છે. આજે પણ જૈનો તથા અજૈનો એક ખીજાનાં ધાર્મિક કાર્યોમાં સહયોગ આપે છે.

આયુષ્માંશ્ચ કુમારપાલ ચિરમિત્યાશંસિતોડત્રાહૈતૈ-
રૈત્યં સ્ફાટિકપાર્શ્વિવિભમકૃત સ્વર્ગેન્દ્રનીલૈર્નૃપઃ ॥”

(‘ શ્રી આત્માનંદ જન્મ શતાબ્દી સ્મારક ગ્રન્થ ’ ભા. ૪, પૃ. ૧૭ પરનો “ શ્રી હૈમચન્દ્રસૂરીશ્વરનું દ્વાચાત્રયકાવ્ય ” એ લેખ)

૩ રા. સાહિત્યવત્સલ સ્વીકારે છે કે— “ સૌથી પ્રથમ તેની જ્ઞાન દીક્ષાનો ઉલ્લેખ યશઃપાલના ‘ મોહરાજપરાજ્ય ’માં આવે છે, જ્યાં તેણે સં. ૧૨૧૬માં જ્ઞાન ધર્મની રીતસરની દીક્ષા લીધાનો ઉલ્લેખ છે. આ નાટક સં. ૧૨૩૨માં એટલે કુમારપાળના મૃત્યુ પછી ત્રણ વર્ષે રચાયેલું છે. ”^૧

(તા. ૨૯-૮-૩૭ના ‘ શુજરાતી ’માં પ્રકાશિત ‘ સાહિત્યમંદિરના સોપાને ’ એ લેખ)

“ સોમનાથપાટણ, અણહિલપાટણ અને થરાદ (પાલણ્યપુર એજન્સી) એમ ત્રણ સ્થળે જુદા જુદા ત્રણ કુમારવિહાર સમગળ્ય છે. ”^૨

“ જિનપ્રભસૂરિ (શ્રી જિનમંડનગણી)ના જણાવ્યા મુજબ કુમારપાળે સં. ૧૨૧૬ના માગસર સુદ ૨ના દિવસે દીક્ષા લીધેલી. ”
(તા. ૧૨-૯-૩૭ના ‘ શુજરાતી ’નો ‘ સાહિત્યમંદિરના સોપાને ’ એ લેખ)

૧. સર્વત્ર પ્રસરેલી પોતાની શક્તિથી ચૌદ વર્ષ સુધી મારિતું નિવારણ કરીને તથા કીર્તિસ્તંભ જેવા ૧૪૦૦ વિહારો બંધાવીને જ્ઞાન કુમારપાળ રાજ્યએ પોતાના પાપનો ક્ષય કર્યો ” (‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’ પૃ. ૧૯૯) કુમારપાળે જ્ઞાન ધર્મને પૂર્ણતયા (શ્રાવકના ૧૨ વ્રત ગ્રહણપૂર્વક) સ્વીકાર સં. ૧૨૧૬-માં કર્યો એમ જિનમંડનના પ્રબંધમાં છે.

(શ્રી જિનવિજયજી સંપાદિત ‘ પ્રા. જ્ઞ. લે સં. ’ ભા. ૨, અવલોકન, પૃ. ૨૪૭).

૨. રા. સાહિત્યવત્સલના તા. ૨૯-૪-૩૭ના લેખમાં “ સ્વતંત્ર કોઈ કુમારવિહારની રચના સંભવતી નથી. ” “ ખરું જોતાં શ્રી સોમેશ્વર પ્રાસાદની કુમારપાળ તરફથી થએલી ઐતિહાસિક રચનાની પ્રતિરૂપધર્મામાં કુમારપાળે કુમારવિહાર રચ્યા હોવાની માન્યતા અનુસારાઈ ઠાગે. ” આ પ્રમાણે જાહેર કર્યું હતું, પરંતુ પાછળ તેમણે તે પોતાની ભૂલ સુધારી લીધી છે અને હવે પ્રમાણે ત્રણ કુમારવિહાર એટલે કુમારપાળે ત્રણ મંદિરો બનાવ્યાં હતાં એમ સપ્રમાણ સાબિત કર્યું છે.

ઉપરના છૂટાછવાયા ફકરાઓ પરથી એક રીતે સાક્ષરોના મતે પણ કુમારપાળ જૈન હતો એમ નક્કી થાય છે.

પરમાર્હત કુમારપાળ

સં. ૧૨૧૬માં કુમારપાળ જૈન અન્યો એટલે ત્યારથી તે પરમાર્હત તરીકે ઓળખાય છે. કુમારપાળના કેટલાક જીવનપ્રસંગો પરથી આ વસ્તુ પુરવાર થાય છે, જેમકે—

૧. અણોરાજે જૈન સાધુઓનું અપમાન કર્યું. કુમારપાળે તેનો યોગ્ય દંડ કર્યો. ('ગુ. પ્રા. ઇ.' પૃ. ૧૯૭, ટિપ્પણી).

૨. જિનમંદિરમાં પૂજા માટે જોષ્ઠતા ઉત્તરાસંગને અંગે સાંભરના રાજા સાથે યુદ્ધ થયું. ('ગુ. પ્રા. ઇ.' પૃ. ૧૯૧).

૩. સૌસોદહણીનો પ્રસંગ કલ્પિત જ છે,^૧ છતાં ય કલ્પનાને ખાતર સાચો માનીએ તો તેના આધારે કુમારપાળનું અંત:પુર જૈનધર્મી હતું. ('ગુ. પ્રા. ઇ.' પૃ. ૧૯૩).

૪. કુમારપાળે હેમચંદ્રાચાર્યનું અપમાન કરનાર પ્લાહણોને સજા પણ કરી હતી. ('ગુ. પ્રા. ઇ.' પૃ. ૨૦૦).

૫. હેમચંદ્રાચાર્યની નિંદા બદલ પં. વામરાશિનો દંડ કર્યો, પણ તેણે ભૂલ સુધારી લીધી એટલે વર્ષાસન બાંધી આપ્યું ('ગુ. પ્રા. ઇ.' પૃ. ૨૦૦). વાસ્તવિક રીતે આ દંડ સોમનાથ પાટણના પાર્શ્વમંદિર નામે કુમારવિહારની આશાતનાના કારણે થયો હશે એમ લાગે છે.

૬. હેમચંદ્રાચાર્યનું અપમાન કરવાના કારણે સોમનાથ પાટણના સોમશ્વર મંદિરના મહાંત (પૂજારી)ને બરતરફ કર્યો પરંતુ તેણે માશી માગી એટલે તેને પુનઃ અસલ સ્થાન પર સ્થાપ્યો ("ગુ. પ્રા. ઇ.," પૃ. ૨૦૦).

૧ આ વાત જૈન કે અજૈન કોઈ પ્રાચીન ગ્રંથમાં મળી નથી. આ કથા પહેલવહેલાં લગભગ ૭૦૦ વર્ષ પછીની એલેક્ઝાન્ડર ડિન્નોક ફાર્પ્સ સાહેબની નોંધમાં દાખલ થાય છે અને પ્રકાશિત થાય છે; આથી તેની વાસ્તવિકતામાં શંકાને પૂરો અવકાશ મળે છે. કુમારપાળ આ હેમચંદ્રસૂરિ તથા તેમના ધર્મમાં કેવો રંગાયો હતો તેને નિંદારૂપે બહાર કરવું એ એનું કથેય જણાય છે.

આ દરેક પ્રમાણે કુમારપાળ શ્રી હૈમચંદ્રસૂરિને અનન્ય ઉપાસક હતો એ વાતને પુરવાર કરે છે.

અન્યપાળનું વલણ પણ કુમારપાળને પરમાર્હત માનવાના પક્ષમાં છે.

અન્યપાળે રાત્રી બંધતાં જ જૈનો પર ફેર વર્તાવ્યો, જૈન મુનિઓ તથા શ્રાવકોનો ધાત કરાવ્યો, કુમારપાળે બંધાવેલ જૈન દહેરાસરો તોડી નાખ્યાં. આ વખતે સંભવતઃ પરમાર્હત કુમારપાળના નામવાલા શિલાલેખોનો પણ નાશ થયો^૧ હશે.

પાછળથી આજકાલ શ્રાવક સીલ નામના લોકોને ધનથી ખુશી કરી તેના મારકુતે દેરાસરોનો વિનાશ થતો અટકાવ્યો. સીલે ગોઠવી રાખેલ ચુકિત પ્રમાણે પોતાની હયાતીમાં પોતાના દેવમંદિરને તોડતા પુત્રોને અન્યપાળની સમક્ષ ખૂચ ડાર્યા, અને કહ્યું કે “અન્યપાળદેવે તો કુમારપાળના મરણ પછી તેનાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કર્યો, જ્યારે તમે તો મારા જીવતાં મારાં ધર્મસ્થાનોનો નાશ કરો છો. માટે તમો આ નરેન્દ્ર કરતાં પણ અધિક અધમ છો.” આ શબ્દોએ અન્ય કામ કર્યું. અન્યપાળ શરમાયો, અને તેણે દેરાસરો તોડવાનું કામ છોડી દીધું.

(‘પ્રબંધચિંતામણિ,’ પૃ. ૨૦૧, ‘ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ,’ પૃ. ૧૭૪)

આ કારણે તારંગાજી તથા દૂરદૂરના દેરાસરો બચી ગયાં.^૨

રા. બ. ગો. હા. દેસાઈ ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’માં અન્યપાળનો પરિચય આપે છે. “અન્યપાળે ગાદી પર બેસતાં જ જૈન લોકો પર બુલમ કરવા માંડ્યો. કુમારપાળે બંધાવેલાં જૈન દેવળો તેણે તોડી નાખવા માંડ્યાં. જૈન ગ્રંથકારો તેને ભટ્ટબુદ્ધિનો, પિતૃધાતક અને નાસ્તિક તરીકે વર્ણવે છે. અન્યપાળે કૂર, ઉન્મત અને દંશીલી ચાલ ચલાવી છે, એમાં કંઈ શક નથી.

૧ તે સમયે જૈનોમાં પ્રશસ્તિ લખવાની પ્રથા ચોંટી હતી. ‘કુમારવિહાર’ની પ્રશસ્તિઓ હશે તે પણ મન્દિરોની સાથે વિનબટ થઈ હશે, અન્યપાળે ઉતારાવી નાખી હશે, એવા ડરથી જૈનોએ ઉતારી લીધી હશે, કેમકે ધર્મ-સંક્રમણકાળમાં એવું બને એ સ્વાભાવિક છે.

૨ આચાર્ય અપ્પભટ્ટસૂરિના સમયપૂર્વનું ‘ગોઠરાનું’ મંદિર આ રાજ્યના કોપનું લોગ બન્યું છે. આ જ અરસામાં ‘હારિકા’નું જગતદેવાલય પણ જૈનોના હાથમાંથી છૂટી ગયું છે.

કુમારપાળ રાગ્નના માનીતા મંત્રી કપર્દીને ધગધગતી તેલની કડાઈમાં તળી નાખ્યો. રામચંદ્રસૂરિને તપાવેલી તાંબાની પાટ ઉપર સુવરાવી મારવાનો હુકમ કર્યો. અને મંત્રી આંબડને મારી નાખ્યો, વગેરે. ”

“ આ જુદમી રાગ્નનું રાગ્ય ધણા વર્ષ ટકયું નહીં. તેણે ત્રણ વર્ષ રાગ્ય કર્યા પછી વિજયદેવ નામના તેના દારપાળે તેના પેટમાં કટાર મારીને તેનો પ્રાણ લીધો.”

(પૃ. ૨૦૩-૨૦૪).

શિલાલેખો તપાસીએ તો વડનગર અને શ્રીધરની પ્રશસ્તિમાં કુમારપાળને વસુધાનો ઉદ્ધારક, હરિ જેવો પ્રભાવક, નયમાર્ગ પ્રવર્તક, ત્રૈલોકચરણાક્ષમ, વિક્રમાંક અને લોકપ્રિય ગુણુવાળો બતાવ્યો છે. એટલે એક આદર્શ રાગ તરીકે ચીતર્યા છે. પણ અન્યપાળનો ખ્યાલ તેથી જુદો હતો. તે કુમારપાળના રાગ્યને વિધર્મીનું રાગ્ય અને તેની દરેક પ્રવૃત્તિને અધર્મરૂપે માનતો હતો. આથી તેને નિષ્કલંકાવતાર રૂપે જન્મ લેવો પડ્યો અને તેણે કુમારપાળ, તેનાં દેવરથાનો, ગુરુઓ તથા સાધર્મિકાનો સંહાર કર્યો.^૧ તથા પોતાની ધારણા પ્રમાણે રામરાગ્ય(!) પ્રવર્તાયું.

એથી પછીના શિલાલેખો અન્યપાળને પરમમાહેશ્વર, નિષ્કલંકાવતારિત, રામરાગ્ય પ્રવર્તક, ઇત્યાદિ વિશેષણોથી નવાજે છે, એટલું જ નહીં પરન્તુ ગુ. ભીમદેવ પણ નારાયણાવતાર બને છે.

વિશ્વેશ્વરગંડની^૨ પ્રશસ્તિમાં એ વાતનો પ્રશ્નરો પણ છે જુઓ—

૧ બીજાએએ પણ જૈનજૈનોનો સંહાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને તેઓ સાંપ્રદાયિક દષ્ટિએ પરમ ચુસ્તધર્મી મનાયા છે, જેમકે રાગ પુષ્પમિત્રે હજારો શ્રમણોનો શિરચ્છેદ કરાવ્યો. રાગ હર્ષવર્ધને એકેક દિવસમાં આઠસો આઠસો શ્રમણોનાં માથાં ઉતરાવ્યાં છે. દક્ષિણના સુંદરપાંડયે અને લિંગાચત ધર્મના આધપ્રણેતા મંત્રી વાસવે પણ એવો જ દાખલો બેસાડ્યો છે. અન્યપાળે પણ તેઓનું જ અનુકરણ કર્યું છે.

૨ ‘પ્રબંધચિંતામણિ’, પૃ. ૧૮૮ વાળો વિશ્વેશ્વર અને આ વિશ્વેરા એ બંને એક લાગે છે. તેણે ભાવબહુરૂપતિની પુત્રી પ્રતાપદેવી સાથે લગ્ન કર્યું હતું. શ્લોક ૨૫માં ધર્મવિદ્વિષાન્ શબ્દ ઉકલે છે, તે કદાચ ધર્મવિદ્વેષિન એવો શબ્દ હશે.

તગ્મિન્નશમધ્યાસ્ય કલવેશાંગસંભવે ।

સંહત્ય ધર્મવિદ્વિદ્વાન્ રાજ્ઞિ યાતે નિજં પદમ્ ॥

મતલભ કે કુમારપાળ પરમઆહત હતો એટલે તેને અજ્યપાળે ઉખેડી પોતાને પરમમાહેશ્વર ઇત્યાદિ તરીકે જાહેર કર્યાં.

વલ્લભ સંપ્રદાયના “વૈષ્ણવપ્રદીપ” ગ્રંથની કુમારપાળની ખીના પણ તેના જ્ઞેનત્વને અનુલક્ષીને યોગ્ય છે.

કુમારપાળ પરમઆહત જ્ઞેન હતો એમ માનવાને આ શું ઓછા પુરાવા છે ?

કુમારવિહાર

મહારાજ કુમારપાળે જ્ઞેન દેરાસરો ખનાવ્યાં છે. તે વિશેષતયા કુમારવિહાર તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. તે વખતના બિન્ન બિન્ન ગ્રંથોમાં તેના ઉલ્લેખો નીચે મુજબ છે—

૧. ચૈત્યં સ્ફાટિકપાર્શ્વવિંચમકૃત સ્વર્ગેન્દ્રનીલૈર્નૃપઃ ॥

(શ્રી હેમચંદ્રસૂરિકૃત સં. ‘દ્વાચાશ્રય કાવ્ય,’ સં. ૨, શ્લો. ૬૮).

કુમારેણ કુમારપાલેન કારિતો વિહારઃ કુમારપાલવિહારસ્તસ્મિન્ શ્રી પાર્શ્વનાથચૈત્યે પ્રાપ્તઃ । રાજેતિ પ્રકમાત્ જ્ઞેયમ્ ।

(પ્રાકૃત ‘દ્વાચાશ્રય’ સ. ૨, શ્લો ૩૬, ૪૧).

જળ તુચ્છ હયર-કાપૂર ધૂવમહમદ્ હસરસૂદ્ ।

કુમરવિહારે પત્તો હુવર પંડિહાર દિલ્લકરો ॥

(પ્રા. ‘દ્વાચાશ્રય,’ સ. ૨, શ્લો. ૩).

પૂર્વ શ્રીવનરાજભૂમિપતિના વ્યાલોક્ય સજ્જક્ષણાં,

ક્ષોર્ણિ સ્થાપિતમેતદત્ર નગરં નિર્વગ્યતાં નિર્મરમ્ ।

શ્રીકૌમારવિહારમૌલિવલ્લયાલંકારપાલિધ્વજ-

વ્યાજાજ્ઞેનમદત્તપત્રમમરાવત્યૈ યદુચ્ચૈસ્તરામ્ ॥

(યશ:પાલકૃત “મોહરાજપરાજય ” નાટક, અ. ૩, શ્લો. ૫૭, ૫. ૬૭).

જંપદ્ કુમરનરિન્દો મુગિન્દ તુહ્ દેસણામયરસેણ ।

સંસિત્તસવ્વત્પુણો મહ નટ્ટા મોહવિસમુચ્છા ॥

नवरं पूव्वंपि मए भद्दग भावप्पहाणचित्तेण ।
 पडिहयपावपवेसं लद्धं तुम्हाण उवएसं ॥
 दाऊण य आएसं कुमरविहारो कराविओ एत्थ ।
 अट्टावओव्वरम्मो चउवीसजिणालओ तुंगो ॥
 पासस्स मूलपडिमा निम्मविया जत्थ चंदकंतमई ।

(सोमप्रबन्धरिक्त 'कुमारपाणप्रतिभोध,' प्र. २, पृ. १४३-१४४. सं. १२५१).

२. पीताना पिताना नामथी पाटण्णुमां ङर देरीवाणे त्रिलुवन-
 विहार करान्थे —

तत्तो इहेव नगरे कारेविओ कुमारपालदेवेन ।
 गरुआ तिहुणविहारो गयणतल्लत्तणवखमो ॥
 जस्सि महप्पमाणा सव्वुत्तमनीलरयणनिम्माया ।
 मूलपडिमा निवेण निवेसिया नेमिनाहस्य ॥
 इय पयडिय धयजस डंबराहि बाहत्तरीइजो ।
 सप्पुरिसोव्वकलाहिं अलंकियो देवकुलियाहिं ॥

('कुमारपालप्रतिभोध,' पृ. १४४).

३. देवपाटण्णुमां पार्श्वनाथनुं देरासर करान्थुं.

('द्वयाश्रयकाव्य' (सं.) स. २०)

४. थरादनेो कुमारविहार.

यदधमरुमण्डलकमलामुखमण्डनकर्पूरपत्रांकुरथारापद्मपुरपरिष्कार-श्रीकुमार-
 विहारकोडालकार-श्रीवीरजिनेश्वरयात्रामहोत्सवप्रसंगतम् ।

('भोडराजपरान्ध,' अ. १. पृ. २).

५. णदीरमां सं. १२२१मां कुमारविहार अन्थे (शिलाक्षेप).

६. लाडोल (गुजरातमां) कुमारविहार हतो (शिलाक्षेप).

७. अन्ध स्थणोला कुमारविहार

अज्जवि चउव्विसा चउव्विसाए जिणण पासाया ।

कारविया तिविहारपमुहा जवरेइ इह बहवो ॥

જેઝળ બલ્લે બલ્લેસુ નગરગમાહણસુ કારવિયા ।

તેસિં કુમરવિહારણં કોવી જાણહ ન સંલ્લપિ ॥

('કુમારપાળપ્રતિબોધ')

સિંધી નૈન ગ્રંથમાળા પ્રકાશિત 'પ્રબંધચિંતામણિ'ના ગલ્લ પાઠમાં ૧૪૪૦ (પૃ. ૮૬) અને પલ્લપાઠમાં ૧૪૦૦ (પૃ. ૯૪) કુમારવિહાર બન્યાનો ઉલ્લેખ છે. તારંગા પર એક લીક બંધથી ૩૨ વિહાર બન્યાનો પણ ઉલ્લેખ છે. (પૃ. ૯૦)^૧

કુમારવિહારનાં શિક્ષાલેખી પ્રમાણો મળતાં નથી. અબ્જપાલના રાબ્જકાળમાં તેનો અભાવ થયો હોય એ સંલ્લવિત છે. માત્ર ઉપલબ્ધ થતું કુમારવિહારશતક જ પાટણુના કુમારવિહારના શિક્ષાલેખનું સ્થાન પૂરે છે.

ત્યારપછીના ઉત્કોણું શિક્ષાલેખોમાં કુમારવિહારના ઉલ્લેખો મળે છે, જે નીચે પ્રમાણે છે—

૧ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ તથા કુમારપાલને માટે ઐતિહાસિક સાધનો નીચે પ્રમાણે છે:—

- ૧-૨ આ હેમચંદ્રસૂરિ કૃત સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત 'દ્વાઅચકાવ્ય'.
૩. મંત્રી યશઃપાળ (સં. ૧૨૩૨) કૃત 'મોહરાજપરાબ્જ'.
- ૪ આ. સોમપ્રલસૂરિ (સં. ૧૨૪૧) કૃત 'કુમારપાલપ્રતિબોધ'.
- ૫ મેરુતુંગ (૧૩૬૧) કૃત 'પ્રબંધચિંતામણિ'.
- ૬ આ. પ્રભાચંદ્ર કૃત 'પ્રભાવકચરિત્ર'.
- ૭ આ. જયસિંહકૃત 'કુમારપાલચરિત્ર'.
- ૮ આ. સોમતિલકકૃત 'કુમારપાલચરિત્ર'.
- ૯ ચારિત્રસુંદરગણિકૃત 'કુમારપાલચરિત્ર'.
- ૧૦ હરિશ્વંદ્રકૃત 'કુમારપાલચરિત્ર' (પ્રાકૃત).
- ૧૧ આ. જયશેખરકૃત 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'.
- ૧૨ આ. જિનપ્રભસૂરિકૃત 'વિવિધતીર્થકલ્પ'.
- ૧૩ (આ. સોમસુંદરસૂરિશિષ્ય) જિનમહનગણી (૧૪૬૯) કૃત 'કુમારપાળપ્રબંધ'.
- ૧૪ આ. જિનહર્ષકૃત 'કુમારપાલરાસ'.
- ૧૫ કવિ ઋષભદાસકૃત 'કુમારપાલરાસ'.

૧. જાલોરગઢ પર સં. ૧૨૨૧માં કુમારવિહાર બન્યો. તે સં. ૧૨૩૧ લગભગમાં તૂટ્યો. સં. ૧૨૪૨માં તે દુરસ્ત કરાવાયો. સં. ૧૨૫૬માં તોરણ આદિ પ્રતિષ્ઠાઓ. અને સં. ૧૨૬૮માં નવો રંગમંડપ યો. તથા તેની ઉપર સોનાનું ઇંકું ચડ્યું.

૧ ઓ ॥ સં. ૧૨૨૧ શ્રીજાબાલીપુરીય કાંચનગિરિગઢસ્યોપરિ પ્રમુ-
શ્રીહિમસુરિપ્રબોધિત-શ્રીગુર્જરધરાધીશ્વર પરમાહાર્ત ચૌલુક્ય(૨)મહારાજાધિરાજ
શ્રીકુમારપાલદેવકારિતે શ્રીપાર્શ્વનાથસત્કમૂલવિંબસહિત-શ્રીકુવરવિહારામિધાને
જૈનચૈત્યે ।

('પ્રા. જૈ. લેખસંગ્રહ,' ભા. ૨, લેખાંક ૩૫૨).

૨. નાગપુરના વરહુડીયગોત્રી સાહુ નેમડના વંશજ રાહડના પુત્ર લાહડે સં. ૧૨૬૬ લગભગમાં લાડોલના કુમારવિહારના અર્જોદ્ધાર પ્રસંગે શ્રી પાર્શ્વનાથના અગ્રમંડપમાં ગોખલો કરાવ્યો તથા શ્રી પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા બરાવી.

(૨૦) લાટાપ(૨૧)લ્યાં શ્રીકુમારવિહારજીર્ણોદ્ધારે શ્રીપાર્શ્વનાથ વિંબ સ્વત્તકં ચ ।

('પ્રા. જૈ. લેખસંગ્રહ,' લેખાંક ૬૬, પૃ. ૯૧).

૩. નાગપુરના વરહુડીયગોત્રીય સાહુ નેમજના વંશજ જિનચંદ્રના પુત્ર સંધવી દેવચંદે લાડોલના કુમારવિહારની ભમતીમાં શ્રી અજિતનાથની પ્રતિમા, દેરી, દંડ તથા કળશ બનાવ્યાં તથા આજ મન્દિરમાં શ્રી શાંતિનાથ અને અજિતનાથની પ્રતિમા પંચરાવી.

(૩૪) લાટાપલ્યાં શ્રીકુમારવિ(૩૫)હારજગત્યાં શ્રીઅજિતનાથસ્વામિવિંબં
દેવકુલિ(૩૬)કા દંડકલશસહિતાં હૈવે ચૈત્યે જિ(૩૭)નયુગલં શ્રીશાંતિનાથ-
શ્રીઅજિતસ્વામિ(૩૮)ણત્સર્વં કારાપિતમ્ ।

('પ્રા. જૈ. લેખસંગ્રહ,' લેખાંક ૬૬, પૃ. ૯૨).

કલિકાલસર્વં શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યૈ પોતાના 'અભિધાનચિંતામણિ' કાશમાં કુમારપાળનું નામ બહુ જ અર્થસૂચક રીતે મૂક્યું છે. એમાં કુમારપાળની નામના અને કારકિર્દીને અનુરૂપ શબ્દો મૂક્યા છે. આ રહ્યો એ મૂળ શ્લોક—

કુમારપાલશ્ચૈલુક્યો રાજર્ષિઃ પરમાર્હતઃ ।

મૃતસ્વમોક્તા ધર્માત્મા મારિવ્યસનવારકઃ ॥

('અભિધાનચિંતામણિ,' કાં. ૩, શ્લો. ૧૬-૧૭).

આટલી રૂપૃ વિચારણા પછી અને આટલાં આટલાં પ્રમાણો જોયા પછી આટલા બધા કુમારવિહારોના નિર્માતા મહારાજ કુમારપાળ જોઈને હતા તે વાત સમજવાને બીજાં પ્રમાણોની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

ગુજરેશ્વર કુમારપાળ પરમાર્હત હતા અને શ્રમણોપાસક હતા, સાથે સાથે તે વિશ્વવત્સલ હતા એટલે જ લોકપ્રિય બન્યા હતા.

એ લોકપ્રિયતા દરકને પ્રાપ્ત થાઓ !

‘દ્વયાશ્રય’ અને મુનિરાજ હેમચંદ્રનો વૈદિક અને ઈતર બ્રાહ્મણ સાહિત્યનો પરિચય

: લેખક :

કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે

ઉપક્રમ

ભગવાન શ્રી કૃષ્ણે ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનને સંભવામિ યુગેયુગે-
નો આદેશ આપતાં સ્પષ્ટ જાહેર કર્યું છે કે, અમુક સમયના અંતરે
કાળ, ધર્મ અને યોજ્ય અનેક કારણોને લઈ, પ્રભુ માનવોની વચ્ચે
પ્રાકૃર્ભાવ પામે છે. તે પ્રાકૃર્ભાવ પામનાર દૈવી વ્યક્તિમાં કેટલાક
એવા અદ્ભૂત ગુણો હોય છે, જેથી સમાજ તેને પૂજે છે--વંદે છે,
અને તેનામાં ઈશ્વરાવતારની કલ્પના કરે છે. આવી કેટલીક મહાન
વ્યક્તિઓ ભારતવર્ષે પ્રાપ્ત કરી છે, જેઓએ પોતાના અપૂર્વ જ્ઞાનથી
અદ્વિતીય જ્ઞાનરાશિથી ભરપૂર ગ્રંથો રચી ભારતની મહાન સેવા
બજાવી છે. ભારતવર્ષમાં આવી જે પ્રભાવક વ્યક્તિઓ દૈવી જ્ઞાન,
દૈવી શક્તિ, અને યોજ્ય અપ્રતિમ ગુણો ધરાવતી થઈ ગઈ છે, તેનાં
ચરિત્રો, ગ્રંથો, અને કાર્યોથી મુગ્ધ થઈ નતમસ્તકે આજે આપણે
તેઓને વંદીએ છીએ આવી દૈવી વ્યક્તિઓમાં ભગવાન હેમચંદ્રનું
સ્થાન અનોખું છે.

આ મહાન પુરુષને થઈ ગયે આજે ૭૬૫ વર્ષોનાં વહાણાં વાયાં
છે, છતાં તેમનો જ્ઞાનપ્રવાહ હજી જેવોને તેવો આજે પણ, તેમને
સર્જેલા અનેક ગ્રંથોમાંથી વહી રહ્યો છે. તેમને અવલોકવા વિશાળ દષ્ટિ,
અને જ્ઞાનશક્તિ વડે તેમના ગ્રંથોનું પદ્ધતિસર અનુશીલન કરવામાં
આવે તો જ તે નરરત્નનો કંઈપણ પરિચય સાધો શકાય છે. તેમને
અનેક વિદ્વાપૂર્ણ ગ્રંથો લખી એકલા જૈન સંપ્રદાયની જ નહીં પણ
સમસ્ત ભારતવર્ષની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે, એમ કહીશું તો

અસ્થાને નહીં ગણાય. તેમણે ગુર્જર પ્રજના કલ્યાણ માટે જે અન-
નુભૂત કાર્યો, અને સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે, તેથી સમસ્ત
ગુર્જર પ્રજા તેમની સદાય માટે ઋણી છે. આજે તેમને જ્ઞાનસત્ર
જીજ્ઞવી ગુર્જર સમાજ પોતાનું ઋણ અદા કરવા પ્રયુક્ત થયું છે,
પણ તેમનું સાચું ઋણ તો આરે જે વાળી શકાય, જ્યારે તેમણે
સર્જેલ મહાન ગ્રંથોને ગુજરાતનો લોકસમાજ સમજવા પુરતું જ્ઞાન
મેળવે, તેમને આદેશ આપેલ નીતિસૂત્રોનો સ્વીકાર કરે, અને વિશાળ
દષ્ટિખિન્દુ વડે જાહેર કરેલ સંપ્રદાયવાદની મતાધતાનો ત્યાગ કરે,
તો જ કંઈક અંશે પણ તે ઋણ અદા કરવા તેમના ઉપદેશામૃત વડે
અમલ કર્યો ગણાય.

આ મહાપુરુષના ચરિત્રમાંથી અનેકવિધ પ્રેરણાઓ, તેના ઉપા-
સકાને મળી શકે તેમ છે. ખરી રીતે તે એક સર્વસંગ્રહ છે. પૌરાણિક
ભાષામાં કહીએ તો તે કલ્પવૃક્ષ સમાન છે. તેનું વિવિધ દષ્ટિએ
અધ્યયન કરવાથી અનેરું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે. ગુર્જરેશ્વર સિદ્ધરાજના
એક સાચા સલાહકાર હતા. તેમની વિદ્વતા, સામા મનુષ્યનો અભિપ્રાય
જાણી લેવાની અપૂર્વ શક્તિ, તેમજ કાર્યક્ષતા, વગેરે ગુણો વડે
તેમણે સિદ્ધનૃપનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો. કુમારપાળના તો
તેઓ સાચા ગુરુ, અને માર્ગદર્શક હતા એટલે તે સર્વભાવથી તેમને
પૂજે-વંદે તેમાં નવાઈ જ નથી. પણ તે બંને રાજવીઓના રાજ્ય-
કાળમાં આ નરશાહીને જે અભિનવ કાર્યો કર્યાં છે. જે મહાન ગ્રંથો
લખી ગુજરાતના ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તેથી આજે પણ ગુજરાત
તે ધુણ્યલોક મુનીશ્વરને વંદે છે.

તેમનો અભ્યાસ અગાધ હતો એમ કહેવા કરતાં, તેમને રચેલા
ગ્રંથો વિચારવાથી તે સત્ય સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. તેમને સંસ્કૃત,
કાવ્ય, વ્યાકરણ, ન્યાય, છંદઃશાસ્ત્ર તથા પ્રાકૃતનો જોડો અભ્યાસ
કર્યો હતો, પણ તેથી તે મહાન બની શક્યા નથી. ખ્યાતકીર્તિ
તરીકે વધુ પ્રસિદ્ધિમાં લાવનાર તો, તેમને સાધેલ સર્વદર્શનના ગ્રંથો
અને તેનાં રહસ્યોનો સૂક્ષ્મદર્શી પરિચય—અભ્યાસ મુખ્ય હતો. પોતાના
ધર્મનો જોડો અભ્યાસ કરી, તેમણે અન્ય ધર્મોનાં તત્ત્વો તથા તેનાં
સાહિત્યનું આરીકાઈથી અનુશીલન કર્યું હતું, એમ તેમણે રચેલા ગ્રંથો
ઉપરથી જાત થાય છે. તેમણે કયા કયા ધર્મગ્રંથો ઉપર દષ્ટિપાત

કર્થો હતા, તે બદલ તેમનું જ્ઞાન કેવું હતું તેની સર્વાંગસંપૂર્ણ ચર્ચા કરતાં એક મોટો ગ્રંથ લખાય તેમ છે. એટલે તે બધાની અન્વેષણા આદી કરી શકાય તેમ નથી. પરંતુ આ નિબંધમાં વૈદિક સાહિત્ય સંબંધી તેઓ કેવું જ્ઞાન ધરાવતા હતા તેની કંઈક પિછાન કરાવવા આદી પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે.

જૈન ધર્મ અહિંસાના મુખ્ય તત્ત્વ ઉપર રચાયો છે. વૈદિક ધર્મમાં પણ હિંસા અને અહિંસાના બેદો જણાવી અહિંસાનો ખાસ નિષેધ સૂચવ્યો છે. પરંતુ બંને ધર્મોમાં એક જ ઠેકાણે મતભેદ થયો છે તે રૂકા યજ્ઞીય હિંસાનો. વૈદિકો યજ્ઞીય હિંસાને ધર્મસિદ્ધ અહિંસા માને છે, જ્યારે જૈનધર્મમાં તેને કૂર હિંસા માનવામાં આવી છે. આ બંને ધર્મોના વાદવિવાદનું પરીક્ષણ કરવા, તેમના સત્યાસત્યની ખાતરી કરવા માટે, બંને ધર્મોના સિદ્ધાંતો અને તેના સાહિત્યનું તટસ્થ દષ્ટિએ અવગાહન કરવાની ખાસ આવશ્યકતા રહે છે. આ પ્રમાણે બંને ધર્મોનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન હોય તો જ, પ્રમાણિક દષ્ટિએ તેના સારાસારનું માપ કાઢી શકાય. મુનિરાજ હેમચંદ્રે પણ આવા જ કોઈ કારણને લઈ, વૈદિક સાહિત્યનો જીંડો અભ્યાસ કર્યો હતો, એમ તેમણે રચેલા સંસ્કૃત 'દ્વાત્રય' કાવ્યથી જાણી શકાય છે. તેમણે અનેક ઠેકાણે ઉપમાઓમાં તેમજ આલંકારિક વર્ણનોમાં શ્રૌત યજ્ઞો, ધ્યાનજીવો, વૈદિક-પ્રક્રિયાઓ, ગૃહ કર્મો, તેના વિધિવિધાનનો, વૈદિકગ્રંથો, ધર્મ-શાસ્ત્રો અને પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓનો પરિચય આપ્યો છે. આથી વૈદિક સાહિત્યનું તેમને જીંડું અનુશીલન કર્યું હતું એમ કહ્યા વગર ચાલે તેમ નથી. વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રના વિદ્વાનો પણ સહેલાઈથી સમજી શકતા નથી તેવી કેટલીક અગમ્ય, અને ગૂઢ બાબતોને તેમણે સાદા રૂપકો દ્વારા રજૂ કરી, વૈદિક સાહિત્ય પ્રત્યેની પોતાની અપૂર્વ જ્ઞાન-શક્તિનો પરિચય આપ્યો છે. આખોએ ગ્રંથ તટસ્થ દષ્ટિએ વિચારતાં, જાણે કોઈ વૈદિક સાહિત્યના મહાન વિદ્વાનના હાથે રચાયો હશે એવો અનુભવ થાય છે. સિદ્ધરાજ ચુસ્ત સનાતની હતો. વેદ ધર્મ પ્રત્યે તે વધુ પ્રેમ ધરાવતો હતો. તે મુનિરાજ હેમચંદ્રની અગાધ જ્ઞાનશક્તિથી મુગ્ધ થયો હતો, તેટલું જ નહીં પણ વૈદિક ધર્મશાસ્ત્રની અતિ સૂક્ષ્મ બાબતો, એક જૈનાચાર્યના હૃદયપ્રદેશમાં છુપાયેલી જોઈ, તેમના તરફ વધુ પ્રેમ અને સન્માન ધરાવતો હતો. તેની સાહિત્ય પ્રત્યેની ઉદાત્ત લાવનારો, અને વૈદિક સાહિત્ય પ્રત્યેના નિઃસીમ

પ્રેમના કારણે જ, મુનીશ્વર હૈમચંદ્રે પોતે રચેલ સંસ્કૃત 'દ્વાચાશ્રય' કાવ્યમાં, વૈદિક સાહિત્યમાંથી ઢગલાખંધ ઉપમાઓ, શ્રૌતયજ્ઞો, ગુલ્ફકર્મો, વૈદિક ધર્મગ્રંથો, સૂત્રો અને પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓને લગતી રજૂ કરી છે. આવા અનેક મહાન ગુણો વડે મુનિરાજ હૈમચંદ્રે શુર્જર સમ્રાટ સિદ્ધરાજનું હૃદય જીતી લીધું હતું.

'દ્વાચાશ્રય' એ એક કાવ્યગ્રંથ છે. પાણિનિનાં સૂત્રોને ગ્રથિત કરી જેમ 'ભટ્ટિકાવ્ય'નું સર્જન કરવામાં આવ્યું છે, તેજ પ્રમાણે શુર્જરાધ્વના અપર પાણિનિ હૈમચંદ્રસુરિએ રચેલ સિદ્ધહૈમ વ્યાકરણનાં સૂત્રોને સંયોજી, 'દ્વાચાશ્રય'નું અપૂર્વ સર્જન કર્યું છે. તેમાં એક વ્યાકરણને લગતો, અને બીજો મૂળરાજથી કુમારપાળ સુધીનાં ચૌલુક્યોનો આલંકારિક ભાષામાં વિસ્તૃત ઇતિહાસ રજૂ કરતો, એમ બે અર્થો સમાયેલા છે જેના કારણે જ તેનું 'દ્વાચાશ્રય' નામ ચરિતાર્થ થયું છે. આવો પ્રમાણભૂત અને સિલસિલાખંધ શુજરાતનો ઇતિહાસ આ ગ્રંથ સિવાય બીજા કોઈપણ ગ્રંથમાં ચીતરાયો નથી. તેની વધુ પ્રામાણિકતા તે એક સંસ્કારી વિદ્વાનના હાથે રચાયો હોવાથી છે, તેટલું જ નહીં પણ સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના સમકાલમાં તે રચાયો હોવાથી, ખૂબ મહત્ત્વ ધરાવે છે.

સિદ્ધરાજની પ્રસન્નતા મેળવવા, અને ચૌલુક્યોનો ઇતિહાસ સાચવી રાખવા માટે મહર્ષિ હૈમચંદ્રે પોતાની અપૂર્વ જ્ઞાનશક્તિ ખર્ચી આ ગ્રંથનું આલેખન કર્યું છે. જતાં તેમાં કોઈપણ ઠેકાણે ફેવળ શબ્દાકંબર, કે અલંકારપ્રચુર ભાષા વાપરી, કઠિન ગ્રંથ તરીકે તેને જાહેર કરવાનો મિથ્યાદંભ જોવામાં આવતો નથી. વ્યાકરણનાં સૂત્રોને લખીને તે સાધારણ સંસ્કૃત જાણનારને સમજવામાં દુષ્કર લાગે છે, પણ તેથી ધરાદાપૂર્વક તે ગ્રંથને કિલ્લ યનાવી, ન્યાય અને તર્કના કૂટ ગ્રંથો જેવો વિદ્વત્સમાજમાં જાહેર કરવા ગ્રંથકારનો આશય જણાતો નથી. તેમાં એટલી બધી ચોકસાઈથી પ્રમાણિત હકીકતો મૂકવા પ્રયત્ન કર્યો છે, જેથી તેમનું ઐતિહાસિક જ્ઞાન, અને વ્યવહાર-કૌશલ્ય ધણું જ જીંડું હતું એમ ચોક્કસ લાગે છે. તેમાંયે સમાજના વ્યવહારો, રાજકીય વાતાવરણ, તોલ, માપ, વાણિજ્ય, તત્કાલીન રાજકીય ચલણ, વગેરેને ળગતા સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ જે સૂચનો કર્યાં છે, તેથી આ ગ્રંથનું મહત્ત્વ અનેકધણું વધી જાય છે. આરમા કે તેરમા સૈકાની

સમાજવ્યવસ્થા, અને લોકવ્યવહાર સમજવા સિવાય ખીજે કોઈપણ આધારભૂત ગ્રંથ હજી સુધી મળી આવ્યો નથી. આ ઉપરાંત સિદ્ધનૃપનું હૃદય વાંચનાર આ મહાનુભાવે તેમાં એવી ખૂબી દાખલ કરી છે, જેથી આ ગ્રંથ તે રાજને નિત્ય પ્રેમ ઉપગ્નવતો હતો. કારણ રાજેન્દ્ર સિદ્ધરાજ ચુસ્ત સનાતની હતો, તેની વિદ્વત્સભામાં અનેક સનાતની પંડિતો રહેતા હતા, પણ તે બધાનાં મોઢાં અવાક બનાવવા, આ મહાન જ્ઞાનાચાર્યે જે અજ્ઞય યુક્તિ વાપરી છે તેથી રાજ કે તેમના કોઈ પંડિતો તેના વિરુદ્ધ અભિપ્રાય આપવા ઉદ્દુક્ત થાય નહીં.

આ ભવ્ય યોજના તે વૈદિક સાહિત્યમાંથી રૂપકો મૂકવાની. તેમણે અનેક ઠેકાણે સંહિતાઓ, બ્રાહ્મણો, આરણ્યકો, ઉપનિષદો, શ્રૌતસૂત્રો અને ગૃહ્યસૂત્રોમાંથી ઉપમાઓ રજૂ કરી, આ ગ્રંથને અલંકૃત કર્યો છે. આથી જ્ઞાનેતર વિદ્વાનો તેને અપ્રમાણિત કરી તેનો વિરોધ કરી શકે જ નહીં. એક પ્રભાવક જ્ઞાનાચાર્યના હાથે લખાયેલ ગ્રંથ જ્ઞાનસમાજમાં અવશ્ય સ્વીકૃત થાય, પણ જ્ઞાનેતરો તેને સન્માને, એક મહાન ગ્રંથ તરીકે પિછાને, એવું અજ્ઞય વસ્તુસંયોજન મૂકી આચાર્યશ્રીએ તે ગ્રંથને સારાથે ગુર્જર સમાજમાં, અને ગુર્જરેશ્વરોના હૃદયમાં સન્માનિત બનાવ્યો છે.

આથી તેમની વિદ્વત્તા, વ્યવહારકુશળતા, અને વૈદિક સાહિત્યની અપૂર્વ જ્ઞાનશક્તિ પુરવાર થાય છે. તેમની વિદ્વત્તા અને વ્યવહાર-કૌશલ્યની અહીં ચર્ચા કરવા જતાં, આ નિષ્પન્નું કલેવર વધી જાય તેમ છે. વળી વધુ સમય અને સંશોધનો માગી લે છે. એટલે તે વસ્તુને સ્પર્શ નહીં કરતાં વૈદિક સાહિત્યનું તેમણે કેટલું સૂક્ષ્મ દષ્ટિએ અનુશીલન કર્યું હતું, તેની કંઈકે પ્રતરણા અહીં કરવામાં આવી છે.

શ્રોત યજ્ઞો અને તેનું સાહિત્ય

અણુહિલપુરનું વર્ણન કરતાં ત્યાં સદાકાળ મહામારી વગેરે ઉપદ્રવોની શાંતિ હતી, અર્થાત પ્રજામાં રોગાદિકનો ભય ન હતો, અને જનસમાજ લક્ષ્મીવાન હોવાથી સુખી હતો, તે દર્શાવવા એક રૂપકમાં જણાવ્યું છે કે “શાંતિને પ્રવર્તાવનારી, વૌષટ્, શ્રૌષટ્, આવી વાણી અત્ર નિરંતર સુધા વરસાવે છે. જલશાયીદેવ જલમાં શયન કરતા નથી, પણ લક્ષ્મીને અત્ર વસેલી જોઈ તેઓ પણ અહીં જ આવી રહ્યા છે”^૧.

૧. ‘દ્વાયાશ્રય’. સર્ગ ૧. શ્લો. ૪૪.

આ ઉપમા શ્રૌતહોમને લગતી છે. અગ્નિહોત્રની દર્શા, પૌર્ણમાસ, વગેરે ઇષ્ટિઓમાં અધ્વયુ, ધ્વજા, હોતા, યજ્ઞમાન, વગેરેને ધીમેથી તથા જાગ્રેથી આ શબ્દો સમયે સમયે બોલવા પડે છે. આ બંને યજ્ઞ અને હોમમાં ખાસ વાપરાવાનો સૂત્રકારોએ નિર્દેશ કર્યો છે^૨. આથી ગર્ભિત રીતે એમ જણાવ્યું છે કે, આ નગરમાં યાજ્ઞિકો (અગ્નિ રાખી તેમાં હોમ કરનારા અગ્નિહોત્રીઓ) ધણા રહેતા હતા. તેને પુષ્ટિ આપતાં તેવું જ વર્ણન કરતાં એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે “ અત્ર પ્રાતઃકાળે સ્થાપન કરેલા અગ્નિ, આદિત્ય, અનાંત, ઇંદ્ર, આદિ દેવને વરી, તે વિષે હે સુએતા ! હે અગ્નિ ! આદિ સંબોધનયુક્ત વાણી સંભળાય છે ”^૩. અગ્નિહોત્ર રાખનારને નિત્ય સાયંપ્રાતઃ અગ્નિમાં હોમ આપવો પડે છે. અને પછી તે અગ્નિહોત્ર દીક્ષાવાળો દ્વિજ, અગ્નિનું સ્તવન અમુક વૈદિક ક્રિયાઓ વડે કરી સ્તવે છે.

શ્રૌતયજ્ઞોનું મોધમ નિદર્શન કરતાં એક સ્થળે જણાવ્યું છે કે “ ઇષ્ટિચાદિક ક્રિયાઓ વડે કરીને વૃદ્ધ તેમ બાળ સર્વે બ્રાહ્મણો મોક્ષ પ્રાપ્તિ માટે જરૂરસહિત આદિપુરુષને સંભારે છે ”^૪. શ્રૌતયજ્ઞોમાં ઇષ્ટિ એ આદિત્ય છે, તેમાં અમાવાસ્યાને દિવસે કરવામાં આવતો દર્શોષ્ટિ. અને પૂનમને દિવસે કરવામાં આવતો પૂર્ણમાસેષ્ટિ યજ્ઞ, એમ બે જુદાજુદા ઇષ્ટિયજ્ઞો છે. આ ઇષ્ટિયજ્ઞોમાં અમુક પ્રકારનો હોમ, તેના દેવતાઓનાં સૂક્ત, જપ સાથે કરવામાં આવે છે. તેમાં વિધિવત્ પુરોહાશ બનાવી, તેનો વૈદિક ક્રિયાઓવડે હોમ કરી, હવિઃશેષનો અમુક ભાગ યજ્ઞમાન સહિત અધ્વયુ, ધ્વજા, હોતા વગેરે પ્રાશન કરે છે. શ્રૌતયજ્ઞોની સાધારણ સંખ્યા ૧૪ ની છે. તેમાં સાત હવિર્યાજો, અને સાત સોમ-યજ્ઞોની વ્યવસ્થા છે. હવિર્યાજો પૂષ, ઘી, ધાન્ય, પુરોહાશ, દૂધ વગેરેથી કરવામાં આવે છે. ઇષ્ટિયાદિ યજ્ઞોનો સમાવેશ હવિઃસંસ્થામાં કરવામાં આવ્યો છે. મુનિરાજ હેમચંદ્રે મોધમ ઇષ્ટિચાદિ છ ક્રિયાઓ (યજ્ઞો)નો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી તેમને ઇષ્ટિ અને બીજા શ્રૌતયજ્ઞો બંધક

૨ તિષ્ઠદ્વોમા વષટ્કારપ્રદાના યાજ્યાનુવાક્યાવંત્યો યજતયઃ ।

ઉપવિષ્ટહોમા સ્વાહાકારપ્રદાના જુહોતયઃ ॥

‘ કાત્યાયનશ્રોતસ્ત્રુત’, અ. ૧૦ ખં. ૨.

૩ ‘ દ્વયાશ્રય’, સ. ૧, સ્લો. ૭૦.

૪ એજન, સ. ૨, સ્લો. ૧૧.

હવિયજ્ઞો અને સોમયજ્ઞોના સારા પરિચય હતો પણ સોમયજ્ઞો પશુઓ વડે કરવામાં આવતા હોવાથી, તે વસ્તુનો ઉલ્લેખ નહીં કરતાં અહીં ફક્ત હવિયજ્ઞોનો જ નિર્દેશ કર્યો હશે એવું અનુમાન થાય છે. તેઓ યજ્ઞો અને તેના વિધિકાર્યોથી પરિચિત હતા એના કેટલાક ઉલ્લેખો ઉપરથી જાત થાય છે. એક સ્થળે યજ્ઞીય ઉપકરણોની નોંધ લેતાં જણાવ્યું છે કે “ આ પાત્ર લાવો, આમાં પૂજાસામગ્રી ભરો, આમાં ત્વરાથી રેડો, કુંડ ખોદો, આને લીંપો, આ જૂલું આ સ્ત્રુય એને લાવો ”^૫ વગેરે. આ વર્ણન શ્રીત યજ્ઞોને લગતું છે. કુંડ અને પૂજા સામગ્રી સર્વ યજ્ઞોમાં જરૂરી છે, પણ જૂલું એ શ્રીત યજ્ઞતું જ ઉપકરણ છે. શ્રીત-સૂત્રોના યજ્ઞીય સાહિત્યની નોંધમાં તેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તે કેવા માપ અને આકૃતિનો બનાવવો, તેનું સમ્રાજ્ય માન શાસ્ત્રકારોએ નિશ્ચિત કર્યું છે.^૭ સ્ત્રુય અને જૂલું એ બન્ને હોમવા માટે લાકડાની કડછીઓ છે, જેના આકારમાં કેટલોક તકાવત રાખવામાં આવે છે, અને તે અમુક સમયે ઉપયોગમાં લેવાય છે. આ સિવાય તેમાં મોક્ષમ પાત્રો લાવો એવો ઉલ્લેખ છે. શ્રીતયજ્ઞોમાં અનેક પાત્રોની જરૂર પડે છે તેમાં મુખ્ય સ્ત્રુવ, ઉપભૂત, ધ્રુવા, હવની, ઉલૂખલ, મુસલ, શર્પા, શમ્યા, સ્કચ, ઉપવેશ, પ્રણિતાપાત્ર, વગેરે ગણાય છે, જેની સવિસ્તર નોંધ સૂત્રકારોએ આપી છે.^૮ આ બધાનો શ્રીતયજ્ઞોમાં યથાસમયે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આથી સ્પષ્ટ સમગ્નય છે કે, દ્વાયાશ્રયકારે શ્રીતયજ્ઞીય સાહિત્ય ઉપર દૃષ્ટિપાત કર્યો હતો.

^૫ એજન, સ, ૨, શ્લો. ૨૭-૨૯.

૬ વૈકલ્પતાનિ પાત્રાણિ સ્વાદિરઃ સ્ત્રુવઃ સત્યશ્ચ પગશા જૂહુરાશ્ચત્યુ-
પમૃદ્વારણાનિ ॥

‘કાત્યાયનશ્રીતસુત્ર’, અ. ૧, ખં. ૩.

૭ અરત્નિમાત્રો હંસાસ્યો વર્તુલોડ્ગુછ્વર્વવત્ ।

બર્ધર્પવર્વ પ્રાણાલ્યા ચ યુક્તો નાસાકૃતિર્ભવેત્ ॥

• ‘કાત્યાયનસૂત્રભાષ્ય’.

૮ યજ્ઞપાત્રાણિ સર્વાણિ વૈકલ્પતાનિ । યથા ઉલ્લખલમુસલકૂર્વેડાપાત્રો
પિષ્ટપાત્રોપુરોહાશપાત્રીશમ્યાશ્વતાવદાનામ્યુપવેશઃ ॥

‘કાત્યાયનશ્રીતસુત્ર’ અ. ૧, ખં. ૩.

શ્રૌત મોટા યજ્ઞોની નોંધ લેતાં એક ઠેકાણે ઉપમા આપતાં ગ્રહર ક્યું છે કે “વાજપેય ચયનમાં કે અર્કશ્વમેધમાં હોય તેમ, રણમાં ઉભયે વજ્ર જેવા ઇંધુથી માંડવો બાંધ્યો.”^૯ આમાં નિર્દેશેલ શ્રૌતયજ્ઞો તે મોટા વૈદિક યજ્ઞો છે. તેમાં અશ્વમેધાદિક યજ્ઞો સાર્વભૌમ રાજ્યો જ કરી શકે છે. આ બધા વૈદિક યજ્ઞોમાં ધર્મશાસ્ત્રોએ નિર્દિષ્ટ કરેલ નિયમોથી યજ્ઞમંડપો તથા સત્રશાળાઓ બનાવવામાં આવે છે.^{૧૦} અંચકાર રણસંગ્રામના પ્રસંગે થયેલ ઇંધુમંડપને શ્રૌત-યજ્ઞીય મંડપ સાથે સરખાવી, શ્રૌતકર્મોમાં વિધિવત્ મંડપો રચતા હતા, તેનો ગર્ભાંત ઉલ્લેખ કરે છે. જેથી તે સંબંધી તેમનો અભ્યાસ ઠીક હતો એમ સહેજે લાગે છે.

શ્રૌતયજ્ઞોનાં વિધાનોનું ટૂંક વિવરણ આપતાં તેની પ્રક્રિયા તથા દેવતાઓનું નિદર્શન કરી એક બે ઠેકાણે તેવા ઉલ્લેખો મૂક્યા છે. સરસ્વતીતટનું વર્ણન કરતાં નોંધ્યું છે કે “પ્રસ્તાર રચતા ઋત્વિજને ધૃત ઝરતા જવથી, દર્ભના પચારાથી તથા ઋગ્મંત્રોના વિસ્તારથી કોઈપણ ઉપદ્રવ વિના શોભીતા વિસ્તારવાળા અને શુભલતા આદિથી દીપી રહેલા, સરસ્વતી તીર ઉપર યજ્ઞ કરો.”^{૧૧} વૈદિક યજ્ઞોમાં સમિધ અને યજ્ઞીય કાળોનો પ્રસ્તાર, દર્ભનું આસ્તરણ તથા સુવાઓ વડે કરવામાં આવતો ધૃતહોમ વગેરે વૈક્રિયાઓ મુખ્ય છે, જે તેની યોગ્ય ઋચાઓ સાથે કરવામાં આવે છે. યજ્ઞીય દેવતાઓનો ઉલ્લેખ કરતાં એક સ્થળે ઘાવાપૃથિવી, અને અગ્નીષોમનો ઉલ્લેખ કરી, સિદ્ધરાજ કેવા યજ્ઞકાર્યો કરતો હતો તેની પ્રતરણા કરવામાં આવી છે.^{૧૨} આ બંને દેવોનાં નામો વૈદિક યજ્ઞોમાં ખાસ વપરાય છે. તેમનાં અનેક સ્તુતિસૂક્તો વેદમાં સંગ્રહાયેલાં છે. આ સિવાય નવાજ ઇંદ્રિનો પ્રસંગ રજૂ કરતાં, ઋત્વવર્ણનના પ્રસંગે તેની ઉપમા આપવામાં આવી છે. તેમાં નોંધ્યું છે કે “ડાંગરના પાક વખતે આપવાના ઋણને

૯ ‘દ્વાચામ્રય’, સ. પ., શ્લો. ૧૧૬.

૧૦ જુઓ ‘આપસ્તંબશ્રૌતસૂત્ર’ પ્રશ્ન ૧-૨, ‘બૌધાયનશ્રૌતસૂત્ર’ પ્રશ્ન ૩૦, તેમજ ‘કુડવિંશતિ’માં કુડને લગતા અંથોમાં વિસ્તારથી તેનું રચનાવિધાન આપ્યું છે.

૧૧ ‘દ્વાચામ્રય’, સ. ૧૨, શ્લો. ૭૮.

૧૨ ‘દ્વાચામ્રય’ સ. ૧૭, શ્લો. ૧૦૯

આપી દઈ, નિશ્ચયે કરવાનું અધ્યયન બાબુએ મૂકી, ધ્યાનપૂર્વક વર્ષના છેલ્લા ભાગ(શરદ)ના વરસાદથી ધોવાયેલા આ અચળ પ્રવૃત્ત ઉપર માસિક કે અર્ધમાસિક ઇંદ્ર મહોત્સવ કર્યો. ”૧૩ શ્રૌતસ્માર્ત યજ્ઞોની ઇષ્ટિઓમાં નવાન-ઇષ્ટિનો પ્રસંગ મહત્વનો ગણાય છે. વર્ષમાં એ વખત તે પ્રસંગો આવે છે. એક ચૈત્ર સુદ એકમ અને બીજો આસો વદ એકમ. આ બંને દિવસોએ નવાન ઇષ્ટિઓ ધામધૂમથી કરવી પડે છે. શરદમાં થતી નવાન ઇષ્ટિમાં જે નવીન ડાંગર પાકી હોય, તેનો હોમ કરવામાં આવે છે, જે બીજી ઇષ્ટિ આવતા સુધી એટલે ચૈત્ર સુદ એકમ સુધી તેનો જ હોમ અગ્નિહોત્રીઓને આપવો પડે છે. આથી નવાન-ઇષ્ટિ ક્યારે થતી, તેમાં ડાંગરનો હોમ થતો, ધ્યાનપૂર્વક ઇંદ્ર મહોત્સવ ઊજવતા વગેરે યરીય બાબતો તેમણે પૂરતી ચોકસાઈથી ઉપમા દ્વારા રજૂ કરી છે. આ સમગ્ર વિવેચનથી એટલું સ્વતઃસિદ્ધ થાય છે કે, મુનિરાજ હેમચંદ્રને શ્રૌત યજ્ઞો, યજ્ઞીય પ્રક્રિયાઓ, ઉપકરણો, અને તેને લગતા સાહિત્યનો ઊંડો પરિચય હતો.

વૈદિક સાહિત્ય

તેમના શ્રૌત યજ્ઞોને લગતા અપૂર્વ જ્ઞાનની નોંધ ક્ષીષા પછી, વૈદિક સાહિત્યમાં કેવો અને કેટલો પ્રવેશ તે મહાનુભાવે કર્યો હતો, તેના વિવેચન તરફ વળીશું. આ જ્ઞાનનિધિ આચાર્ય એકલા શ્રૌત યજ્ઞો પૂરતું જ વિવેચન ‘દ્વાચાશ્રય’માં આપી અટક્યા નથી, અર્થાત્ તેમને સારાથે વૈદિક, આગમિક, અને પૌરાણિક સાહિત્યનો ઠીકઠીક અભ્યાસ હતો, એમ અનેક પુરાવાઓથી સિદ્ધ થાય છે. તે સંબંધી તેમનું વાંચન કેટલું તીવ્ર અને સૂક્ષ્મદર્શી હતું તે સમજવા માટે તેની અહીં કેટલીક પર્ચલોચના કરવામાં આવી છે.

શ્રૌત યજ્ઞોમાં સામગાન કરનારને ઉદ્દગાતા કહેવામાં આવે છે, જે અમુક સમયે સામસૂક્તોનું વિવિધ રાગો વડે આલાપન કરે છે. તેમાં જુદા જુદા વિભાગો હોય છે તે પૈકી બૃહદ્ અને રથંતર, સામનો ઉલ્લેખ કરી, સામવેદના વિભાગોનું ‘દ્વાચાશ્રય’કારે નિદર્શન કરાવ્યું છે. ૧૪ વેદનું અધ્યયન શાસ્ત્રીય રીતે કરાવવામાં આવે છે. તેમાં સંહિતા બણાવ્યા પછી તેના પદ, ક્રમ, ધન, જટા, રેખા, માલા, વગેરે વિકૃતિઓનું પદ્ધતિસર પઠન કરાવવામાં આવે છે. એવો વિકૃતિ

૧૩ “દ્વાચાશ્રય” સં. ૧૬, સ્લો. ૪૨

૧૪ “દ્વાચાશ્રય” સં. ૨, સ્લો. ૭૫

ભણ્ણો વૈદિક “ધનપાઠી” વગેરે તરીકે વિદ્વાનોમાં ઉત્તમ સન્માન મેળવે છે. આ વિકૃતિઓમાં મંત્રોના પઠોને સમ તથા વિષમ પદ્ધતિએ યોજી, તેના ધન, ક્રમ, જટા, વગેરે પાઠો ખતાવવામાં આવે છે. આ કાર્ય ધણું જ કઠિન હોઈ લાંબા વખત સુધી અવિરત શ્રમ કરનારને સાધ્ય થાય છે. તે હકીકતનો નિર્દેશ કરતાં ઋતુવર્ણનના પ્રસંગે જણાવ્યું છે કે “સમ તથા વિષમ ઉભય પ્રકારના છંદ અથવા વેદને આખો દિવસ ભણવા છતાં પણ પ્લાહણ્ય યાજ્ઞકાને તે પાઠે થયા નહિ.”^{૧૫} આથી વેદ પઠનપાઠનની સારીથે પદ્ધતિ અને તેની વિકૃતિ (પદ, ક્રમ, ધન, વ.)નું આચાર્યશ્રીને સંપૂર્ણ જ્ઞાન હતું તેમાં શંકા નહીં. તેને વધુ પુષ્ટિ આપતાં ધીજ્ઞાં અનેક પ્રમાણો છે. યુદ્ધ-વર્ણનના પ્રસંગે એક સ્થળે ઉપમામાં જણાવ્યું છે કે “વિરોધાને હીધે નોળિયા અને સર્પની પેઠે યાજ્ઞેલા, તથા દેવતાઓ અને દાન-વોથી સ્તવાયેલા, એ ઉભયે યુદ્ધરૂપી સહિતાના પદક્રમ કરવા માંડ્યા”^{૧૬} આથી પણ વેદ અને તેની વિકૃતિ, વૈદિક સ્વાધ્યાયપદ્ધતિ, અને તેના સાહિત્યના ‘દ્વયાશ્રય’કાર મહર્ષિ સારા જાણુકાર હતા એમ ચોક્કસ લાગે છે.

તેમણે વૈદિક સાહિત્યના વિવિધ ગ્રંથોનો સ્વાધ્યાય કર્યો હતો કે કેમ ? તે માટે આપણી પાસે પૂરતો પુરાવો નથી, પણ તે ગ્રંથોમાં કયા વિષયનું, અને કેવા પ્રકારનું સાહિત્ય સંગ્રહાયું છે, તેની તેમને સંપૂર્ણ પિછાન હતી, એમ કહ્યા વગર ચાલતું નથી. કારણ તેમણે કેટલેક ઠેકાણે ઉપમાઓ રજૂ કરતાં તેવા કેટલાક ગ્રંથોનાં સૂચનો કર્યાં છે, તેટલું જ નહીં પણ તેમાં સમાયેલા સાહિત્યનો અત્રતત્ર નિર્દેશ કરેલો જોવામાં આવે છે. કુમારપાળના રાજ્યાભિષેકનું વર્ણન કરતાં તેમાં કેવા વિધાનોને યોજવામાં આવ્યાં હતાં, તેનો ચિતાર રજૂ કરી તેંધવામાં આવ્યું છે કે “વિનયાદિવૃત્તિનિપુણ, સર્વતંત્રના જાણુ, ગૌતમશાસ્ત્રના જાણુનારા, કઠપ્રોક્ત જાણુનારા, તાંડ્ય પ્લાહણ્ય જાણુનારા એવા પ્લાહણ્યોએ આવીને અભિષેક કરેલા કુમારપાળે પિતામહના રાજ્યને શોભાવ્યું.”^{૧૭} આ બધા વૈદિક અને આગમિક

૧૫ એજન, સ. ૩ શ્લો. ૭.

૧૬ એજન સ. ૫. શ્લો. ૧૨૦.

૧૭ એજન સ. ૧૬, શ્લોક ૨.

ધર્મશાસ્ત્રોના ગ્રંથો છે. ‘ગૌતમધર્મશાસ્ત્ર’ સામવેદની રાણાપત્રીય શાખાનો ધર્મગ્રંથ છે. આ ગ્રંથ સામવેદની સાથે જોડાયેલો છે એમ કુમારિલે માન્યું છે. તેનો છઠ્ઠો અધ્યાય શબ્દેશબ્દ ‘સામવિધાન પ્રાહ્લણ્ય’માંથી લેવાયો છે. આથી તે સામવેદનું ધર્મસૂત્ર છે તેમાં શક નહિ. ‘કઠસંહિતા’ યજુર્વેદની એક શાખાનો સંહિતાગ્રંથ છે. મુનિરાજે ‘કઠપ્રોકત’ એમ મોઘમ જણાવી આ સંહિતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જ્યારે ‘તાંડય પ્રાહ્લણ્ય’ સામવેદનો પ્રાહ્લણ્ય ગ્રંથ હોઈ તેનું બીજું નામ ‘પંચવિશ્વ’ યાને ‘પ્રૌઠ પ્રાહ્લણ્ય’ છે. વૈદિક ઋચાઓનું જે જે ઋષિઓએ સર્જન કર્યું, તેમને મંત્રદષ્ટા કહેવામાં આવ્યા. આ મંત્ર-દષ્ટા ઋષિવરો તે મંત્રોના મુખ્ય ઋષિઓ ગણાય છે. તથા કેટલાક મંત્રદષ્ટાઓની નોંધ લેતાં, કોચ, બર્ક, વામદેવ, ઉપગવ, શુક, વગેરેનાં નામો જણાવ્યાં છે.^{૧૮} આ બધા મંત્રદષ્ટા ઋષિઓમાં, વામદેવ ચારે વેદોમાં દશ્યમાન થાય છે, જ્યારે શુક અથર્વવેદના મંત્ર-દષ્ટા છે. બાકીના ઋષિઓનાં નામો કવચિત્ જોવામાં આવે છે.

આ સિવાય બીજા અનેક સ્થાને ઉપમાઓ રજૂ કરતાં, કેટલાક વૈદિક ગ્રંથોનાં સ્પષ્ટ અસ્પષ્ટ નામો જાહેર કર્યાં છે. તેમાં ઋચાગ્રંથ, પાંચહોત્વગ્રંથ, તર્ક, આખ્યાન, સંહિતા અઃદિ ગ્રંથ, વાજપેયગ્રંથ, વસિષ્ઠકૃત ‘પુરોડાશિકા’ અને પુરોડાશ ટીકાઓ, હંદ, શિક્ષા, ઋગયન, રૈદ્રશિક, વગેરેનો ખાસ ઉલ્લેખ છે. આમાં ધણાખરા ગ્રંથો વેદની સંહિતાઓ અને શ્રૌતસૂત્રોના છે. બાકી હંદશાસ્ત્ર અને શિક્ષાગ્રંથો, એ વૈદિક હંદો અને મંત્રોના ઉચ્ચારણ, તથા તેનાં સૂચક ચિહ્નોની પરિભાષા સમજવતા વિવિધ ધર્મગ્રંથો છે.

આ ઉપરાંત ઉપનિષદો, પરિશિષ્ટો અને ધર્મશાસ્ત્રો ઉપર તેમણે કેટલાક દષ્ટિપાત કર્યો હતો. સોળમા સર્ગમાં ઋતુવર્ણન પ્રસંગે એક સ્થળે “હંદોગ, યાગિક, બહુવચ, ઐતિસક, આથર્વણિક, કઠ, વગેરેનાં ધર્મવચનોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેજ પ્રમાણે ઉચ્ચ સ્વરે બહુવામાં આવતા ખંડિક, ઉખ, વાજસનેયી, શૌનક, અને હાગલિની નોંધ આપી છે. ^{૧૯} અથર્વવેદમાંથી કેટલાક અભિચારપ્રયોગોનાં વર્ણનો ઉપલબ્ધ થાય છે. તેમાંથી તેમજ બીજા વેદોમાંની ટૂંક ઢંકી-

^{૧૮}: એજન સ. ૧૬, શ્લોક ૨.

^{૧૯} એજન, સ. ૧૬ શ્લોકો. ૧૯

કેત ૨જૂ કરતાં, તેવાં કેટલાંક સૂક્તનું સૂચન કર્યું છે. તેમાં વૈષ્ણિક, મૈત્રાવરુણીય, યજુર્વેદીય સામ, ડેવાસુરાખ્યાય, ગર્હભાંડાખ્યાય, ગર્હભાંડીય, ઇષેત્વક, અને ધોષદકના ઉદ્દેષો છે : ૨૦ આ બધાં સૂક્ત અને અનુવાદો કયાંથી લેવામાં આવ્યા છે, તે માટે પૂરતા પુરાવાઓ મળી શક્યાં નથી. પણ તે બધા યુદ્ધ સમયે થતુને પરાજીત કરવા માટે પઠન કરવામાં આવતા હશે એમ સમજી શકાય છે. અનુમાનથી આ બધા આભિચારિક સૂક્તો, સામ કે અથર્વના કોઈ તંત્રમાંથી લેવાયાં હશે એમ લાગે છે. આથી મુનિરાજ હેમચંદ્રે વૈદિક સાહિત્યનું અનુ-શીલન કેવું, અને કેટલું સુદમદર્શી કર્યું હતું, તેનો સચોટ પુરાવો મળી આવે છે. તે મહર્ષિની અપૂર્વ વિદ્વત્શક્તિની સાચી પિછાન આવા અનેક પ્રમાણોથી પુરવાર થાય છે.

ગૃહ્યસૂત્રો, દિવિધ શાસ્ત્રો અને પુરાણો

શ્રૌતયજ્ઞો અને વૈદિક સાહિત્યની આટલી લાંબી ચર્ચા આપ્યા પછી મુનીશ્વર હેમચંદ્રે ગૃહ્યકર્મો, તેનાં વિધિવિધાનો, ઇતર ધર્મશાસ્ત્રો, પુરાણો, વગેરેને લગતા જે નિર્દેશો કર્યા છે તે તત્સંબંધી કંઈક અન્વેષણા અહીં ચર્ચવામાં આવી છે.

આ મહાપુરુષની અગાધ વિદ્વત્તા માટે એ મત છે જ નહીં, છતાં તે પ્રભાવક મહર્ષિએ કેટલું જાંડું અવગાહન વૈદિક ધર્મ સંબંધી કર્યું હતું, તેની પિછાન આગળ આપી ગયા છીએ. ગૃહસ્થાશ્રમીઓને કરવાના નિત્ય-નૈમિત્તિક કાર્યોને ગૃહ્યકર્મો કહેવામાં આવે છે, જેમાં ગર્ભાધાનથી વિવાહપર્યંતના સંસ્કારોનો સમાવેશ થાય છે. તદુપરાંત શ્રાદ્ધાદિ પિતૃકાર્યો, ઉત્સવો, વ્રતો, વગેરે પણ ગૃહ્યોનાં નૈમિત્તિક કાર્યો છે. જેમ શ્રૌતયજ્ઞો માટે મહર્ષિઓએ શ્રૌતસૂત્રો સંચ્યાં છે, તે જ પ્રમાણે ગૃહ્યકર્મો માટેનાં ગૃહ્યસૂત્રો ઋષિમુનિઓએ પ્રત્યેક વેદ અને તેની શાખાવિભાગવાર રચ્યાં છે. હિંદુ સમાજમાં ચાલતાં આ બધાં વિધિકાર્યો કેવી રીતે કરવામાં આવતાં હતાં, તેની યથાસ્થિત પિછાન 'દ્વાચાશ્રય'કાર આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રને હતી એમ જણાય છે. જેનાં કેટલાંક પ્રમાણો અહીં રજૂ કરી, તે પુરવાર કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

દેશકાળનું વર્ણન આપતાં મુનિરાજે એક સ્થળે લખ્યું છે કે “પિતૃને સ્વધા, ઇંદ્રને વષ્ટ્ અગ્નિને સ્વાહા, દેવને નમઃ એમ ઋત્વિજ્ઞેની (હોમ વખતની) વાણી ધાન્યસંપત્તિરૂપે અથ સંપૂર્ણ કૃણા છે.” ૨૧ અર્થાત્ તે કાળમાં સ્વાહા, સ્વધા, વષ્ટ્ અને નમઃ યુક્ત ગૃહ્યકર્મો વધુ થતાં હોવાથી, પ્રજામાં ધનધાન્યસંપત્તિ ખૂબ ફાલી હતી. આથી એમ તો જરૂર લાગે છે કે ગૃહ્યકર્મોના દેવતાઓનું જે આમંત્રણુશબ્દો લગાડી યજ્ઞનયાજ્ઞન કરવામાં આવતું હતું, તેનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન આચાર્યશ્રી ધરાવતા હતા.

શાંતિકપૌષ્ટિક કાર્યોમાં સર્વ પ્રકારના અરિષ્ટની નિવૃત્તિ માટે કરવામાં આવતી શાંતિઓ, દેવપ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યો અને પુરુશ્ચરણ વગેરે કર્મોનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આવા કાર્યોમાં સામુદ્રિક શાસ્ત્ર નિષેધ કરેલાં ચિહ્નયુક્ત અશ્વ, ગજ, વગેરે પ્રાણીઓથી થતાં શાંતિકર્મોની પણ ગણના થાય છે. તેવી કૂર ગજશાંતિનો નિર્દેશ કરતાં નોંધ્યું છે કે “જેમાં અગ્નીષોમ કે અગ્નિવિષ્ણુ આ શાંતિના અધિષ્ઠાયક દેવો છે, એવા નકારા ગજથી થતી રિષ્ટની શાંતિ કરે તો પણ વ્યર્થ છે.” ૨૨ આમ જણાવી તેમને તે શાંતિના દેવો કાણુ છે, તે બારપૂર્વક જણાવ્યું છે. આથી તેમને ગૃહ્યકર્મોનો પ્રેક્ષો ભીડો અભ્યાસ કર્યો હતો તેની ઝાંખી થાય છે. કૂર ગજથી કેટલાક રાજ્યોને અભોષ્ટ પ્રાપ્ત થયાનાં અનેક દૃષ્ટાંતો પુરાણોમાંથી મળી આવે છે.

દુર્લભરાજના લગ્નપ્રસંગનું વર્ણન કરતાં મધુપર્કનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ૨૩ મધુપર્ક એ એક પ્રકારનું સ્વાગતકાર્ય છે. પ્રાચીનો અતિથિનું સ્વાગત કેવી રીતે કરતા હતા તેનું સાનુ પ્રતીક આથી જ્ઞાત થાય છે. વિવાહકાર્યો અને યજ્ઞોમાં આ વિધિ અવશ્ય કરવો પડે છે. પોતે યતિ હોવા છતાં વૈવાહિક કાર્યો કેવાં વિધિવિધાનોથી કરવામાં આવતાં, તેના તેઓ સારા જાણુકાર હતા એમ સૂચન થાય છે.

સિદ્ધરાજે કરેલા યજ્ઞોનાં વર્ણનોમાં તેમણે કેટલાક અગ્નિ દેવ-

૨૧ એજન, સ. ૬ શ્લો. ૩૦

૨૨ એજન, સ. ૬ શ્લો. ૩૪

૨૩ એજન, સ. ૭ શ્લો. ૧૧૧

તાઓનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. જેથી તે નૃપચેષ્ટે કેવા યજ્ઞો કર્યા હતા તેનું જ્ઞાન થાય છે. તૃણાવિદ્, શુક્ર, શતરુદ્રો અને શતરુદ્રથી પણ અધિક અપાંનપાત્ની નોંધ તેમાં આપવામાં આવી છે. ૨૪ શતરુદ્ર વિધાન બ્રાહ્મણ ભાગમાંથી રચાયું છે, જેમાં શિવનું યજ્ઞન, યાજ્ઞન, પઠન, અભિષેક, હોમ વિગેરે વિવિધ વિભાગો છે. આજે કરવામાં આવતા લઘુરુદ્ર, મહારુદ્ર, અતિરુદ્ર, વગેરે યજ્ઞો શતરુદ્રના અંતર્ગત યજ્ઞો છે. અપાંનપાત્ સૂકત વેદમાંથી મળી આવે છે. આ તથા ઈદ્ર-સૂકતવડે સિદ્ધનૃપે અલિદાનો આખ્યાં હતાં. યજ્ઞકાર્યમાં દરેક દિગ્વીશને તેના મંત્રો વડે અલિદાન આપવામાં આવે છે. પ્રતિષ્ઠાદિ કાર્યોમાં તેમજ નવીન પ્રાસાદો, ગૃહો, મંદિરો, વગેરેમાં વાસ્તુમંડલનું વિધિયુક્ત સ્થાપન કરી તે દેવોનું પૂજન, અર્ચન, હોમ, વગેરે કરવામાં આવે છે. તેમાં 'શૂતાસીર્ષ' અને 'વાસ્તોપ્પત્ય,' આદિ સૂકતોનો જપ અથુક સમયે આવશ્યક છે. 'દ્વાશ્રય'કારે તે વસ્તુની નોંધ લેતાં આ બધાં સૂકતો સિદ્ધરાજ જાતે લખ્યો હોય એમ જાહેર કર્યું છે. ૨૫ આ સિવાય રાજેન્દ્ર સિદ્ધરાજે ગૃહમેધો (ગૃહસ્થાશ્રમો)ની પેઠે, સર્વ ગૃહકાર્યો કર્યાં હતાં એમ સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવ્યું છે. આથી સ્પષ્ટ રીતે જણી શકાય છે કે, આચાર્યશ્રીએ ગૃહકર્મો અને તેનાં વિધિ-વિધાનો સારી રીતે વિચાર્યાં હતાં. નહીંતર તેનું આવું સૂક્ષ્મ વિવેચન, સૂકતો, દેવતાઓ, વગેરેસહ વ્યવસ્થિત રીતે કરી શકે તે સંભવિત નથી.

તેમણે વૈદિક સાહિત્યનો ઉલ્લેખ કરતા કેટલાક અંથો, અને અંથકારોનો નિર્દેશ કર્યો છે, જેની વિસ્તૃત વિચારણા વૈદિક સાહિત્યના વિભાગમાં કરી ગયા છીએ. તદ્દુપરાંત મોહ, જલ, કઠ, કર્કર, તિત્તિર અને વરતંતુનાં નામો જણાવ્યાં છે. ૨૬ આ વિદ્વાનોએ કેવાં શાસ્ત્રો રચ્યાં હતાં, તેનાં કંઈપણ સૂચનો ઉપલબ્ધ થતાં નથી. પરંતુ 'દ્વાશ્રય'કારને તેમના અંથોનો સારો પરિચય હોય એમ જરૂર લાગે છે. આ સિવાય શિલાલિપ્રોક્ત 'નટસૂત્ર' કાશ્યપનું 'પુરાણુ' કૈશિકનું 'પુરાણુ', પારાશર્ય પ્રોક્ત 'ભિક્ષુસૂત્ર', પિંગલોક્ત શાસ્ત્ર,

૨૪ એજન, સ. ૧૫, શ્લો. ૧૦૬

૨૫ એજન, સ. ૧૫, શ્લો. ૧૧૦

૨૬ એજન, સ. ૧૬ શ્લો. ૮૮

વગેરેની નોંધ લીધી છે. આ બધા શાસ્ત્રોમાંથી કંઈપણુ વિવેચનો આપવા પ્રયત્ન કર્યો નથી. ફક્ત તેનો મોઘમ ઉત્કેષ જ જોવામાં આવે છે. આ બધા ગ્રંથો જુદા જુદા વિષયોના આકરગ્રંથો છે. શું આ બધા પ્રમાણે આચાર્યશ્રીની સર્વગતા માટે પૂરતાં નથી ? નતમસ્તકે તેને કપૂલ કર્યા વગર છૂટકો જ નથી. તેમણે હિંદુ ધર્મનાં વિવિધ પુરાણો ઉપર પણ દષ્ટિપાત કર્યો હતો એમ જણાય છે. 'દ્વાચત્રય'માં તેવી પૌરાણિક ઉપમાઓ કેટલેક સ્થળે રજૂ કરતાં, કૃષ્ણને કંસ અને કેશીનું કરેલ નિષૂદન, વામનસ્વરૂપે બલિને ત્યાં યાચના, શિવે કરેલ અંધકાસુરનો નાશ, 'યજુર્વેદ'ના શુક્લકૃષ્ણ વિભાગોની આખ્યાયિકા જોમાં વેદનું શિષ્યો પાસે કરાવેલ વમન, સુરુના ઉપદેશથી બીજા શિષ્યોએ તિત્તિસ્વરૂપે તેનું કરેલ ભક્ષણ, વગેરે આખ્યાયિકાઓ આપવામાં આવી છે ૨૭ કૃષ્ણલીલાનાં વિસ્તૃત વિવેચનો 'ભાગવત' પુરાણમાં આપવામાં આવ્યાં છે ૨૮ ન્યારે અંધકારસુરના નાશનો પ્રસંગ 'મત્સ્યપુરાણ' તથા 'સરસ્વતી-પુરાણ'માં જોવામાં આવે છે. ૨૯ 'યજુર્વેદ'ના શુક્લકૃષ્ણ વિભાગોની સારીએ આખ્યાયિકા 'મહાભારત'માં નોંધાઈ છે. ૩૦ આ સિવાય કૃષ્ણ-લીલાના વિવિધ નિર્દેશો તેમણે રચેલ 'સિદ્ધહૈમ'માં તેમજ 'કાવ્યાનુશાસન'માંથી પણ મળી આવે છે. આ ઉપરાંત બીજા ગ્રંથોમાં પણ તેવા પૌરાણિક, વૈદિક આખ્યાયિકાઓના સંગ્રહો તેમણે મૂક્યા હશે, પણ તેમના બધા ગ્રંથો વિચારવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નહીં હોવાથી આટલો જ નિર્દેશ કરી સંતોષ માન્યો છે.

ઉપસંહાર

આ આખાએ નિમંધ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે જાહેર થાય છે કે 'દ્વાચત્રય'કાર આચાર્ય હેમચંદ્રે વૈદિક સાહિત્ય, ઐતિહાસિક, ગૂણકર્મો, ધર્મશાસ્ત્રો અને વિવિધ પુરાણોનું સૂક્ષ્મદર્શી અવલોકન કર્યું હતું.

૨૭ એજન સ. ૮ ૨લો. ૮૮.

૨૮ 'ભાગવતપુરાણ' સ્કંધ ૧૦, પૂર્વાર્ધ.

૨૯ 'મત્સ્યપુરાણ' અધ્યાય ૧૬૮: અને 'સરસ્વતીપુરાણ' સર્ગ ૧૦

૩૦ 'મહાભારત' 'શાંતિપર્વ' અધ્યાય ૭.

તેટલું જ નહીં પણ યજ્ઞો અને ગૃહ્યકર્મોનાં વિધિ-વિધાનો, તથા તેના દેવતાઓનો તેમને સારો પરિચય હતો. આવા સર્વધર્મનું સૂક્ષ્મ અવગાહન કરનાર, સર્વ તત્ત્વોના ઘાતા, અપૂર્વ જ્ઞાનશક્તિ ધરાવતા, અપરપાણિની તરીકે ખ્યાતકીર્તિ થયેલ, ગૂર્જરેશ્વરેશથી સન્માનિત મહાનુભાવ આચાર્યશ્રી હૈમચંદ્રને અમારા હૃદયે વંદન હો. ભારતીય સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પ્રભાકર સમાન આવા સેંકડો નરરત્નો ઉત્પન્ન થાયો અને ભારતીય સાહિત્યની સુગંધ દિગંત સુધી પ્રસરાવે એવી પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના.

જૈન પુરાણો અને હેમચંદ્રાચાર્યનું ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત

: લેખક :

શ્રી. પ્રહલાદ ચન્દ્રશેખર દિવાનજી

હિન્દના ઇતિહાસના સંશોધનમાં જૈન ગ્રંથોની ઉપયોગિતા

પ્રમુખ મહાશય. સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો !

જે મહાતુલાવની જ્યન્તી નિમિત્તે, તેની તપશ્ચર્યાથી પાવન થયેલી અને તેના શુદ્ધિસૂર્યનાં રશ્મિઓના પ્રતાપે કરીને સમસ્ત હિન્દના સુઘ સ્ત્રીપુરુષોનું ધ્યાન ખેંચી રહેલી અને પવિત્ર સરસ્વતી નદીને કિનારે આવેલી આ પુણ્યભૂમિ ઉપર ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષામાં રસ લેતા વિદ્વાન અને કર્મચોગાનુષ્ઠાનરત સજ્જનો એકત્રિત થાય છે તે મહાન વ્યક્તિએ જૈનધર્મના સિદ્ધાન્તના સ્પષ્ટીકરણ અને પ્રચારના શુભ કાર્યમાં અને પતીતપાવની સંસ્કૃત ભાષાની સમૃદ્ધિની વિવૃદ્ધિના કાર્યમાં જે મહાન સેવા કરી છે તે તરફ તે વિદ્વાન વક્તાઓએ આપનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે. હું શ્રી. હેમચન્દ્રાચાર્યે જે એક ખીલ વિશેષ જાતની સેવા એક મહાકાવ્ય દ્વારા કરી છે તે તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવા માટે ઉપસ્થિત થયો છું.

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો ! વર્તમાન પરિસ્થિતિનો પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે વિચાર કરીને પોતાના ભૌતિક જીવનનું ધડતર કરવાની શક્તિ પ્રત્યેક મનુષ્યવ્યક્તિમાં થોડે ઘણે અંશે હોય છે જ, પરંતુ તેથી સમાજને કાંઈ લાભ થતો નથી. ઊલટું તેવી સામાન્ય વ્યક્તિ રાગદ્વેષથી પ્રેરિત થઈને પોતાનો જ ઇષ્ટાર્થ સાધી લેવાની ઉત્કંઠાના મદમાં કેટલીક વખતે સમાજને હાનિ કરવામાં આચક્રા ખાતી નથી, પરંતુ

શું સંસારીઓમાં કે શું ત્યાગીઓમાં થોડીક વ્યક્તિઓ એવી હોય છે કે જેની પારમાર્થિક દૃષ્ટિ ખુલેલી હોય છે, જે છતર વ્યક્તિઓને યોગે માની લીધેલા પોતાના સંકુચિત અગર વિસ્તૃત સ્વાર્થના સાધન રૂપ નહીં, પોતાના જેવા જ અભેદ માર્ગપ્રવાસી તરીકે ગણીને, પોતાની સમકાલીન વ્યક્તિઓને જ નહીં પરંતુ ભાવિ વ્યક્તિઓને પણ મદદ રૂપ થઈ પડવાની મહત્ત્વાકાંક્ષા સેવે છે અને પોતાની બુદ્ધિ અને ક્રિયાશક્તિનો ઉપયોગ તે મહત્ત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ કરવામાં કરે છે. તેની સિદ્ધિમાં પ્રાચીન પરિસ્થિતિનો અભ્યાસ અને તે અભ્યાસ શક્ય બને તે માટે જે પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં તે વિષેની માહિતી સંગ્રહાઈ રહેલી હોય તેનો અભ્યાસ આવશ્યક છે અને તેનો પરિપાક થાય ત્યારે મનન-શક્તિ ખીલે છે અને તે શક્તિના સેવનથી ભાવિ સમાજને ઉપયોગી થઈ પડે એવા સાહિત્યનું સર્જન કરવાની શક્તિ આવે છે. આજના સત્રના આરાધ્ય સિદ્ધ પુરુષ એની એક વ્યક્તિ હતા.

એના જે મહાકાવ્યનો ઉદ્દેશ્ય મેં કીધો છે તે ત્રિષ્ટિશલાકા-પુરુષ-ચરિત છે. જૈનો એમ માને છે કે પ્રાચીન કાળમાં તેમના ધર્મના સિદ્ધાન્તને પોતાના જીવનમાં ઉતારનાર ત્રેંસઠ મહાન પુરુષો થઈ ગયા હતા. એમના ૨૪ તીર્થંકરો ઉપરાંત ૧૨ ચક્રવર્તી રાજાઓ, ૯ અર્ધ ચક્રવર્તી રાજાઓ અથવા વાસુદેવો, ૯ તેના પ્રતિસ્પર્ધી રાજાઓ અથવા પ્રતિવાસુદેવો અને ૯ બળરામો મળીને એ ૬૩ની સંખ્યા થાય છે. આમાં કેટલાક, ઉદાહરણ્યાર્થ ઋષભદેવ, કૃષ્ણ, બળરામ, જરાસંધ વગેરે, જેને હિંદુઓ પણ પ્રતાપી પુરુષો અગર અવતારી પુરુષો ગણે છે તેમનો સમાવેશ પણ થાય છે. એ સર્વનાં ચરિત્રો ઉપલા ગ્રન્થમાં સવિસ્તર વર્ણવેલાં છે. અલબત્ત, જૈનધર્મના એક સાધુ એના કર્તા, અને જૈન ધર્મ પ્રત્યે પ્રીતિ ઉત્પાદન કરવાના અગર વધારવાના જ ઉદ્દેશથી તેણે એ લખેલાં, એટલે એમાં આપણાં પુરાણોમાં ભક્તો વિષે અને તેમણે કરેલા અમતકારો વિષે હોય છે તેમ, જૈન સિદ્ધાન્તનું ગૌરવ વધારે એવી અતિશયોક્તિ હોય જ. તે છતાં પણ આપણાં પુરાણો અને તેમનાં આવા પૌરાણિક પદ્ધતિએ લખેલા કથાગ્રન્થોમાં અનેક સામાન્ય વસ્તુઓ હોવાને લીધે તેમના ઉપર ચઢાવેલો ધાર્મિક એપ કાઠી નાખીને જે સામાન્ય ઐતિહાસિક હકીકતો તેમાંથી મળી આવે તેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તેથી હિન્દના પ્રાચીન ઇતિહાસને લગતાં ધણાં સત્યો હાથમાં આવે એમ છે.

જૈન ગ્રન્થો વિષે એવી સામાન્ય માન્યતા કેટલાક ઉપરચોટિયા વિદ્વાનોએ પ્રસારાવી છે કે જૈન સાધુઓએ હિન્દુ ઇતિહાસ-પુરાણના ગ્રન્થોમાંથી મહાન પુરુષોનાં નામો અને તેમના જીવનના મુખ્ય મુખ્ય બનાવો ઉપાડી લઈને તેને જૈન સ્વરૂપ આપેલું છે અને તેથી તેમના પૌરાણિક ગ્રન્થો ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ કાંઈ ઉપયોગી થઈ પડે એવા નથી. પરંતુ તેમના જે થોડા ગ્રન્થોનો મેં અભ્યાસ કર્યો છે તે ઉપરથી મને એમ લાગે છે એ અભિપ્રાય સત્યથી વેગળો છે. એ ગ્રન્થોના કર્તાઓએ પોતાને જે પ્રાચીન જૈન ગ્રન્થોમાંથી માહિતી મળેલી તેના નામનિર્દેશ પણ કર્યો છે. તે ગ્રન્થો પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયલા હોવા જોઈએ એમ પણ લાગે છે, વળી જૈનોમાં જે એ મહત્વના વિભાગો, દ્વિગંધર અને ત્રૈતાંબરના છે તેમાં દરેકની પરંપરા જુદી હોવાથી, તેમના એક જ વિષયને લગતા ગ્રન્થોનાં પાઠાન્તરો પણ હોય છે. એ ઉપરથી એવું સ્પષ્ટ અનુમાન નીકળી શકે છે કે જો કે હાલ ઉપલબ્ધ કેટલાક જૈન પૌરાણિક ગ્રન્થો હિન્દુ પુરાણોની પછીથી લખાયલા છે તથાપિ તે માટેની સામગ્રી તેના કર્તાઓએ હિન્દુ પુરાણોમાંથી નહીં પરંતુ પોતાની ધાર્મિક પરંપરાને આધારે જાતરી આવેલા પ્રાચીન પ્રાકૃત ગ્રન્થો ઉપરથી લીધેલી છે, એમ જે તેના કર્તાઓ દાવો કરે છે તે ખરો હોવો જોઈએ. ખીજા કોઈ ગ્રન્થો વિષે આ ખરું હોય યા ન હોય તો પણ આ મહાન પુરુષોનાં ચરિત્રો વિષે તો એ ખરું છે જ એવી મારી દઢ માન્યતા થઈ છે. કારણ કે શ્રી કૃષ્ણના ચરિત્ર વિષે તથા એના પૂર્વજો, અને સમકાલીનો વિષે એ લોકો શું કહે છે તે જોતા માટે મેં હેમચન્દ્રાચાર્યનો ઉપરોક્ત ગ્રન્થનો તેમજ લગભગ છઠ્ઠા સૈકાના અરસામાં લખાયલા જિનસેન નામના દ્વિગંધર સાધુના ‘હરિવંશપુરાણ’નો અભ્યાસ મેં થોડા વખત ઉપર કર્યો હતો; એટલું જ નહીં પરંતુ તેમાં જે પ્રાચીન ગ્રન્થો—જેવા કે ‘નેમિનાથચરિત્ર’—નો ઉલ્લેખ છે તે વિષે પણ તપાસ કરી હતી. તેથી વિદ્વાનોને મારી ભલામણ છે કે ઉપર જણાવેલો પૂર્વગ્રહ કાઢીને તેમણે હિન્દુ અને જૈન ગ્રન્થોમાંના સામાન્ય ઐતિહાસિક હકીકત એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ, તે કર્યાથી મને એવી આશા છે કે હિન્દુના પ્રાચીન—નિદાન મહાભારતનાં મુખ્ય પાત્રો—પાંડવો, યાદવો તથા કૌરવો અને તેમની સાથે મિત્રભાવે અગર વૈરભાવે સંબંધમાં આવેલા અનેક જરાસંધ જેવા રાજાઓ અને તેમના દેશો, તેમના

કાળમાં પ્રચલિત સામાજિક રૂઢિઓ, રહેણીકરણી, વગેરે વિષેની વિપુલ હકીકત મળી આવશે; એટલું જ નહીં પરંતુ તે ઉપરાંત હિન્દુ અને જૈન ધર્મો આર્યધર્મમાંથી કયારે અને શા કારણે જુદા પડ્યા હતા, તે એમાં સામાન્ય સિદ્ધાન્તો કયા કયા છે, જે જે આપતોમાં તીવ્ર મતભેદ ઉપસ્થિત થયો તે કયો કયો આપતો હતી, તે ઉપસ્થિત થયે તે વખતે બન્ને પક્ષોના આગેવાનો કોણ કોણ હતા, તે વખતે હિન્દુમાં ખીજા કોઈ ધર્મો પ્રચલિત હતા કે કેમ, હોય તો તે કયા, વગેરે વગેરે હિન્દુના ધર્મો સમ્યન્ધી પ્રતિહાસની અનેક મહત્વની ગૂંચવણો પણ ઉકેલી શકાય એવી માહિતી હાથ લાગે એમ છે. તે કાર્યમાં 'ત્રિક્ષત્રિ-શલાકાપુરુષચરિત' સારી મદદ કરે એમ છે, અને જો કે આ ધર્મો વિશાળ ૨૫૦૦૦ પ્લોકોનો ગ્રન્થ છે છતાં તેમાં મહાકાવ્યને આવશ્યક ઋતુ વર્ણનો, મનુષ્યસ્વભાવનાં શબ્દચિત્રો, અનેક વ્યાવહારિક પ્રસંગો, રાજવૈભવ, રાજનીતિ, વિગ્રહો, વગેરે અંગો પણ છે તેને લીધે જોને સંસ્કૃત ભાષાનું સામાન્ય જ્ઞાન હોય અને વાંચીને અગત્યની આપતો ઉપર મનન કરવા જેટલી કુરસદ હોય તેને એનો અભ્યાસ ધર્મો રસમય લાગશે એમ મારી ખાત્રી છે.

હેમચંદ્રાચાર્યની અપભ્રંશ-સેવા

: લેખક :

શ્રી. ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ

શ્રીમદ્ હેમચંદ્ર ગુજરાતના અગ્રગણ્ય જ્યોતિર્ધર અને યુગકર્તા મહાપુરુષ હતા. એમને યુગ હેમયુગ નામ પ્રમાણે સાચો જ સુવર્ણયુગ હતો. મહારાજ જ્યસિંહદેવને રાજકાળ પરમ યશસ્વી અને ગૌરવયુક્ત હતો. એ સુભગ સમયે સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રને—એ એ મહા વિભૂતિઓને વિરલ સંયોગ થયો—સોનું અને સુગંધ એકઠાં મળ્યાં! પરિણામે ગુજરાતની યશકલગીમાં અદ્ભુત રંગો પૂરાયા. ગુજરાતના ગૌરવમાં અજબ ઉમેરો થયો. ગુજરાતનો લગ્ય ઇતિહાસ સોનેરી અક્ષરે આલેખાયો.

શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય અગ્રેક સાહિત્યસૃષ્ટા હતા; અનુપમ યુગદષ્ટા હતા; કુશળ રાજનીતિજ્ઞ હતા; સમર્થ શાસનસ્વામી હતા. હેમચંદ્ર એટલે સર્વોત્કૃષ્ટ પરિણીત પ્રજા, સાંગોપાંગ સંપૂર્ણ અભ્યાસ, રસભરી સર્વોત્કૃષ્ટ સર્જકતા. હેમચંદ્ર એટલે વિદ્યાના મહાસાગર, જીવંત જ્ઞાનકોશ, કલિકાલસર્વજ્ઞ. એમના શિષ્ય દેવચંદ્રના શબ્દોમાં હેમચંદ્ર એટલે ‘વિદ્યાભોનિધિમંથમંદરગિરિ.’ એવા અગાધ શક્તિશાળી સપૂત માટે ગુજરાત જેટલાં ગર્વ અને ગૌરવ ધરે એટલાં ઓછાં છે. એઓ શાસનના જેટલા જ સાહિત્યના ભેખધારી હતા. એટલે જોનેના જેટલા જ જોનેતરોના—સમસ્ત ગુજરાતીઓના માનને અને પૂજને પાત્ર છે.

એ કલિકાલસર્વજ્ઞની કુશાગ્ર કલમે કોઈ પણ વિષય છોડવો છોડ્યો નથી. એ સાહિત્યસ્વામીની સાર્વત્રિક પ્રતિભાએ એકે પ્રદેશ ખેડવો બાકી રાખ્યો નથી. એમની સર્વત્રાહી બુદ્ધિશક્તિ વ્યાકરણ

અને અલંકાર, છંદ અને કોશ, કાવ્ય અને ચરિત, ન્યાય અને યોગ આદિ વિવિધ વિષયોમાં સફળતાથી ફરી વળી છે. 'સિદ્ધહેમ' જેવું સર્વાંગસંપૂર્ણ વ્યાકરણ અને એનાં ઉદાહરણો સાથે સોલંકી વંશનો ઇતિહાસ આલેખતું પ્રતિભાશાળી મહાકાવ્ય 'દ્વાયત્રય,' કાવ્યશાસ્ત્રનું સુરેખ નિરૂપણ કરતું 'કાવ્યાનુશાસન' અને છંદોની સમગ્ર આલોચના કરતું 'છંદોનુશાસન,' એક અર્થના અનેક શબ્દ આપતો વિપુલ કોશ 'અભિધાનચિંતામણિ' અને એક શબ્દના અનેક અર્થ આપતો વિસ્તૃત કોશ 'હેમઅનેકાર્થસંગ્રહ,' દેશી ભાષાઓના અભ્યાસમાં અત્યંત આવશ્યક એવી 'રચણાવલિ' કિંવા 'દેશીનામમાલા' અને વૈદકના શબ્દોનો વિશિષ્ટ કોશ 'નિધંદુરોષ,' ઉત્તમ કવિત્વથી અંકિત ત્રેસઠ ચરિત્રોનો કાવ્યગ્રંથ 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત' અને સર્વ-ધર્મસમભાવની ઉદાત્ત ભાવના ભર્યું 'વીતરાગસ્તોત્ર' કિંવા 'મહાદેવસ્તોત્ર,' ન્યાયશાસ્ત્રના ગહન સિદ્ધાંતો સ્ફુટ કરતી 'પ્રમાણ્યમીમાંસા' અને રાજનીતિ તથા ધર્મનીતિની સૂક્ષ્મ સમીક્ષા કરતું અપૂર્વ 'યોગશાસ્ત્ર' એમની અખંડ સાહિત્ય તપશ્રયાની પ્રતીતિ કરાવે છે.

આજે આપણે એમનાં કવિ કે આલંકારિક, રાજશાસ્ત્રી કે ભાષાશાસ્ત્રી, સમાજશાસ્ત્રી કે ધર્મશાસ્ત્રી ઇત્યાદિ વિવિધ સ્વરૂપોમાંથી માત્ર ભાષાશાસ્ત્રી તરીકેનું કંઈક દર્શાવ કરીશું. મહામૂલા તેજસ્વી હીરાના અનેક પહેલ જેવા એમના અનેકવિધ અક્ષરજીવનમાંથી માત્ર એક જ પાસું અવલોકીશું. ગુજરાતના એ અખર વિદ્વાનમાં અનેક મહાપંડિતોની મેઘા એકઠી મળી હતી. વ્યાકરણના વિષયમાં એઓ ગુજરાતના પાણિનિ હતા. કોશની ખ્યાતમાં એઓ ગુજરાતના અમરસિંહ હતા. કાવ્યશાસ્ત્ર સંબંધમાં એઓ ગુજરાતના મન્મટ હતા. છંદ:શાસ્ત્રમાં એઓ ગુજરાતના પિંગલાચાર્ય હતા. આવા અનેક વિદ્વાનોના સંગમરૂપ આચાર્યશ્રી હૈમચંદ્રને એક મહાન ભાષાશાસ્ત્રી તરીકે એક વિશિષ્ટ વૈયાકરણ તરીકે આપણે કંઈક જોઈશું. અને તેમાંય સંસ્કૃતની એમની સેવાને બદલે આપણી ભાષાની જનની અપભ્રંશની એમણે કરેલી અનેખી સેવા ખાસ વિચારીશું.

મહારાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના માલવમંડલવિજયથી ધારાની સમગ્ર સમૃદ્ધિ પાટણમાં આવી. સાથે ભોજરાજનો પુસ્તકબંધાર પણ આવ્યો. એક દિવસ પુસ્તકબંધારના રક્ષકો બંધારતું નિરીક્ષણ કરતા

હતા. ત્યાં ભોજવ્યાકરણુ જોતાં મહત્વાકાંક્ષો સિદ્ધરાજના હૃદયમાં ગુર્જર વ્યાકરણની તીવ્ર ઇચ્છા જન્મી, અને પોતાનો એ મનોરથ સિદ્ધ કરવા એમણે હેમચંદ્રને વિનંતી કરી, એ માટે સર્વ પ્રકારની તૈયારી કરી દીધી. તાબડોતોબ કાશ્મીરથી આઠ વ્યાકરણુ ગ્રંથો મંગાવી આપ્યા. અને આ લક્ષ્મીસમૃદ્ધ દેશને વિદ્યાસમૃદ્ધ કરવા આ મહાન આચાર્યે અપૂર્વ યત્ન આદર્યો. રાજની આ અભ્યર્થનાનો ઉલ્લેખ સિદ્ધહેમની પ્રશસ્તિમાં હેમચંદ્રાચાર્ય પોતે જ કરે છે કે:—

તેનાતિવિસ્તૃતદુરાગમવિપ્રકીર્ણ—

શબ્દાનુશાસનસમૂહકદર્શિતેન ।

અભ્યર્થિતો નિરવમં વિધિવદ્ વ્યષત્ત

શબ્દાનુશાસનમિદં મુનિહેમચન્દ્રઃ ॥

અતિ વિસ્તૃત, દુરાગમ અને વિપ્રકીર્ણ વ્યાકરણુ સમૂહથી કદર્શિત થએલા સિદ્ધરાજનો ઉલ્લેખ આપણને વ્યાકરણુ પરત્વે પ્રવર્તતી તત્કાલીન શોચનીય પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ આપે છે.

વર્ષસવાવર્ષમાં તો આચાર્યશ્રીએ ‘સિદ્ધહેમ’ જેવો સર્વાંગ સંપૂર્ણ વિસ્તૃત ગ્રંથ તૈયાર કરી દીધો અને એમના અદ્ભુત પાંડિત્યની સૌને પ્રતીતિ કરાવી. વ્યાકરણુનાં પાંચે અંગો—સૂત્ર, ગણપાઠ સહિત વૃત્તિ, ધાતુપાઠ, ઉચ્ચાદિ અને લિંગાનુશાસન—પોતે જ પોતાની ટીકા સાથે યોજ્યાં. વળી એ અનુપમ ગ્રંથ સાથે સિદ્ધરાજનું નામ જોડી એમની પ્રેરણાનો પૂરો બદલો વાળ્યો. ‘સિદ્ધહેમે’ કર્તા અને કારયિતા બન્નેને અમર કર્યાં.

એ મહાન ગ્રંથને દબ્બલાપૂર્વક રાજની સવારીના હાથી ઉપર હોદામાં પધરાવી દરબારમાં લાવવામાં આવ્યો, જે બંધ સવારીમાં ચામરવાહિનીઓ ખેડે બાબુ ચામર ઢાળતી હતી અને ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું. રાજસભાના વિદ્વાનો આગળ એનું પઠન કરવામાં આવ્યું અને પછી સમુચિત પૂજોપચાર સાથે એની સારસ્વત કોશમાં સ્થાપના કરવામાં આવી. ગુજરાતના ગૌરવરૂપ એ ગ્રંથની પ્રશસ્તિમાં તત્કાલીન વિદ્વાનને એક શ્લોક માત્ર બસ થયો:—

આતઃ સંવૃણુ પાણિનિપ્રલપિતં ક્રાતન્ત્રકન્યા વૃથા

મા કાર્ષોઃ કદુ શાકટાયનવચ્ચઃ ક્ષુદ્રેણ ચાંદ્રેણ કિં ।

કિં કળામરણાદિભિર્વઠરયસ્યાત્માનમન્યૈરપિ
શ્રૂયન્તે યદિ તાવદર્થમધુરાઃ શ્રીસિદ્ધહેમોક્તયઃ ॥

સિદ્ધહેમ'ના સાત અધ્યાય સંસ્કૃત માટે છે, જ્યારે આઠમે-
છેલ્લો-અધ્યાય પ્રાકૃત, શૈરસેની. માગધી, પૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી
અને અપભ્રંશ માટે છે. સંસ્કૃત સાથે પ્રાકૃતનો સમાવેશ એ આ
શબ્દાનુશાસનની ખાસ વિશિષ્ટતા છે. તેમાંય ખાસ કરી અપભ્રંશના
નિરૂપણમાં આચાર્યશ્રીએ વિસ્તૃત અને અનુપમ કાળો આપ્યો છે.
અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતીની જનની હોઈ આપણી ભાષાના કમિક
અભ્યાસ માટે એ પરમ આશીર્વાદ રૂપ છે. અપભ્રંશ ઉદાહરણો આપણને
તે સમયના સાહિત્યનો પરિચય કરાવે છે. એટલું જ નહિ પણ ગુજરાતી
ભાષાની શરૂઆત સામાન્ય રીતે મનાય છે એમ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર
નથી, પણ ૯૦૦-૧૦૦૦ વર્ષ ઉપર છે તે દર્શાવે છે. ખાસ કરી
વીરરસની અછતવાળી કહેવાતી આપણી ગુજરાતી ભાષામાં તે સમયે
વીરરસનું કેવું સુંદર સાહિત્ય હતું તેનો આપણને ખ્યાલ આપે છે.
આપણે એમાંનાં શેઠાં ઉદાહરણો જોઈએ.

એ ઉદાહરણો મુખ્યત્વે ત્રણ જાતનાં છે : શૃંગારરસનાં, વીરરસનાં
અને ઉપદેશનાં કિંવા સુભાષિત. શૃંગારમાં પણ સંભોગ, શૃંગારનાં
અને વિપ્રલંબ શૃંગારનાં એમ બે જાતનાં છે. નમૂના દાખલ આપણે
દરેક પ્રકારનાં બધાં ઉદાહરણ અનુક્રમે જોઈએ. ઉદાહરણ સાથે
એનાં સમલોકો ભાષાંતર આપ્યાં છે, જેથી અર્થ સુગમ થાય તેમજ
અપભ્રંશ અને ગુજરાતી વચ્ચેનું સામ્ય યથાર્થ સમજાય.

અંદરે વાદળમાં છુપાયેલો જોઈ કવિ કદપના કરે છે કે ચંદ્ર
ગૌરીના સુંદર મુખથી જતાયો, એટલે એ તો શરમનો માયો
સંતાઈ ગયો છે !

ઓ ગોરી-મુહ-નિજ્જિઅડ વહલિ લુકુ મિયઙ્કુ ।

અન્નુ વિ જો પરિહવિય-તણુ સો કિવં ભવંઈ

નિસઙ્કુ ॥ ૪૦૧-૨ ॥

“એ ગોરીમુખહારીએ વાદલલીન મંચક;

અન્ય થકી જે પરલગ્યો તે ક્યમ ભમે નિશંક?”

શૃંગારના બીજા ઉદાહરણમાં આપણે માલવાના પૃથિવીવલ્લભ

મુંજ સંબંધી એક શ્લોક જોઈએ. હેમચંદ્રાચાર્યે શૃંગારનાં ઉદાહરણોમાં એ દોહા મહાપ્રશસ્ત માલવપતિ મુંજ વિષેના આપ્યા છે. એ દર્શાવે છે કે મુંજ વિષેનું સાહિત્ય અપભ્રંશ ભાષામાં હેમચંદ્રના સમય પહેલાં રચાયેલું હતું. અર્થાત્ અપભ્રંશ ભાષા તે સમયે સારી રીતે પ્રચલિત હતી. મુંજને ઉદ્દેશી નાયિકા કહે છે કે તું મારો હાથ તરછોડી આવ્યો જય એમાં શો વાધો? જ્યારે હૈયામાંથી જોડી જય ત્યારે હું જાણું કે મુંજ ખરો રાધે બરાધો:—

વાહ વિજોડવિ જાહિ તુહું દ્વડ તેવંદ કો દોસુ ।

હિઅય-દિટ્ઠ જદ્દ નીસરદ્દિજાણઈ મુજ્જ સરોસુ ॥૪૩૨-૩ ॥

“ બાહુ વછોડી જ ભલે, ના તેમાં કંઈ દોષ;
હૈયા યકો જ નીસરે જાણું મુંજ સરોપ. ”

વિપ્રલંબ શૃંગારના ઉદાહરણમાં કવિએ અન્યુકિત દ્વારા પ્રોષિત-ભર્તૃકા નાયિકાનું રસિક ચિત્ર રજૂ કર્યું છે. બારણે કાગડાને ખોલતો સાંભળી વિરહિણી એને ઉડાડતી હોય છે. કાગડો ખોલે તો મહેમાન આવે એવી માન્યતા છે. નાયિકા પોતાના મોંઝામૂલા મહેમાનની - નાયકની અપેક્ષાથી બારણે આવે છે, પણ કાઠને નહિ જોતાં એ ખોટાખોલા કાગડાને ઉડાડે છે. તેમ કરતાં વિરહથી કૃશ થએલ એના હાથમાંથી અર્ધાં વલય નીકળી પડે છે, અને જમીન ઉપર પડી તૂટી જાય છે. એટલામાં એ સહસા પોતાના પિયુને આવતો જુએ છે, અને એથી એને એટલો બધો હર્ષ થાય છે કે એ હર્ષથી હૃષ્ટપુષ્ટ થતાં બાકીનાં અર્ધાં વલય તડાક દઈને ફૂટી જાય છે! એ આલેખતાં કવિ કહે છે:—

વાયસુ ડહુવન્તિઅપ પિઠ વિદ્વિઠ સહસ ત્તિ ।

અદ્દા વલયા મહિદ્દિ ગય અદ્દા ફુદ્દ તદ્દ ત્તિ ॥૩૫૨-૧ ॥

“ વાયસ ઉડાડન્તીએ દીડો પિયુ ભરાક;
અર્ધાં બલૈયાં મહી પડયાં, ફૂટયાં અર્ધાં તડાક. ”

ખીજ ઉદાહરણમાં એક સુંદર સંભાવનાનું આપણને દર્શન થાય છે. શિશિર ઋતુમાં સરોવરના પાણીમાંથી વરાળ નીકળતી જોઈ કવિ કલ્પના કરે છે કે વિરહાગ્નિથી બળતો કાષ્ઠક એમાં પડ્યો છે, એનો ધૂમાડો નીકળે છે!

વિરહાણલ-જાલ-કરાલિઅઝ પહિઝ કો વિ બુઙ્ઙિવ ઠિઅઝ ।
અનુ સિસિર-કાલિ સીઅલ-જલહુ ધૂમુ કહન્તિહુ ઝઙ્ઙિઅઝ ॥
૪૧૫-૧ ॥

“વિરહાણલ નવાલાથી બળેલો
પથિક કોઈ સંભવે બુઝેલો;
નહિ તો શિશિર સમે ધૂમ કયાંથી
ઉઠે આમ શીતલ વલમાંથી ?”

બુજરાતીમાં વિરહ મનાતા વીરરસનાં અનેક ઉત્કૃષ્ટ ઉદાહરણો ‘સિદ્ધહેમ’માં આપેલાં છે, જે આપણા જવલંત વીરરસસાહિત્યની સરસ ઝાંખી કરાવે છે. એમાંથી કૃત એ જ આપણે જોઈશું. કેસરબીના કંથના આદ્ય અને શૌર્યથી મંત્રમુગ્ધ બનેલી નાયિકા વ્યાજરત્નતિ વડે પતિના એ દોષ પોતાની સખીને જણાવે છે—એક તો આપવા એકા એટલે માત્ર પત્ની બાકી રહે અને બીજો લડાઈમાં જુઝ્યા એટલે માત્ર તરવાર બાકી રહે! ધીરોદાત એ વીર વર્ણવતાં કવિ કહે છે:—

મહુ કન્તહો વે દોસડા હેલ્લિ મ ઇંચહિ આલુ ।
દેન્તહો પર હઝં ઉવ્વરિઅ જુઙ્ઙન્તહો કરવાલુ ॥ ૩૭૨-૧ ॥

“મત્ર કંથ તણાં દોષ એ, સખી મા ખોટું ધાર;
દેતાં એક હું ઉચરું, જુઝતાં તરવાર.”

વીરરસના બીજા ઉદાહરણમાં તરવાર વડે દુશ્મનનાં માથાં વધેરતા પતિને તરવાર છોડી બાલો લેવા પત્ની વિનંતી કરે છે, જેથી બિચારા કાપાલિકને આખી ખોપરી મળે? વજ્રપ્રહાર જેવા જેના ઝટકાથી કહણુ ખોપરીનાય કકડા થઈ જાય છે એવા એ નર-વ્યાધના વીરત્વને ધ્વનિત કરતાં કવિ લખે છે:—

પ્રિય પમ્વર્હિ કરે મહુ કરિ છઙ્ઙિહિ તુહં કરવાલુ ।
જં કાવાલિય વપ્પુડા લેહિ અમગ્ગુ કવાલુ ॥ ૩૮૭-૩ ॥

“પ્રિય, લાલો કર લે અને છોડી દે કરવાલ;
લે કાપાલિક આપડા જેથી અમગ્ર કપાલ.”

હેલ્લે આપણે સુભાષિતનાં ઉદાહરણ જોઈએ. સંસ્કૃત ભાષા એટલે સુભાષિતોના રત્નાકર. માતાનો એ અખૂટ વારસો પુત્રીઓને

પણ મળેજને ? એટલે અપભ્રંશનોય રત્નભંડાર નાનોસનો નથી. આપણે તો એમાંથી માત્ર એ જ મુક્તક-મૌકિતકો જોઈ સંતોષ માનીશું.

સહુ કોઈ મોટા થવા ફાંફાં મારે છે, પણ હાથ છુટો રાખ્યા વિના મોટાઈ મળતી નથી એ વ્યવહારુ સત્ય દાખવતાં કવિ કહે છે:—

સાહુ વિ લોક તદ્દપ્પહ્લ વહુત્તણહો તણેણ ।

વહુપ્પણુ પરિ પાવિઅહ્લ હ્લિથિ મોકલહેણ ॥ ૨૬૬-૧ ॥

“વડપણુ માટે તડફડે સર્વ લોકનો સાથ;
મોટપ કિન્તુ મળી શકે ફક્ત મોહને હાથ.”

ખીજા સુભાષિતમાં તલની અ-ધૌકિત દ્વારા કવિ આપણને અનુપમ ઉપદેશ આપે છે. તલ રનેહ (તેલ) હોય ત્યાં સુધી જ તલ કહેવાય છે. રનેહ (તેલ) જતાં એજ તલ, તલ મટી ખલ (ખોળ) બને છે. એજ રીતે માણસ રનેહ (પ્રેમ) હોય ત્યાં સુધી જ સનજન કહેવાય છે. રનેહ (પ્રેમ) જતાં માણસ ખલ (દુર્જન) બની જાય છે. માટે રનેહ એજ ખરું જીવનરસાયન છે એ કવિ દર્શાવે છે:—

તિલહ્લ તિલત્તણુ તાઝ પર જાઝ ન નેહ્લ ગલન્તિ ।

નેહિ પળદ્દહ્લ તે જ્ઞિ તિલ તિલ ફિદ્દહ્લિ સ્લહ્લ હોન્તિ

॥ ૪૦૬-૨ ॥

તલનું તલપણુ ત્યાં સુધી જ્યાં સુધી રનેહ ન જાય;
રનેહ જતાં પછી તેજ તલ તલ મટીને ખલ થાય.

આ બધાં ઉદાહરણો ઉપરથી આચાર્યશ્રીએ અપભ્રંશ ભાષાની કેવી અપૂર્વ સેવા કરી છે એનો આપણને સચોટ ખ્યાલ આવે છે. અપભ્રંશ ભાષાની આવી વિશદ સમીક્ષા એમના પહેલાં કોઈએ કીધી નથી. સર્વ વ્યાકરણોના નિષ્કર્ષ સમા ‘સિદ્ધહેમ’ માટે ગુજરાત જોડેલો ગર્વ ધરે એટલો ઝોછો છે. જગતભરના વ્યાકરણસાહિત્યમાં ‘સિદ્ધહેમ’નું સ્થાન અનોખું છે, અને એવું જ અનોખું સ્થાન છે ‘સિદ્ધહેમ’ની રૂપાવલિને સોલંકી વંશની કીર્તિ-કથા સાથે સાંકળતાં મહાકાવ્ય ‘દ્વાચશ્રય’નું. ગુર્જરદેવીનાં ઉભય મહામૂલાં આભૂષણો છે. આચાર્યશ્રીની પરિણત પ્રગ્ઠાથી અંકિત ઉભય ગુજરાતનાં મહા-તેજસ્વી રત્નો છે.

જેમના ગ્રન્થમાં અગાધ વિદ્વતા હતી, ઉપદેશમાં ઓળસભયું માધુર્ય હતું. રાજસંબંધમાં સહૃદય ગાંભીર્ય હતું, રાજકારણમાં ઐચિત્યભરી દીર્ઘદષ્ટિ હતી, શાસનસેવામાં સુંદર વ્યવસ્થા હતી, સાહિત્યસેવામાં અપ્રતિમ પ્રતિભા હતી, યોગમાં અનુભવનું નવનીત હતું. અલંકારમાં અવનવો ચમત્કાર હતો, વાણીમાં અમૃતભરી મીઠાશ હતી, વર્તનમાં વિશુદ્ધિમય ઉદારતા હતી, કવનમાં અસ્ખલિત રસધારા હતી અને જીવનમાં વિજયવતી કલિકાલસર્વગતા હતી એવા એ મહાન ગુજરાતી શ્રીમદ્દ હેમચંદ્રાચાર્યને હજારો વન્દન હો! વન્દન હો!

ગૌર્ અને નાગર અપભ્રંશ

: લેખક :

શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી.

‘સુરસ્વતીકંઠાભરણુ’કાર ભોજદેવના શબ્દમાં આપણને એક નીચેની સુપ્રસિદ્ધ પંક્તિ પ્રાપ્ત છે:

અપભ્રંશોન લુષ્યન્તિ સ્વેન નાન્યેન ગુર્જરાઃ ॥^૧

“ગુર્જર લોકો પોતાના અપભ્રંશથી પ્રસન્ન રહે છે; ખીજા અપભ્રંશથી નહિ.”

૧૧મી સદીનો ભોજદેવ આ પ્રમાણે ગુર્જરાના પોતાના અપભ્રંશની વાત કરી, આપણી સમક્ષ તે સમયના એક અપભ્રંશપ્રકારને રજૂ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય તેમ નથી લાગતું?

પણ ૧૫મી કે ૧૭મી સદીનો માર્કંડેય આની માધાકૃટમાં પણ નિષેધ કરે છે. તે જણાવે છે કે—

નાગરો વ્રાજહશ્ચોપનાગરશ્ચેતિ તે વ્રયઃ ।

અપભ્રંશાઃ પરે સૂક્ષ્મભેદત્વાન્ન પૃથક્ક્રમતાઃ ॥^૨

“આમ નગર, વ્રાયહ અને ઉપનાગર, એ ત્રણ અપભ્રંશ-પ્રકાર પ્રધાન છે. બાકીના અપભ્રંશોમાં તો સૂક્ષ્મ ભેદ જ છે, એટલે એને જુદા ગણવાની કોઈ આવશ્યકતા નથી રહેતી.”

માર્કંડેય આમ પ્રધાન ત્રણ અપભ્રંશોને સ્વીકારી, ખીજાઓને તેની અંદર સમાવી લે છે. એ ખીજા અંદર સમાવવા જેવા ઘર્ષ બધા ક્રેટલા છે, એ તેણે પ્રસ્તાવનામાં આપ્યું છે; એ સ્ત્રોતો ન ઉતારતાં એ અપભ્રંશો જ અત્ર ગણાવું છું.

૧ ‘સુરસ્વતીકંઠાભરણુ’, (નિ. સા. આવૃત્તિ), પૃ. ૧૪૨.

૨ ‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ’ (વિઝાગાપદ્યમ આવૃત્તિ), પૃ. ૩.

૧. વ્રાયહ, ૨. લાટ, ૩. વૈદર્ભ, ૪. ઉપનાગર, ૫. નાગર,
૬. પાશ્વર, ૭. આવન્ત્ય, ૮. પાંચાલ, ૯. ટાક્ક, ૧૦. માલવ,
૧૧. કૈકય, ૧૨. ગૌડ, ૧૩. આદ્ર, ૧૪. વૈવ, ૧૫. પાશ્ચાત્ય, ૧૬.
પાંડ્ય, ૧૭. કૌન્તલ, ૧૮ સૈંહલ, ૧૯. કલિંગ્ય, ૨૦. પ્રાચ્ય, ૨૧.
કાશ્ચાટ, ૨૨. કાંચ્ય, ૨૩. દ્રાવિડ, ૨૪. ગૌઝર, ૨૫. આબીર,
૨૬. મધ્યદેશીય, અને ૨૭. વૈતાલ.^૩

આ ૨૭ ભેદો છે. આ બધાય “સૂક્ષ્મભેદવ્યવસ્થિતા:” છે. આ
૨૭ ભેદમાંથી પ્રધાન ભેદ ગાળી કાઢી, માર્કેડેએ નાગર, ઉપનાગર
અને વ્રાયહ એ ત્રણ અપભ્રંશોનું વ્યાકરણ પોતાના “પ્રાકૃતસ્વસ્વ”
નામક વ્યાકરણમાં પ્રધાનતવા બાંધ્યું છે. એને મતે એ ત્રણે ભેદો
નીચે મુજબ છે :

નાગર : નાગરં તુ મહારાષ્ટ્રીશોરસેન્યોઃ પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।^૪

આ નાગરના વિષયમાં ત્યાં તેણે જણાવ્યું છે કે, અધ્યાપકશ્રદામાણક
મૂલત્વેન પ્રથમં નાગરમાહ—આમ બધા અપભ્રંશોનું મૂળ રૂપ “નાગર”
હોવાથી તે અપભ્રંશ પ્રથમ કહેવામાં આવ્યો છે. ઉપરના સૂત્રમાં
“મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત” અને “શોરસેની”માંથી “નાગર અપભ્રંશ”
નીકળવાનું તે સ્વીકારે છે.

વ્રાયહ : વ્રાચહો નાગરાત્સિધ્યેત્ । સિન્ધુદેશોદ્ભવો વ્રાચહોઽ-
પબ્રંશઃ । અસ્ય ચ યત્ર વિશેષલક્ષણં નાસ્તિ તન્નાગરાદ્ જ્ઞેયમ્ ॥^૫

“નાગર અપભ્રંશ”માંથી “વ્રાયહ” સિદ્ધ થાય છે. આ
સિંધ દેશમાં ઉપન્ન થયેલો છે. “વ્રાયહ”ની વિશેષતા બાદ કરતાં
બાકીનું “નાગર”માંથી જાણી લેવું.

ઉપનાગર : અનયોર્યત્ર સાઙ્કર્યં તદિષ્ટમુપનાગરમ્ ।^૬

“નાગર” અને “વ્રાયહ”નું જે બાષામાં સાંકર્ષ છે, તે
“ઉપનાગર” છે.

૩ એજન, પૃ. ૨.

૪ એજન. પૃ. ૧૨૨.

૫ એજન, પૃ. ૧૨૧.

૬ એજન, પૃ. ૧૨૨.

બીજા અપભ્રંશીના આ ત્રણેમાં અંતર્ભાવ તેને ઇષ્ટ છે. અન્યેષા-મપદ્મશાનામેષ્વેવાન્તર્ભાવઃ । તથા હિ તત્રૈવ ॥ એ કહી માર્કંડેયે બીજા ભેદોની વિશિષ્ટ લાક્ષણિકતા નિર્દેશતાં જે કહ્યું છે, તે વિસ્તારભયે ગુજરાતીમાં જ અત્ર આપું છું:

- ટાક : ટકભાષા નાગર અપભ્રંશ અને ઉપનાગરમાંથી;
 માલવી : જેમાં તુ ખૂબ આવતો હોય તે;
 પાંચાલી : જેમાં વા અને ઈ ખૂબ આવે તે;
 વૈદર્ભી : જેમાં ઝલ્લ આવ્યાં કરે તે;
 લાટી : જેમાં સંભોધનો જ આવ્યા કરે તે;
 ચૌઢી : જેમાં ઈંકાર અને ઝકાર આવ્યા કરે તે;
 કેકયી : જેમાં વીપ્સા નિર્દિષ્ટ હોય તે;
 ગૌડી : જેમાં ખૂબ સમાસાંત પદો યોજાયાં હોય તે;
 કૌન્તલી : જેમાં ડકાર ખૂબ આવ્યા કરે તે;
 પાંડયા : જેમાં ખૂબ ઈકાર આવ્યા કરે તે.
 સૈહિલી : જેમાં ખૂબ જોડાક્ષરો આવ્યા કરે તે;
 કાલિંગી : જેમાં હિં જોડાયેલો હોય તે;
 પ્રાચ્યા : પ્રાચ્યદેશની ભાષાના પ્રયોગો જેમાં બહુ છે તે;
 અભીરી : જટ્ટ(મટ્ટ) વગેરે જેમાં ખૂબ આવ્યા કરે તે;
 કાણ્વીટી : જેમાં વણોના વિપર્યાય થયા કરે તે;
 મધ્યદેશીયા : મધ્યદેશની ભાષાના પ્રયોગો જેમાં ખૂબ છે તે;
 ગૌર્જરી : સંસ્કૃત ભાષાના પ્રયોગોથી ભરપૂર;
 (ટાક ભાષાના સંસ્કારો પણ તેમાં આવે છે)
 પાશ્ચાત્યા : જેમાં ર, ત (લ), અને હનો વ્યત્પય છે તે;
 દ્રાવિડી : જેમાં રકારનો વ્યત્પય છે તે;
 વૈતાલિકી : જેમાં ઢકાર બહુ આવે છે તે;
 કાંચી : જેમાં ઈ અને ઓ ખૂબ આવ્યા કરે છે તે.

માર્કંડેયે લક્ષણો આપીને તો કમાલ જ કરી નાંખી છે. આવો જ સૂક્ષ્મભેદ હોય તો ખરેખર જુદાં નામો આપવાની જરૂર જ રહેતી નથી. પણ એથી આગળ વધી આપણે આ. હેમચંદ્રનું વ્યાકરણ જોઈએ તો આ બધાં નામો આપવાની પણ કાંઈ જરૂર ન હોય; કેમકે એમણે “અપભ્રંશ” સિવાય બીજું કોઈ નામ જ ઇષ્ટ માન્યું નથી; જેવું

કે તેણે પ્રધાન પ્રાકૃતને માટે પણ 'જુહુ' નામ ધણ માન્યું નથી. આમ હોય તો એક જ તડાકે નિર્ણય આપવાનું સરલ થઈ પડે કે “મહારાષ્ટ્રીય પ્રાકૃત”નું નામ આ. હૈમચંદ્રે નહિ આપ્યું હોવાથી એ નામધારી કરી કોઈ પ્રાકૃત હતું જ નહિ; તે જ રીતે “અપભ્રંશ”નું વિશિષ્ટ નામ આ. હૈમચંદ્રે નહિ આપ્યું હોવાથી “ગૌર્” કે “નાગર” કે “ઉપનાગર” કે “પ્રાયક” કે “ટાક” એ વગેરે નામો ધરાવતા અપભ્રંશો કદી કોઈ હતા જ નહિ. પરંતુ એમ નથી જ, એ આજે તદ્દન સર્વસ્વીકૃત વાત છે. તે જ રીતે “અપભ્રંશ”ના તેને દેશ પરત્વે સ્વીકારાયેલા ‘ભૂરિભેદ’ના અસ્તિત્વના વિષયમાં પણ કોઈથી કોઈ શંકા ઉઠાવી શકાય તેમ નથી. અને ખુદ આ. હૈમચંદ્રને પણ તેવો કોઈ વિશિષ્ટ અપભ્રંશ “મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત”ની જેમ જ હૃદયમાં ધણ હશે, તેમ સ્વીકારવામાં હૃદયને સંકાય નથી અનુભવવો પડતો. માત્ર એ અપભ્રંશ કયો હશે, એ જ નિર્ણય કરવાનું તેના સમર્થકોને શિર રહે છે.

આપણે ઉપર જોયું છે કે ભોજદેવે “ગૌર્” અપભ્રંશ” જરૂર ઇચ્છ્યો છે. ખેશક જે પ્રસંગમાં આ વિધાન ભોજદેવે કર્યું છે, તે તેનાથી કોઈક ટકાર પડતું થઈ ગયું છે, એ આખો પ્રસંગ અહીં આપવાથી સમગ્રી શકારો:—

નાત્યન્તં સંસ્કૃતેનૈવ નાત્યન્તં દેશભાષયા ।

કથાગોષ્ઠીષુ કથયંલ્લોકે बहुमतो भवेत् ॥

शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥

ભોજદેવ એમ કહેવા ચાહે છે કે પ્રસંગ પડતે બધી ભાષાને પ્રયોગ કરવો. છતાં લાટવાસીઓ એવા છે કે એઓને સંસ્કૃત દીઠું ગમતું નથી; તેઓને તો સુંદર પ્રાકૃત જ ગમે છે; જ્યારે ગુર્જરદેશવાસીઓ એવા છે કે પોતાનો જ અપભ્રંશ પસંદ કરે છે; તેઓને સંસ્કૃત વગેરેનું તો ઠીક પણ ખીજા અપભ્રંશનુંયે મોં ગમતું નથી.

આ ગુર્જરદેશવાસીઓ કાણ અને તેઓનો અપભ્રંશ કયો? એ “ગૌર્” ન હોય તો ખીજો કયો હોઈ શકે?

ભાષા અને વિભાષા ગણ્યાવતાં માકડુંડે એક “ટાકી” નામક

વિભાષા ગણાવી છે; જેમાંથી “ટાક્ક” અપભ્રંશ નીકળી આવવાનું માર્કંડેયના ઉપર આવતા એક વિધાનના અનુવાદમાં આપણે જોયું છે. માર્કંડેયે એનું પ્રસંગપ્રાપ્ત વ્યાકરણ આપ્યું છે.^૭ તે જણાવે છે કે—

ટાક્કી સ્યાત્સંસ્કૃતં શૌરસેની ચાન્યોન્યમિશ્રિતે ।

શૌરસેની અને સંસ્કૃત ભાષાનું પરસ્પર મિશ્રણ થતાં ટાક્કી વિભાષા થાય છે. પણ માર્કંડેય આગળ ચાલતાં જણાવે છે કે—

હરિશ્ચન્દ્રિત્વમાં ખાષામપભ્રંશા इतीच्छति ।

હરિશ્ચંદ્ર (??) નામનો કોઈ વૈયાકરણ આ “ટાક્કી” વિભાષાને “અપભ્રંશ” કહે છે. આ હરિશ્ચંદ્ર કોણ હશે વારુ? એ કોણ હશે એ નક્કી કરીએ તે પૂર્વે મને લાગે છે કે ટાક્કી-પ્રક્રિયા માર્કંડેયે જે આપી છે, તે જરા જોઈ જઈએ તો ઠીક થઈ પડશે:—

૧. ઉત્સ્યાત્પદાન્તે बहुलम्-પદને અંતે ઉકાર થાય; જેમકે—
“રાઠ અણમસમૈકમહુ મઅળમણીહરદેહસોહુ રાકલશાસ્ત્રાસ્ત્રવિદ્યાપ્રવીણુ” વગેરે.
મૂળમાં “અહુલ” કહ્યું છે એટલે ઉકાર વિનાનાં રૂપ પણ થાય : મળહ,
વાણિ, કવિરાઅ.

૨. ए च टः । તૃતીયા વિભક્તિના એકવચનમાં ए પ્રત્યય થાય;
સ્વર્ગે પહરસિ અને વિકલ્પ હોવાથી સ્વર્ગેણ પહરસિ ।

૩. हं हुमौ भ्यसः । પંચમી વિભક્તિના અહુવચનમાં हं અને
हुं એ બેઉ પ્રત્યય થાય : સ્વસ્વહં પઢિદુ, ઘરહું ચલિદુ; વિકલ્પ હોવાથી
સ્વસ્વાહિતો, ઘરેસુંતો ।

૪. आमो वा । ૫ઠી અહુવચનમાં हं અને हुं વિકલ્પે થાય:
બમ્હણહં ઘણુ । બમ્હણહું । બમ્હણાણં ।

૫. हं किमादेः स्यात्प्राग्दीर्घश्च विधीयते । કિમ્ વગેરે
સર્વનામોને ૫ઠી અહુવચનમાં हं થાય : કાહં, જાહં, તાહં, એદાહં, ઇમાહં;
વિકલ્પ હોવાથી કાણં, જાણં, વગેરે પણ થાય.

૬. त्वमित्यर्थे तुङ्ग भवेत् । ત્વમ્ના અર્થમાં તુજ્ઞ થાય : તુજ્ઞ
સર્વવિદ્યાપ્રવીણુ ।

૭. अहमर्थेऽस्मिहंममाः । અહમ્ના અર્થમાં અસ્મિ, હું અને
મમ થાય : અસ્મિ પળિદુ, એ પ્રમાણે હું કે મમ પળિદુ ।

^૭ ‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ,’ પૃ. ૧૧૦-૧૧

૮. મમેત્યર્થે મહું ચ સ્યાત્ । મમ એ અર્થમાં મહું થાયઃ હુંમ ઘરુ સુન્દરુ વગેરે. વિકલ્પે મમ પણુ ખરું.

૯. યથા જિઘ, તથા તિઘ । યથાતું જિઘ અને તથા તું તિઘ થાય; જિઘ મળસિ કે જહા મળસિ; તિઘ કે તહા ॥૮

ટાકીનાં આ લક્ષણોમાં અને ઉદાહરણોમાં શૈરસેનીનાં લક્ષણો દેખાય છે. ત નો દ, ય નો ઘ એ અને શૈરસેનીના વૈકલ્પિક ફેરફારો આમાં પણુ વિકલ્પે છે. ઉપર ટાકીનાં વિશિષ્ટ લક્ષણોમાંનાં તુજ્ઞ, અમિ, હું, મમ એ સિવાયનાં અર્થો જ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં એના એ સ્વરૂપમાં, અથવા હં હું ના વિષયમાં સંક્રાય કે વિકાસ, એટલા જ ભેદે એક સરખાં છે. જો આમ હોય તો હરિશ્ચન્દ્રે (?) આને અપભ્રંશ કહ્યો છે, એ જેરવાજીની નહિ જ ગણાય. અને આમ જ હોવાથી માર્કંડેય જે “હરિશ્ચન્દ્ર” નામ આપે છે, તેને અહીં મૂળમાં ત્યાં “હેમચંદ્ર” નામ હોવું જોઈએ, એમ મને લાગે છે.

ટાકીમાં સંસ્કૃત તત્સમ શબ્દો વિપુલ પ્રમાણમાં પ્રયોજાયેલ છે. એ ઉપરથી માર્કંડેયને, જે “ટાક” અપભ્રંશ ઊતરી આવ્યો ગણે છે, તેમાં પણુ સંસ્કૃત શબ્દોની વિપુલતા ધષ્ટ છે, તે ઉપર એક સ્થળે જોયું છે. તેના મૂળ શબ્દો આ છે:—

સંસ્કૃતાદ્યા ચ ગૌર્જરી । ચકારાત્ પૂર્વોક્તક્રમાષામ્હણમ્ । એટલે કે ગૌર્જર અપભ્રંશ સંસ્કૃત ભાષાથી ભરપૂર છે; તેમ ટક્ર ભાષાથી પણુ ભરપૂર છે. ટક્ર ભાષા એટલે ઉપર અતાળ્યું તેમ સંસ્કૃત અને શૈર-સેનીતું મિશ્રણ.

હવે આપણે “નાગર” અપભ્રંશ તપાસીએ : એક લક્ષણુ ઉપર આપ્યું તેમ મહારાષ્ટ્રીશૈરસેનીમાં તે પ્રતિષ્ઠિત છે. આ અપભ્રંશ પ્રધાન

૮. ‘પ્રાકૃતસર્વસ્વ’ પુ. ૧૧૦-૧૧.

૯ મ્યસો હું । હૈ., ૮-૪-૩૩૭. પંચમી બહુવચનમાં અકારાંત નામોને હું પ્રત્યય-થાય, અને આમો હં । હૈ., ૮-૪-૩૩૯. ષષ્ઠી બહુવચનમાં અકારાંતને હં થાય, પણુ હું ચેદુદ્ભ્યામ્ । હૈ., ૮-૪-૩૪૦. ઈકારાંત ઉકારાંત નામોને ષષ્ઠી બહુવચનમાં હું થાય. અને હસિ-મ્યસ્-હીનાં હે-હું હયઃ । હૈ., ૮-૪-૩૪૧. એ પ્રમાણુ ઈકારાંત ઉકારાંતને પંચમી બહુવચનમાં હું પણુ યાય. કાહં વગેરે આ. હેમચંદ્રમાં નથી.

‘૨૧-૩૩’ અપભ્રંશ તરીકે માર્કંડેયને સ્વીકાર્ય છે. “નાગર” અપભ્રંશની પ્રક્રિયા એણે વિસ્તારથી આપી છે.

અભારે લગભગ એ સામાન્ય મંતવ્ય થઈ પડ્યું છે કે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ એ “નાગર” અપભ્રંશ છે. ડૉ. ચાકાખી, પીશલ, સર જ્યોત્ષ્ણ પ્રિથ્વીસૈન, ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી, ડૉ. ગુણે, વગેરે આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “શૌરસેન” અપભ્રંશ કહેવા લલચાય છે, તે માર્કંડેયે આપેલા “નાગર” અપભ્રંશના લક્ષણને કારણે વિશેષ છે. ખેશક આ. હેમચંદ્રનું એવું વિધાન મળે છે કે પ્રાયોગ્રહણાવસ્થાપત્રંશો વિશેષો વક્ષ્યતે તસ્યાપિ ક્વચિત્પ્રાકૃતવત્ શૌરસેનીવચ્ચ કાર્યં ભવતિ ॥ (હૈ., ૮-૪-૩૩૦ ની વૃત્તિમાં.) શૌરસેનીવચ્ચ (હૈ., ૮-૪-૪૪૬) અપભ્રંશો પ્રાયઃ શૌરસેનીવત્ કાર્યં ભવતિ ॥ એટલે કે અપભ્રંશમાં જે કોઈ વિશેષતા તેની હોય, તેને સ્થળે પશુ પ્રાકૃત અને શૌરસેની જેવું કાર્ય વિકલ્પે થાય. અને અપભ્રંશમાં મોટે ભાગે શૌરસેની જેવું કાર્ય થાય છે. આપણે જોઈએ છીએ કે ખુદ આ. હેમચંદ્રે આપેલાં ઉદાહરણોમાં અને લક્ષણોમાં નીચેના શૌરસેનો જેવા પ્રયોગો વિકલ્પે મળે છે:—

૧. ત-ચ નો વૈકલ્પિક દ-ઘ, જેમાં ધ નો ઘ તો શૌરસેનીમાં પશુ વિકલ્પે જ થાય છે;
૨. ભવિષ્યકાળમાં સ પ્રત્યય; અને
૩. સંબંધક ભૂતકૃદંતનો પ્રાકૃતોત્થ હ્ય પ્રત્યય.

એ સિવાય જં ૮ સં. નત્તુ તો માગધીમાં પણ છે; એ અપભ્રંશમાંય છે. અને આ. હેમચંદ્ર કૃત્રિમ “અપભ્રંશ” ન આપતાં તત્કાલીન સ્વકીય સ્વાભાવિક અપભ્રંશ આપે છે : જેમાં શૌરસેની તત્ત્વો જે ઉપરનાં વૈકલ્પિક છે, તે સિવાયનાં નથી દેખાતાં. દેખાય છે, તે પણ અત્યંત થોડા પ્રમાણમાં; જ્યારે જે “નાગર” અપભ્રંશનાં માર્કંડેયે જે અવતરણો આપ્યાં છે, તે જોઈએ તો, જેમ ટાક્ષીના વિષયમાં જોયું કે પહિદુ ૮ સં. પતિતમ્, ચલિદુ ૮ સં. ચલિતમ્, પખિદુ ૮ સં. પખિટતઃ, વગેરે પ્રયુક્ત મળે છે, તે પ્રમાણે સાથોસાથ શૌરસેનીને અનુકૂળ કદુ ૮ સં. કૃતમ્, ઠિદુ ૮ સં. સ્થિતમ્, પહિદુ ૮ સં. પતિતમ્ અને ક્રિયાપદોમાં હસ્તિહિદિ, હોહિદિ ૮ સં. મવિષ્યતિ, વગેરે રૂપો કોઈ જાતના બેદભાવ વિના પ્રયોજ્યાં છે—આપ્યાં છે.

આ. હેમચંદ્રને અનુસરીને એમ કહી શકીએ કે પોતે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ દેવા ચાહે છે, એમ માનીને માઈડેયે “નામર” અપભ્રંશની પ્રક્રિયા આપી છે. આ એ વચ્ચે કાંઈ ભેદ પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ એ જોયા પછી જ બંનેના અપભ્રંશ એક છે કે બુદ્ધા, બુદ્ધા હોય તો આ. હેમચંદ્રના વિશિષ્ટ વૈકલ્પિક રૂપવાળા અપભ્રંશને આપણે કયું નામ આપવું, એનો નિર્ણય બાંધી શકીએ. એક વસ્તુ આ પૂર્વે અહીં સ્પષ્ટ સ્વરૂપે સ્વીકારવી જોઈએ કે કનપાલ, જોઈદુ, યુગપદંત, કનકામર એ વગેરે નવમા-દશમા શતકના કવિઓનાં કાવ્યોમાં જે અપભ્રંશ મળે છે, તે પ્રાયઃ શુદ્ધ, મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતાનુ-સારી પ્રધાન (‘સ્ટાન્ડર્ડ’) અપભ્રંશ છે; આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ તે અપભ્રંશ સાથે સાથે આપેલાં વિશિષ્ટ વૈકલ્પિક રૂપોથી વિશિષ્ટતા પકડે છે; એ વસ્તુનો અહીં વિસ્તાર કરવો અનાવશ્યક એ માટે છે કે આ પૂર્વે શ્રી. એ. એન. ઉપાધ્યેએ જોઈદુના “પરમાત્મપ્રકાશ”ની અંગ્રેજી પ્રસ્તાવનામાં વિશ્વહતાથી એ બતાવી આપ્યું છે. એટલે જ હવે આ. હેમચંદ્ર અને માઈડેયના અપભ્રંશમાંનો ભેદ કાંઈ પ્રાપ્ય હોય તો તે આપવો એક અલ્પ પ્રયત્ન અને કરવામાં આવે છે. વધુ વિસ્તાર ન થાય, એ માટે અહીં બંને વૈયાકરણોએ સ્વીકારેલાં રૂપાભ્યાનો જ રજૂ કરું છું; જેથી કંટાળાભરેલું ન લાગતાં રૂપાભ્યા-નોમાંથી જ ભેદને પકડી શકવામાં સુવિધા થઈ પડશે.

આ. હેમચંદ્ર — નામ :— માઈડેય

વિભક્તિ	એ. વ.	અકારાંત નરન્મતિ; પુરિસ < સં. પુરુવ	એ. વ.
૧લી-૨ છ	પુરિસ-સા-સુ ^{૧૦} -સો	પુરિસ-સા-સુ	એ. વ. પુરિસ-સા-સુ ^{૧૦} -સો, પુરિસ-ક-ક-હો

૧૦ સ્વાર્થે ક. લાગી પ્રત્યય જુદા રહે તેવાં સ્વરાદિ પ્રત્યયો પરત્વે જુદી જુદી વિભક્તિના રૂપો વિકલ્પે થાય; આવા કમાં મઝણદ ઉપરાંત મઝણદ રૂપ પણ માઈડેય ઇચ્છે છે. (પૃ. ૧૧૨) એ પ્રમાણે હ્રસ્વના દીર્ઘ અને દીર્ઘના હ્રસ્વ મૂળ નામના અંત્ય સ્વરના અંતરનાદિ પ્રત્યય પૂર્વે થાય એ રૂપો ગૌરવ થઈ પડે એ બધે બધાં સંગ્રહમાં નથી.

૩ છ	પુરિસ-સેં-સેથ-સિથ	પુરિસએ, પુરિસે	પુરિસહિં
૪ થી-૬ ઠી	પુરિસ, પુરિસસુ-સ્સુ-હે	[પુરિસહ] ૧૧	પુરિસહું
૫ મી	પુરિસહે-હ	પુરિસહે-હે	પુરિસહં-હં
૭ મી	પુરિસે-સિ	પુરિસએ-હિ, પુરિસે	પુરિસહિં
સંયોગ	પુરિસ-સા-સુ-સે	પુરિસ-સા-સુ-સે, પુરિસહ-હ-હે	પુરિસહો
૧૧ થી-૧૧૯	વણ-થ્યા-થૂ	અક્ષરાંત નાન્યતરભતિ: વણુ < સં. વન	વણુહં, વણુહાં, વણુહો
	બાકી ઉપર પ્રમાણે		બાકી ઉપર પ્રમાણે

૧૧ થી-૨૯	અગિ-ગગી ૧૨	અગિ < સં. અગિ	અગિહ-હો
૩ છ	અગિએ-ગિથ, અગિં	અગિ-ગગી, અગિહ-હ-હે	અગિહ-હો
૪ થી ૬ ઠી	અગિ	અગિએ-એ-એણ	અગિહિં-એહિં
૫ મી	અગિહે	[અગિહ]	અગિહાં
૭ મી	અગિહિ	અગિહ-હો	અગિહં-હં
		અગિએ-હિં	અગિહિં

૧૧ માર્કેટ્યનાં છઠી વિભક્તિના સેત્ર ગૂમ થયાં છે. બ. વ. નું માત્ર “જ” મળે છે. કિમનાં રૂપ આગળ આપનાં હો-હ-હુ-એ. વ. માં અને હ-હું બ. વ. માં મળે છે.

૧૨ આ હીઘંતા પ્રાકૃતમાં પશુ છે. એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું કે પ્રાકૃત ભાષાનાં બધાં રૂપો વિદ્યે અપભ્રંશમાં પ્રયોજ્ય છે. બહુ વિસ્તાર ન થઈ પરે એટલે મોટા ભાગનાં તેવાં વૈકલ્પિકરૂપ આ રૂપાખ્યાનમાં ભતાં કર્યાં છે.

સંખો૦	અગ્નિ-ગ્ની	અગ્નિ-ગ્ની, અગ્નિહો	અગ્નિ-ગ્ની, અગ્નિહ-ફ-હો	અગ્નિહો
	ઉકારાંત નરન્ભતિ ઉપર પ્રમાણે	ઉકારાંત નરન્ભતિ: દહિ < સં. વધિ	ઉકારાંત નરન્ભતિ ઉપર પ્રમાણે	
૧લી-૨૯	દહિ-હી	દહિ-હી, દહિઈ, દહિઈ	દહિ-હી, દહિઈ-ફ-હો	દહિઈ, દહીઈ, દહિહો
	આક્રીનાં ઉપર પ્રમાણે	આક્રીનાં ઉપર પ્રમાણે		
	ઉકારાંત નાન્યતર ભ્તિનાં ઉપર પ્રમાણે	ઉકારાંત નાન્યતર ભ્તિનાં ઉપર પ્રમાણે		
	આકારાંત નારીભ્તિ: સાલા	< સં. શાલા		
૧લી-૨૯	સાલ-લા	સાલાહ-ઓ	સાલ-લા-હુ, સાલાહ-ફ-હો	સાલાહ-હો-હ
૩ ૯	સાલએ	સાલાહિં	સાલએ-એં	સાલાએ-હિં
૪થી-૬૬ી	સાલહે	સાલહુ	[સાલાહ]	સાલાથુ
૫ મી	"	"	સાલાહે-હો	સાલાહ-હુ
૭ મી	સાલાહિ	સાલહિં	સાલાએ-હિં	સાલાહિ
સંખો૦	સાલ-લા	સાલ-લા, સાલહો-લાહો	સાલ-લા-હુ, સાલાહ-ફ-હો-હો	સાલાહ-હો-હ
	ઇ-ઈ-હ-ઉકારાંત નારીભ્તિનાં ઉપર પ્રમાણે	ઇ-ઈ-હ-ઉકારાંત નારીભ્તિનાં ઉપર પ્રમાણે		

આ. હેમચંદ્ર		—: સર્વનામ :—		માર્ક'ડેય	
		યુષ્મદ્			
વિભક્તિ	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.	
૧ લી	તુહું	તુમ્હે, તુમ્હઈ	તુહું	તુમ્હે, તુમ્હઈ	
૨ છ	પઈ, તઈ	" "	તઈ	તુમ્હઈ	
૩ છ	" "	તુમ્હેહિં	" "	" "	
૪થી-૫મી-૬ઠ્ઠી તથા, તુજ, તુમ્	૧૩	તુમ્હઈ ૧૩	તુહ, તુજ, તુમ્હ, તુમ્મ	તુમ્હઈ-હિં ૧૪	
૭ મી	પઈ, તઈ	તુમ્હાસુ	તઈ	તુમ્હસું, તુમ્હાસું	
		અસ્મદ્			
૧ લી	હઉં	અમ્હે, અમ્હઈ	હમુ	અમ્હે, અમ્હઈ	
૨ છ	મઈ	" "	મઈ	અમ્હઈ	
૩ છ	" "	અમ્હેહિં	" "	અમ્હઈ-હિં, અમો,	
૪થી-૫મી-૬ઠ્ઠી મહુ, મજ્જુ		અમ્હઈ	મુજ્જુ, મહું, મહ	અમ્હઈ-હિં	
૭ મી	મઈ	અમ્હાસુ	મઈ	અમ્હસું, અમ્હાસું	

અકારાંત સર્વનામોનો પાંચમી વિભક્તિના એકવચનમાં “સંવહાં”, “જહાં”, “તહાં”, “કહાં” વગેરે રૂપો થાય; જેમાં “કહાં”ને સ્થાને “કિહે” પણ થાય.

સપ્તમીના એકવચનમાં “સંવહિં”, “જહિં”, “તહિં”, “કહિં”.

પાંચમી-ષષ્ઠી વિભક્તિમાં યદ્, તદ્ ને કિમ્ને “જસુ”, “તાસુ”, “કાસુ” રૂપ પણ ચાલુ રૂપ ઉપરાંત થાય. પણ નારી જાતિમાં ત્યાં “જહે”, “તહે”, “કહે” એવાં રૂપો પણ ચાલુ રૂપ ઉપરાંત થાય.

માર્ક'ડેયને મતે કિમ્, યદ્ અને તદ્નાં પ્રાકૃત જેવાં રૂપો ૧લી-૨ છ અને ૭ મી વિભક્તિમાં થાય. છઠ્ઠી વિભક્તિ એકવચનમાં “કરટ”, “જરટ”, “તરટ” એવાં રૂપો થાય. તે ન થાય ત્યારે પ્રત્યય ‘હ’ પૂર્વે વિકલ્પે દીર્ઘ થાય. “કાહો”, “કાહ”, “કાસ”, “કાહ”, “કાહું” વગેરે.

યદ્-તદ્નાં બીજી વિભક્તિ એકવચનમાં “જતિ”, “તતિ” રૂપ થાય; જ્યારે પાંચમી અને સાતમીના એકવચનમાં “જત્થ”, “તત્થ” થાય.

इदम् शब्दने नान्यतर उप-

૧૩ “તહાર, તમ્હાર, મહાર, અમ્હાર” વગેરે રૂપો પણ પ્રચલિત છે.

૧૪ આ બહુવચનનાં રૂપો માર્ક'ડેય બીજાને મતે આપે છે.

યદ્, તદ્ ને ૧ લી-૨ જી વિભક્તિમાં અનુક્રમે વિકલ્પે “ધુ-ત્ર” રૂપ થાય; બાકી “જુ-ને,” “સુ-સો.”

एतद्-ની “એહ” પ્રકૃતિ, इदम्-ની “આય” પ્રકૃતિ થાય છે; अन्यारे सर्वे-ની “સાહ” અને किम्-નું “કાઈ-કવણુ” થાય છે.

રાંત નર-ન્નતિમાં પણ ૧લી-૨જી એકવચનમાં “ધુ” રૂપ થાય. એ પ્રમાણે अद्-નું “અધુ” બધાં રૂપોમાં પ્રકૃતિરૂપ થાય, અને પછી ઉકારાંત નામોની માફક રૂપાખ્યાન થાય.

यद्-तद्-एतद्-ના ૧લી એક-વચનમાં “જે” “સે”, “એસ” એવા રૂપો અનુક્રમે થાય.

આસ ખ્યાનમાં રાખવા જેવું છે કે માર્કંડેયમાં કેટલાક વિકલ્પો “ધુ-ત્ર” “કાઈ-કવણુ” વગેરે દેખા નથી દેતા.

આ. હૈમચંદ્ર

—: ક્રિયાપદ :—

માર્કંડેય

વર્તમાનકાળ-કર્તારિ

પુરુષ	એ. વ.	બ. વ.	એ. વ.	બ. વ.
૧ લો	કરહ ૧૫	કરહુ	...	કરહુ
૨ જો	કરહિ	કરહુ
૩ જો	(કરહ, કરેહ)	કરહિ	કરહ (કરેહ)	...

વર્તમાનકાળ કર્મણિ

૧ લો	કરિન્નહ, કિન્નહ ^{૧૬}	કરિન્નહુ, કિન્નહુ	“કરિન્નહ” વગેરે રૂપો
૨ જો	કરિન્નહિ, કિન્નહિ	કરિન્નહુ, કિન્નહુ	હુમાર્કંડેયે અવતરણોમાં
૩ જો	કરિન્નહ, કિન્નહ	કરિન્નહિ, કિન્નહિ	લીધેલાં છે.

આજાર્થ-કર્તારિ

૨ જો	કરિ, કરો, કરે, (કરહિ)	કરહુ
૩ જો	(કરહ)	...	કરહ, કરહુ	એકવચનમાં મળે છે.

ભવિષ્યકાળ-કર્તારિ

૧ લો	કરિસહ, કરિહહ	કરિસહુ, કરિહહુ
૨ જો	કરિસહિ, કરિહહિ	કરિસહુ, કરિહહુ
૩ જો	કરિસહ, કરિહહ	કરિસહિ, કરિહહિ

માર્કંડેયે ‘હહિ’ અને “હસ” એ નિશાનીઓ નિર્દેશી છે.

૧૫ પ્રાકૃત રૂપો ઉપરાંત ત્રીજા પુરુષમાં “કરહિ”, આજાર્થમાં “કરહુ”, “નહુ”, તેમ સર્વત્ર પ્રાકૃત વૈકલ્પિક રૂપો ખરાં જ.

“કરિહિસિ, હસિહિદિ, હોષિહિદિ, હસીસસિ” એવાં રૂપો આપ્યાં છે. પ્રાકૃતરૂપો પણ વિકલ્પે ખરાં.

આ. હેમચંદ્રે ક્રિયેનાં વૈક- માકં’ડેયે “ક્ર=કરવું”નું ભવિષ્યકાળ
દિપક રૂપમાં કીસુ આપ્યું છે. ૧લા પુરુષ બહુવચનમાં ચોક્કસ
“કામહું” રૂપ સ્વીકાર્યું છે, વર્ત-
માનકૃદંત, પરોક્ષ ભૂતકાળ અને
ભવિષ્યકાળના અર્થમાં એક
“હોન્તો” રૂપ પણ પ્રયોજવામાં
આવ્યું છે.

આ. હેમચંદ્ર —: કૃદંતના પ્રત્યયો :— માકં’ડેય

વર્તમાન કૃદંત :	“અન્ત”	...
ભૂત	,, : “અ”, “ઇય”, (“દિહ્ણ” અનિયમિત) (શૌરસેની જેવો) “દ”, “ઇચ્ચ”	
વિશ્યર્થ	,, : “ઇએવ્વહ”, “એવ્વહ”, “એવા”	...
હેત્વર્થ	,, : “એવ”, “અણ”, “અણહ”, “અણહિ” “એપિ”, “એવિ”, “એવિણ”	...
સંખંધકભૂત	: “ઇ”, “ઇહ”, “ઇવિ”, “અવિ”, “એપિ”... “એપિણ”, “એવિ”, “એવિણ”	
કર્તૃવાચક	,, : “અણઅ” (“મારણહ” રૂપ વગેરે)	...

ધાતુ	માકં’ડેય	આ. હેમચંદ્ર
દહ	પુરમ-દેકખ પ્રેરકમાં દાકખવ	પ્રસ્સ-દેકખ ...
આ+ચક્ષ	ચકખ	...
સ્થા	થક	ચિક્ક
ગ્રહ્	ગુણહ	ગુણહ
વજ્	વગ-ગ	વુગ
પ્ર+વિશ્	પસવ (વિકલ્પે “પ ઇસ”)	વઇસ
હુપ્	ઇવ	હુપ્પ

આપ્લિષ્	આરુણ્ણ	...
મુન્ઞ	મુઞ્, મુઞ્ય, મુલ્લ	મેલ્લ
તિમ્-સ્તિમ્	તિઞ્ય (વિકલ્પે)	...
	બાકી તિમ્મઞ્-થિમ્મઞ્	
સ્થાપ્	ઠવ, થઞ્વ	...
આનની	આણ્ણાવ	...

આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશમાં મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતાનુસારી અસર ઉપરાંત નીચેની વિશેષતા આપણને મળે છે :

૧. ઝકાર સાચવી રાખતાં વૈકલ્પિક રૂપો;

૨. ક-ખ-ત-થ-પ-ફને સ્થાને ગ-ઘ-દ-ધ-બ-મ થયા હોય તેવાં વૈકલ્પિક રૂપો;

૩. સંયુક્તાક્ષરના બીજા વર્ણુ તરીકે રકારનું વૈકલ્પિક રહેવાપણું તેમજ કયાં ન હોય તેવા રકારનું ઉમેરાવું; અને

૪. વર્તમાન ૧લા પુરુષ બહુવચનમાં હુ-હુનો પ્રયોગ.

આ ચારે વસ્તુઓ આપણને માર્કંડેયના “નાગર અપભ્રંશ”-માં મળે છે. આમાંના બીજા વિધાનમાં માર્કંડેય પ-ફના વ-મવાળી પ્રક્રિયા નોંધતો નથી; પણ એ ચલાવી શકાય, એમ છે. આ ચારે વસ્તુ આમ સામાન્ય હોવાથી, અને મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતાનુસારી અપભ્રંશમાં તે નહિ હોવાથી આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને માર્કંડેયનો અપભ્રંશ નિકટ થતો લાગે છે; પણ બીજી બાજુ ઉપર જે રૂપાખ્યાનો આપ્યાં છે, તેમાં જે અનેક વધુ રૂપો અને અનેક જુદાંજ રૂપો માર્કંડેય આપે છે, એ સાથે પ્રત્યયોને પ્રાયઃ બધી જાતિનાં, બધાં અંગનાં રૂપોમાં મોટે ભાગે સામાન્ય રીતે સ્વીકારે છે, એ જોતાં એ કોઈ બિન્ન પ્રાંતનો જ અપભ્રંશ છે એમ નથી જણાવું? ખુદ “પ્રાકૃતસર્વસ્વ”માં જે અવતરણો આપવામાં આવ્યાં છે, તે જોવાથી પણ એ વસ્તુ ખ્યાલમાં આવી શકશે : એને અવતરણો લેવાને માટે મુખ્યત્વે “પ્રાકૃતપિંગલ” મળ્યું છે. બધાં મળી “નાગર અપભ્રંશ”-ની પ્રક્રિયામાં પાંચ અવતરણુ છે, તેમાંના ત્રણુ “પ્રાકૃતપિંગલ”નાં

છે. “પ્રાકૃતપિંગલ”ની બાબા “અવહટ્ટ” છે, જેને આપણે સાદું “ચારણી અપભ્રંશ” નામ આપી શકીએ. જુઓ નીચેનું અવતરણ :

ગજ્જલ મેહ્ કિ અમ્બર સામર ફુલ્લઝ ણીવ કિ મમ્મઝ મમ્મર ।

एकलि जीअ पराहिण अम्हह कीलउ पाउस कीलउ वम्हह ॥

પ્રા. વિ ૨-૧૩૬ ॥

[બાબા : ગર્જતુ મેઘઃ કિં અમ્બરં શ્યામલં ફુલ્લતુ નીવઃ કિં મમ્મતુ મમ્મરઃ ।

एकः जीवः पराधीनः अस्माकं कीलतु प्रावृट् कीलतु मन्मथः ॥]

સામર અને મમ્મર રૂપમાંનું પ્રથમનું અપરિચિતરૂપ છે, જ્યારે બીજામાં વ્યંજનની દ્વિરુક્તિ “ચારણી” પદ્ધતિની છે. આમાં અકારાંત નામોમાં ઉકારનાં દર્શન જ નથી થતાં; એટલે એક તો એ મોડાનો અપભ્રંશ છે, બીજા દેશનો છે, એમાં તો શંકા જ નથી, એ સર્વસ્વીકૃત વસ્તુ છે, અને તેમાં અપભ્રંશના સંસ્કારો જાળવી રાખવાનો, વ્યંજનોને દ્વિત્વ આંધી, કૃત્રિમ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; આ ઉપરાંત અનેક બિન્ન રૂપો બિન્ન પ્રક્રિયાથી સિદ્ધ થતાં આપવામાં આવ્યાં છે, એ માર્કડેયથી પણ જાણીએ છીએ; એટલે “પ્રાકૃતપિંગલ” અને તેનો ઉપજીવ્ય માર્કડેય અને પોતાના દેશના અપભ્રંશને ખ્યાલમાં લઈ અથવા તો કોઈ કૃત્રિમ સ્વરૂપવાળી બાબા સાધે છે, ત્યાં આ. હેમચંદ્રના વિશિષ્ટ અપભ્રંશનાં બધાં લક્ષણો ન જાળવી શકે, તે સ્પષ્ટ છે. પણ તેથી આપણને જે ભેદ મળે છે, તે એ કે એ એક પ્રાંતિક ભેદ જ છે; એ એટલું જ સ્પષ્ટ છે. આમ આપણે જોઈએ તો ત્રણ અપભ્રંશ આપણી સમક્ષ આવવાના : ૧. જોઈદ્ધ વગેરેનો શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતાનુસારી અપભ્રંશ, ૨ આ. હેમચંદ્રનો વિશિષ્ટરૂપો-વાળો અપભ્રંશ અને ૩. માર્કડેયનો “નાગર” અપભ્રંશ.

હવે એ પ્રશ્ન ઊભો થાય કે આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ કયો ? એમાં મુખ્ય (“સ્ટાન્ડર્ડ”) અપભ્રંશનાં બધાં લક્ષણ હોવા છતાં, નથી એ શુદ્ધ મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃતાનુસારી અપભ્રંશ, નથી એ શુદ્ધ શૌરસેની પ્રાકૃતાનુસારી અપભ્રંશ અને નથી એ “નાગર” અપભ્રંશ આ. હેમચંદ્ર કેટલીક નવીન પ્રક્રિયા આપે છે; સમાન હોય તો પુષ્કળ

વિકલ્પ જુએ છે. એ એમના વિશિષ્ટ વધુ રૂપો-વાળા અપભ્રંશને કોઈ નામ આપી શકાય તો તે એમના પ્રિય દેશનું જ: “ગૌર્જર” માર્કંડેય સંસ્કૃતાઘ્ના ગૌર્જરી કહે છે; અને ગુર્જર દેશમાં એ બનતું આવ્યું છે કે સંસ્કૃત શબ્દોને ઉત્તરોત્તર વધુ અવલંબવામાં આવ્યા છે. પ્રાકૃત વ્યાકરણને અંતે આ. હેમચંદ્ર એ જ વલણે બધી પ્રાકૃત ભાષાઓમાં શેષં સંસ્કૃતવત્સિદ્ધમ્ (૮-૪-૪૪૮) સ્વીકારે છે. આ. હેમચંદ્રથી માંડી છેક આજની “ગૂજરાતી” સુધીમાં એ જ વલણ સ્વીકારાયું છે: ભ્રષ્ટ રૂપો ધીમેધીમે ધસાઈ છૂટી ગયાં છે અને તેનું સ્થાન ધરગથુ સંસ્કૃત શબ્દોએ લઈ લીધું છે. અને ભોજદેવ ૯૦૦ વર્ષ ઉપર ગુર્જર દેશના અપભ્રંશનું સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે. તો પછી પક્કા “ગૂજરાતી” આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ બીજા કોઈ હોઈ શકે? આમ આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ એ “ગૌર્જર” અપભ્રંશ એના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં છે. જેમાં મુખ્ય (‘સ્ટાન્ડર્ડ’) અપભ્રંશની લાક્ષણિકતા અણીશુદ્ધ અપાયેલી છે જ. હરિભદ્રસરિના “નેમિનાથચરિત્ર”ની ભાષા એ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” અને ધનપાલની “કવિ-સસતકહા”ની ભાષા “ઉત્તરનો અપભ્રંશ” છે. એમ સ્વીકારી, ડૉ. જોકોબીએ આ. હેમચંદ્રના અપભ્રંશને “નાગર” અપભ્રંશ કહ્યો છે, એવો ડૉ. વૂલ્નર જે અભિપ્રાય વ્યક્ત કરે છે,^{૧૭} એ સદ્દર નથી એમ કહેવામાં જરા પણ તેથી સાહસ નથી. હરિભદ્રસૂત્રિએ “નેમિનાથચરિત્ર”માં પ્રાકૃતમય સમાસબહુલ કૃત્રિમ ભાષા સ્વીકારી છે, એ સાથે એ નિયમિત સ્વરૂપની છે; એની સાથે આ. હેમચંદ્રની ધરગથુ લોહશોભ્ય ભાષામાંના રૂપો ન મળવાથી એ જુદી જ ભાષા છે યા જુદો પ્રાંતીય ભેદ છે, એવો મત ઉચ્ચારવો, એ મને તો વધુ સાહસ જણાય છે. આ. હેમચંદ્રનો અપભ્રંશ, માર્કંડેય જેને “નાગર” નામ આપે છે, તે નથી, પણ પેતાના દેશનો પ્રાંતીય ભેદ “ગૌર્જર અપભ્રંશ” છે, જેમાં “ટાક્કી” વિભાષાની અસર હોય એમ જણાય છે. માર્કંડેયના “નાગર અપભ્રંશ” કરતાં ટાક્કી વિભાષા “ગૌર્જર અપભ્રંશ”ને એટલે કે માર્કંડેય જ જેને “ગૌર્જરી” કહે છે, તેને વધુ મળતી છે, એ તદ્દન સ્પષ્ટ છે. આ “ટાક્કી” વિભાષા એ “શૌરસેન અપભ્રંશ” હોવાની પૂરતી સંભાવના છે. જેનાં કેટલાંક રૂપો “ગૌર્જર અપભ્રંશ”માં અનુગત થવાને કારણે

^{૧૭} “ઈન્ડોલોજીકલ ટુ પ્રાકૃત,” પૃ. ૭૮-૭૯.

“ગૌજ” અપભ્રંશ”માં કેટલાંક “શૌરસેની”નાં રૂપો વિકલ્પે આછાં વપરાયેલાં મળી આવે છે; પણ મુખ્ય અંધારણુ તો “મહારાષ્ટ્રી” પ્રાકૃતાનુસારી જ છે; એટલે જ તેને “શૌરસેન અપભ્રંશ” કહી શકાય તેમ નથી; અને ભોજદેવ સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ સ્વીકારતો હોવાથી, તેમજ આચાર્ય હેમચંદ્ર ગૂજરાતની રાજધાની પાટણમાં ખેસીને અપભ્રંશનું વ્યાકરણ અર્ચતા હોવાથી બીજને કોઈ અપભ્રંશ એ નથી જ એમ સ્વીકારવામાં સુગોળે આધ નહિ જણાય.

स्तुति

: लेखक :

श्री. मोतीलाल गिरधरलाल कापडिया.

प्रसंग : सोमनाथमंदिरभां प्रवेश

ढाणर : कुमारपाण, हेमचंद्राचार्य, पृष्ठरूपति वगैरे अधिकारी
आर्यां--भववीजांकुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

“भवइप भीजेना अंकुरने उत्पन्न करनार राग (काम, मोह, दोष, मोह, भद्र अने मत्सर) आदि जेना क्षय पाव्या छे, ते प्पला हो, वा विष्णु हो, वा हर हो, वा जिन हो, तेमने हुं नमस्कार करुं छुं.”

*

*

*

रथोद्धता--यत्र तत्र समये यथा तथा योऽस्ति सोऽस्यभिधया
यथा तथा ।

वीतदोषकलुषः स चेद् भवानेक एव भगवन्नमोऽस्तु ते ॥

“जे ते समये, जेवा तेवा तुं छे, जे ते नामवाणे छे, ते तुं, जे दोषइपी कलुषता रहित अेक जे हो तो, हे भगवान! तने हुं नमस्कार करुं छुं.”

*

*

*

शार्दूलदि०--त्रैलोक्यं सकलं त्रिकालत्रिवयं सालोकमालोकितं,
साक्षाद्येन यथा स्वयं करतले रेखात्रयं सांगुलि ।
रागद्वेषभयामयांतक-जरालोलत्वलोभादयो,
नालं यत्पदलंघनाय स महादेवो मया वंद्यते ॥

“पोतानी आंगणीओ सहित इथेणानी त्रयु रेखाओ जेभ

સાક્ષાત્ દેખાય છે, તેમ જેને ત્રણ લોક (સ્વર્ગ, મૃત્યુ અને પાતાળ) તથા અલોક (જ્યાં જીવની ગતિ નથી, તેવો આકાશ-પ્રદેશ) સાક્ષાત્ દેખ્યાન થાય છે; અને રાગ, દ્વેષ, ભય, આમય (રોગ), અંત (કાળ) જરા (વૃદ્ધાવસ્થા), લોકત્વ (ચપળતા) અને લોભ, આદિ જેના પદ્મ ઉદ્ધાન કરવાને શક્તિવાન થતાં નથી એવા મહાદેવને હું વંદન કરું છું.”

*

*

*

સગ્ધરા—યો વિશ્વં વેદ વેદ્યં, જનનજલનિર્ધર્મિગિનઃ પારદશ્વા
પૌર્વાપર્યાવિરુદ્ધં વચનમનુપમં નિષ્કલંકં યદીયં ।
તં વંદે સાધુવચ્ચં સકલગુણનિધિં ધ્વસ્તદોષદ્વિપન્તં,
બુદ્ધં યા વર્ધમાનં શતદલનિલયં કેશવં વા શિવં વા ॥

“જે જાણુવા યોગ્ય આખા જગતને જાણે છે, જેણે વિશ્વની ઉત્પત્તિરૂપી સમુદ્રની રચનાનો પાર જોયો છે, જેનું વચન પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ હોવા સાથે અનુપમ અને નિષ્કલંક છે, જે સાધુ પુરુષોને વંદન કરવા યોગ્ય છે અને જેના દોષરૂપી શત્રુઓ નાશ પામ્યા છે, એવા સકળ ગુણનિધિ બુદ્ધ હો, વર્ધમાન (મહાવીર) હો, અથવા અક્ષા હો, કે કેશવ (વિષ્ણુ) હો, અથવા શંકર (મહાદેવ) હો, તેને વંદન કરું છું.”

મહારાજ સિદ્ધરાજ
અને
શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો મેળાપ

: લેખક :

શ્રી. માતીચંદ ગિરવંરલાલ કાપરિયા

ગુજરાતના મહારાજ સિદ્ધરાજ જ્યસિંહ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રથમ મેળાપ ક્યારે અને ક્યા સંયોગોમાં થયો તે સંબંધી હકીકત રજૂ કરતાં આનંદ થાય તેવી કેટલીક આખતો છે. કલ્ચુદેવ સં. ૧૧૫૦ના ચોષ વદિ ૨ ને રાજ ગુજરાત પર લગભગ ૩૦ વર્ષ રાજ્ય કરી યુદ્ધ પામ્યા તે વખતે કલ્ચુદેવ અને મયણુદ્વાના પાટવી પુત્ર જ્યસિંહને રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યનો ચાચીગ અને પાહિણીને ઘેર ધંધુકા શહેરમાં સં. ૧૧૪૫ના કાર્તિક શુદ્ધિ ૧૫ ને રાજ જન્મ થયો હતો. નામ ચાંગદેવ પાડ્યું હતું. એટલે સિદ્ધરાજના રાજ્યારોહણપ્રસંગે એમને છઠ્ઠું વર્ષ ચાલતું હતું.

ત્યારપછી એ મોઢ વણિક ચાંગદેવે દેવચંદ્રસૂરિ પાસે જૈન દીક્ષા લીધી, સોમચંદ્રમુનિના નામથી પ્રસિદ્ધ થયા અને તેમના અસાધારણ બુદ્ધિવૈભવથી તેમને સં. ૧૧૬૬ના વૈશાખ શુદ્ધિ ૩ (અક્ષયતૃતીયા)ને રાજ આચાર્યપદવી આપી હેમચંદ્રસૂરિના નામથી પ્રસિદ્ધ કર્યા.

‘પ્રભાવકચરિત્ર’કાર, સિદ્ધરાજ અને આચાર્યનો પ્રથમ મેળાપ, નીચેના શબ્દોમાં વર્ણવે છે:—

શ્રી સંઘરૂપસાગરના કૌરતુલ સમાન હેમચંદ્રસૂરિએ એક વખત અણહિલપુર તરફ વિહાર કર્યો. એક દિવસ સિદ્ધરાજ રચવાડીએ નગરમાં ફરવા નીકળ્યા તે વખતે અમરમાં એક આજુ ઊભેલા શ્રી

હેમચંદ્રસૂરિને જોતાં રાજધિરાજ્યે અંકુશથી હસ્તીને નજીકમાં જોભો રાખીને જણાવ્યું કે 'તમારે કાંઈ કહેવું છે?'

આચાર્ય મહારાજ્યે ઉત્તરમાં કહ્યું:—

કારય પ્રસરં સિદ્ધ હસ્તિરાજમશંકિતમ્ ।

ત્રસ્યન્તુ દિગ્ગજાઃ કિં તૈર્મૂસ્ત્વયૈવોદ્ધૃતા યતઃ ॥

‘સિદ્ધરાજ! વગરસંક્રાંચે ગજરાજને આગળ ચલાવો. દિગ્ગજને બંધે ત્રાસ પામે, પણ તેથી શું? કારણ કે પૃથ્વીને તો તું જ ધારણ કરી રહ્યો છે.’ આમાં રાજ, હસ્તી અને દિગ્હસ્તી પર ભાર છે. દિગ્ગજને પૃથ્વીને ધારણ કરી રહ્યા છે એ માન્યતા પર ચોટ છે અને સિદ્ધરાજને કહે છે કે બંધે એ દિગ્ગજને તારા હાથીથી ત્રાસ પામે! તારે શું છે? કારણ કે અત્યારે તો દિગ્ગજનું પૃથ્વી ધારણ કરવાનું કામ તું પોતે જ કરી રહ્યો છે.

તાત્કાલિક અનાવેલી અલંકારમય કવિતાથી રાજ બહુ પ્રસન્ન થયો અને પોતાની પાસે દરરોજ બપોરે પ્રભોદ પમાડવા માટે રાજ-સભામાં આવવાનું આમંત્રણ આપ્યું.

રાજને ગુરુના આ પ્રથમ દર્શનથી ખૂબ આનંદ થયો અને એની દિગ્ગ્યાત્રામાં પણ તેનો વિજય થયો. આ રીતે ગુર્જરનરેશ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો સંબંધ થયો. આ હકીકત કયા વર્ષમાં બની તેનો નિષ્કૃંપ કરવો મુશ્કેલ છે, પણ આજીવનનો સંબંધ વિચારતાં સં. ૧૧૮૫ લગભગ આ બંને રાજશિરોમણિ અને યૌગિશિરોમણિનો સંબંધ થયો સંભવે છે.

‘પ્રબંધચિંતામણિ’કાર મેરુતુંગાચાર્ય સિદ્ધરાજ-હેમચંદ્રનો મેળાપ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—

ધારાનગરીનો વિજય કરી, માળવપતિ યશોવર્માને છ દોરડાથી બાંધી, પોતાની આજી માળવા પર પળાવી, સિદ્ધરાજ નરેશ પાટણ પધાર્યા ત્યારે દરેક ધર્માના મુખ્ય મનુષ્યોને રાજધિરાજને આશીર્વાદ આપવા માટે ખોલાવવામાં આવતા હતા. તે પ્રસંગે હેમચંદ્રાચાર્યને આગળ કરીને જન આચાર્યો પણ રાજસભામાં આવ્યા. તે પ્રસંગે હેમચંદ્રાચાર્યે નીચેના અલંકારમય કાવ્યથી રાજધિરાજને આશીર્વાદ આપ્યો.

૧ જિનમંડનઃ ‘કુમારપાળપ્રબંધ.’

ભૂમિં કામગચિ સ્વગોમયરસૈરાસિચ્ચ રત્નાકરા
મુક્તાસ્વસ્તિકમાતનુધ્વમુહુપ ત્વં પૂર્ણકુંભો મહા ।
ધૃત્વા કલ્પતરોર્દલાનિ સરલૈર્દિગ્વારણાસ્તોરણા-
ન્યાધત્ત સ્વકરૈર્વિજિત્ય જગતીં નન્વેતિ સિદ્ધાધિપઃ ॥૧॥

“ સિદ્ધરાજ મહારાજ પૃથ્વીને પોતાના હાથથી જીતીને આવે છે, માટે હે કામધેનુ ગાય! તારા છાણુ(ઝોમય)ના રસથી આ ધરતીને સિંચી દે; હે રત્નાકર સાગરો! તમે મોતીના સાથિયા પૂરો; હે ચંદ્ર! તું તારો ઘડો અમૃતથી પૂરેપૂરો ભરી દે અને હે દિશાના હાથીઓ! તમે કલ્પવૃક્ષનાં પાંદડાંને તમારી ઊંચી કરેલી સૂઠ વડે ગ્રહણ કરી તેના તોરણો બાંધો.”

આ શ્લોકમાં બારે ચમત્કાર છે. લડાઈમાં વિજય મેળવીને આવે હારે તે ઊભવવા માટે ધરમાં લીંપણુ કરવાનો અને તોરણો બાંધવાનો રિવાજ જણાય છે. એ વાતને કેવા સુંદર શબ્દોમાં ભવ્ય વણુન સાથે બોડી દીધી છે એ નોંધવા જેવું છે.

ધારાનગરીનું યુદ્ધ તો ઘણા વર્ષ ચાલ્યું છે અને માળવાના વિજયનો સં. ૧૧૯૨ પહેલાં જઈ શકતો નથી, તેથી સિદ્ધરાજ મહારાજ અને હેમચંદ્રાચાર્યનો પ્રથમ મેળાપ આ પ્રસંગે થયો હોય તેમ સંભવતું નથી. બાકી માળવાના વિજય પછી સૂરીશ્વરે આ પ્રમાણે આશીર્વાદ આપ્યો એ વાત તો લગભગ દરેક પ્રબંધકારે લખી છે તેથી તે વાત સ્વીકારવામાં વાંધા જણાતો નથી.

આ કાવ્યની પ્રશંસાને પરિણામે ‘શ્રી સિદ્ધહૈમવ્યાકરણ’ની કૃતિ તૈયાર કરવાનો પ્રસંગ કેવી રીતે ઉપરિચિત થયો તે મેં અન્યત્ર^૨ બતાવ્યું છે એટલે આ આશીર્વાદનો શ્લોક સાહિત્યમાં ખૂબ નામના પામ્યો છે તે જણાવવાની બાગ્યે જ જરૂર હોય.^૩

૨. આકાશી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલમાં પ્રસિદ્ધ મારો પ્રાકૃત વ્યાકરણ પરનો નિબંધ.

૩. ‘પ્રભાવકચરિત્ર’માં આ બંને બનાવો અનુક્રમે આપ્યા છે તેથી તેની સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે. જુઓ ભાષાંતર, પૃ. ૨૬૦-૨૬૧.

હેમચંદ્રસૂરિ : પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સંરક્ષક

: લેખક :

શ્રી. મંજુલાલ મજમુદાર

(સારાંશ)

પોતાના ગ્રંથ 'કાવ્યાનુશાસન' અને 'સિદ્ધહૈમ'માં તત્કાલીન પ્રાચીન ગુજરાતી (અથવા અંતિમ અપભ્રંશ)માં ગૂંચાયેલા લોકસાહિત્યનો ઉદ્ધારણ્યાર્થ ઉપયોગ કરીને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે તે સાહિત્યનું રક્ષણ કર્યું એમ કહી શકાય, કારણ કે એ અપભ્રંશ સાહિત્યના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ આપે એવા ખીજા કોઈ પ્રામાણિક સાધનો જળવાઈ રહ્યા નથી. આમ તે સમયના ધર્મ, સમાજ અને વ્યવહારનું પ્રતિબિંબ પાડતું કેટલુંક લોકસાહિત્ય જળવી રાખવાનાં માન અને યશ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યને ધટે છે.

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય અને મહારાજા કુમારપાળ

: લેખક :

શ્રી. કુંવરજીભાઈ

(સારાંશ)

લેખક શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની 'સિદ્ધહૈમશબ્દનુશાસન,' 'દ્વાચાત્રય' 'ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર'વગેરે દ્વારા વ્યક્ત થતી વિસ્તૃત અને સર્વતામુખી સાહિત્યપ્રવૃત્તિ તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરી, હેમચંદ્રાચાર્યે કુમારપાળને આપેલાં સહાય અને માર્ગદર્શનને લીધે તે રાજામાં ઉદ્ભવેલા જ્ઞાનધર્માનુરાગનો અને તે અને વચ્ચેના અપૂર્વ ગુરુશિષ્ય-સંબંધનો ઉલ્લેખ કર્યો છે.

देशीनाममाला અને દેશ્ય શબ્દો વિશે ચર્ચા

:લેખક:

ડૉ. મણિલાલ પટેલ, પીએચ. ડી. (મારબુર્ગ)

ગૂજરાતના પ્રખળ પ્રતાપી રાજધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહની ઇચ્છાને માન આપી આચાર્ય હેમચન્દ્રસૂરિએ વ્યાકરણશાસ્ત્રના જે મહાગ્રન્થો રચ્યા છે તેમાંનો 'દેશીનામમલા' (દેના) નામનો ગ્રન્થ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપયોગી, એક રીતે તો અતુલનીય, છે. ભારતની કોઈપણ ભાષાની તુલનામાં ગૂજરાતી ભાષાનું એક સદ્ભાગ્ય તરત જ દેખાઈ આવે છે: તે એ કે એનાં ઉત્પત્તિ અને વિકાસક્રમનો સળંગ અને સુનિશ્ચિત ખ્યાલ આપે એવી ઉપલબ્ધ સાહિત્યધારા માત્ર એની જ વિદ્યમાન છે. ગૂજરાતી ભાષાના આ સદ્ભાગ્ય માટે આપણે સૌથી વિશેષ ઋણી હેમચન્દ્રાચાર્યના ધીએ: એમણે એમના સુવિખ્યાત વ્યાકરણગ્રન્થ

૧. આ ગ્રન્થનું હેમચન્દ્રાચાર્યે આપેલું નામ તો 'દેશીશબ્દસંગ્રહ' છે, પણ એના પ્રથમ સંપાદક પીશલ ઉક્ત ગ્રન્થની કેટલીક ઉત્તમ હસ્તપ્રતોને આધારે એને 'દેના' કહે છે અને તે નામ પ્રચલિત હોવાથી મેં અહીં 'સ્વીકાર્યું' છે.

હે.સા.સ.-૨૧

સિદ્ધદેમ (સિંદ્દે)માં “નાગર અપભ્રંશ (? ગૌર્ અપભ્રંશ ?)”નું વર્ણન ન કર્યું હોત અને દેનાંની રચના ન કરી હોત તો તેટલે અંશે ગૂજરાતી ભાષાના ઐતિહાસિક વિકાસક્રમ વિશે આપણે અંધકારમાં જ હોત.

દેનાંનું તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ અધ્યયન કરી એનું સર્વાંગી અવલોકન લખવાની સામગ્રી હું કેટલાક સમયથી એકત્ર કરી રહ્યો છું. એનો માત્ર એક અંશ—દેના માં સ્થાન પામેલા દેશ્ય શબ્દો વિશે ચર્ચા—અહીં આ લઘુલેખદ્વારા^૨ રજૂ કરું છું. મારે માટે એ આનંદનો વિષય છે કે એ રજૂ કરવાનો પ્રસંગ મને “શ્રી હેમસારસ્વતસત્ર”ને અંગે મળે છે, અને તેય આ પાઠણમાં, જેને વિષે હેમચન્દ્રાચાર્ય^૧ જાતે જ લખી ગયા છે: અસ્ય સ્યાજ્ઞઙ્જિહ્વોડપિ વાગમી વિદ્યામટે પઠન્ । (આ નગરના વિદ્યામઠમાં ભણીને જડ્ઙ્ઙિવાણો પણ ઉત્તમ વક્તા થાય છે); અને, અત્રાક્ષરમપિ પ્રાજ્ઞા ન વદન્તિ નિરયંકમ્ । (અહીં પાંડિતો એક અક્ષર પણ પ્રયોજન વિના બોલતા નથી).

* * *

કયા શબ્દને “દેશી” ગણવો? દેનાંમાં નિબદ્ધ કરેલા શબ્દોને “દેશી” માનવાની પાછળ કયો સિદ્ધાન્ત રહેલો છે?—એ સંબંધી પોતાનો મત હેમચન્દ્રાચાર્ય^૧ ઉક્ત ગ્રન્થના પ્રારંભમાં જ સ્પષ્ટ કરે છે:

જે લક્ષણે જ સિદ્ધા જ પસિદ્ધા સક્કયાહિહાણેમુ ।

જ ય ગુણલક્ષણાસત્તિસંભવા તે ઇહ ણિવદ્ધા ॥

દેસ વિસેસપસિદ્ધિહ ભણ્ણમાણા અણન્તયા હુન્તિ ।

તમ્હા અણાહપાઇઅપયટ્ટમાસાવિસેસઓ દેમી ॥ ૧, ૩-૪

૨. શ્રી કેશવરામ શાસ્ત્રી આ અપભ્રંશને “ગૌર્ અપભ્રંશ” કહે છે, જે કે આજ સુધી વિદ્વાનો એને “નાગર અપભ્રંશ” ગણતા આવ્યા છે. આ બંને મતનું પરીક્ષણ તો એક સ્વતંત્ર અભ્યાસલેખમાં જ અર્ધ શકે એટલે અહીં માત્ર એનો નામનિર્દેશ જ કર્યો છે.

૩. આ લેખ તૈયાર કરવામાં મને *Hemachandra's*

અર્થાત, સિં હેં નામના પોતાના શબ્દશાસ્ત્રમાં જે શબ્દો પ્રકૃતિ-પ્રત્યયાદિ વિભાગવડે નિબંધ તથા નથી—એટલે કે જેની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ભાષામાં મળતી નથી—; વળી, જે શબ્દો સંસ્કૃતના પ્રચલિત અભિધાનકોશોમાં પ્રસિદ્ધ નથી, પછી ભલે તે એ શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થતા હોય; એમ જ જે શબ્દોના અર્થ “ગૌણી લક્ષણા” સિવાય અન્યથા પ્રાકૃતમાં બદલાઈ ગયા છે; અને, જે શબ્દો ખાસ પ્રાકૃતભાષામાં અનાદિકાલથી પ્રવૃત્ત છે—એ સર્વ શબ્દોને “દેશી” ગણી અહીં દેનામાં નિબંધ કર્યા છે. આ મતને અનુસરીને હૈમચન્દ્રાચાર્યે પજ્જર, હિત્થ અને તદ્દ જેવા શબ્દોને દેશ્ય નથી માન્યા અને ઉક્ત ગ્રન્થમાં નથી ઉમેર્યા, કારણ કે સિંહેં ૪,૨ પ્રમાણે કથ્ ધાતુને પ્રાકૃતમાં એક ધાત્વાદેશ^૪ પજ્જર^૫ થાય છે, અને ૨,૧૩૬ પ્રમાણે ત્રસ્તનાં પ્રાકૃત રૂપાન્તર હિત્થ અને તદ્દ થાય છે. પૂર્વાચાર્યોએ—અર્થાત, હૈમચન્દ્રની

Desinamamala (Bombay Sanskrit Series No XVII Second Edition) માંની શ્રી પરવસ્તુ વેંકટ રામાનુજસ્વામી એમ. એ.,ની ‘ઇન્દ્રોડક્ષન’ ઘણી ઉપયોગી નીવડી છે તેનો હું સાભાર ઉલ્લેખ કરું છું.

૪. સિં હેંમાં બધા મળી ૯૩૦ ધાત્વાદેશ આપેલા છે. આમાંથી હૈમચન્દ્રાચાર્યની દેં નાંની ટીકા પ્રમાણે ૩૮૮ દેશ્ય શબ્દો છે. આ ઉપરાંત, દેં નાંમાં અર્ધોકિ ઉઝન નવા જ ધાત્વાદેશ મળી આવે છે, જે પશ્ચુ દેશ્ય જ છે; જુઓ: શ્રીઅર્સન, *Prakrit Dhato-Adesas* [*MemASB.*, Vol. VIII, No. 2, pp. 77-170], ‘ઇન્દ્રો.’ પા. ૭૮.

૫. કથ્ ધાતુના બીજા આદેશ હૈમચન્દ્ર આ પ્રમાણે આપે છે : સિંહેં ૮, ૨ : ઉપ્પલહ (દેનાં ૧, ૧૭૭ : ઉફાલહ); કહહ, ચવહ, જમ્પહ, પિસુણહ, બોલ્હ, વજ્જરહ, સંથહ, સાહહ, સીસહ; સિંહેં ૪, ૨૬૭ : કહેદિ, કધોદિ; દેનાં ૬, ૧૨ : વજ્જરહ.

અગાઉ થઈ ગયેલા દેશીકારોએ^૬ તે ધાત્વાદેશોને દેશી જ^૭ માન્યા છે (જુઓ દેનાં ૧, ૧૧; ૩૧, ૨૦). પણ હેમચન્દ્રાચાર્ય તે કહે છે: ન ચ ધાત્વાદેશાનાં દેશીષુ સંગ્રહો યુક્તઃ । (દેનાં ૧, ૩૭ ઉપરની ટીકા). વળી અમચળિગ્ગમો શબ્દને હેમચન્દ્ર દેશ્ય ગણે છે; જો કે એ શબ્દનો અર્થ છે ચન્દ્ર, અને એ #અમૃતનિર્ગમ સંસ્કૃતનો તદ્દલવ છે એમાં શક નથી: અમૃતાન્નિર્ગમો યત્ય સ ચન્દ્રઃ । પણ #અમૃતનિર્ગમ એક શબ્દ તરીકે ઉપલબ્ધ સંસ્કૃત-અભિધાનકોશોમાં ક્યાંય પ્રાપ્ય નથી એટલે હેમચન્દ્રને મતે અમચળિગ્ગમો દેશી કયો છે. એક ખીજે દાખલો લઈએ: બહ્લો શબ્દ સંસ્કૃત બલીવર્દમાંથી પ્રાકૃત વ્યાકરણના નિયમો પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થાય છે. હવે બલીવર્દનો લક્ષ્યાર્થ ‘મૂખ’ થઈ શકે એટલે હેમચન્દ્રાચાર્યે ‘મૂખ’ના અર્થવાળા બહ્લો શબ્દને દેશી નથી ગણ્યો અને દેનાંમાં નથી નોંધ્યો. વળી, અતિવ્યાપ્તિનો દોષ ન આવે માટે હેમચન્દ્રાચાર્ય અગાઉથી જ એખવટ કરે છે કે પ્રત્યેક દેશવિદેશના દેશ્ય શબ્દોનો સર્વસંગ્રહ કરવાનો અહીં આશય નથી: માત્ર ખાસ પ્રાકૃતભાષાના અનાદિ-પ્રવૃત્ત દેશી શબ્દોને જ અહીં નિબદ્ધ કર્યા છે;—દેશદેશના પ્રસિદ્ધ શબ્દોનો સમુચ્ચય કરવાને તે વાચસ્પતિ પણ શક્તિમાન નથી ।^૮

૬. ખીજ દેશીકારો માટે હેમચન્દ્ર પૂર્વાચાર્યાં, સર્વે, એકે, અન્યે, કશ્ચિત્, કેચિત્ એવા સામાન્ય શબ્દો વાપરે છે; તે ઉપરાંત, એમણે ઉલ્લેખેલા દેશીકારોનાં નામ આ રહ્યાં: અભિમાનચિર્ણ, ગોપાલ, દેવરાજ, દ્રોણ, ધનપાલ, પાદલિપ્તાચાર્ય, રાહુલ અને શીલાકુંડ.

૭. “દેશી” માટે વ્યાકરણકારો, આલંકારિકો, નાટ્યશાસ્ત્રકારો જુદી જુદી સંજ્ઞાઓ વાપરે છે: દેશો, દેશસંકેતપ્રવૃત્ત ભાષા (રત્તિકાર ભામહ); દેશો (ચણ્ડ); દેશો અને દેશ્ય (હેમચન્દ્ર); દેશી (આલંકારિક ભામહ); દેશ્ય અને દેશીય (રુદ્રટ); દેશ્ય (ભોજ); દેશ્ય (વાગ્ભટ); વિગેરે.’

૮. વાચસ્પતેરપિ મતિર્ન પ્રભવતિ દિવ્યયુગસહસ્રણ ।

દેશેષુ યે પ્રસિદ્ધાસ્તાઞ્ શબ્દાન્ સર્વતઃ સમુચ્ચેતુમ્ ।

દે૦ ના૦ ૧, ૪ ઉપરની ટીકામાં.

“દેશી” શબ્દની આવી વ્યાખ્યા કરવામાં હૈમચન્દ્રાચાર્ય પૂર્વાચાર્યોથી સ્વેચ્છાથી જરા ભિન્ન પન્થ લે છે. અને એમાં એમના અન્યની વિશિષ્ટતા છે એમ એ પોતે માને છે. વારંવાર એ કેટલાક એવા શબ્દોનો ઉલ્લેખ કરે છે કે જેને પૂર્વાચાર્યોએ “દેશી” ગણેલા, પણ જેને એમને પોતાને મતે સંસ્કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન કરી શકાય. દા. ત. દેના ૧, ૩૭ ઉપરની ટીકામાં એ કહે છે કે અચ્છોડણં, અલિંજર, અમિલાયં, અને અચ્છમલ્લો કેટલાક પૂર્વાચાર્યોને મતે “દેશી” છે પણ એ શબ્દો સંસ્કૃતવ્યુત્પન્ન હોવાથી “દેશી” ન જ ગણાય. એમ જ દેના ૨, ૮૧માં હૈમચન્દ્રાચાર્ય કહે છે કે ગગરી (“ગાગર”) શબ્દને કેટલાક “દેશ્ય” ગણે છે પણ તે સં. ગર્ગરીમાંથી ઊતરી આવ્યો હોવાથી એને દેશી ન ગણવો જોઈએ. છતાં, એમને પોતાને કદાચ પૂરી ખાત્રી ન હોવાથી, એ ઉમેરે છે કે એ દેશી હોય પણ ખરો.^{૧૦} આવા તો દેના ૦માંથી કેટલાય શબ્દોના દાખલા ટાંકી શકાય જે શબ્દોને પૂર્વાચાર્યોએ દેશી ગણ્યા હોય પણ જેને હૈમચન્દ્ર સંસ્કૃતવ્યુત્પન્ન સાબિત કરતા હોય.

આવી જાતના અન્ય અન્યો કરતાં દેનાની એક પીઠ પણ વિશિષ્ટતા છે. આ પ્રકારના અન્ય અન્યોમાં તો દેશી શબ્દોનો માત્ર સંગ્રહ જ છે: એ શબ્દોના અર્થોને નક્કી કરવાનો યત્ન સરખોય એમાં નથી. દા. ત. ધનપાલરચિત પાઠ્યલચ્છીનામમાલા

૯. હૈમચન્દ્ર આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ આમ આપે છે:

અચ્છોડણં (શિકાર, મૃગયા) આચ્છોદન.

અલિંજરં (કુંડ) તત્સમ.

અમિલાયં (તે નામનું એક પીઠું) પુષ્પ કુરણ્ટકકુસુમમ્) તત્સમ.

અચ્છમલ્લો (રીંછ ઋક્ષ:) તત્સમ (?તદ્ભવ).

૧૦. ગગરી શબ્દોઽપિ કેષાંચિદ્દેશ્યઃ। અસ્મામિસ્તુ ગર્ગરી-શબ્દમ્ભવત્વાશ્નોક્તઃ। યદિ ભવાતિ તદા પર્યાયમ્ભજ્યા દર્શિતોઽસ્તિ।

અન્ય.^{૧૧} દેનાંમાંના શબ્દસમુચ્ચય. પાછળ વિચાર—અને વિવેક—પૂર્વક ગોઠણી છે : એ શબ્દોને અકારાદિક્રમે સંગ્રહા હોવાથી વ, બ અથવા ચથી શરૂ થતા શબ્દો વિષે કેટલીક વાર ઊભી થતી ગૂંચવણ અહીં થવાનો સંભવ નથી. વળી, અમુક અક્ષરથી શરૂ થતાં શબ્દોને અક્ષરસંખ્યાક્રમે, અર્થાત્, પ્રત્યેકમાં સમાયેલા અક્ષરોની સંખ્યા પ્રમાણે ગોઠવ્યા છે એથી કોઈપણ શબ્દને શોધતાં વાર નથી લાગતી. વળી, પૂર્વાચાર્યો દેશી શબ્દોના અર્થો સંબંધી સર્વથા સ્પષ્ટ અને અસંદિગ્ધ ન હતા. એટલુંજ નહિ પણ કેટલીકવાર અર્થનિર્ણયમાં એકબીજાથી વિરુદ્ધ પણ જતા હતા. પણ હેમચન્દ્રાચાર્યદેનાંમાં પ્રત્યેક શબ્દનો અર્થ આપે છે અને કેટલેક સ્થળે તો પૂર્વાચાર્યોએ આપેલા અર્થ અને પોતે ઠેરવેલા અર્થની તુલના સુંદર ચર્ચાએ મૂકે છે. દા. ત. દેનાં ૮, ૧૨ અને ૧૭માં અનુક્રમે સરાહઓ ('સાપ') અને સમુચ્છળી ('સાવરણી')નો અર્થનિર્ણય કરતાં એ એક લાંબી ચર્ચામાં ઊતરે છે અને અન્ય દેશીકારોની ભૂલો બતાવે છે. એ જ પ્રમાણે, પ્રાકૃત ભાષા અને સાહિત્યના પોતાના પ્રગાઢ જ્ઞાનને લઈને હેમચન્દ્રાચાર્ય અનેક શબ્દોની જોડણી ચોક્કસ કરી શક્યા છે, જ્યારે અન્ય દેશીકારો કેટલેક સ્થળે ગોથાં ખાઈ ગયા છે. દા. ત. દેનાં ૧, ૪૭ માં એ કહે છે કે અચંચિઅં ('માંસલ', સં ઉપચિતમ્ માંથી) એ સાચી જોડણી છે, નહિ કે અન્ય દેશીકારોના કહેવા પ્રમાણે અવચ્ચિઅં; પોતાની જોડણીના સમર્થનમાં એ જણાવે છે बहुतर-पुस्तकप्रामाण्यात्. એજ પ્રમાણે દેનાં ૧, ૪૧ માં એમને મતે અચ્છિ-हरुल्लो એ શબ્દરૂપ યોગ્યતર છે, અન્ય આચાર્યોએ આપેલા અચ્છિ-घरुल्लो કે અચ્છિहरिल्लો કરતાં (વળી જુઓ: ૧, ૨૬). આમ હેમચન્દ્રાચાર્ય કહે છે કે 'અધુનાતન દેશીકારો'માં તો અનેક ભૂલો છે અને એ 'મોહાપસારણુ' સારુ તો એમના અન્યની રચના છે. શબ્દાર્થ અને શબ્દરૂપના પ્રશ્નમાં જ્યાં જ્યાં હેમચન્દ્રાચાર્ય પૂર્વા-

૧૧. *The Paiyalachchhi Namamala: a Prakrit Kosha by Dhanapala. Edited with critical Notes, an Introduction and a Glossary by George Buehler, Goettingen, 1879.*

ચાર્યો કે સમસામયિક દેશીકારોથી જુદા પડ્યા છે ત્યાં ત્યાં એમણે સામા પક્ષને માન્ય અર્થ અને જોડણી દર્શાવ્યાં છે જ.

ત્યારે હવે એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે દેશી શબ્દની વ્યાખ્યા સંબંધી પોતે સ્પષ્ટ આંગ્રેજી સીમાઓનું હેમચન્દ્રાચાર્યે જાતે જ પાલન કર્યું છે? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર એકદમ ‘હા’ તો અપાય એમ નથી. કારણો નીચે પ્રમાણે:

(૧) હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતે જ, ઉપર જણાવ્યું તેમ, પ્રાકૃત ધાત્વદેશોને ‘દેશી’ શબ્દોમાં ગણવાની વિરુદ્ધ છે. છતાં, એમણે કેટલાક ધાત્વદેશોને દેનાંમાં નિબંધ કર્યા છે; અને તે, તેમના પોતાના શબ્દોમાં પૂવાચાર્યાનુરોધાત્. દા. ત. ૧, ૧૩માં અજ્ઞસ્સ (‘ગહિંત, નિન્દિત’ આકુષ્ટમ્) દેશી તરીકે સંગ્રહો છે. અને પોતે જ રીકામાં કહે છે કે અજ્ઞસ્સ એ સંસ્કૃત ધાતુ આ-ક્ષ્ નો ધાત્વાદેશ છે.

(૨) દેનાં ૪, ૧૧માં ઢોલા શબ્દને (“પાલખી”ના અર્થમાં) દેશી ગણ્યો છે. પણ સિંહે ૧, ૨૧૭માં હેમચન્દ્રાચાર્યે પોતે જ એને સંસ્કૃત ઢોલામાંથી વ્યુત્પન્ન કર્યો છે.

(૩) તેવી જ રીતે દેનાં ૫, ૨૯માં ચેરો (“બ્રાહ્મણ”) ને દેશી માન્યો છે. પણ સિંહે ૧, ૧૬૬માં તેને સં. સ્થવિરમાંથી વ્યુત્પન્ન કર્યો છે.

(૪) દેનાં ૧, ૧૮-૨૯-૪૩; ૨, ૧૦૮; ૩, ૨ વિ. સ્થાને એ પોતે જ કહે છે કે એમણે દેશી ગણેલા અમુક શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃતમાંથી શક્ય છે પણ એ “સંસ્કૃતમાં અપ્રસિદ્ધ” હોવાથી, અથવા પ્રાકૃતમાં પ્રવીણ પણ સંસ્કૃતથી અગ્નણ એવા લોકોને જ્ઞાન આપવાના હેતુથી, અહીં દેશી તરીકે ગણ્યો છે.

(૫) કેટલાય સહેલાઈથી ઓળખાઈ આવે એવા તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દોનો સંગ્રહ દેનાંમાં થયો છે. દા. ત. ૬, ૩૭માં પારી (“દૂધનું એક માપ” “પાલી”) દેશી તરીકે આવે છે પણ સંસ્કૃતમાં એ શબ્દ એ જ અર્થમાં વપરાય છે. ૬, ૫૫માં પુરિહ્લદેવો અસુરના અર્થમાં દેશી ગણ્યો છે જે એ જ અર્થવાળા સં. પૂર્વદેવનો તદ્ભવ છે (સરખાવો સિંહે ૨, ૧૬૩). ૬, ૯૦માં વંમળી શબ્દને

દેશી માન્યો છે (રોટલા બ્રાહ્મણીની જાતનું જંતુ). પણ સંસ્કૃત બ્રાહ્મણીનો પણ એ જ અર્થ છે. ૨, ૧૦૦માં ગહર્વૈ (“ચંદ્ર”) શબ્દ દેશી તરીકે લીધો છે અને તે સં. ગૃહપતિમાંથી વ્યુત્પન્ન નથી એમ માન્યું છે : કારણમાં જણાવ્યું છે કે સં. ગૃહપતિનો અર્થ સૂર્ય થાય છે, ચન્દ્ર નહિ. (ગૃહપતિત્વમાદિત્ય એવ રૂઠું ન શશિનીતિ નાચં ગૃહપતિશબ્દસમુદ્ભવઃ ૧). પણ આ કેમ મનાય ? સંસ્કૃત કોશકારો સં. ગૃહપતિનો એક અર્થ સૂર્ય અને બીજો અર્થ ચન્દ્ર આપે છે.

(૬) દેનામાં પણ એવા પણ કો'ક કો'ક શબ્દો લેવાયા છે જેના અર્થની સાથે તેના મૂળ સંસ્કૃત શબ્દના લક્ષણાથી પ્રાપ્ત થતા અર્થનું સામ્ય હોય. દા. ત. ૨, ૧૭૭માં નેધિલા ગોસજ્ઞ શબ્દનો અર્થ ‘મૂર્ખ’ થાય છે. હવે એ શબ્દ સં. ગોસજ્ઞમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે એ તો દેખીતું જ છે. ત્યારે ગોસજ્ઞ પણ બલીવર્દની માફક લક્ષણાથી ‘મૂર્ખ’ના અર્થમાં વાપરી શકાય એમાં શંકાને સ્થાન નથી. છેવટમાં,

(૭) હેમચન્દ્રાચાર્યે દેનામાં આહિત્ય, લલ્લક, વિહિર વિ. એવા શબ્દો વાપર્યા છે જે એમના પોતાના સિંહે ૨, ૧૭૪માં જણાવ્યા પ્રમાણે ‘દેશવિશેષના દેશ્ય’ (ભાષાશબ્દ) ગણી શકાય.

ત્યારે એ તો દેખીતું જ છે કે હેમચન્દ્રાચાર્યે દેશી શબ્દની વ્યાખ્યાની પોતે આંકેલી સીમાઓ સર્વાંશે અને સર્વ સ્થળે પાળી નથી. સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાઓના એમના જેવા એક મહાન વિદ્વાને ઉપર આપેલા દાખલાઓમાં સ્વનિર્મિત સીમાઓ કેમ ઓળંગી હશે એ એક મોટો કોયડો છે. ખુલ્લર,^{૧૨} અને ત્રિવ્યસન^{૧૩} જેવા વિદેશી વિદ્વાનો અને ગુણે^{૧૪} અને રામાનુજસ્વામી^{૧૫} જેવા દેશી વિદ્વાનો હેમચન્દ્રાચાર્યના આ સીમોલ્લંઘનને અજ્ઞાનમૂલક ગણે એમાં તો ચોક્કસી ઉતાવળ

૧૨. *Ibid*; ઈન્ડો. પા. ૧૨, ૧૩.

૧૩. *Linguistic Survey of India*, Vol. I, pp. 127 f.

૧૪. *Introduction to Comparative Philology*, પા. ૨૨.

૧૫. *BSS* (2nd Ed.), ઈન્ડો. પા. ૫ અને ૫૬નીા

છે જ : સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાના પ્રખર અભ્યાસી અને અન્વેષક હૈમચન્દ્રાચાર્યે કૅટલાક અ-દેશી જેવા દોષાતા શબ્દોને પણ દેનાંમાં સ્થાન આપ્યું છે તો તેની પાછળ કોઈ ખાસ કારણ હોવું જ નોઈએ. પણ મારે જણાવવું નોઈએ કે મુરલીધર ખેનજીએ^{૧૬} હૈમચન્દ્રાચાર્યના સીમાલ્લાંધનનો કરેલો અભ્યાસ મને એકંદરે સંતોષજનક નથી લાગ્યો, જે કે શ્રી રસિકલાલ પરીખે^{૧૭} હમણાં જ એ અભ્યાસને સવંધા સ્વીકાર્યો છે. ખેનજીનું કહેવું એમ છે કે દે નાંમાં હૈમચન્દ્રાચાર્યનો ઉદ્દેશ 'ભાષાશાસ્ત્રીય' કે 'ઐતિહાસિક' ('ક્રાયલોલોજીકલ' કે 'હિસ્ટોરિકલ') ન હતો અને એમને 'કરકસર' ('છકોનોમી') કરવી હતી. પણ પ્રશ્ન એ છે કે અમુક શબ્દને દેશી કહેવાય કે કેમ ? અને દેનાંમાં એના અન્યકર્તાએ આંકેલી સીમાઓ પ્રમાણે એ શબ્દને સ્થાન મળે કે કેમ ? શ્રી રસિકલાલભાઈ કહે છે કે હૈમચન્દ્ર કોઈ પણ સ્થળે એમ સૂચવતા નથી કે દેશીની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃતમાંથી ન થાય. પણ તો તો પ્રાકૃત વ્યાકરણકારોએ તત્સમ, તદ્ભવ અને દેશીના ભેદ શી રીતે સ્વીકાર્યા ? અને આ લેખની શરૂઆતમાં જ આપેલી દેશીની વ્યાખ્યામાં હૈમચન્દ્રાચાર્ય એમ શું સૂચવતા નથી કે 'દેશી' શબ્દો સંસ્કૃતવ્યુત્પન્ન નથી ?—અને, જે કોઈ થોડા દેશી શબ્દો તેવા હોય તો તેની વ્યુત્પત્તિ ક્રમમાં ક્રમ તદ્દન અજ્ઞાત—સંસ્કૃત કોશકારોને પણ અજ્ઞાત—છે ? વળી, દેનાંના પ્રારંભમાં જ હૈમચન્દ્રાચાર્ય સ્પષ્ટ કરે છે કે સંસ્કૃતાદિભાષાના શબ્દાનુશાસનની સિદ્ધિ સિ-હેંમાં થઈ : હવે બાકી રહ્યા અસાધિત-પૂર્વ દેશ્ય શબ્દો, જેનો સંગ્રહ અહીં—દેનાંમાં—કરવામાં આવે છે.

મને પોતાને એમ લાગે છે કે હૈમચન્દ્રાચાર્યના વખતમાં "દેશી" શબ્દની વ્યાખ્યા તદ્દન ચોક્કસ રૂપ પામી નહિ હોય. એમના પૂર્વાચાર્યોએ એની વ્યાખ્યા જુદી જુદી રીતે કરી હશે એમ માનવાને સખળ કારણ છે. ધનપાળ પોતાના વાહબલચ્છીને "દેશીશાસ્ત્ર" કહે છે પણ એણે દેશી કરતાં તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દો વધારે સંગ્રહ્યા છે. વળી એ એમ પણ કહે છે કે પ્રાકૃત કવિઓ સામાન્ય રીતે વાપરે છે એ બધા શબ્દો એણે પોતાના અન્યમાં લીધા છે. પણ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના વિદ્વાનોમાં શિરોમણિ એવા

હેમચન્દ્રાચાર્યે “દેશી”ની વ્યાખ્યાને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવા યત્ન કર્યો અને એમની કલ્પના પ્રમાણે તત્સમ અને તદ્ભવ શબ્દો દેશી શબ્દસંગ્રહમાંથી બાદ રહેવા જ જોઈએ. પણ બાદ રહેવા યોગ્ય કેટલાક શબ્દોનો પણ વિચાર એમને દેવનાંમાં કરવો પડ્યો એનું કારણ એમનું અજ્ઞાન નહિ પણ એમ હોય કે એમના પૂર્વાચાર્યો અથવા સમસામયિક દેશીકારોનો તે તે શબ્દોને દેશી ગણવા વિશેનો ખૂબ આગ્રહ હશે અને હેમચન્દ્રાચાર્ય એ આગ્રહનો પૂરેપૂરો સામનો નહિ કરી શક્યા હોય. વિરોધીના મત પ્રત્યે એમની સહિષ્ણુતા સુવિખ્યાત છે. વળી એમણે રચેલા વ્યાકરણગ્રન્થો ભાષાજ્ઞાનના પ્રચારને પ્રધાનતઃ લક્ષ્યમાં રાખે છે એટલે એ ગ્રન્થોમાં અમુક શબ્દની નીરસતામાં તાણી જાય એવી અતિ વિસ્તૃત શુષ્ક ચર્ચા બાદ કરી દીધી હશે. તત્કાલીન દેશીકારોમાં દેશી વિષેની કલ્પનામાં જે અંધાધૂંધી પ્રવર્તતી હોય તેમાંથી એમણે નવીન માગ’ દર્શાવ્યો. અને એ મહાપ્રયત્નમાં સહેજસાજ માંડવાળાં એમને કરવી પણ પડી હશે. ભાષાવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં પ્રવર્તતી અંધાધૂંધીથી દુઃખિત થઈને એક સ્થળે એ કહે છે: અધુનાતનદેશીકારાણાં તદ્વાહ્યાતૃણાં ચ કિયન્તઃ સંમોહાઃ પરિગમ્યન્તે. પણ એ તો સૌ કોઈ સ્વીકારે છે કે એમણે ભાષા વિજ્ઞાનમાં દેવનાંની રચના વડે એક નવા જ યુગનો એકલે હાથે આરંભ કર્યો અને એમનો એ ગ્રન્થ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અન્વેષકોને અણુ-ભોલી મદદ આપે છે. ગૂજરાતી ભાષાના અભ્યાસકોને દેવનાંનું અધ્યયન અનિવાર્ય છે જ.

૧૬, *Desinamamala* (Ca'. University), ઇન્ડો. પા. ૩૫

૧૭, *Kavyanusasana* II, પા. ૨૯૭

સૂચી

અમ'કવિદ્યા	૮૭	અમારિ	૧૬૧
અક્ષર વિદ્યા	૮૭	—પટલ	૬૮, ૯૬
અચ્યુમ્બિત કાવ્યતંત્ર	૧૨૯	અધ'ચક્રવર્તી	૨૮૫
અણુહિલ ભરવાડ	૨૫	અણુરિાજ	૧૭૦
અણુહિલવાડ પાટણ	૯૬	અલંકાર ચૂડામણિ	૭૪
અણુવ્રતો	૧૦૪	અલોક	૭૦
અથર્વવેદ	૨૭૮-૨૭૯	અહિંસા ધર્મ	૧૬૧
'અધ્યાત્મોપનિષદ'	૧૦૩	આકર ગ્રન્થો	૭૧
અનેકાન્તવાદ	૨૯	આથવલે	૭૪
'અનેકાર્થ' કૈરવાકર કૌમુદી	૧૩૫	આનરાજ	૧૦૦
અન્યયોગ વ્યવચ્છેદ		'આવશ્યક સૂત્ર'	૮૪
દ્વાત્રિંશકા	૮૪-૯૫	'ઉપદેશ તરંગિણી'	૧૨૮
અપભ્રંશ	૭૫	ઉપનાગર અપભ્રંશ	૨૯૬-૨૯૭
—ને જૈનો	૭૧	'ઉપમિતિ ભવપ્રપ'ચક્રથા'	૧૩૮
—ના પ્રકાર	૨૯૬-૨૯૮	ઉમાપતિવર લખ્ધ પ્રૌઢપ્રતાપ	૧૫૪
—સાહિત્ય	૭૧	ઉમાપતિવર લખ્ધ પ્રસાદ	૨૫૦-૨૫૪
અભયદેવસૂરિ	૩૫	એરિસ્ટોટલ	૮૯
અભિધાન ચિંતામણિ	૧૦૮	ઐતિહાસિક સાધનો	૨૬૫

કુટાર મલ્લ	૧૨૮	ઈતિહાસ	૨૩૮-૨૩૯
‘કતિચિદુર્ગ પદ્મ્યાખ્યા’	૧૩૮	ગુણચંદ્ર	૯૭
કનૈયાલાલ મુનશી	૭૪	ગુણસૂત્રો	૨૭૯
કાવ્ય	૯૦	ગોન્દેકર	૧૨૩
‘કાવ્ય મીમાંસા’	૬૩	ગોપાકપદ્મન	૧૭૧
‘કાવ્યાનુશાસન’	૭૪	ગોવિન્દભાર્ગ દેસાઈ	૨૫૭,૨૬૧
‘કૌતિ’કૌમુદી’	૧૭૪	ગૌણીલક્ષ્ણા	૩૨૧
કુમુદચંદ્ર	૮૦	ગૌર્જર અપભ્રંશ	૨૯૬,૨૯૯
કુમારપાલ	૬૭ ૬૮,૮૧,૮૮, ૯૯,૧૦૩,૧૦૭, ૧૧૬,૧૨૦,૧૪૧	ઘનપાકી	૨૭૭
—નાં આડ નામો	૧૦૮	ચંદગરજી મુકુટમણિ	૭૭
‘કુમારપાલચરિત’	૭૪,૯૭,૧૨૪	ચંદ્રગુપ્ત મૈયા	૭૨
‘કુમારપાલ પ્રબંધ’	૯૭	ચંદ્રલેખા પ્રકરણ	૯૭,૧૩૬
‘કુમારપાલ પ્રતિબોધ’	૧૦૫,૧૪૩	ચક્રવર્તી	૨૮૫
‘કુમારપાલ રાસો’	૯૮	ચાંગદેવ	૨૮,૬૭-૭૭, ૭૮,૧૧૨
‘કુમાર વહાર શતક’	૧૦૯	ચાચિગ	૭૭,૧૧૨
કેશવલાલ કામદાર	૨૫૮	ચાલુક્ય	૭૨
‘કૈરવાકર કૌમુદી’	૯૭	ચારણીદ્રતિ	૩૧૦
કૌમુદી મિત્રાણુદ	૧૩૪	ચાહડ	૧૭૪
કૌલકવિ	૩૫	છંદ	૯૦
ગાંધીજી	૩૮,૪૬	છંદોનુશાસન	૭૪
‘ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરિઝ’	૪૬	જયંતવિજયજી	૭૫
ગિરજાશંકર વલ્લભજી	૨૯૬,૨૫૦	જ્ઞવાલિપુર	૮૬
ગુજરાતી સંસ્કૃતિ	૪૩	જ્ઞલોર	૮૬
ગુજરાતના જ્યોતિષરેા	૪૪	‘જિનધર્મપ્રતિબોધ’	૯૭
—ની અસ્મિતા	૩૦	જીવહિંસાપ્રતિબંધ	૧૫૭
—નો પ્રાચીન		‘જેસલમેરના ભાંડારોની સૂચી’	૧૩૫
		જૈન ધર્મ	૧૪૬-૧૪૭
		જૈન પરિષદ	૨૦

टाळी	२६६-३०१	द्वैत शब्दो	३१६
तत्त्वसंग्रह	१२	'दोषक पंचशती'	१३३
तत्सम	३२५-३२७	द्रव्यालंकार	१२४
तद्भव	३२५-३२७	द्रव्यालंकारवृत्ति	६७
'त्रिषष्टिशलाकापुरुषचरित'		द्वयाश्रय काव्य	६५-१०१,
	७४,६८,१०१-१०२		१०५,१०७,२००,२६३-२६४,
तीर्थ करे	८६-८७,२८५		२६६-७१
तुलनात्मक भाषाशास्त्र	३२०	धंधुका	७७
तुमुष्क लोका	१७२	धनपाल	१६
तूलापुरुष	११८	'नखविलासनाटक'	१२३-१२४
त्रैविधवेदी	१२७	नागर अष्टश	२६६-२६७,३०१
थराद	६६	'नाट्य दर्पण'	१२३
थारापद	६६	'नाट्य दर्पण विवरण'	६७
दृष्टतानी	७२	नालंदा	१८
दशोष्ठि	२७३	निर्ग्रंथ ज्वलन	८५
'दशरूपक'	१२६	'निरर्थक लीमन्यायोग'	१२४
द्विडभाग	६३	न्याय	६०
दीर्घाचार्य तपोनिधि	३५	'न्यायप्रकाश'	६३
द्वैतचंद्रचरि	२८,६७-७७,	धरमाहृत	१५४
	६७,१०३,११२	'पायल लच्छी नाममाळा'	३२३
द्वैतचतन	६६	पाटल	६६
'द्वैतचंद्रगुप्त'	१२४	—नामानंकारे	२६
द्वैती	३२०-३२३,	पाहिली	७७-७८
	३२५-३२८	पिटसन	२०,१२२
'द्वैती' करे	३२२,३२४	'पुरातत्त्व'	१२६
'द्वैतीनाममाळा'	३०,७१,	पुरुषोत्तमग्रन्थ	७७
	१०८,३१६	पुरुषोत्तमसिद्धि	२७३
'द्वैतीशब्दसंग्रह'	३१६	पैशाची	७२
द्वैतीशास्त्र	३२६	प्रतिवास्तुदेवो	२८५

‘ પ્રભાવક ચરિત્ર ’	૬૭	યશશ્ચન્દ્ર	૧૩૯
‘ પ્રબંધ કોશ ’	૯૭	યશોવર્મા	૧૧૪
‘ પ્રબંધ ચિંતામણિ ’	૯૭	‘ યાદવાબ્ધુદય ’	૧૨૪
‘ પ્રબંધશત ’	૯૭,૧૨૬	યુગાદિદેવ દ્વાત્રિ શિક્ત	૧૨૪
પ્રબંધશતકર્તૃ	૧૨૫	યોગશાસ્ત્ર	૯૯,૧૦૧
પ્રવચન સારોદ્ધાર પ્રવૃત્તિ	૬૮	‘ રઘુવિલાસ ’	૧૨૪
પ્રાકૃત	૨૧૭-૨૧૮	રત્નમંદિરચણી	૧૨૮
‘ પ્રાકૃત વ્યાકરણ ’	૨૯-૩૦	રસિકલાલ પરીખ	૭૪
‘ પ્રાકૃત સર્વસ્વ ’	૨૯૭	રાજપિતામહ	૧૭૨
ખળરામો	૨૮૫	રાજશેખર	૬૩
ખર્ખરકર્ણિણ્ય	૧૯૬	રામચંદ્ર	૯૭,૧૨૩
ખહેચરદાસજી	૭૩	—ના અન્થો	૧૨૪
ખાલચંદ્ર	૧૩૯	—નું મરણ	૧૩૨
ખુણ્ણર	૧૩૯,૩૨૬	—નો નેત્રનાશ	૧૩૨
ખલ્લપુરી	૧૯૮	રાયવાડી	૧૬૬
ભવભૂતિ	૧૨૭	‘ રાસમાળા ’	૭૩
ભાંડારકર	૨૦	રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્ય	૭૧
ભાલણ	૧૯	રે વાડી	૧૬૬
‘ ભોજ વ્યાકરણ ’	૨૮,૮૦	‘ રોહિણી મૃગાંક પ્રકરણ ’	૧૨૪
‘ મંજુશ્રીમૂલકલ્પ ’	૨૦૯	લાઠાપલ્લી	૯૬
મઘ	૧૬૧	લાડોલ	૯૬
‘ મલ્લિકા મકરન્દ પ્રકરણ ’	૧૨૪	‘ વનમાલાનાટિકા ’	૧૨૪
માનમુદ્રા ભંજન	૧૩૭	વસ્તુપાળ-તેજપાળ	૧૯,૩૫
માકંઈડેય	૨૯૬-૩૧૧	વિદ્યાત્રય ચરણ	૧૨૯
મહારાષ્ટ્રી પ્રાકૃત	૨૯૭,૨૯૯	વિવેચકદષિટ	૭૫
મૃતિવિધાન	૧૯૮	વિવેક	૭૪
મૃતકંઠન	૧૫૦	વિશાખ્ય કાવ્ય નિર્માણ તંદ્ર	૧૨૯
‘ મોહરાજ પરાજય ’	૯૭,૧૪૩	વીતરાગ સ્તોત્ર	૧૦૫
‘ યદુ વિલાસ ’	૧૨૪	વીત ભય પત્તન	૯૮

વેદપાઠન	૨૭૭	સાહિત્યવત્સલ	૨૫૦
વેદિક સાહિત્ય	૨૭૦-૨૭૨,૨૭૬	'સાહિત્યમંદિરના સોપાને'	૨૫૯
'વૈષ્ણવપ્રદીપ'	૨૬૩	સિદ્ધપુર	૯૬
આકરણ્ય	૯૦	સિદ્ધરાજ	૩૬-૩૭,૬૮,૭૭
વાચ્ય અપભ્રંશ	૨૯૬-૨૯૭		૭૯,૮૮,૯૨-૯૩,
'સાતાર્થકાવ્ય'	૧૨		૧૧૨-૧૧૩,૧૨૦
શાંતરક્ષિત	૬૨	સિદ્ધ સારસ્વત	૯૨
શાંતાચાર્ય	૧૯	સિદ્ધસેન દિવાકર	૮૮
'શાંતિચરિત'	૧૦૩	'સિદ્ધ હૈમ'	૮૦,૧૨૫
શિલાહાર વ શી	૧૭૧	સિંધુ સૌવીર	૯૮
શિલ્પવિધાન	૧૯૮	સુધાકલશ	૧૨૪
શિવદત્ત શર્મા	૭૨	સુરાચાર્ય	૧૯
શૈવ ધર્મ	૧૪૬-૧૪૭	સોમચંદ્ર	૨૯,૬૭,૭૮-૭૯
શૌરસેની	૨૯૭	સોમચંદ્રસૂરિ	૧૯
—અપભ્રંશ	૭૨,૩૦૨	સોમશ્વર	૧૯,૩૫,૯૭
—પ્રાકૃત	૭૨	સોલંકી	૧૯૩-૧૯૪
શ્રીપાલ	૩૫	—રાજગો	૨૩૭
શ્રીમાળ	૧૪૪	—યુગ	૧૯૨-૨૦૦
શ્રીમાળીઓ	૧૯૪	'સ્ટાન્ડર્ડ અપભ્રંશ'	૩૦૧-૩૧૧
શ્રૌત યજ્ઞો	૨૭૩-૨૭૫	'સ્થાનક વૃત્ત'	૧૦૩
સત્ય હરિશ્ચન્દ્ર	૧૨૪	'સ્નાતસ્થા'	૧૪૦
સપ્તજ્ઞંગી	૮૪	સ્વાદ્વાદ	૬૯
સપ્તાદલક્ષ	૧૦૦	'સ્વાદ્વાદ રત્નાકર'	૮૦
સમસ્યાપૂર્તિઓ	૧૨૯	ષડ્દર્શન	૧૨૯
સરસ્વતી કંઠાલરણ્ય	૨૯૬	હરિભદ્રસૂરિ	૮૮
સર્વસંગ્રહ	૨૬૯	હલાયુધ	૮૪
સહસ્રલિંગ તળાવ	૩૨	હેમચંદ્રાચાર્ય	૩૩,૩૬,૪૪-૪૬
સયાજીરાવ ગાયકવાડ	૨૫		૬૭-૬૯,૮૬-૮૭,
સાન્ધિવિગ્રહિક	૧૬૭		૧૧૬,૧૩૫,૧૫૦,૧૯૩,
			૨૦૮,૨૦૯,૨૭૬,૩૧૯

—ઇતિહાસકાર	૨૦૮	—ને તિલક	૮૮
—કલિકાલસર્વશ	૨૯,૩૭	—ને રાજકારણ	૭૨
૪૮અ, બ, ૬૭.૭૦,૧૨૧		—ના અન્યો	૮૨,૯૩,૧૨૧
—ગુજરાતની અસ્મિતાના		૧૬૭,૧૯૧,૨૦૦-૨૦૩,	
આઘ દખ્ખા	૩૩	૨૦૭,૨૮૯	
—ગુજરાતના જ્યોતિર્ષ્વર	૪૪	હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિર	૧૪
—ભાષાશાસ્ત્રી	૨૮૯	‘હેમચંદ્ર વચનામૃત’	૭૫
—લોકસાહિત્યકાર	૨૯	હેમાચાર્ય પ્રબંધ	૧૨૩
—ને અપેક્ષા	૭૧,૨૮૯,૨૯૫	હેમયુગ	૨૭-૩૦,૭૨
—ને અહિંસા	૪૬,૭૪	‘હેમન્યાસ સાર’	૧૩૮
—ને ગાંધીજી	૮૮	જ્ઞાનનો મહાસાગર	૧૨૨

